

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Персида С. Лазаревић

**ТРШЋАНСКИ КУЛТУРНИ КРУГ
И ЈУЖНИ СЛОВЕНИ**

Докторска дисертација

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Persida S. Lazarević

**THE TRIESTINE CULTURAL CIRCLE
AND THE SOUTHERN SLAVS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

БЕЛГРАДСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Персида С. Лазаревич

**ТРИЕСТСКИЙ КУЛЬТУРНЫЙ КРУГ И
ЮЖНЫЕ СЛАВЯНЕ**

Докторская диссертация

Белград, 2018.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Проф. др Душан Иванић, професор емеритус, Филолошки факултет Универзитета
у Београду

Чланови комисије:

Датум одбране:

Тршћански културни круг и Јужни Словени

Резиме

Сврха ове докторске дисертације јесте да се анализира делатност тршћанског културног круга која је у вези са Јужним Словенима. На овај начин се добија увид у активност читавог једног круга тршћанских културних радника – одређених управо синтагмом „тршћански културни круг“ – који су средином XIX века били у додиру са Јужним Словенима те су из културног и књижевног блага Јужних Словена (неретко дефинисаних историјским етником „Илири“) црпели идеје и мотиве за своја дела. Ради се о културним радницима који су били окупљени око Ђузепеа Мацинија и Николе Томазеа; осовину овог друштвено-културног феномена чине Франческо Дал’Онгаро и Пачифико Валуси, али део тог круга били су и Антонио Мадоница, Антонио Сома, Ђузепе Воло, Катерина Перкото, Хајнрих Штиглиц, Иван Аугуст Казначић, Медо Пуцић и др. Ова културна скупина, међутим, није била ограничена само на град Трст већ су поменуте личности биле активне и у Венецији, нарочито за време револуционарног двогодишта 1848-1849, с обзиром да је антиаустријска борба италијанских патриота била везана управо за Венецију, а не за Трст.

Кад је реч о методологији, свакако је посматрање односа појединих народа Балкана и Италије могуће у оквиру компаративних, интердисциплинарних проучавања историјских и културних итало-јужнословенских прожимања, почев од незаобилазних студија Артура Кроније (1958), Јожа Пирјевца (1977), Никше Стипчевића (1979), Мате Зорића (1989, 1992, 1999, 2014), Мирјане Дрндарски (1989). Анализом архивских историјских и књижевних извора, објављених

изворних текстова, необјављених бројних списа аутора и често анонимних чланака у периодичним публикацијама те поредбеним читањем (не)објављене кореспонденције, обрађује се књижевна и културна делатност тршћанских интелектуалаца и постојеће студије о италијанско-јужнословенским, а посебно италијанско-српским културним везама у XIX веку употпуњују се додатним резултатима истраживања и подацима у смислу прегледа италијанско-јужнословенских културних односа у XIX веку.

У приступу тематици која покрива читаво једно столеће тематски су раздвојене две целине у којима се види улога тршћанског круга у познавању јужнословенске и српске литерарне стварности, и удео тог истог круга у разматрању историјских услова везаних за Јужне Словене и Србе, мада у многим случајевима није могуће разлучити књижевност од историје и обрнуто. Стога је осим излагања о књижевној и културној делатности у Трсту, обрађена повесна тематика везана за културну интелигенцију тршћанског и млетачког залива у оквиру италијанског националног препорода XIX века који је познат под називом Рисорђименто.

Очекивани резултати и закључци су уској вези са хеуристичким приступом, који се односи на откривање нових чињеница и сазнања. У приступу овој тематици полазна временска тачка је учестало питање да ли је икако дошло до додира између тзв. „Доситејевог круга“, тј. сарадника Доситеја Обрадовића који су боравили у Трсту на граници два века, и тзв. „Томазеовог круга“ сарадника који су у Трсту били активни у првој половини XIX века. Резултати истраживања показују да је, и поред деценија комуникативног „вакуума“ између једне и друге скупине, ипак у суштини дошло до „укрштања“ између два круга и да је и овом приликом Доситејева личност била кључна, исто као што је делатност Вука Стефановића Карацића привлачила пажњу литерата нешто касније, средином XIX века.

Главни резултати истраживања, међутим, односе се на уочавање и анализу мреже сарадње две стране Јадрана, која је значајна и одлучујућа за судбину Јужних Словена и Срба у XIX веку и која обухвата бројна имена данас већином заборављених актера повесних и културних догађаја везаних за формирање нација у Европи. Уз формирање мреже делатности културних радника Трста и Венеције,

може се говорити и о оцртавању мапе конспиративних контаката и путовања по Европи, са епицентром у тршћанском и млетачком заливу. На тај начин се овим радом употпуњује слика о италијанско-јужнословенским и српским односима, чиме ће се такође допринети познавању присуства српске културе на италијанском тлу, али и улоге италијанских патриота у историјским догађајима који су карактерисали Србе око половине XIX века, а пре свега формирање заједнице Јужних Словена, тада познате под именом Југославија.

Кључне речи: Тршћански културни круг, Јужни Словени, Срби, XIX в.

Научна област: друштвено-хуманистичке науке, филологија

Ужа научна област: наука о књижевности

УДК број:

The Triestine Cultural Circle and the Southern Slavs

Summary

The objective of this doctoral dissertation is to analyze the activity of the Triestine cultural circle as it relates to the South Slavs. This analysis will provide insight into the activity of the whole circle of cultural workers – those referred to with the syntagma of “Triestine cultural circle” – who were in contact with the South Slavs in the middle of the 19th century. The cultural and literary treasures of the South Slavs who are often defined by the historical ethnonym “Illyrians” were the source of inspiration for the works of the Triestine circle. These cultural workers first came together in support of Giuseppe Mazzini and Niccolò Tommaseo; the axis of this socio-cultural phenomenon eventually came to consist of Francesco Dall’Ongaro and Pacifico Valussi, and it included Antonio Madonizza, Antonio Somma, Giuseppe Vollo, Caterina Percoto, Heinrich Stieglitz, Ivan August Kaznačić, Orsatto Pozza as well as others. The activities of this group, however, were not limited to the city of Trieste as the members were also active in Venice, especially during the two-year revolutionary period from 1848 to 1849, since the anti-Austrian struggle of the Italian patriots was linked specifically to Venice, and not to Trieste.

The methodology employed is that of a detailed observation of the relations between the various national and ethnic groups (in Italy and the Balkans) within an interdisciplinary framework that focuses on Italian-South Slav historical and cultural ties, beginning with the essential studies of Arturo Cronia (1958), Jože Pirjevec (1977), Nikša Stipčević (1979), Mate Zorić (1989, 1992, 1999, 2014), Mirjana Drndarski (1989). The analysis of archival historiographic and literary sources, (un)published

original texts, (un)published numerous authors' papers and often anonymous articles in periodical publications, and comparative reading of (un)published correspondence, deals with the literary and cultural activity of the intellectuals and so the existing studies of Italian-South Slavic, and especially Italian-Serbian cultural ties in the 19th century are complemented by additional research results and data on Italian-South Slavic cultural relations in the 19th century.

This study covers the entire 19th century and is divided into two parts: one concentrates on the role played by the Triestine circle in establishing the canonic approach to the South Slav and Serbian literary reality, and the other focuses instead on the historical conditions that were the backdrop to the interrelations between these cultures. In many cases the literary and the historical overlap and intermingle so that it is not possible to make net distinctions between them.

In addition to the sections on literary and cultural activities in Trieste, the main themes related to the cultural intelligence of the Trieste and Venetian bay were analyzed within the context of the Italian nationalist political and social movement of the 19th century, which is known as the Risorgimento.

Expected results and conclusions are closely related to the heuristic approach, which refers to the discovery of new facts and knowledge. In the approach to this topic, the starting point was the frequently asked question of whether there was any contact between the so-called "Obradović circle", i.e. Dositej Obradović's associates who stayed in Trieste in the decades between the two centuries, and "Tomaseo's circle" of associates who were active in Trieste in the first half of the 19th century. The results of the study show that, despite decades of a communicative "vacuum" between the two groups, there was essentially a "crossing" point between the two circles, and that Obradović's personality was crucial to this 'crossing' at the beginning of the 19th century, while Vuk Stefanović Karadžić's activity attracted the attention of literates a little bit later, in the middle of the 19th century.

The main results of the research, however, relate to the observation and analysis of the network of cooperation between groups on the two sides of the Adriatic, which was significant and decisive for the fate of the South Slavs and Serbs in the 19th century. The history of this communication includes the names of many now forgotten figures who played important parts in the historical and cultural events that led to the formation

of nations in Europe. In retracing the formation of this network of cultural workers in Trieste and Venice, it is also possible to reconstruct a map of the political conspiracies and their movement across Europe that had their epicenter in the Triestine and Venetian bays. This dissertation therefore completes the picture of the Italian-South Slavic and Serbian relations, which will also contribute to the knowledge of the presence of Serbian culture on Italian soil, as well as the role of Italian patriots in historical events that took place among the Serbs around the middle of the 19th century, and above all the formation of the nation of South Slavs, then known as Yugoslavia.

Key words: Triestine Cultural Circle, Southern Slavs, Serbs, 19th c.

Scientific field: Social Sciences and Humanities, Philology

Scientific subfield: Literature Studies

UDC number:

Триестский культурный круг и Южные Славяне

Резюме

Цель этой докторской диссертации – проанализировать деятельность триестского культурного круга, связанного с Южными Славянами. Таким образом, мы получим представление о деятельности целого триестского круга работников культуры – определяемого синтагмой „триестский культурный круг“ – которые в середине девятнадцатого века были в контакте с Южными Славянами и из культурных и литературных сокровищ Южных Славян (часто определяемых историческим термином „Иллири“) извлекали идеи и мотивы для своих работ. Это работники культуры, которые собрались вокруг Джузеппе Мадзини и Никколо Томмазо; активными членами этого социально-культурного круга были Франческо Далл’Онгари, Пачифико Валусси, а также в него входили Антонио Мадонидза, Антонио Сомма, Джузеппе Волло, Катерина Перкото, Генрих Штиглиц, Иван Август Казначич, Медо Пуцич и другие. Деятельность этой культурной группы, однако, не ограничивается Триестом потому, что уже упомянутые личности были активны и в Венеции, особенно в революционный двухлетний период 1848-1849, так как анти-австрийская борьба итальянских патриотов была связана конкретно с Венецией, а не с Триестом.

Что касается методологии, безусловно, наблюдая отношение людей на Балканах и в Италии – это возможно в контексте сравнительного и междисциплинарного изучения исторических и культурных итало-южнославянских отношений – начиная с исследований работ А. Кроние (1958), Й. Пирйевица (1977), Н. Стипчевича (1979), М. Зорича (1989, 1992, 1999, 2014), М. Дрндарски (1989). Анализ архивно-исторических и литературных источников,

опубликованных и неопубликованных исходных текстов, неопубликованных многочисленных сочинений авторов, а также анонимных статей в периодических изданиях, и сравнительное чтение неопубликованных и опубликованных переписок, рассмотрение литературной и культурной деятельности триестской интеллигенции и существующих исследований итало-южнославянских и особенно итало-сербских культурных связей девятнадцатого века, необходимы для завершения дополнительных исследований и данных итало-южнославянских культурных отношений в девятнадцатом веке.

При подходе к теме, которая охватывает целое столетие, тематически выделены две части, в которых можно видеть роль триестского круга в познании южнославянской и сербской литературной реальности, и роль, которую этот круг имел с учётом исторических условий, связанных с Южными Славянами и Сербями, хотя во многих случаях не представляется возможным отличить литературу от истории и наоборот. Таким образом, в дополнении к презентации на тему литературной и культурной деятельности в Триесте, исторически рассматриваются вопросы, связанные с периодом культурного национального возрождения девятнадцатого века триестского и венецианского залива в Италии, который известен как Рисорджименто.

Ожидаемые результаты и выводы тесно связаны с эвристическим подходом, который относится к открытию новых фактов и знаний. В начале изучения темы самым частым вопросом, был вопрос о том, существует ли контакт между так называемым „Доситеевским кругом“ – представители Доситея Обрадовича, которые остались в Триесте на рубеже двух столетий, и „кругом НикколоТоммазо“, которые были активны в Триесте в первой половине XIX века. Результаты показывают, что, несмотря на десятилетия коммуникативного „вакуума“ между этими двумя группами, на самом деле существовал „переход“ между двумя периодами, и поэтому Доситей был ключевой личностью, в то время как деятельность Вука Караджича привлекла внимание писателя в середине XIX века.

Основные результаты исследования, однако, относятся к идентификации и анализу сетевого взаимодействия между двумя сторонами Адриатики, что является важным и решающим для судьбы Южных Славян и Сербов в

девятнадцатом веке, и которые включают в себя множество имён актеров, сегодня в основном забытых, исторические и культурные события, связанные с формированием наций в Европе. Благодаря сетевой активности работников культуры Триеста и Венеции можно создать эскизные карты контактов и путешествий по всей Европе, особенно в заливе Триеста и Венеции. Следовательно, эта работа дополняет представление об итальянских, южнославянских и сербских отношениях, что способствует изучению присутствия сербской культуры на итальянской земле, а также роль итальянских патриотов, исторических событий, которые характеризуют Сербов в середине XIX века, и в особенности образования сообщества Южных Славян, известного тогда как Югославия.

Ключевые слова: Триестский культурный круг, Южные Славяне, Сербь, XIX в.

Научная область: Общественные и гуманитарные науки

Узкая научная область: Литературоведение

УДК номер:

Садржај

Увод	1
1. О појму „тршћански културни круг“	8
2. Тршћански (и млетачки) залив крајем XVIII и у првој половини XIX века. Тршћанска интелигенција	13
3. Србија као крвава сцена	22
4. Скровита места	27
5. Рисорђименто и италијански патриоти	32
6. Тачка укрштања Доситејевог и Томазеовог круга	51
7. На народну: књижевно вишегласје	80
7.1. Истрани, Далматинци, Бокељи, Срби, једном речју Морлаци ..	86
7.2. Окалемити италијанску поезију лирском душом Словена	123
7.3. У знаку Марка Краљевића	150
7.4. Германске везе	180
7.5. О млетачким добровољцима	197
7.6. Итало-словенске конспирације	222
8. Итало-илирска историјска антиномија	246
8.1. Теза. Тршћанска деценија	252

8.2.	Млетачко двогодиште (1848/1849).	
	Итало-илирско приморје као компромис	275
8.3.	Етнографска пауза	346
8.4.	Премиса: о економској обнови Истре	350
8.5.	Двогодиште 1859/1860.	355
8.6.	Антитеза (1861-1864)	363
8.7.	Синтеза (1867-1889)	375
9.	Одједи тршћанске књижевне републике	379
	Закључак	412
	Извори и литература	417
	Биографија	456

УВОД

Наслов рада „Тршћански културни круг и Јужни Словени“ претпоставља неколика уводна објашњења. Намера је овог рада да се постојеће студије о италијанско-јужнословенским, а посебно италијанско-српским културним везама у XIX веку употпуне додатним резултатима истраживања те чињеницама и подацима у смислу прегледа италијанско-јужнословенских културних односа у XIX веку, пре свега на североистоку Италије, као најактивнијој области у сарадњи са Јужним Словенима у XIX веку. У том смислу се и наводи синтагма „тршћански културни круг“ коју је осмислио проф. др Никша Стипчевић и која успешно одређује читав један круг тршћанских културних радника те на књижевно-историјски период са карактеристикама које се односе на италијанско-јужнословенску културну сарадњу у XIX веку, но која изискује своје објашњење управо у вези са српском културом.

Кад је реч о досадашњим истраживањима о италијанско-јужнословенским односима, мора се нагласити да је посматрање релација појединих народа Балкана и Италије могуће управо у оквиру компаративних студија историјских и културних прожимања. Стога се мора имати у виду да студије о италијанско-српским, односно о италијанско-јужнословенским или пак југословенским историјским и културним односима, у целости гледано, имају неке битне карактеристике које би овом приликом требало истаћи.

Ова је врста студија у суштини асиметрична, махом ограничена на источну страну Јадрана, тј. далеко је развијенија међу балканским проучаваоцима ове тематике, него међу Италијанима. Разлога томе има неколико, који би се могли разматрати пре свега у вези са ставовима Италијана о Балкану током векова, како

уосталом и пише хрватски италијанист Мате Зорић: „svi pisci koji su se na nas osvrtali nisu nam bili naklonjeni, a neki su nas slabo poznavali, što je razumljivo s obzirom na složene odnose malih naroda s većim i naprednijim susjednom“¹. У својој анализи односа западне и источне обале Јадрана, Нино Распудић говори о односу надређености и подређености, напредности и назадности и истиче да је временом тај однос „normaliziran i prihvaćen kao neka prirodna, samo po sebi razumljiva i neromjenljiva činjenica“². Донекле су вероватно те токове следили и истраживачи, но требало би узети у обзир никако занемарљиву проблематику језика јер је можда мали број италијанских проучаваоца који се посвећују компаративним, узајамним односима Италијана и (Јужних) Словена последица и чињеница да једноставно не познају језик који се некада звао српско-хрватски, па стога им нису ни доступна истраживања објављена на географском простору језика о коме је реч.

Но свакако једна од најважнијих студија, иако општа, јесте монографија Артура Кроније о занимању Италијана за словенске ствари, *La conoscenza del mondo slavo in Italia*³, који даје општи преглед интереса у Италији према Словенима, па стога и према Јужним Словенима и према Србима. Подаци, управо стога што се односе на целу Славију јесу концизни, али и као такви могу да послуже као почетни подстрек за даља истраживања. Не сме се овом приликом прескочити ни други Кронијин спис, *La Croazia vista dagli italiani: Quadri – figure - bilanci*⁴ из 1942. године.

Важан допринос о италијанско-српским културним и политичким везама у XIX веку представља студија проф. др Никше Стипчевића, *Два препорода. Студије о италијанским културним и политичким везама у XIX веку*⁵ у којој су сакупљени претходни радови проф. Стипчевића и који се односе на присуство Николе Томазеа у српској књижевности, на Винченца Мијагостовића и његов превод „Песме о песми“, на Ђовенала Веђеџија Рускалу, затим на Ђузепеа Мацинија и Владимира Јовановића, једног од оснивача и идеолога Уједињене

¹ В.: Мате Зорић, *Talijanski pisci o nama i našim književnostima, Književna smotra*, II, 8, 1971, 65.

² Nino Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb: Naklada Jurčić, 2010, 6.

³ Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, Padova: Officine Grafiche Stediv, 1958.

⁴ Roma: Istituto per l'Europa Orientale, 1942 – XX.

⁵ Beograd: Prosveta, 1979.

омладине српске⁶, па стога на рецепцију Рисорђимента у омладинском покрету те на Марка Антонија Канинија и његову посету и мисију Србији.

Значајна истраживања представљају радови Мате Зорића: иако се, барем у својим насловима, током 90-их година Зорић односи на хрватску културу, а претходно на јужну Славију, ради се о студијама које су веома значајне и за српску историју, књижевност и културу уопште. Ти су радови добрим делом сакупљени у студијама: *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*⁷, *Dalle due sponde. Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*⁸, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*⁹, и *Sjenovita dionica hrvatske književnosti. Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*¹⁰.

Незаобилазне студије представљају *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*¹¹ Јожа Пирјевца, зборник *Niccolò Tommaseo nel centenario della morte*¹² који су приредили Виторе Бранка и Ђорђо Петроки те докторска дисертација Мирјане Дрндарски, *Никола Томазео и наша народна поезија*¹³. Оба рада имају као референцијалну тачку лик и дело Николе Томазеа, и то је за овај рад веома значајно с обзиром да се тршћански културни круг формирао управо око фигуре Николе Томазеа. Разлика у студијама се састоји у томе што је Јоже Пирјевец дао једну свеобухватну слику Николе Томазеа као моста између Италије и Славије, обрадио је целовито, и истовремено доступно и широј читалачкој публици, књижевну, публицистичку, политичку, и конспиративну делатност Шибенчанина, а што је у многоме послужило као материјал за овај рад. Мирјана Дрндарски се, пак, усредредила на Томазеов приступ народној поезији и на његово схватање народне поезије, на сакупљање народних песама, на структуру Томазеовог превода српских народних песама, те на *Пјесме пука далматинскога*, разматрајући неколико рукописа.

⁶ Уп.: *Уједињена омладина српска: зборник радова*, ур. Живан Милисавац, Нови Сад: Матица српска, Београд: Историјски институт, 1968.

⁷ Padova: Editrice Antenore, 1989.

⁸ Roma: il Calamo, 1999.

⁹ Split: Književni krug, 1992.

¹⁰ Zagreb: Hrvatska Sveučilišna naklada, 2014.

¹¹ Giuseppe Pierazzi, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Venezia: Marsilio Editori, 1977.

¹² Vittore Branca, Giorgio Petrocchi, a cura di, *Niccolò Tommaseo nel centenario della morte*, Firenze: Leo S. Olschki Editore, 1977.

¹³ Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1989.

Додатне и специфичније студије о Томазеу објављене су у зборнику *I mari di Tommaseo e altri mari*¹⁴ који су приредиле Морана Чале, Сања Роић, и Ивана Јеролимов, али и *Niccolò Tommaseo e il suo mondo: patrie e Nazioni*¹⁵ или пак *Niccolò Tommaseo: popolo e nazioni*¹⁶.

У Италији, у вези са самим разматрањем српске књижевности и историје, често није могуће одвојити српско од словенског, јужнословенског и илирског, па стога и у овом раду се разматра рецепција Срба и њихове повести и књижевности у оквиру шире словенске и јужнословенске заједнице, што је уосталом карактеризовало списе бројних аутора који се помињу. Пажња је посвећена и употреби појма „илирски“ код западних писаца и историчара: ради се о веома флексибилном термину и у зависности од бројних ставова, с обзиром да се *илирски* односио како целокупно на Јужне Словене, тако и на појединачне скупине, које су често бивале одређене поближе као „католички Илири“, или пак „Илири грчке вере“, па се тако у овом раду и помиње и узима у обзир, као што је доследно објашњено.

Сам појам „тршћански круг“, како је наговештено, заслужује детаљније објашњење: није овде реч, како би се у први мах могло помислити, о скупини културних радника који су се окупљали у Трсту с краја XVIII и почетком XIX века, почев од Доситеја Обрадовића, па до Павла Соларића, Викентија Ракића, Јована Дошеновића и др., како се често наводи у српској науци о књижевности¹⁷, већ се ради о италијанским културним радницима, окупљеним око Ђузепеа Мацинија, али пре свега око Николе Томазеа, и који су већим делом своје делатности били активни у Трсту, али и у Венецији. Њих је било више, али свакако одраз двојице италијанских патриота је најзначајнији такође на двојици њихових сарадника који чине књижевно-повесну осовину овог друштвено-културног феномена: Франческу Дал’Онгару и Пачифику Валусију. Чињеница је да многи од културних радника који су били део тршћанског круга нису били

¹⁴ Morana Čale, Sanja Roić, Ivana Jerolimov, a cura di, *I mari di Niccolò Tommaseo e altri mari*, Zagreb: FF press, 2004.

¹⁵ *Niccolò Tommaseo e il suo mondo: patrie e nazioni*. Catalogo della Mostra a cura di Francesco Bruni, Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2002.

¹⁶ *Niccolò Tommaseo: popolo e nazioni: italiani, corsi, greci, illirici: atti del Convegno internazionale di studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo, Venezia, 23-25 gennaio 2003*, a cura di Francesco Bruni, Roma-Padova: Antenore, 2004.

¹⁷ Милорад Павић, *Историја српске књижевности*. 4. Предромантизам, Београд: Досије, Научна књига, 1991, 30-41.

Тршћани, али у Трсту (и Венецији) су делали па одатле и назив, и били везани за стварност Трста.

Треба потом нагласити и да тај исти тршћански круг није, међутим, ограничен само на град Трст: под истим се дакле називом узимају у обзир оне личности које су се, због одређених историјских услова, преселиле у Венецију и тамо деловале за време револуционарног двогодишта 1848-1849, јер се мора имати у виду да је антиаустријска борба била очигледна управо у Млецима, а не у Трсту.

Исто тако је касније та скупина или мрежа тршћанских пријатеља и сарадника одржавала своје односе и даље била активна и из других италијанских градова (као на пр. из Милана), у зависности од тога где су се дотични културни радници током свог живота преселили.

Једна од кључних или боље речено кључна полазна тачка или питање које се више пута постављало у приступу овој тематици јесте да ли је икако дошло до додира између једног и другог „тршћанског круга“, односно између тзв. „Доситејевог круга“, тј. Доситејевих сарадника који су боравили у Трсту на граници два века, и тзв. „Томазеовог круга“, тј. Томазових сарадника који су у Трсту били активни у првој половина XIX века. Јасно је да се може говорити о деценијама комуникативног „вакуума“ између једне и друге скупине, но ипак је могуће доказати да је у суштини дошло до „укрштања“ и да је и овом приликом Доситејева личност, поред делатности Вука Караџића који је привлачио пажњу литерата средином XIX века, била од значајног утицаја, иако то није било увек у позитивном смислу.

У приступу тематици која покрива читаво једно столеће, поставио се проблем угла гледања који је решен тиме што су, управо како и гласи тема рада, тематски раздвојене две целине у којима се види улога тршћанског круга у познавању јужнословенске и српске литерарне стварности, и удео тог истог круга у разматрању историјских услова везаних за Јужне Словене и Србе, имајући, међутим, стално у виду да у многим случајевима није могуће разлучити књижевност од историје и обрнуто, барем кад је реч о делатности италијанских патриота, а што можда и одражава чињеницу да је српска књижевност, која је на те патриоте утицала, на Балкану уско повезана са историјом, као што је та иста

историја константно условљавала књижевно стварање српског народа. Тако је било од средњег века па до нове књижевности и о тој вековној вези српске књижевности са историјом говори управо Јован Деретић:

Историја у односу на књижевност није била нешто спољашње, чијим се елементима књижевност може слободно служити, мењати их и преобличавати, подвргавати их властитим циљевима и тежњама, својој унутарњој природи. Она је била чинилац унутар система, који у књижевне творевине уноси обележја своје властите природе, а пре свега нефикционалност, претензију на чињеничну истинитост. Другим речима, књижевност није само служила историји, она се писала као историја.¹⁸

Стога после излагања о појму „тршћански круг“, обрађена је тематика тршћанског (и млетачког) залива у XIX веку, те тршћанске интелигенције, затим се излаже о италијанском националном препороду XIX века који је познат под називом Рисорђименто. Приносе се подаци који се појављују у тршћанским новинама о стању у Србији, а конкретно се разматрају догађаји и главни актери борбе на северу Италије, те се анализирају односи италијанских патриота и њихових јужнословенских сарадника, дакле италијанско-јужнословенских и српских историјско-културних додира. Потребно је да се овим радом уочи, установи и анализира мрежа сарадње две стране Јадрана, а која је значајна и одлучујућа за судбину Јужних Словена и Срба у XIX веку, те да се такође уочи мапа конспиративних контаката и путовања по Европи, са епицентром у тршћанском и млетачком заливу. Угао гледања је тај којим се разматра тзв. „књижевно вишегласје“, пре свега кроз личност Франческа Дал’Онгара на кога се одражавало Томазеово занимање за књижевност Срба и других Јужних Словена, па стога и на друге сараднике који су око Дал’Онгара кружили, а затим се анализира тзв. „самотност“ итали-илирске историјске антиномије његовог сарадника Пачифика Валусија у третирању повесних тема и његових предлога за решење бројних проблема везаних за историјска питања, као и мрежу, па опет, његових сарадника.

На тај начин се овим радом употпуњује слика о италијанско-јужнословенским и српским односима, чиме ће се такође допринети познавању

¹⁸ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит, 1983, 18.

присуства српске културе на италијанском тлу, али и улоге италијанских патриота у историјским догађајима који су карактерисали Србе око половине XIX века, а пре свега формирање заједнице Јужних Словена, тада познате под именом Југославија¹⁹.

¹⁹ Напомена: подаци о самом Франческу Дал'Онгару те делимично о културном кругу у Трсту изнесени су у магистарској тези под насловом „Франческо Дал'Онгаро и српска народна поезија“ коју је ауторка овог рада одбранила 27.02.1997. на Филолошком факултету Универзитета у Београду (ментор: проф. др Никша Стипчевић). Овом приликом ће се ти подаци пренети само онолико колико је потребно да се добије целовита слика о самом тршћанском културном кругу, као и у оним случајевима где су донесени нови подаци значајни за тему рада.

1. О ПОЈМУ „ТРШЋАНСКИ КУЛТУРНИ КРУГ“

Синтагма „тршћански културни круг“ у науци о српској књижевности призива, сасвим спонтано и асоцијативно један феномен који је Милорад Павић одредио као „тршћанска песничка школа“. У својој *Историји српске књижевности* Милорад Павић каже:

На граници XVIII и XIX века у Трсту, у близини венецијанске ћирилске штампарије, у тамошњој великој и богатој српској црквеној и трговачкој општини, која још од 18. века има привилегије аустријског двора и статут, окупља се око српских трговаца мецена и једна песничка школа. Тај тршћански песнички круг ствара се око Доситеја Обрадовића (око 1740-1811) и сачињавају га: Јован Дошеновић (1781-1813), Павле Соларић (1779-1821), Јоаким Вујић (1772-1847), Вићентије Ракић (1750-1818), Викентије Љуштина (1761-1805), Арон Јелинић (1780-1827?) и касније Јефтимије Поповић (1791-1832), који сви у том периоду живе у Трсту. Уз њих, за ово подручје били су везани и други српски песници исте стилске оријентације, као Јован Пачић (1771-1849), који већ крајем XVIII века службује у северној Италији, Сава Мркаљ (1783-1835) и Никола Боројевић (1796-1872), који се јављају из Крајине и Лике. Једини истакнутији песник српског предромантизма који није везан за Трст био је Милован Видаковић (1780-1841).²⁰

Овај је дакле „тршћански песнички круг“ или „тршћанска песничка школа“²¹ како бива одређен, био везан географски и културно за Трст, као што назив круга и специфицира, но оно што је битно нагласити јесте да није одржавао везе са

²⁰ Милорад Павић, *Историја српске књижевности*. 4. Предромантизам, 30.

²¹ *Ivi*, 30-41.

италијанском културном средином на чијој је територији уосталом и деловао, или ако и јесте, то је доста било незнатно и свакако недовољно значајно за српску књижевност и историју XIX века. Обично се наводи значај српске тршћанске општине за културу Срба²²: скупина Срба трговаца у Трсту је била од велике помоћи и важности за српску књижевност пре свега, ако се има у виду да су у својим породицама угошћавали и финансијски потпомагали важне личности српске културе као што су Доситеј Обрадовић, Атанасије Стојковић, Павле Соларић, Јован Дошеновић, Јоаким Вујић, Викентије Ракић, Викентије Љуштина, Вук Стефановић Карацић и други.

Оно што се међутим не истиче, а што представља важан елемент у проучавању компаративних односа двају култура јесте да ова српска скупина – која је тада имала деноминацију „илирска“ – па стога су Илирима називани и представници српске културе који су на територији Трста боравили крајем XVIII и у XIX веку, јесте то да није била у додиру са италијанском културном средином, односно да није долазило до размене између њих и италијанске културне интелигенције, и да свакако она имена која су на неки начин била у реципрочном додиру са италијанском средином нису непобитно релевантна за историју и културу Срба. Разлог томе је пре свега и вероватно, што је српска, тј. српско-илирска општина у Трсту била оријентисана искључиво према београдском пашалуку и слабо је успостављала сарадњу са тршћанском интелигенцијом. У том смислу бележи тршћански историчар Марко Дого да су Срби као заједница били компактни и да је то било очигледно, да су им били заједнички говор, вера, друштвене вредности и наде. Дого, међутим, истиче да су постојале значајне разлике између српске општине у Трсту и Срба у београдском пашалуку, те две групе су биле географски удаљене, па стога у суштини ни није било превише заједничког нити додира и да, иако је у тренутку српског устанка српска заједница у Трсту ипак осећала потребу да помогне своје сународнике, није, међутим, дошло до веће помоћи:

²² Dejan Medaković, Giorgio Milosевич, *I serbi nella storia di Trieste*, Belgrado: Jugoslovenska revija, 1987; Giorgio Milosевич/Ђорђе Милошевић, *Il tempio di San Spiridione. Trieste / Трст. Црква Светог Спиридона*, Trieste: Bruno Facchin Editore, [s. a.].

Che i Serbi di Trieste fossero una comunità è evidente, come è evidente che costituissero una comunità la popolazione serba del pašaluk di Belgrado, tenuta insieme da parlata, religione, valori sociali, speranze e idiosincrasie. Altrettanto evidenti le differenze fra queste due comunità serbe in termini di struttura sociale e di prospettive e aspettative politiche; differenze tanto profonde da impedire che una solidarietà automatica si potesse dedurre dalla affinità etnica. Le due comunità erano geograficamente distanti e lo stesso legame etnico tenue, dato che gli ambienti d'origine dei Serbi triestini avevano poco in comune con il pašaluk di Belgrado. Eppure i due gruppi si riconoscevano, ed è vero che nel momento del bisogno, nel 1806, i notabili della comunità serbo-triestina furono molto generosi nella raccolta di fondi per il movimento insurrezionale di Karadjordje. È però anche vero che in una comunità intrisa di etica mercantile, manifestazione suprema di solidarietà verso gli insorti sarebbe stata investire nella loro impresa politica; ciò che nessuno dei notabili triestini fece – né si vede perché avrebbe dovuto farlo.²³

Ова српска/илирска општина је у смислу повезивања са западном јадранском обалом, пре свега са Трстом, а потом и са осталом италијанском територијом, у ствари била недовољно активна, ако је уопште и била активна. Окренута леђима према италијанском становништву, није учествовала у италијанском културном животу, за разлику од илирске скупине католичке вере, односно Истрана, Далматинаца и Хрвата који су били дубоко повезани, и то на разним нивоима, са италијанском културом. Ради се о два јужнословенским скупинама у млетачком заливу које су наизменично носиле назив „илирске“, али које су суштински имале различити однос²⁴. Стога овом приликом треба истаћи да када се говори о тим скупинама као и о културном кругу који је тема овог рада, није могуће узимати у обзир тршћански залив изоловано, дакле не односити се истовремено и на млетачки залив јер су те две географске локације уско биле повезане историјским догађајима који су неизбежно обухватили и јужнословенске скупине те њихову културну традицију. Тако је хрватска скупина била изузетно присутна и активна у Млецима, и то нам потврђује Ловорка Чоралић која у вези са

²³ Marco Dogo, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità*, Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 1999, 29.

²⁴ Persida Lazarević Di Giacomo, *Le comunità "illiriche" nei Golfi di Venezia e Trieste tra Sette e Ottocento: diversità e meticcio culturale / "Ilirske" zajednice u Venecijanskom i Tršćanskom zaljevu između XVIII. i XIX. stoljeća: kulturne razlike i prožimanja*, Atti del III Congresso Internazionale della Cultura Adriatica Nuova Serie, *Adriatico/Jadran*, III/2006, 247-264.

присутвом Хрвата – онда нејасно званих Скјавунима, или пак Илирима – у граду Св. Марка каже:

Promatranje prisutnosti, djelovanja i prinosa hrvatskih književnika, filozofa, teologa, znanstvenih i kulturnih djelatnika mletačkoj baštini, u velikoj mjeri iziskuje sagledavanje opsega i raznovrsnosti njihovih veza s tamošnjim tiskarama, knjižarama i nakladnicima. Raščlamba podataka o mjestu izdanja djela većine hrvatskih autora najrazličitijega književnog i znanstvenog profila i interesa, zorno pokazuje kako gotovo ne postoji istaknutija osoba s naših prostora koja barem jedno djelo (ili ponovljeno izdanje) nije objavila u tiskarama grada na lagunama. Izrijeком је nemoguće spomenuti sve hrvatske autore i njihova djela, kao i druge raznorodne oblike njihova življenja i stvaranja u Mlecima (jer bi se takva raščlamba pretvorila u puko faktografsko nizanje stotina imena i naslova) [...].²⁵

Овом приликом је помињање положаја бројних Хрвата у академском свету Италије током векова излишно не само с тога што је добрим делом обрађено већ и зато што се ради о изузетном присуству на италијанском тлу²⁶, мада, истини за вољу, често прође незапажено онима који у словенски свет нису упућени, с обзиром на двојни, италијански и хрватски облик имена далматинских и хрватских интелектуалаца.

Но преко ове илирске скупине која је са источне стране Јадрана долазила у тршћански и млетачки залив и ту била културно активна, стижемо управо до тзв. тршћанског културног круга. Реч је о културним радницима, Италијанима али и Словенима, који су деловали већином на територији Трста током прве половине XIX века, пре свега 40-их година, и који се померили, променили своје боравиште у ратном двогодишту 1848-49. године и преселили се у Млетке, те је исте чланове круга могуће срести одмах потом у Венецији, како делају са истим програмом и донекле промењеним методама. Но, управо на основу тога што се рађа на територији Трста, и што је за Трст везан далеко више него за Венецију, и у тренутку када прелази у град на Лагуни, ова скупина с правом може да задржи

²⁵ Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka*, Zagreb: Golden marketing, 2001, 329.

²⁶ Josip Bratulić, Žarko Dadić, Vladimir Dugački, Mijo Korade, Vladimir Muljević, Snježana Paušek-Baždar, Milan Pelc, Ennio Stipčević, *Hrvati predavači na inozemnim (sve)učilištima*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003.

свој назив „тршћански културни круг“. Гео-поетички и/или гео-културно овај се круг односи на два културна жаришта: Трст (временски дуже, ради се о неколико деценија пре свега XIX столећа) и Венецију (посебно револуционарно двогодиште 1848-1849).

Као што је имала два центра, ова је скупина имала и две упоришне тачке или две осе: једну превходно политичку, симболизовану кроз личност Ђузепеа Мацинија, и једну претежно књижевну, коју је отеловљавао Никола Томазо. Око ове две кључне личности италијанског културног и политичког живота XIX века формирао се, спонтанто, тај „тршћански културни круг“ који се састојао од бројних чланова пре свега Италијана, и то не само из Трста: штавише, већина њих је пореклом била ван регије Фурланије, као на пример Антонио Сомма, Катерина Перкото, Лоренцо Валерио, Франческо Дал’Онгарио или пак Пачифико Валуси. Исто тако их је било са немачког говорног подручја (Хајнрих Штиглиц) или пак са источне стране Јадранске обале, углавном из Истре и Далмације, као на пример Антонио Мадоница, Јаков Ђудина, Стјепан Ивичевић, Иван Август Казначић, Медо Пуцић, и други.

У овом раду ће се, дакле, анализирати рад овог интернационалног и космополитског тршћанског културног круга, састављеног од Италијана, Јужних Словена и Немаца/Аустријанаца, његов однос према Јужним Словенима и Србима посебно, те његова делатност и улога у упознавању Италијана са историјом и књижевностима Јужних Словена у XIX веку као и значај повратне спреге за културу Јужних Словена.

2. ТРШЋАНСКИ (И МЛЕТАЧКИ) ЗАЛИВ КРАЈЕМ XVIII И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА. ТРШЋАНСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

Онакав какав је био познат савременицима тршћанског културног круга, дакле у првој половини XIX века (овде се мисли пре свега на нови, терезијански део града, какав је уосталом и данас могуће видети), Трст је настао почетком XVIII столећа, тачније 1717. године, кад је цар Карл VI објавио проглас о „сигурној и слободној пловидби Јадранским морем“, односно кад је царским указом Трст, заједно са Ријеком, био проглашен слободном луком, *porto franco*²⁷.

Трст је у то време имао око 5000 становника, међу којима је било нешто више од 100 Јевреја и око 300 странаца који су тада боравили у граду. Економска активност града се заснивала пре свега на производњи соли која се превозила у унутрашњост града, што је често изазивало конкуренцију становника суседне регије Венето. Сви производи који су долазили и трошили се у Трсту, пристизали су из околине Трста која је била настањена и словенским живљем. Трговинска размена је била таква да је већ крајем XVIII века Млетачка република почела да прати повећање трговине у Трсту. Олигархија Св. Марка је тражила савет и помоћ од „Пет мудраца за трговину“ (*Cinque Savî alla Mercanzia*) да би утврдила да ли је тачно то чега су се и плашили, и 17. маја 1768. је ова магистратура и обавестила Венецију управо о ономе што је наслућивала, тј. да се Трст проширио као град и да се трговина разгранала: “Oltre ai iatalissimi rapporti dell’ingrandimento di Trieste,

²⁷ В.: Guido Botteri, a cura di, *Una storia europea di liberi commerci e traffici: il porto franco di Trieste*, Trieste: Editoriale, 1988.

notizie sempre più funeste giungono a rammaricarci riguardo al traffico e le fortunate intraprese di quel porto.”²⁸ Подаци које су пет мудраца донели били су тачни и брига Венеције је била основана. Тршћански трговци су током неколико година оживели привреду града: већ 1776. године је почела трговина са Кином и са Индијом и повећана је трговачка и истраживачка половидба; ишло се и у експедиције: тако су у јесен 1816. они који су из тршћанске луке кренули према Египту били два Далматинца, који су први прешли Нил. А илирска колонија у Трсту је одржавала 112 бедема, и главни бродовласник је био Ђовани Куртовић²⁹.

Однос царске моћи и цивилних слобода почиње у тренутку када Трст бива дакле проглашен међународним трговинским центром, па улога Трста на Јадрану постаје све већа као и у међународној политици. Економски раст града ишао је истовремено са прогресивним губитком аутономије. Трговина је све више добијала на снази тако да је фигура трговца сад била у првом плану, а патрицијат је био у опадању. Формирала се тада „трговачка“ класа, богата и слободна по питању економских средстава и културе, и на тај начин је супростављена племићима града. Племићи, тј. патрицијски слој је лагано одумирао, како је говорио историчар, археолог и политичар Пјетро Кандлер (Pietro Kandler, 1804-1872), и трговачки аспект града привлачио је све више људе са стране: Грке (терезијански део града се формирао управо захваљујући Грцима³⁰), Немце, Словене, посебно Србе, људе са Истока, Јевреје, Јермене, па се тако појам слободне луке тумачио на разне начине у оквиру термина ‘слобода’, а што је значило слободу у односу на општину или државу или уопште слободу у односу на било коју власт која је могла евентуално да ограничи тај трговачки имунитет. Кандлер је стога забележио да су улице Трста биле германизоване, и било је доста немачких становника, али је такође била бројна и грчка заједница, затим српска, а долазили су и из других делова Италије, из Напуља, Венеције, Ђенове, Ливорна, чији је заједнички, космополитски језик био италијански:

[...] si interpretava la voce Portofranco da ognuno nel senso più lato di libertà, che si credeva espressa nella voce franco, il che volevasi: franco da imposte, da servigî pubblici

²⁸ Giuseppe Caprin, *I nostri nonni*, Trieste: Caprin, 1888, 22.

²⁹ *Ivi*, 26.

³⁰ *Ivi*, 24.

di qualsiasi categoria, da ogni vincolo di Comune e di Stato, da ogni autorità che non fosse per tutelare la libertà e la immunità mercantile. Il Borgo pareva inclinare a germanizzarsi: tedeschi erano i nomi delle vie del Borgo, i libretti tavolari, tedesca la lingua della chiesa cappellaniale, molti degli abitanti tedeschi, ma la colonia greca diveniva numerosa, numerosi li Serbici, da ogni parte d'Italia, da Napoli, da Venezia, da Genova, da Livorno venivano a Trieste per cui cominciato il cosmopolitismo, e garantita la lingua italiana ai Greci, agli Orientali, agli Armeni, agli Abrei, la lingua italiana che era quella della città vecchia e della marina e la ufficiale in tutte le Magistrature, divenne cosmopolitica perfino nella stessa Borsa, ove tante erano le favelle.³¹

Друштво се у Трсту постепено формирало по корпорацијама, и стварала се модерна заједница трговачког менталитета. Рађао се један „нови град“, такозвани терезијански град, за разлику од старог града, који и данас чува некадашње карактеристике. Занимљиво је да је у старом граду постојала, а данас више не постоји, једна црква по имену Мадона дел Маре (Madonna del Mare), где се вршила словенска и илирска служба, односно како каже Куријел: „offiziata da religiosi di Lingua Slava et Illirica“, и ту су углавном долазили сељаци и радници из околних места³². Црква је укинута 1786. године и на њеном месту су изграђене две зграде³³.

Овом приликом треба рећи коју реч о употреби термина „илирски“, с обзиром да је учестао у списима аутора који се помињу у овом раду³⁴. *Илирско* представља корелацију разних термилошких, конотативних, концептуалних и историјских јединица које међу собом имају заједничке карактеристике. Те термилошке, конотативне, концептуалне и историјске јединице формирају једну семантичку ‘над-јединицу’ односно ‘над-концепт’ који у себи обједињује поједине и разне појмове и значења, а који су садржани у термину *илирски*, дијахроно и просторно. Овим радом се обухвата мрежа појмова и асоцијација који

³¹ Pietro Kandler, *Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste. Dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti*, Trieste: Edizioni LINT, [1858], 1973, 247.

³² Persida Lazarević Di Giacomo, Le comunità “illiriche” nei Golfi di Venezia e Trieste tra Sette e Ottocento: diversità e meticcio culturale / “Ilirske” zajednice u Venecijanskom i Tršćanskom zaljevu između XVIII. i XIX. stoljeća: kulturne razlike i prožimanja, 247-264.

³³ Carlo Curiel, *Trieste settecentesca*, Palermo: Remo Sandron editore, 1922, 7.

³⁴ Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Варијације на тему „илирског“ као временског и просторног надконцепта, у: *Империјални оквири књижевности и културе*, прир. Драган Бошковић, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет; скупштина града Београда, 2010, 153-165

се трансверзално огледају кроз надконцепт *илирског*. Веома концизно је под одредницом „*илирски*“ дао објашњење Ватрослав Јагић: „Хисторија признаје само два народна имена: хрватско и српско, што бејашу испрва јамачно једина и у устију свега народа ... а туђи и домаћи свијет ‘писмени’ уведе називе: словински и илирски“³⁵. Као последица погрешног одређивања Илирије и Илира, термин *илирски*, почиње у једном историјском тренутку и управо међу „туђим и домаћим свијетом ‘писменим’“ да означава Јужне Словене, као што ће такође у једном историјском тренутку то одређивање престати, па ће то значити да ће овај термин, током историје, имати своје временско и географско/просторно одређење – најраспрострањеније између Аустријског и Отоманског Царства – и у том ће временско-просторном оквиру попримати разне конотације и преливе. Ради се, дакле, о временском и просторном надконцепту који је садржавао у себи конотативну флексибилност и прилагодљивост историјским приликама и практичним потребама. Каже Хелмут Кајперт да су латински израз *illyricus* и његови славенизирани еквиваленти *илирски* и *илирски* имали у прошлости код Јужних Словена веома широк спектар значења³⁶.

Но Илирија није била само чиста измишљотина филолога, историчара, и литерата „зачараног круга“. Да је постојање илирских заједница и њихове културе и идентитета озбиљно узимано у обзир – у разним географским и временским надконцептима – види се и из чињенице да већ под Леополдом I (1636-1705) Срби који се настањују на угарској територији од краја XVII века, бивају одређени као „Илирска нација“. И управо је термин *илирски* аустријска администрација користила 1690. године у вези са српским војницима у Војној Крајини.

Тако и у вези са илирском или српском општином у Трсту, за коју историчар Марко Дого каже да је била стратификованија у односу на грчку, чак и хијерархијски, али да ју је, у поређењу са грчком заједницом, карактеризовала већа конзервативност; илирску заједницу је карактеризовали и племство и била је хијерархијски структурисана, док је грчка заједница имала веће медитеранске и

³⁵ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. VII, Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик, 1971, 684.

³⁶ Helmut Keipert, [rec.], Cassius, Bartholomaeus / Kašić, Bartul: Institutiones linguae illyricae / Osnove hrvatskoga jezika. [...]. Drugo izdanje priredio, na hrvatski jezik preveo i komentarima popratio Zv. Pandžić. Zagreb, Mostar 2005, *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 64/1, 2006, 177.

западне контакте (грчка дијаспора је била разгранитија). Дого закључује да је илирска заједница у Трсту била конзервативнија:

Che dire, allora, delle colonie mercantili ortodosse a Trieste? È importante vedere che le due “nazioni” greca e illirica (serba) non presentavano caratteristiche simmetriche. La nazione illirica era più stratificata (contava addirittura una componente nobiliare) e gerarchicamente strutturata, la nazione greca era più esposta a contatti mediterranei e occidentali (la diaspora greca era incomparabilmente più ramificata). Se questo poteva in qualche modo influire sugli orientamenti politici, si sarebbe indotti a concludere che la nazione illirica, più di quella greca, fosse predisposta a un orientamento conservatore.³⁷

О етикети „илирског“ везаној за српски народ доказују „Правила илирског и грчког братства“ (“Regole della Confraternita illirica e greca”) у Трсту, која се чувају у Државном архиву у Трсту, и која између осталог говоре о изборима, учешћу у братству и сл. Из наведеног примера је могуће видети да се од Срба помињу Ђовани Куртовић и Стефано Риснић:

L’Augustissima Imperatrice Apostolica Regina felicemente Regnante Maria Teresia con suo Clementissimo Rescritto de 8. Maggio 1769 per il canal dell’Eccelsa Suprema Intendenza Commerciale di tutt’ il Littoral Austriaco ha insinuato all’attuale Governatore e Procuratori della chiesa e Nazione Greca di Rito e Dogma Orientale stabilita in Trieste, Giovanni Curtovich, Antonio Papà, e Panagioti Gligorachi, che congregatasi la Nazione abbia da eligere e nominare per i suoi Deputati li più probi soggetti della Nazione medesima, con facoltà alli medemi di combinare e concertare le Regole Statutarie e il buon governo Ecclesiastico, Politico, et Economico della moderna chiesa e Nazione. In adempimento delle Sovrane providissime intenzioni, eletti furono da tutta la Nazione per Deputati li trè attuali Amministratori Giovanni Curtovich, Antonio Papà, Panagioti Gligorachi, e con essi Nicolo Platarà, Teodoro Vetrato, Demetrio Focà, Staffano Risnich, Giovanni Pantasì, e Panagioti Seclistino, quali in vigor della facoltà conferitagli combinarono sotto il Presidio dell’Illmo Sig. Consiglier de Ricci Commissario delegato per parte della Sup.^{ma} Intendenza le seguenti Regole, implorandone dalla Protezione della medema Suprema Intendenza l’ottenimento della Graziosissima Sovrana approvazione e confermazione.

³⁷ Marco Dogo, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità*, Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 1999, 30.

Primo Tutti gl'abitanti di qui d'età sopra gl'anni diciotto, chè sono sotto il grembo della nostra Madre Chiesa Greca Orientale non unita alla Romana potranno ascrivere nella Tabella della Confraternita, quali formano il corpo leggitimo della stessa confraternita dovendo in sua specialità ciascuno contribuir alla Cassa della Chiesa annualmente a titolo di beneficio arbitrario quello sarà di suo genio ò almeno Lire Sei annue de quali' si farà ogni giorno la commemorazione da' Sacerdoti nostri nelle funzioni Ecclesiastiche. Dichiarando, che sudette Lire Sei dovranno esser anticipatamente sborsate, e sarà escluso dal corpo leggitimo chi mancasse a tale contribuzione, e volendo in progresso essere ascritto nuovamente confratello con esborsare doppia annua contribuzione per tutti quell'anni che non l'avesse corrisposta sarà accettato.

2.do Tutti li Passaggieri di rito Greco potranno ascrivere fratelli benefici, contribuendo alla Cassa della Chiesa Lire quattro all'anno oltre la ricognizione volontaria solita darsi la luminaria, e saranno nelle messe commemorati i loro nomi in tutte le Domeniche dell'anno finche continuano la contribuzione di Lire quattro all'anno, anche trovandosi altrove.

3.^{zo} Il Corpo leggitimo della confraternita convocato in Chiesa coll'intervento d'un Commissario Intendenziale deve eleggere ventiquattro soggetti, e questi verranno denominati il Capitolo, col peso annuo a favor della chiesa di Lire sei ciascuno, oltre le Lire sei come confratelli (qualor non volessero, oltre passar tal somma); Dichiarando, che li stessi soggetti devono esercitare per tre' anni consecutivi la loro carica, terminati li quali si passerà a nuova ballottazione per la conferma ò esclusione delli medemi; ed in progresso crescendo il numero de' fratelli potrassi accrescere anche il numero del Capitolo fin a quaranta ben inteso che tutti li Capitolari doppo eletti debbano prestar il dovuto giuramento d'esercitar tal carica con tutta rettitudine ed imparzialità.

4.to Il Capitolo convocato con tutte le regole; o tutti li ventiquattro, ò almeno li due terzi dello stesso, sempre coll'intervento d'un Commissario Itendenziale, ellegeranno previo invito a Capitolari le seguenti cariche, cioè tre Amministratori secc' un Governatore, due Procuratori, due Sindici, ed un Cancelliere; E se alcuno di questi doppo eletto non volesse accettar la carica, dovrà immediate rinunciare con pagar di pena fiorini cinque alla Cassa della Chiesa, doppo del che si procederà a nuova elezione d'altro soggetto in luoco del rinunciante.

L'ellegzioni devono seguire in questa guisa, cioè.

Uniti che saranno come sopra li Capitolari proponderà il Governator pro tempore, che quella unione è stata convocata affine di procedere all'ellegzioni delle sudette cariche, raccomandando a tutti li fratelli che ne nominano, e diano il loro voto a quel che Iddio

gl'inspirasse dopo di che ogni Capitolare s'insinuerà alla Banca ove siedono il Governatore e Procuratori col nostro Cancelliere sotto il Presidio dell' Sig.ⁿⁱ Commissario Intendenziale e nominerà secretamente trè soggetti Capitolari per le cariche di Governatore, e Procuratori, potendo anche li Bancali che terminano far lo stesso. Terminato ciò dovrasi stridare tutti li nominari, passando poi alla Ballottazione ad uno per volta, per la quale anderà il Sindico a distribuire le Balle, ed il nonzolo con il Bossolo, quale doppo che tutti avranno ballottato lo porterà al banco ove stano il Sig. Commissario, li Amministratori, e li altri Officiali della Chiesa, ed in presenza di tutti si conteranno uno per uno li voti, prima quelli del sì, e poi quelli del non, contener nota anche il nostro Cancelliere, affine si conservino gl'atti nel Protocollo della Chiesa, non permettendo che Ballotti ne il nominato, ne meno li suoi parenti stretti se ne saranno, cioè Padre, figli, e Fratelli, e quelli ch'avranno la pluralità de voti s'intenderano eletti, colla condizione che in caso d'uguaglianza di voti nella ballottazione di qualche soggetto si procederà a nuova ballottazione del medemo finche risulti superiorità di voti affermativa ò esclusiva; E coll'istesso metodo si procederà alla nomina e ballottazione di due Sindici ed un Cancelliere. Dichiarando, che li amministratori della chiesa non possano esercitar più d'un anno la carica che ellezione gli fu concessa, anzi terminato l'anno debbano li Sindici metter in esecuzione quel tanto dirasi a suo luoco. Li Sindici poi ed il cancelliere possono esser confermati ó esclusi con Ballottazione.³⁸

Након стварања „Илирских провинција“ (1809) са седиштем у Љубљани, као француске административне јединице за време Наполеона, *илирско* ће се наћи и у наслову *Илирских песама (Canti popolari toscani corsi illirici greci, 1841-1842)* Николе Томазеа³⁹. У борби против Аустрије, позивање на усмену традицију илирских народа имало је своју презицну функцију, па „Илирске песме“ код Томазеа имају цивилизацијску улогу и он указује Словенима и Италијанима на пасторалну Србију⁴⁰ као модел који треба следити за независност: “I *Canti Illirici* hanno, nei desideri del Tommaseo, un valore eminentemente civile, e non solo per gli Slavi, ma anche per gli Italiani, ai quali egli indica la pastorale ed arretrata Serbia come

³⁸ Archivio di Stato di Trieste, I. R. Gov., Atti Pres. B. 45.

³⁹ Niccolò Tommaseo, *Canti popolari toscani corsi illirici greci*. Vol. IV *Canti illirici*, Venezia: Dallo Stabilimento tipografico enciclopedico di Girolamo Tasso, 1842.

⁴⁰ B.: Nikša Stipčević, Tommaseo e la Serbia, у: *Niccolò Tommaseo e Firenze. Atti del convegno di studi. Firenze, 12-13 febbraio 1999*, a cura di Roberta Turchi, Alessandro Volpi, Firenze: L.S. Olschki, 2000, 253-271.

modello da seguire nella lotta per l'indipendenza"⁴¹, каже Јоже Пирјевец. Кад је Томазео у питању треба у ствари говорити о „илиризима“, с обзиром на надконцептуалну свеобухватност коју *илирско* поседује у Томазеовом опусу. Томазео је успео да научи „илирски“ језик, до те мере да је могао да пише на „илирском“: „Scrivo una lettera in lingua illirica, contento di poterlo fare con qualche facilità e sicurezza. Oh fosse a questa nobile lingua stato tutto sacro il mio tempo!”⁴² О мудрости која се налази у илирском језику, а који своје гнездо, како каже, има у Србији, писао је у чланку *Della sapienza riposta nelle radici della lingua illirica* где истиче да је његова мајка говорила илирски и указује на древно братство народа:

Ond'io nel provarmi a dimostrare la sapienza riposta nelle radici della lingua illirica, a cui la libera Serbia fu nido, intendo non solamente pagare un debito sacro alla misera patria mia ed all'idioma che mia madre parlava, ma di confermare insieme ed estendere la verità annunciata da un grande Italiano, di volgere le menti italiane a nuovi studii severi ed ameni intorno a siffatti argomenti, e additare l'antica fraternità delle stirpi che fino a poc'anzi si conoscevano appena di nome, o non si conoscevano che per iscagliarsi a vicenda titoli d'odio, o, che peggio è, di disprezzo.⁴³

У терезијанском граду стварали су се услови за живот нових категорија и нових народа који су у Трст пристизали. Током XVIII века у Трсту се дакле створила и српска трговачка колонија те српска црквена општина са црквом у центру града. У ствари, илирска или српска скупина је у почетку заједно са Грцима имала своју цркву; касније се ова скупина одвојила од грчке и изградила свој храм Св. Спиридона, управо у терезијанском делу града. Та црква Св. Спиридона улазила је у оквир јурисдикције Карловачке митрополије, и 1782. године су се Срби одвојили од грчке црквене општине са којом су до тада били уједињени (те су Грци подигли једну нову цркву, Св. Николе, на обали) и 1798. у Будиму штампали своју тршћанску привилегију. Године 1793. добили су одобрење да се у Трсту подигне српска школа, а „Српско тријестанско општество“ се оснажило, тако да су Трст у другој половини XVIII века населиле

⁴¹ Giuseppe Pierazzi, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Venezia: Marsilio Editori, 1977, 60.

⁴² Нав. у: Mate Zorić, Tommaseo e il suo “maestro d'illirico”, у: Mate Zorić, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*, Padova: Editrice Antenore, 1989, 276.

⁴³ Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, Milano: Per Giuseppe Reina, 1853, 321.

трговачке породице Војновић, Куртовић, Јандрић, Ризнић, Љубибратић, Јовановић, Вуковић, Паликућа, Гуљевић, Поповић. Историји је добро познат економски ниво тих српских породица у Трсту⁴⁴, и та је општина слала устаницима новац у Србију, али истовремено су њени припадници били мецене школа и писаца, па је Трст и могао да привуче велики број српских писаца: Атанасију Стојковића, Доситеја Обрадовића, Вука Караџића, Павла Соларића, Милована Видаковића, Јована Дошеновића и друге. Милорад Павић сматра да је Трст био мета за тако велики број писаца из два разлога: што су пре свега ти српски трговци у Трсту били богате мецене, а друго што је оближња Венеција била средиште где се штампала српска књига вековима, па је стога привлачила српске писце у ове крајеве⁴⁵.

Можда по угледу на енглеске културне кругове⁴⁶, у Трсту се с почетка XIX века око Доситеја образовала тршћанска (песничка) школа, па се тада уводе у српску књижевност романске песничке форме, као што су сонет, октава, терцина, обнавља се силабизам, и римовани асиметрични десетерац усменог песништва. Ова је тршћанска песничка школа никла на двоструком утицају⁴⁷: с једне стране под утицајем силабичког стиха и под упливом италијанских узора; с друге стране, у близини прозодијских образаца усменог песништва, па се стога та школа лакше везала за књижевност у устаничкој Србији.

⁴⁴ Мита Костић, Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века, *Историјски часопис САН*, Београд 1955, 167-187; уп. Марија Митровић, а cura di, *Cultura serba a Trieste*, Лече: Argo, 2009.

⁴⁵ Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*. Класицизам, Београд: Нолит, 1979, 39.

⁴⁶ Персида Лазаревић Ди Ђакомо, *У Доситејевој кругу. Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство*, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2015, 29-33.

⁴⁷ Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*. Класицизам, 40.

3. СРБИЈА КАО КРВАВА СЦЕНА

О догађајима у устаничкој Србији с почетка XIX века српска општина у Трсту је могла да чита у кратким извештајима које је тада доносио тршћански лист “L’Osservatore triestino”, кога је 1784. основао Ђузепе де Колети (Giuseppe de Coletti)⁴⁸, као неку врсту званичног листа аустријске владе (и штампан је био у типографији аустријског Лојда). Доситеј и његови сарадници су тако свакодневно или скоро свакодневно могли да сазнају шта се дешавало у Србији под Турцима и колико су била тешка та времена.

У ствари већ почетком 1790. године, тачније 27. јануара „L’Osservatore triestino“ је донео вести о Црној Гори и о „словенско-српској нацији познатој под именом Црногорци“ из рукописа који су се чували у Црној Гори и који су наводно лично проверени 1789. године: „*Notizie Storico – Politiche riguardanti l’attuale Stato della Nazione Slaveno-Serviana, conosciuta sotto il nome di Montenegrini; come ancora de’ suoi Paesi, ricavate da genuini Manoscritti che si conservano in Montenegro, e verificate ocularmente nell’anno 1789.*“ Том приликом су донети подаци о Црној Гори уопште (“*Della Nazione in generale*”), затим о подели Црне Горе, те политичкој структури ове балканске земље. Каже се на том месту да име славено-српског народа, познатог тада под именом Црногорци, води порекло од становника околу Славе, потока који извире у Далмацији, пролази кроз Каштел Нови и дотиче до Дубровника (а тај водни ток се убрзава кад се отопи снег са

⁴⁸ Camillo De Franceschi, *Giuseppe de Coletti tipografo e giornalista: contributo alla storia della tipografia e del giornalismo a Trieste*, Parenzo: Tipografia di Gaetano Coana e figli, 1935. Де Колети је у Горици и Трсту основао две академије: Accademia degli Arcadi Romano-Sonziaci и Accademia degli Arcadi Triestini.

оближњих планина) и од оних из турске провинције Србије који су 300 година пре тога оформили у потпуности народ у шумама Црне Горе:

La nazione *Slaveno-Serviana*, attualmente conosciuta sotto il nome di *Montenegrini*, riconosce il primitivo nome suo dagli abitanti de' contorni della *Slava* (*) [(*) *Slava*. Torrente della Dalmazia, che passa a Castel-Nuovo, e sbocca nel golfo di Venezia al di sotto di Ragusa. Egli non è molto largo; ma, allo sciogliersi de' ghiacci che vi calano da' vicini Monti, diviene oltre modo rapido.] e da quelli della Provincia turca nominata *Servia* che furono già 300 e più anni in dietro i primi a formare una completa Popolazione tra le rupi boschive di *Montenegro*.⁴⁹

У броју од 30. јануара доноси се кратки наставак о структури Црне Горе, а у броју од 6. фебруара се говори о средњовековној држави Зети, о Немањићима те о Лазару Хребељановићу. 10. фебруара „L'Osservatore triestino“ доноси наставак о структури државе Зете и о Брђанима. 13. фебруара се појавио наставак о традицијима и религиозном аспекту Црне Горе те и даље о структури ове балканске земље у бројевима од 20. фебруара и 19. маја. У бр. XLI од 22. маја, који је уједно и последњи наставак (иако не представља крај вести из рукописа), говори се о историји Црне Горе и наводи се да се у архиву Цетиња чувају потврде које је 1711, 1717. и 1718. Република Венеција дала Црној Гори за заслуге у рату против Турака.

Те исте 1790. године „L'Osservatore triestino“ је донео вест 17. јула да се у Београду 4. јула певало *Te Deum* због победе генерала грофа Клерфеа (Conte di Slairfait).

Морали су разни Куртовићи, Војновићи, Јандрићи, Ризнићи, или пак Љубибратићи, као и Доситеј, Соларић и његови „содругови“ бити нестрпљиви да читају вести о устаницима: 23. марта 1803. у броју 24 лист „L'Osservatore triestino“ је обавестио тршћанску читалачку публику да је у Београду дошло до разоружања становника и да је, и даље у Београду, била забрањена продаја барута и олова: „È stato proibito in Belgrado, sotto pena di morte, di vendere della polvere, o del piombo.“

Наредне године су Тршћани били обавештени да је покрет устаника у Србији све озбиљнији („li torbidi che sono insorti nella Servia, prendono giornalmente

⁴⁹ *L'Osservatore triestino*, 27.01.1790.

un carattere più serio), и да због тога трговина назадује, али и комуникације, те су радови у пољу потпуно прекинути: „il commercio soffre e le comunicazioni sono rotte; nelle campagne li lavori sono cessati interamente.“⁵⁰

Тог истог месеца помиње се Карађорђе – „Czerni Georges“⁵¹, за кога се следеће године, 5. априла, у броју 27 каже да је врховни генерал устаника: „Czerni Georges – supremo Generale degl’Insorgenti“. Одмах потом је истакнуто да у Београду недостаје све, и да се просто живи са смрћу: „In Belgrado [...] si vive sempre colla morte al fianco.“⁵²

Извештач овог тршћанског листа, који из Београда помно прати догађаје на Балкану, каже да су Срби бесни на Грке, и на Цигане, „иако су исте вере“, а да се посебно плаше Цигани: „i Serviani sono irritati contra li Greci, e Zingani, sebbene della stessa religione; e però questi ultimi vivono in gran timore, sapendo di certo esservi l’ordine presso gl’insorgenti“⁵³. Стање у Србији привлачи све више пажњу западних посматрача, делује све занимљивије и сваки дан се нешто ново догађа. Тако се наводи да је порасла мржња Срба против Турака: „Gli affari della Servia si rendono sempre più interessanti; e quasi ogni giorno ne succedono de’ nuovi, che tirano attenzione universale [...] è cresciuto l’odio de’ Serviani verso i Turchi.“⁵⁴

У броју 33 од 26. априла 1805. стоји да су у Београду била обешена два грчка трговца, без суђења, на два угла грчке цркве, јер су били осумњичени да су били шпијуни Срба: „furono appiccati a Belgrado due negozianti greci, senza grande formalità di processo, a due angoli della Chiesa greca, come sospetti d’intelligenza co’ Serviani“.

Не зачуђује вест да су устаници били веома активни и да су Срби веома окрутни, па сваки Турчин који падне у руке Срба бива убијен без обзира да ли је крив или невин: „Ogni Turco, che cade nelle mani de’ Serviani è trucidato sul campo senza alcun riguardo se sia reo od innocente“⁵⁵. Исто тако се наводи да је Карађорђе тада отишао у Раваницу коју је изградио кнез Лазар и тамо је становао: „Czerny-Georges è intrato in Rawanitza – un Grande Monastero che fu fabbricato dal Re de’

⁵⁰ *L’Osservatore triestino*, n. 30, 13.04.1804.

⁵¹ *L’Osservatore triestino*, n. 35, 30.04.1804.

⁵² *L’Osservatore triestino*, n. 28, 08.04.1805.

⁵³ *L’Osservatore triestino*, n. 31, 19.04.1805.

⁵⁴ *L’Osservatore triestino*, n. 32, 22.04.1805.

⁵⁵ *L’Osservatore triestino*, n. 35, 03.05.1805.

Serviani Knez Lazar, ed in cui abitava come sua residenza.“ На крају се закључује да ће Србија тог лета постати без сумње крвава сцена: „In soma la Servia in questa estate diverrà senza dubbio un Teatro di scene sanguinose.“

13. маја 1805 (бр. 38) „L'Osservatore triestino“ бележи да се број српских трупа састоји од 20.000 људи на чијем челу је Карађорђе; неколико месеци касније се обавештава тршћанска читалачка публика да устаници јавно излажу симболе своје вере, па су поставили крстове на звонницама својих цркава: „gli Insorgenti esercitano pubblicamente il loro culto ne' luoghi ove dominano. Anno poste delle Croci sulli campanili delle loro Chiese, e delle campane sulle loro cappelle di campagna.“⁵⁶

Године 1806. „L'Osservatore triestino“ наставља да доноси вести о устаницима у Србији и да је ситуација све тежа и тежа, па је у марту забележено да се стање изузетно погоршало између Турака и српских устаника, да се међусобно кољу и не праштају ни старима, ни женама, ни деци те рат између ова два народа делује као да ће довести до међусобног уништења: „Turchia – L'esacerbazione fra i Turchi e gl'Insorgenti serviani è giunta a tale eccesso, che si massacrano reciprocamente senza perdonarlo nemmeno a' vecchi, alle donne ed a' fanciulli. La guerra tra coteste due Nazioni pare che voglia divenire un orrore formale di reciproca distruzione.“⁵⁷

У чланку од 26. маја 1806 (бр. 42), „L'Osservatore triestino“ доноси вест да је глад достигла свој врхунац и да се међу устаницима налазе и многи Црногорци: „La carestia vi sia giunta all'estremo. Tra gli insorgenti trovansi pure molti Montenegrini.“

Није искључено да су српски културни радници окупљени око Доситеја у Трсту коментарисали међу собом стање у Србији, о чему су могли да читају у тршћанским новинама. Та песничка школа је имала и своје место састајања: у кафани „Поларна звезда“ виђали су се и пријатељовали Доситеј, Соларић, Ракић, Стојковић и други, и то ће бити и место тзв. „тајне вечере“ српске књижевности – једне јунске ноћи пред одлазак Доситеја у устаничку Србију, састаће се српски културни и патриотски радници на том месту, са Доситејом, и ту ће га Павле Соларић видети последњи пут.

⁵⁶ *L'Osservatore triestino*, n. 62, 05.08.1805.

⁵⁷ *L'Osservatore triestino*, n. 25, 28.03.1806.

Из једног тако сличног (скривитог) места у Трсту, кренуће међутим осећање близине, овај пут италијанских патриота, ка јужнословенским народима и ка такође прозодијским облицима усменог стваралаштва: то ће бити они књижевни садржаји и песнички облици који ће дати подстицај стваралаштву читаве једне културне скупине, коју одређујемо као тршћански културни круг, космополитски оријентисан, састављен од Италијана, Аустријанаца/Немаца, Словена, Јевреја и других, и активан у оквиру гео-културних тачака на релацији Трст-Венеција, у првој половини XIX века.

4. СКРОВИТА МЕСТА

„Скровита“ места су била састајалишта у Трсту, као и у Венецији, која су почетком XIX века била значајна по особама које су их похађале те стога одређивале атмосферу тих места: тако на пример у „Грчкој кафани“ у Трсту су се састајали трговци са истока, у типичним оделима из земаља из којих су долазили; у кафани „Грио“ састајали су се Тршћани, углавном аристократија и они који су били јавни функционери; економска аристократија Трста се састајала и у старом Казину, који је заузимао део зграде Берзе; грађани, пак, стајали су се у бучној крчми „Ђозефа Сала“, итд.

А локална тршћанска интелигенција кружила је око неколико мета у граду у луци на Јадрану. Познате су у том смислу биле „књижевне вечери“ у крчми „Цонцо“ (*Zonzo*) и тзв. „суботе с качамаком“ у крчми „Тре Тре“ (*Tre Tre*), а затим у кафеу „Томазо“ (која је тек касније добила назив „Томазео“) ⁵⁸. У том смислу је Антонио Гацолети, интелектуалац из тршћанског културног круга, писао Франческу Дал’Онгару, блиском Томазеовом сараднику, присећајући се лепих вечери у Трсту: “*Ti ricordi, Francesco, le belle serate di Trieste?*” Дал’Онгаро би одговорио да се итекако сећа тих вечери и да га свака кућа у граду и свако стабло на околним брдима подсећа на најлепшу страницу његовог живота: “*Se me ne ricordo!*”

⁵⁸ Године 1830. је један Падовљанин, Томазо Маркато (*Tomaso Marcato*) дао овој кафетерији своје име и тиме је постала кафе, а 1848. године је прекрштена у име далматинског патриоте Николе Томазеа. Као потврду везе између овог кафеа и рисорђименталног покрета, стављена је плоча на којој стоји натпис да се управо из овог кафеа, године 1848, проширио пламен ентузијазма италијанске слободе: “*Da questo Caffè Tommaseo, nel 1848, centro del movimento nazionale, si diffuse la fiamma degli entusiasmi per la libertà italiana.*”

rispondeva questi; “ogni casa della città, ogni albero dei suoi colli mi rammenta un rigo della più bella pagina della mia vita.”⁵⁹

У суштини, као и у осталим деловима Европе, и у Трст су стизали одједи француске револуције те касније потребе за формирањем нација које су се осећале у Европи. Оснивала су се тајна друштва (као Карбонерија, или Ђовине Италија, или Етерија), чији су се чланови састајали на разним местима, а не само у бројним кафеима (средином XIX века је у Трсту забележено 54 кафеа) и за чланове тих друштава је било карактеристично да границе међу народима нису постојале. Једно од тих места, састајалишта на коме се окупљала тршћанска интелигенције била је и једна мала књижара коју је 1835. године отворио Ђовани Орландини (Giovanni Orlandini), онај исти који ће касније, 23. марта 1848. повести групу патриота према двору гувернера, вијорећи италијанску и тршћанску заставу и тражећи успостављање Републике Сан Ђусто, по моделу Млетачке републике. У тој Орландинијевој књижари се састајала групица интелектуалаца вођена идејама демократије и уједињења са другим народима, па су долазили Истранин Антонио (де) Мадоница (Antonio de Madonizza, 1806-1880), затим песник Пасквале Безенги дељи Уги (Pasquale Besenghi degli Ughi, 1797-1849), такође из Истре, или пак Ђулио Асканио Канал (Giulio Ascanio Canal, 1815-1845), који је био оптужен да је помагао браћу Атилија и Емилија Бандијера за време Рисорђимента, те је стога био затворен у затвору у Венецији. Мадоница је био пореклом из Копра, патриота као и један други патриота, Карло Комби (Carlo Combi, 1827-1884), и свакако један од претеча италијанског Рисорђимента, као што је то био уосталом и Ђан Риналдо Карли (Gian Rinaldo Carli, 1720-1795) који је још 1765. године објављивао чланке у којима је прижељкивао независност Италије.

Кад је Мадоница дошао из Копра у Трст 1830. године, ту је започео адвокатску праксу у правној канцеларији Доменика Росетија Де Скандера (Domenico Rossetti De Scander, 1774-1842)⁶⁰. Овај адвокат се осим правним питањима бавио и књижевношћу⁶¹, и још од 1834. изразио је жељу и потребу да у

⁵⁹ Ugo Sogliani, *Tre precursori*, Trieste: Levi & C. Librai Editori, 1875, 65, 84.

⁶⁰ Cesare Pagnini, *Appunti sulla vita e l'opera di Domenico Rossetti*, Udine: Casa Editrice Idea, Istituto delle Edizioni Accademiche, 1944; Cesare Pagnini, *Domenico Rossetti a 200 anni dalla nascita*, Trieste: Lint, 1974.

⁶¹ Giovanni Quarantotto, “La Favilla” e la polizia austriaca, *Archeografo Triestino*, vol. XVI della III serie, Trieste: Officine Grafiche della Editoriale Libreria, 1930-31, 201-214.

Трсту почне да излази један часопис у коме би се огледале потребе те младе тршћанске интелигенције. Идеја је била његова, али Мадоница је био тај који је схватио да сам не би успео то да оствари, па се удружио са књижарем Ђованијем Орландинијем. Очекивао је сарадњу и од Пасквалеа Безенгија, но међутим до тога није дошло, иако је у почетку дељи Уги био сагласан. Но ову су идеју прихватили многи, из истарске, тршћанске и млетачке културне средине: Франческо Дал’Онгаро је Мадоници осигурао своју сарадњу још из Пирана, где је 1835. био учитељ деци маркиза Полезинија, а затим су на сарадњу пристали и други: Јакопо Крешини (Jacopo Crescini), браћа Зекини (Zecchini), Франческо Комби (Francesco Combi), Франческо Просперо Антонини (Francesco Prospero Antonini), Саул Формиђини (Saul Formiggini), Ђовани-Батиста Кремонези (Giovanni-Battista Cremonesi). Најважнија је тада свакако била сагласност за сарадњу Луиђија Карера (Luigi Carrer), који је већ био уредник часописа “Il Gondoliere” у Венецији. Тражено је од Карера да дође у Трст и он то није прихватио, али је сарађивао из Венеције, и то још од првог броја часописа који су Мадоница и Орландини, пошто су склопили уговор, и основали. Часопис се звао “La Favilla – Giornale di Scienze, Lettere, Arti, Varietà e Teatri”, и први број је изашао 31. јула 1836. У том првом броју је Карер и представио часопис. Карер је био једини у ствари који је примао хонорар за своје прилоге (један златни цекин по чланку), али вредело је с обзиром да је тиме било осигурано једно чувено име које је часопису додавало посебан значај⁶².

Почетак делатности овог часописа није био лак, пре свега због цензуре Метерниха у то време, као и због неких специфичних односа директора полиције и гувернера Вајнгартена који су онда требало да одобре излазак часописа из штампе. Мадоница је престао да учествује у уређивању часописа изненада (као и Карер уосталом), у 26. броју, јер се вратио у Копар, и наставио је да сарађује до 1838, али уредништво часописа је остало у рукама само Орландинија, који је водио часопис без икаквог одређеног програма и стратегије.

⁶² Alberto Boccardi, *Della Favilla, giornale triestino 1836-1846*, Trieste: Stabilimento Art. Tip. G. Caprin, 1888; Giovanni Quarantotto, *Le origini e i primordi del giornale letterario triestino “La Favilla” (su la scorta di documenti inediti)*, estr. da: *L’Archeografo Triestino*, L III, Trieste: Tipografia del Lloyd Triestino, 1923; Giorgio Negrelli, a cura di, *La Favilla (1836-1846)*, Udine: Del Bianco Editore, 1985.

Године 1837, међутим, у Трст долазе Франческо Дал’Онгаро који је тада боравио у Истри, Антонио Гацолети из Трента, и песник и либретиста Антонио Сома (Antonio Somma, 1809-1865)⁶³, пореклом из Карније. Маја 1838. установљује се конвенција између Орландинија, Дал’Онгара, Гацолетија и Соме, заједно са Карлом Фонтаном: у оваквој ситуацији Орландини је и даље био издавач, а Дал’Онгаро је постао директор часописа. Са првим бројем 1838. године часопис мења свој назив, постаје једноставно „La Favilla – Giornale Triestino“, и почиње да сарађује и Пачифико Валуси (Pacifico Valussi), који је био Дал’Онгаров зет те свакако сарађује Томазео, затим Катерина Перкото, као и други; полако је часопис почињао да добија онај облик који га је учинио познатим, а Валуси је преузео, заједно са Дал’Онгаром улогу директора, и од тада је часопис добио један сасвим нов изглед. Касније је Валуси прокоментарисао да је био четврти међу толиким умовима те да је остао касније сам са Дал’Онгаром, прихватајући списе пријатеља из Фурланије, Венеције, Истре и Далмације: „Allora io entrai quarto fra tanto senno e più tardi restai solo col Dall’Ongaro, accogliendo però anche scritti degli amici del Friuli, di Venezia, dell’Istria e della Dalmazia”⁶⁴.

Од тог је тренутка, од када су кренули да је уређују Томазеови сарадници Франческо Дал’Онгаро и Пачифико Валуси, међу бројним интересима овог тршћанског часописа, скоро доминантна постала тзв. илирска тема: то је значило да су били учестали чланци са разним јужнословенским питањима⁶⁵. Касније, 1843. године ће прокоментарисати Пачифико Валуси, да су их питали зашто се толико често један италијански часопис бави илирским народом и илирским стварима и то је уредницима деловало као прекор, но они су наглашавали да у сред толиког интересовања које су сви народни Европе показивали за словенску историју и књижевност, до тада ниједан италијански часопис у суштини није учествовао у томе:

⁶³ Сома је био директор Театра Гранде у Трсту и аутор либрета за Вердија, *Un ballo in maschera* и *Re Lear*.

⁶⁴ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d’un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, Udine: Tip. A. Pellegrini, 1967, 34.

⁶⁵ Persida Lazarević Di Giacomo, *La stampa triestina sulle cose illiriche nella prima metà dell’Ottocento*, у: Mariangela Albanese, Alessandra Andolfo, Persida Lazarević Di Giacomo, Snežana Milinković, Marija Mitrović, Vladan Relić, Jelena Todorović, *Cultura serba a Trieste*, a cura di Marija Mitrović, Lecce: Argo, 2010, 139-159.

Ci chiedono alcuni perché così spesso si occupi la Favilla, giornale italiano, del popolo e delle cose illiriche. Questa domanda suppone un rimprovero, al quale non vorremmo essere assoggettati senza adurre un perché. Ci doleva che in mezzo a tanto movimento, a tanto ardore che mostrano tutte le nazioni d'Europa per ciò che concerne la storia e la letteratura slava, non ancora alcun giornale italiano n'avesse preso una qualche parte.⁶⁶

Истини за вољу, словенске тематике су биле присутне и у другим часописима, као „Archeografo Triestino“, који је основао адвокат и књижевник Доменико Росети де Скандер (Domenico Rossetti de Scander, 1774-1842)⁶⁷, и „L'Istria“, који је основао историчар Пјетро Паоло Кандлер (Pietro Paolo Kandler, 1804-1872)⁶⁸, или пак „L'Osservatore triestino“. Положај листа „La Favilla“ је, међутим, био нешто другачији: овај тршћански часопис који је покренут са намером да читаоцима говори о науци, уметности, књижевности и позоришту, окупљао је у ствари око себе младе патриоте који су имали своје упоришне тачке у Мацинију и Томазеу, у рисорђименталној политици и филозофији Италије прве половине XIX века за коју је питање Јужних Словена било од фундаменталног значаја.

⁶⁶ *La Favilla*, 15.12.1843, a. VIII, n. XXIII, 368.

⁶⁷ Cesare Pagnini, *Appunti sulla vita e l'opera di Domenico Rossetti*, y: Domenico Rossetti, *Scritti inediti*. I, Udine: Idea, 1944, 30-88.

⁶⁸ Bernardo Benussi, Pietro Kandler nella sua vita e nelle sue opere, y: *Scritti storici in onore di Camillo Manfroni nel XL anno di insegnamento*, Padova: [s.n.], 1925, 34-44; Bernardo Benussi, *In difesa della memoria di Pietro Kandler*, Trieste: [s.n.], 1926; Attilio Tamaro, *Pietro Kandler storico di Trieste*, Parenzo: Tip. G. Coana e Figli, 1933; Giulio Cervani, Pietro Kandler storico di Trieste e dell'Istria, y: *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, n.s., XXII, 1974, 3-16; Fulvio Crosara, L'importanza di Pietro Kandler, y: *Studi kandleriani*, Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 1975, 9-62.

5. РИСОРЂИМЕНТО И ИТАЛИЈАНСКИ ПАТРИОТИ

Рисорђименто (*Risorgimento*) је термин којим историчари одређују период од 1815. до 1870. или нешто шире, од 1799. до 1861. године⁶⁹, и који се односи на процес који је тежио ка уједињењу Италије, и то не само историјски, већ културно, политички и социјално те је управо и довео до националног уједињења Италије 1861. године. Овај термин је коришћен већ у првој половини XIX века, али тек крајем века је добио свој конотативни значај, приликом Генералне изложбе у Торину 1884. године. Рисорђименто води своје порекло још од револуционарних идеја за време Наполеоновог заузимања Италије, дакле још од 1796, а томе треба додати и покрод ете 1820-21. године у Краљевству Две Сицилије и у Краљевству Сардиније, као и у Модени и у *Legazioni dello Stato Pontificio*, 1831. године, а који су сви били пропали управо стога што нису тежили ка националном нивоу: пре свега што су ови први били карбонарског типа и што су тражили либералнији устав, док су се други ограничавали на то да од папе траже административне реформе.

Превазилажење оваквих недовољно националних погледа је успело захваљујући Ђузепеу Мацинију⁷⁰, чија је политичка мисао и конспиративна делатност означила подстрек и почетак рисорђименталне акције. Мацини је сматрао да уједињење Италије треба да буде чин слободног избора народа, који види своју судбину у демократским вредностима и институцијама. У том смислу су се сједињавале и концепције републике, општег права гласа, протеривања

⁶⁹ Gianluca Formichi, *Il Risorgimento. 1799-1861*, Firenze: Giunti, 2003.

⁷⁰ Giuseppe Arda, *Giuseppe Mazzini, apostolo d'italianita*, Milano: Ceschina, 1946; Luigi Salvatorelli, *Giuseppe Mazzini*, Roma: Uff. stampa del partito repubblicano italiano, 1961; Gioacchino Nicoletti, *Giuseppe Mazzini*, Torino: Unione tipografica editrice torinese, 1963.

туђина из Италије, удруживање и уједињење народа. Ове је идеје северни део Италије први прихватио, пре свега грађански staleж, као и трговци и занатлије. Терен за народни препород, за револуцију народа је био припремљен још почетком XIX века, односно три компоненте већ на прелазу из XVIII у XIX век карактерисале су италијански народни препород: мит о народном устанку, очекивање устава и тајна друштва. Ево како је о томе писао Владимир Јовановић (1833-1922)⁷¹, један од оснивача Уједињене омладине српске⁷², који се лично састао са Мацинијем и који је у свом *Политичном речнику*, „омилjenoј knjizi srpskih »omladinaca«“ под појмом „Мацинизам“ забележио између осталог следеће:

Macinizam označava politični sistem kome beše glavni zadatak narodno oslobođenje i ujedinjenje Italije. Naziv taj dolazi od imena J o s i f a M a c i n i a, koji je od 1831. g., pa sve do oslobođenja i ujedinjenja Italije, oličavao ideju otpora stranom gospodarstvu i uticaju u Italiji, i kome je narodno oslobođenje i ujedinjenje Italije bila prva i bitna tačka u političnom programu. [...] Njegova težnja, kao što ju je sam javno ispovedao, bila je, oslobođenje Italije od spoljašnje i od domaće tiranije, i njeno ujedinjenje pod republikanskom vladom. Ostvarenje te težnje on je mislio da se postizava putem vaspitanja, a po potrebi i četničkim (gerilskim) pokretima. Presudna reč bila mu je: »Bog i narod«; a na njegovoj zastavi bile su napisane s jedne strane reči: »Ujedinjenje i nezavisnost«, a s druge: »Sloboda, Jedinost i Čovečanstvo«, da bi se označile narodne i međunarodne težnje Italije. Lišena svih sredstava za redovnu i zakonitu radnju, partija koja je urela na sebe da sprema narodno oslobođenje i ujedinjenje, pribegla je tajnim društvima.⁷³

Тајна друштва су била главни актери тог првог периода Рисорђимента, и она су такође наслеђена из Наполеоновог периода, када се у земљама које је дотакла француска војска, проширио секташки покрет или тајна друштва која су понекад

⁷¹ Димитрије Кириловић, Аутобиографске белешке Владимира Јовановића, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, IX/2-24, 1936, 193-205.

⁷² О рецепцији Рисорђимента у омладинском покрету в. Nikša Stipčević, Đuzeppe Macini i Vladimir Jovanović, у: Nikša Stipčević, *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, 103-169. Уп. и: Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871: изучавања о националном књижевном романтизму код Срба*, Београд: Просвета, 1966, где је Мацини једно од најчешће цитираних имена (међу странцима).

⁷³ *Ivi*, 164-165.

била конфузних идеја и деловања. Нека од тих тајних друштава су представљала директне филијале масонских ложа. Но, масонским елементима тих друштава, наполеонска друштва су додала нешто ново: конспирациони и побуњенички, устанички карактер, који је означавао политичке кругове револуције. У ствари, од Бечког конгреса до почетка 30-их година XIX века тајна друштва су се чинила идеалним средством за остварење идеја и програма препорода. Из тог периода најважнија тајна организација била је *Sublimi Maestri Perfetti* (Узвишени и Савршени Учитељи) са центром деловања у Пијемонту, али се њихова делатност простирала до источне Италије, као и *Carboneria* (Карбонерија), која се брзо проширила на југу Италије где је била уведена доласком француске војске 1799. године.

Вредности које су се тих година формирале карактеризовале су касније италијански Рисорђименто: значај оружане борбе као доказ виталности једне нације, одбијање сваке тираније, и тада један још недефинисан осећај италијанства те изразите идеје антиаустријанства, повезивање са тајним друштвима, која нису свакако морала бити масонерија, већ која су имала демократски карактер: из хибридикације ових елемената се формирала идеја о конспирацији. Уз то треба додати и политичку емиграцију Италијана после 1820. године, која остаје један од најинтересантнијих феномена италијанског XIX века. То су биле године „инкубације“, које су довеле до уочавања главних личности италијанског Рисорђимента: Ђузепеа Мацинија са демократским покретом, који је имао нову визију уједињења и моралног остварења нације, заједно са антиаустријским ставовима и умереношћу Камила Бенса ди Кавура и дипломатском способношћу умерених те Ђузепеа Гарибалдија који је био „мач“ револуције.

Године 1831. Ђузепе Мацини је напустио Италију: био је пре тога ухапшен уз оптужбу да је припадао Карбонерији Ђенове, и пуштен због недостатка доказа, али је био приморан на изгнанство; од тада је седамнаест година провео у изгнанству борећи се за идеје за које се залагао. Он је отишао из Ђенове као карбонар, али већ је тада напустио те идеје и искристалисао главне елементе своје идеологије: видео је решење у концепцијама јединства, републике и демократије. Мацини је одлучио да агитује из Марсеља. Изласком литографских примерака

„Општих упутстава за побратимљење Младе Италије“, *Istruzione generale per gli affratellati della Giovine Italia* објављено је стварање једне нове организације, мацинијевске Младе Италије која је била синоним борбе за националну независност. Циљеви Младе Италије се могу сумирати у три речи-концепта: јединство/уједињење, независност, република. Задатак чланова друштва/братства је био једноставан, тај да се наведени циљеви постигну свим снагама, а средства су у суштини била двојака: васпитање и устанак. За Мацинија је Италија била веома близу устанку и људи из Младе Италије је требало да изазову револуционарну искру: ширењем националне идеје, устанак је требало спонтано да се прошири на целу Италију те стога да добије народни и национални карактер.

Претходно, тачније 1827. године Мацини се био учланио у Карбонерију, која је била тајна секта, потекла од напуљске масонерије под Јоашемом Мираом (Joachim Murat-Jordy, 1767-1815). Тада је Мацини изговорио следећу заклетву којом се обавезивао да ревно чува све тајне Карбонерије, да не пише ништа без дозволе и у случају да изневери друштво, да га спале:

Io, Giuseppe Mazzini, giuro e prometto sopra gli stabilimenti dell'ordine in generale e su questo ferro punitore degli spergiuri, di guardare scrupolosamente tutti i segreti della rispettabile Carboneria, di non scrivere, incidere o pitturare cosa senza averne ottenuto il permesso in iscritto dall'A.V. Giuro di soccorrere i miei Cugini per quanto comportano le mie facoltà, di non attentare l'onore delle loro famiglie. Se divengo spergiuro, sono contento che il mio corpo sia fatto in pezzi, indi bruciato e le mie ceneri sparse al vento, acciò sia il mio nome in esecrazione a tutti i B.B.C.C. sparsi sulla terra. Così Iddio mi sia di aiuto.⁷⁴

Мацини је изговорио те речи искрено, но у саставу саме секте видео је ипак слабу тачку, као и у недовољно демократском понашању поглавара секте, па их је оштро критиковао за време састанака. Сматрао је чланове секте на неки начин инертним, те је једног дана, на чуђење свих присутних, узвикнуо да су никакви конспиратори, да није довољно састајати се у неком подруму или у некој шуми, обучени у тамне капуте и са шеширима на очима, наоружани. Све то му је деловало као позориште јер после сваког састанка свако од њих се враћао својим

⁷⁴ Jessie Menton White, *Della vita di Giuseppe Mazzini*, Milano: Astra, 1986, 78.

кућама и није долазило до акције; није дакле требало оштрити бодеже ако ничему не служе:

Eh, signori! Voi siete dei cospiratori per ridere! Non è sufficiente incontrarsi la notte in uno scantinato, in un luogo sotterraneo qualunque o in un bosco solitario. Voi arrivate avvolti in mantelli scuri, il cappello calato sugli occhi, portate delle pistole o dei pugnali – questo va benissimo al primo colpo d’occhio – ma dopo? Quale nemico colpirete con queste armi da teatro? Vi abbandonate a imprecazioni sinistre, pronunciate dei giuramenti da far drizzare i capelli e, finita la seduta, ciascuno rientra a casa per godersi la dolcezza del riposo e sognare tranquillamente la liberazione comune. Basta coi sogni, signori, basta con la commedia!

Meno giuramenti e più azione. Non affilate più i vostri pugnali se non possono servirvi.⁷⁵

Мацини је делио историју на три велика политичко-религиозна периода: на грчко-римски период који је гајио идеју слободе, на средњи век који је развио идеју једнакости и слободе за све, па стога еманципацију индивидуе, и трећи период, период удружења, коме је одговарала религија човечанства. Стога је Мацини и критиковао Карбонерију, која му је изгледала као нека врста леша, као уосталом и остала секташка тајна друштва, и то је делом зависило од чињенице што су те секте биле елитарног типа. Мацини је, за разлику од припадника Карбонерије, сматрао приоритарном компоненту народа кога је изједначавао са концептом нације. У трима факторима заједно, дакле у националности, слободи и независности Мацини је уочавао основне факторе устанка и борбе која је била потребна за уједињење Италије.

Кад је био пуштен из затвора 2. фебруара 1831, није имао алтернативе него да иде у изгнанство, што је уосталом карактерисало италијанске напредне умове, као што су били Данте или пак Фосколо. Мацини се одлучио тада да крене за Марсељ, у коме се налазила већина италијанских изгнаника. Поред разних тајних друштава, постепено је формирао своју идеју устанка и борбе, кроз идеју Младе Италије, коју је скицирао 14. августа 1831. године. Млада Италија је пре била религиозни и морални систем, него политички, као Карбонерија. Требало је прво образовати, формирати људе и народ а затим прећи на политику, односно како је

⁷⁵ Eugène de Mirecourt, *Portraits et Silhouettes en XIX siècle: Mazzini*, Paris: Costet, 1867, 20.

Мацини говорио: „Prima gli italiani e poi l'Italia” („Прво формирати Италијане, а затим Италију“). И требало је, дакле, ујединити осам италијанских монархија које су биле корумпиране те уједнити народ у једну републику, и напослетку ослободити Италију од странаца. Чланови Младе Италије су морали бити сви млади, тј. нису смели имати више од 40 година, значи да је Мацини сматрао да је управо захваљујући младима могућа регенерација јер млади су чисти и некорумпирани. Година 1831. је била „Прва година Младе Италије“, а мото је био „Сад и увек“, очигледно теолошког карактера. Новембра 1831. Мацини је написао циркуларно писмо о политичким и моралним принципима федерације Младе Италије у коме је навео да морални закон напретка влада светом и да је крајњи циљ човека потпуни и слободни развој свих његових могућности, а средство којим је то могуће постићи је удруживање са блиским себи. Стога је Млада Италија признавала универзално братство народа као крајњу сврху слободних људи, и на сваки начин подстицала братство народа и космополитизам јер један је морални закон владао светом – закон напретка, заснован на једнакости:

Una legge morale governa il mondo: è la legge del progresso. Il fine per cui l'uomo fu creato è lo sviluppo pieno, ordinato e libero di tutte le sue facoltà. Il mezzo per cui l'uomo può giungere a questo intento è l'associazione coi suoi simili [...]. La Federazione della G. I. riconosce di conseguenza l'associazione universale dei popoli come l'ultimo fine dei lavori di tutti gli uomini liberi. Essa riconosce ed inculca con ogni mezzo la fratellanza dei popoli e lo spirito di cosmopolitismo. Perché i popoli possano procedere uniti nella via del perfezionamento comune, è necessario ch'essi camminino sulla base dell'eguaglianza.”⁷⁶

У Младој Италији у ствари није било тајни, штавише, било је доста публицијетета, рекламе и пропаганде, и ствари су биле очевидне. Што се тиче хијерахије, постојала су само два степена, а вођа је био Мацини. Занимљива је заклетва коју је обично изговарао глумац Густаво Модена (Gustavo Modena, 1803-1861), онај исти који ће касније глумити „српског Херкула“ Марка Краљевића у истоименој драми Томазеовог сарадника Франческа Дал’Онгара, једног од

⁷⁶ Salvo Mastellone, Introduzione, у: *Giuseppe Mazzini. Pensieri sulla democrazia in Europa*, a cura di Salvo Mastellone, Milano: BUR, 1997, 7.

чланова тршћанског културног круга. У својој се заклетви глумац Модена, као припадник Младе Италије, заклињао да посвећује мисао, речи и дело да би се постигла независност, уједињење и слобода Италије, да би се угушила политичка, грађанска, морална, и страна тиранија, да се затим свим средствима бори против неједнакости људи те да се залаже свим средствима за васпитање Италијана у циљу слободе:

Giuro:

Di consecrarmi tutto e per sempre con tutte le mie potenze morali, o fisiche alla Patria, ed alla sua rigenerazione;

Di consecrare il pensiero, la parola, e l'azione a conquistare Indipendenza, Unione, Libertà alla Italia;

Di spegnere col braccio, e infamar colla voce i tiranni, e la tirannide politica, civile, o morale, cittadina o straniera;

Di combattere in ogni modo le ineguaglianze fra gli uomini d'una stessa terra;

Di promuovere con ogni mezzo la educazione degli Italiani alla libertà, ed alla virtù, che la fanno eterna;

Di soccorrere coll'opera e col consiglio qualunque m'invocasse fratello;

Di cercare per ogni via che gli uomini della *giovine Italia* ottengano la direzione della cosa pubblica;

Di propagare con prudenza operosa la Federazione di cui fo parte da questo momento;

Di ubbidire agli ordini, e alle istruzioni che mi verranno trasmesse da chi rappresenta con me la Unione de' miei fratelli;

Di non rivelare per seduzioni, o tormenti la esistenza, le leggi, lo scopo della Federazione, e di distruggere, potendo, il rivelatore;

Così giuro, rinnegando ogni mio interesse particolare pel vantaggio della mia patria, e invocando sulla mia testa l'ira di Dio, e l'abbandono degli uomini, la infamia, e la morte dello spergiuro, s'io mancassi al mio giuramento.⁷⁷

Мацини је сматрао да треба оспособити италијански народ за борбу, и у ту сврху је видео у штампи изузетно средство пропаганде, чиме се и користио да би ширио своје идеје. У овом правцу се посматра и однос Рисорђимента и Мацинија

⁷⁷ *Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini, Vol. V, Epistolario – vol. I*, Imola: Cooperativa tipografico-editrice Paolo Galeati, 1909, 27-28.

према Јужним Словенима, посебно према Србима. „Naime“, каже Ардуино Ањели, „Macini је први политички писач који је усмерио ражњу европског демократског мнјенја ка 'илirском' буђењу.“⁷⁸ У ствари бројни италијански мислиоци у том периоду су обратили пажњу на Јужне Словене и посебно Србе, као Карло Тенка, Чезаре Балбо, Карло Катанео, Чезаре Коренти и др. И уопште могуће је говорити о утицају италијанског Рисорђимента на српску историју XIX века, како је и обрадио Милорад Екмечић, који је тај утицај, у зависности од Салваторелијеве периодизације Рисорђимента, поделио у четири различите фазе: 1. од мира у Кампоформију 1797. године, када почиње смањивање италијанских области на источној јадранској обали, па сходно томе долази до иселјавања Италијана у оквиру данашњих граница; 2. доба „Либералног католицизма“ 1830-1849, и то је време моралног и грађанског првенства Италијана, како и гласи наслов дела које је написао Винченцо Ђоберти 1841. године⁷⁹. Либерални католици нису сматрали Италију једном нацијом, већ федерацијом италских нација, уједињених под вођством Папе. Међу либералне католике спада, осим Чезареа Балба, и Николо Томазео, осовина тршћанског културног круга; 3. од почетка револуције 1848. године до уједињења Италије, 1861. године, у коме се огледа сродност италијанског Рисорђимента и српског националног покрета, и у коме по доминатној филозофији овог периода, нација представља заједницу језика; 4. период од 1871. до 1882. године, када Рисорђименто већ прераста у нови иредентистички покрет⁸⁰. У оквиру оваквих разматрања се уочава и интерес Мацинија и оних који су га пратили, као на пример културни радници из тршћанског културног круга и њихово занимање за питања Јужних Словена, а посебно Срба.

Мацини је интензивно размишљао о судбини словенских, нарочито југословенских народа, као „четврте групе“ словенских народа, за коју је још 1857. године сматрао да је одређена да обухвати, у једној политичкој заједници с федеративном управом, Србе, Црногорце, Бугаре, Далматинце, Славонце и

⁷⁸ Arduino Agnelli, Macini i mlade nacije, у: Đuzepe Macini, *Slovenska pisma*, prev. i prir. Snežana Milinković, Novi Sad: Platoneum, 2005, 20.

⁷⁹ Vincenzo Gioberti, *Del primato morale e civile degli Italiani*, Capolago: Tipografia Elvetica, 1846.

⁸⁰ Milorad Ekmečić, Risordimento i srpska istorija 1797-1882. godine, у: *Macini 2005. Zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepa Macinija*, prir. Snežana Milinković, Novi Sad: Platoneum, 2005.

Хрвате. О овоме, и уопште о свести која се односила на центрипеталне националне тежње Јужних Словена Мацини је писао у *Словенским писмима*. Скупина тих списа која су у лератури позната под насловом *Lettere slave* имају сложену историју. Године 1847. Мацини је у енглеском часопису “Lowe’s Edinburgh Magazine” објављивао чланке под заједничким насловом *On the Slavonian National Movement*, а затим је на италијанском то исто објавио у свом првом дневном листу „L’Italia del popolo”, који је почео да излази у Милану 20. маја 1848. године, и италијанска верзија је управо носила наслов: *Del moto nazionale slavo*. Четири словенска писма под насловом *Lettere slave*, састављена 1857. године, углавном на основу чланка *Del moto nazionale slavo* објавио је Мацини те исте године, и потписао словом *У*. У издању које је објавио Фабрицио Канфора 1939. године налазе се још два Мацинијева чланка: *Missione italiana – vita internazionale* (који је штампан 1866. године) и *Politica internazionale* (штампан 1871), но историјску целину чине прва скупина текстова, тј. *Del moto nazionale slavo* и *Lettere slave*. Године 2007. је изашло ново издање Мацинијевих списа о Словенима под насловом *Lettere slave e altri scritti* које је приредио Ђовани Бранкачо⁸¹ и у које су укључени следећи списи: *Del moto nazionale slavo*, *A Nicola Fabrizi a Malta*, *Lettere slave*, *Missione italiana – Vita internazionale* и *Politica internazionale*, и један „Апендикс“ који садржи: *Cheskian Anthology, ec. Letteratura poetica della Voema. Opera di Giovanni Bowering*.

Никша Стипчевић је на следећи начин окарактерисао Мацинијев приступ словенском питању:

[...] čvrsta je doslednost Macinijevih mišljenja o Slovenima. Kao što se jezgro Macinijevih pogleda na svet nije tokom celog života mu bitnije menjalo, počev od 1831-33. godine, tako i misli o Slovenima imadu jednaku usmerenost, ističući veliki značaj slovenskih skupina narodâ. Smatrao je da od tri velike skupine naroda, germanskih, slovenskih i grčko-rimskih, slovenska skupina biva najznačajnija. Pobjeda narodnih slovenskih pokreta treba da se ostvari, po Maciniju, u borbi protiv austrijskog i ruskog carstva. Sa osloncem koji su mu davala mišljenja Jana Kolara i Mickjeviča, razlučio je četiri slovenske nacije koje će imati nacionalno-državni organizam: poljsku, rusku i

⁸¹ Giuseppe Mazzini, *Lettere slave e altri scritti*, a cura di Giovanni Brancaccio, Milano: Biblion Edizioni, 2007.

češko-moravsku i federaciju jugoslovenskih naroda. Predvideo je, dakle, čehoslovačku državu, iako je imao nešto drukčije mišljenje o Slovacima, i jugoslovensku državu. Redak je politički mislilac koji se može pohvaliti takvom moći predviđanja političke istorije.⁸²

Мацинијева разматрања о словенском питању су веома значајна и специфична, пре свега у оквиру теме о тршћанском културном кругу. Ако се има у виду да је тршћанска културна интелигенција била у великој мери заинтересована за словенску, конкретније јужнословенску/илирску проблематику, онда је јасно колико су тим патриотима на северу Италије значила Мацинијева размишљања о тим питањима. Пре свега је Мацини указивао, у складу са учењем Адама Мицкјевича, на постојање различитих словенских народа и сматрао је да свако италијанско деловање треба да буде повезано са деловањем балканских народа, те да је покрет Јужних Словена од суштинског значаја. Мацини је говорио: „Slovenski duh udružen s italijanskim podriva Austrijsko carstvo, a spojen sa helenskim činiosem podriva Tursko carstvo u Evropi.“⁸³ Ово је кључни моменат у Мацинијевим списима о Словенима јер тиме наглашава нужност удруживања двају покрета, италијанског и јужнословенског, те материјал, извор из кога треба црпети за обогаћивање италијанског питања, а што ће бити кључно у делању интелектуалаца и патриота тршћанског културног круга. Каже даље Мацини:

Mi govorimo o budućoj Iliriji kako je zamišljaju i kako joj kliču, nazivajući je imenom *velika Ilirija* ili ilirsko-srpska država, Južni Sloveni. Ona objedinjuje u jedinoj, manje ili više jasnoj težnji Hrvatsku, Korušku, Srbiju, Crnu Goru, Dalmaciju, Bosnu i Bugarsku. Sve ove pokrajine govore gotovo isti jezik, s neminovnim malim razlikama. Ista sećanja iz tradicije, iste legende draže njihove nacionalne težnje. Narod još uvek pripoveda, čineći Iliriju kolevkom slovenske rase, kako su tri brata Čeh, Leh i Rus krenuli sa planina Zagorja, pod Karnijskim Alpima, kako bi osnovali tri velike slovenske države, Bohemiju ili zemlju Čeha, Lehiju ili Poljsku i Rusiju. Ali kratak blesak političkog nacionalnog života koji je sevnuo u XIV veku u doba osnivanja srpskog carstva raspršio se pred turskom invazijom posle bitke na Kosovu, i postala je samo pokoja iskra, naročito ona u maloj Dubrovačkoj republici. Iako rastakano razlikama dvadeset posebnih pisama i sitnim

⁸² Nikša Stipčević, *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd: Prosveta, 1979, 110.

⁸³ Đuzepe Macini, *Slovenska pisma*, prev. i prir. Snežana Milinković, Platoneum: Novi Sad, 2005, 50.

lokalnim okolostima tih pokrajina, književno jedinstvo je sačuvalo odjek tih dana, uistinu veoma rečit, ali koji su učeni zanemarili. *Narodnu poeziju*, koju Mickjevič naziva „pravim kovčegom saveza i u drevna i u moderna vremena, gde je narod skrio oružja svojih junaka, srž svoje misli i cvet svojih osećanja“, prenosili su po vašarima slepi i ubogi starci što su uz muziku sa *gusala* (vrsta lire) pevali pesme nastale na istorijskim sećanjima, pesme dostojne da se sakupe i prevedu za Evropu. Ljudi nisu bili sposobni da uzdignu tu prirodnu poeziju na nivo književnog izraza i da rasuto klasje povežu u nacionalni snop. Te pesme su objavljene tek pre petnaest godina.⁸⁴

Ово је била 1847. година кад је Мацини овако писао, и овде није јасно на које издање песама се се Мацини односи. Сасвим је наравно могуће, иако није експлицитно овом приликом наведено, да је Мацини имао на уму Вукову збирку *Српских народних пјесама* које су изашле између 1823. и 1833. године. Није искључено да је Мацини могао да има у виду оно што је о српским народним песмама писао Клод Форијел (Claude Fauriel), један од оних Француза који су у то доба најбоље познавали разне стране народне књижевности и који је у зиму 1831-1832. држао на Француском колежу предавања о српском и ново-грчком народном песништву. Мацини помиње Форијела у свом спису *Cheskian anthology*, где говори о Форијеловој збирци грчких песама из којих се најбоље учи о будућности Грка: „Chi non impara l'intima costituzione e l'elemento d'avvenire dei Greci meglio ne' canti raccolti dal Fauriel, che non in molti viaggi dettati dall'ozio, e dalle vanità individuali?“⁸⁵ Ако је тако, није искључено да је Мацини могао знати и за два тома превода српских народних песама које је на француском објавила 1834. године у Паризу Елиз Војар (Elise Voïart, 1786-1866), под називом *Chants populaires des Serviens*⁸⁶, иако је неуспех тих књига, како тврди Војислав М. Јовановић, био тоталан⁸⁷. Елиз Војар није знала српски, па је превела са немачког

⁸⁴ *Ivi*, 52-53.

⁸⁵ Giuseppe Mazzini, *Lettere slave e altri scritti*, 166.

⁸⁶ *Chants populaires des Serviens, recueillis par Wuk Stephanowitsch, et traduits, d'après Talvy, par Mme Élise Voïart, I-II*, Paris: Librairie grecque-latine-allemande-anglaise et départementale, de J. Albert Mercklein, Rue des Beaux-arts, n. 11, 1834.

⁸⁷ Војислав М. Јовановић, Клод Форијел и српска народна поезија, у: *Зборник радова о народној књижевности*, приредио Дејан Ајдацић, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2001, 158.

издање Терезе Албертине Луизе фон Јакоб-Робинсон (ТАЛФЈ)⁸⁸, *Volkslieder der Serben*, које је пак објавила 1825-1826. године. А 1840. је Адам Мицкјевич држао предавања о српским народним песмама на Француском колежу у Паризу, са успехом који је нашао одјека широм света. Мацини је Мицкјевичу признавао да је заједно са Шафариком, Коларом, Пушкином и другима допринео упознавању запада са словенским светом:

U slovenskoj periodičnoj štampi, u istorijskim studijama Lelevela, Šafarika, Palackog, u sistemima nekih poljskih filozofa koji žive u Nemačkoj, posebice u pesnika, u stremljenjima Mickjeviča, Gorčinjskog, Zaljeskog, Kolara, Puškina i drugih, našla bi se predskazanja o težnjama pokreta, o odlikama rase koja će, néma do danas, uskoro pridodati novi, моћни činilac evropskog преуређења mnogima што бујају у грудима човеанства. Neko će други, пре или касније, написати такав рад. Ми хоћемо само да укажемо на значај slovenskog pokreta.⁸⁹

Занимљиво је да Мацини овом приликом не спомиње Николу Томазеа, коме је још 1834. године писао да је у праву кад каже да треба говорити народу, али да му недостаје начин да то оствари јер народ не уме да чита:

[...] quanto al parlare al popolo, avete ragione – e parlerei: ma le vie mancano; ed erriamo per entro a un cerchio senza inoltrare. Il popolo non può leggere, o non sa leggere – dove l’apostolato verbale trova la forza, non sono a sperare apostoli. Dunque, tentiamo della *claque*, che intende far coi discorsi e con l’entusiasmo una leva per giungere sino al popolo. Sorgiamo, e lo educeremo [...].⁹⁰

О Мицкјевичу, који је оформио пољску легију⁹¹ за време римске републике⁹², писао је Мацини Томазеу 27. маја 1848. из Милана⁹³, што је све

⁸⁸ Nikola Banašević, La Chute d’une Ange et la poesie populaire serbe, *Revue des études slaves*, 31, 1954, 33-38.

⁸⁹ Đuzepе Macini, *Slovenska pisma*, 44.

⁹⁰ Alberto Mario Banti, *Il Risorgimento italiano*, Roma-Bari: Laterza, 2004, p. 66.

⁹¹ Уп.: [Wincenty Siodolkiewicz?], *Storia delle legioni polacche in Italia*, Vercelli: Tipografia De Gaudenzi, 1797.

⁹² 27. марта 1848 Мицкјевич је објавио на пољском и италијанском манифест својих Легија, *Simbolo politico polacco*, у коме су се идеали хришћанства сједињавали са идеалима солидарности међу народима.

⁹³ Giuseppe Mazzini, *Opere. Lettere*, a cura di Luigi Salvatorelli, vol. I, 423-424.

значајно јер је, поред Мацинија, друга осовина тршћанског културног круга био управо Никола Томазео, који је 1842. године објавио превод наших народних песама у Венецији. Тим поводом пише Мирјана Дрндарски:

Pesme Ilirske predstavljaju četvrtu, poslednju knjigu velike Tomazeove antologije prevoda narodnih pesama, kojoj je on dao naslov *Narodne pesme toskanske, korzikanske, ilirske, grčke*. Mada u uvodnoj napomeni stoji da je pesme sakupio i preveo sam Nikola Tomazeo, u *Obaveštenju (Avvertimento)*, koje stoji iza *Predgovora*, a neposredno ispred prve pesme, jasno piše da su pesme uzete iz zbirke Vuka Stefanovića Karadžića, a da im je ponegde pridodat tekst neobjavljenih varijanata. To znači da ono „sakupio“ treba shvatiti uslovno, kao „sakupio iz drugih izvora“.⁹⁴

Ако је, дакле, Томазео поклањао велику пажњу нашем народном благу, Мацини је пак био усредсређен на политичке аспекте, био је „свештеник“ демократске тезе у односу према Словенима⁹⁵, давао је велику, револуционарну важност борбама разних заједница које су биле у аустријском царству, а посебно је у Словенима, пре свега Јужним Словенима, видео једну нову снагу, способну да започне нову националну организацију Европе. Но и Мацини је ценио јужнословенску народну традицију управо у корист борбе против Аустрије; упоређивао је српске народне песме са италијанском књижевношћу коју је сматрао већ „стерилном“ с обзиром да није била стимуланс пре свега тематски, чиме је требало да потакне патриоте и револуционаре, док је илирска народна поезија поседовала све елементе потребне за борбу против двоглавог орла. Мацини каже да као што најлепше звезде, тј. месец и даница, сијају пре изласка сунца, а које је Илирија поставила на својим стеговима, тако је и илирска поезија пуна меланхолије и наде. Није свакако, истиче, лепа и богата као поезија нација које су се већ оформиле јер држи мало до форме, али зато поседује у великој мери оно што недостаје модерним европским књижевностима, а тј. дух акције, додир са стварим животом. То стога што је европска поезија, ако није врхунска, имитација а не осећање, а ако је добра, онда одражава душу индивидуе; код Словена, међутим, изражава читав род јер словенска поезија јача са народом, спонтана је,

⁹⁴ Mirjana Drndarski, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, 69.

⁹⁵ Antonio Anzilotti, *Italiani e jugoslavi nel Risorgimento*, Roma: La Voce, 1920, 11.

односи се на прошлост и могла би да удахне ново италијанској књижевности те да пренесе важне елементе историје:

Come le più belle stelle splendono in cielo prima del levare del sole, cioè la luna e la stella mattutina, che l'Illiria ha posto nei suoi standardi, così la poesia della quale parliamo è piena di malinconia e di speranza. Non ha certamente la bellezza piena e lussureggiante delle letterature di nazioni già formate, la missione delle quali è stata da gran tempo definita; essa si cura poco della forma, ma in compenso possiede in sommo grado quello di che le nostre moderne letterature incominciano ad essere manchevoli – lo spirito d'azione, il punto di contatto con la vita reale. Nelle nostre razze la poesia, quando è manchevole, è *imitazione* e non *sentimento*; quando è buona, riflette l'anima, di un individuo; nella razza slava è lo sforzo di un popolo in ceppi che essa esprime.

La nostra poesia tende ad isolarsi dalla società, dal popolo; la loro, ad intensificarsi con esso. [...] Questa poesia vergine, spontanea, spirante il balsamo delle memorie locali, potrebbe, se qualcuno volesse prendersi il carico di renderla nota all'Europa, infondere nuovo sangue giovine nella nostra poesia e ci trasmetterebbe inoltre un importante elemento di storia.⁹⁶

Тако су мислили и они који су кружили око Мацинија и Николе Томазеа, превасходно уједињени око листа „La Favilla“, у Трсту. Два уредника, Пачифико Валуси и Франческо Дал'Онгаро, коментарисали су у том смеру, истичући да Словени певају и да би требало искористити ту инспирацију и обогатити сопствене партитуре новим идејама јер таква уметност народа може (Италијанима) да пружи оригиналне мотиве с обзиром да долази из срца народа:

Gli Slavi cantano anch'essi, ed è facile distinguere la loro musica monotona, e le prolungate cadenze delle loro ballate. Un maestro di musica che volesse approfittare di queste ispirazioni del popolo potrebbe arricchire i propri spartiti di nuove idee. Così fecero i più valenti o quali nacquero ed crebbero appunto in quei luoghi dove il popolo è più dato al cantare. Credetemi. L'arte più profonda non può dare que' motivi originali che prorompono improvvisi dalla bocca e dal cuore del popolo, in quei momenti che

⁹⁶ Giuseppe Mazzini, *Lettere slave e altri scritti*, 72-73.

s'abbandona alle proprie impressioni, ed esala in misurate cadenze le sue memorie dolenti, e le sue liete speranze.⁹⁷

Никола Томазео је за тршћански културни круг представљао референцијалну тачку и осовину, како по питању усмерења целокупне делатности тршћанске интелигенције, тако пре свега што се тиче односа према Јужним Словенима и њиховој култури и традицији. А Томазеов однос према Рисорђименту је свакако био фундаменталан у том смислу: „Snažni zanos talijanskog preporoda (*risorgimento*) tražio je od njega ne samo ljubav nego i krv.“⁹⁸ Односно, како наглашава Иван Катушић односећи се на Томазеову посету родном крају, Далмацији, парадоксално, „posjet rodnom kraju što u jednom stihu iz 1823. naziva domovinskim progonstvom (*patrio esiglio*) za njega je značio oživljavanje ljubavi prema Italiji!“:

S vremena na vrijeme sam dolazio u Dalmaciju što mi je osvježavalo uspomene i osjećaje – piše Tommaseo. – Na temelju usporedbe, ti su posjeti oživljavali moju ljubav prema Italiji. Tko u Italiji živi i tko je u njoj uvijek boravio, osjeća blagodat toga boravka, ali o tomu ne misli, što znači da ne uživa potpuno. Ali onaj tko se s talijanskom dušom i jezikom i uspomenu za kratko vrijeme udalji od Italije, a zatim je opet zagrlj (riabbraccia) postaje sličan bolesniku koji je prebolio bolest pa uživa u sve većem učvršćivanju svog zdravlja.⁹⁹

На другом месту, тачније у књизи *Dell'Italia*, чији је први део објавио марта 1835. године Томазео је писао о принципима, о нацији, филозофским и религиозним концепцијама, и та је књига била забрањена на територији Италије, али је ван граница била позната под насловом *Opuscoli inediti di fra Girolamo Savonarola*, и касније је неке најзначајније ствари објавио у делу *Delle nuove speranze d'Italia. Presentimenti di un'opera di Niccolò Tommaseo*¹⁰⁰. У чланку *Per il risorgimento dell'Italia e dell'umanità* Томазео пише о инвазији туђина и да су краљевци били странци, а друга несрећна особина италијанске судбине је та да

⁹⁷ *La Favilla*, 09.06.1844, а. IX, 20 suppl.

⁹⁸ Ivan Katušić, *Vječno progonstvo Nikole Tommasea*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975, 17.

⁹⁹ *Ivi*, 19.

¹⁰⁰ Firenze: Le Monnier, 1848.

Италијани никад нису пружили ефикасан отпор туђину, и та је инерција народа дала могућности владарима да се установе, док се међу народном проширио само презир:

Da questa forza del volere corrotto provennero, con tanti altri mali, le aspirazioni frequenti all'invasione straniera; al qual giungeva detestata insieme e invocata. E di qui singolare proprietà delle sventure d'Italia: che tutti i tiranni o le vennero stranieri, o dallo straniero le furono imposti, o dallo straniero mendicarono sostegno. Onde può dirsi non essere nazione al mondo, cui, più che all'Italia, i re siano estranei.

Altra proprietà singolare delle sventure nostre: che l'oppressore, da una parte degli italiani acclamato, dall'altra per lassezza sofferto, non ebbe a rincotrar quasi mai resistenza efficace; e potè colla frode più che con la forza assodarsi; e con la frode avvelenare i popoli, e farli sempre più a resistenza impotenti. L'inerzia dei popoli originò o confermò de' regnanti la dappocaggine: ed uomini corrotti o svogliati furono agevolmente governati da uomini svogliati ed imbecilli. Quindi nessuna immagine splendida di regale decoro; quindi grette le corti; gretti i frequentatori di corte, e in gran numero i disprezzatori di gretta autorità: e nel disprezzo trovata sufficiente vendetta de' propri mali; e il disprezzo congiurato all'inerzia per sempre più depravare gli animi, non indocili a potestà non amata.

Nessun principato italiano fu onorato di così vero amore come la repubblica veneta, il cui governo era pure una cappa di piombo dorata. E i principi, conoscendosi stranieri nel regno, lo governarono quasi sempre come straniero; lo guardarono come il signore guarda le zolle che gli nutriscono i vizi e l'orgoglio.

Dagli sciagurati predecessori i presenti redarono quell'animo da sudditi alienato, dell'amor loro e dell'odio non curante. Quindi i popoli barattati come armenti; le provincie divise e squarciate siccome carne da macello: piemontese la Savoia, savoiarda la Sardegna, torinese Genova, napoletana la Sicilia, francese la Corsica, Malta inglese, Lucca borbonica, Parma imperiale adesso e borbonica fra breve, Carrara modenese, tedesca Toscana, semitedesca Ferrara, più che tedesca Verona, tedesca Venezia, tedesca Milano.¹⁰¹

Томазео је пак у августу 1831. отишао у Далмацију да посети своју мајку, а на јесен 1839. године је почео да пише илирским језиком тј. шибенском икавицом.

¹⁰¹ Niccolò Tommaseo, *Prose*, a cura di Enrico Aubel, Milano: R. Caddeo e C. Editori, 1921, 129-130.

„U to doba on bijaše afirmirani talijanski pisac i istaknuti pregalac među borcima risordimenta, pa je zbog toga njegov povratak zvuku, ritmu i 'sakrivenoj metafizici' materinske riječi jednako zanimljiv za našu i talijansku književnost, za naš i talijanski preporod“, kaže Иван Катушић¹⁰². Ако је Томазео у почетку намеравао, чезнуо да се „прочисти од илирства“ („disilliricar“), касније је то, пак, прерасло у љубав према свему што је илирско. У ствари Томазео је још 1928. године „открио своје илирске карте“ у писму Николи Јакшићу (Giachich)¹⁰³ које је објављено децембра 1828. у фирентинском часопису „Antologia” и делимично у задарском листу “La Dalmazia” од 27. октобра 1845. под насловом *Opinioni del signor Tommaseo intorno la sua patria*. Томазеу је очигледно, у доба илирског заноса, било стало „da dokaže kako se занимао за ilirske stvari prije ilirskog preporoda.“¹⁰⁴ Но открио је Далмацију и илирски свет, своју домовину, за време боравка на Корзици 1838. године, захваљујући сусрету са Адолфом Палмедом (Adolphus Johann Friedrich Petri Palmedo, 1784-1859), енглеским конзулом у Бастији, који му је представио стихове *Хасанагинице*¹⁰⁵. Извори Томазеове „замишљене“ Србије, како тврди Еђидио Иветић, познати су, и реч је пре свега о Томазеовом познанству са Шпиром Поповићем:

Conosciamo le fonti dell'immaginario serbo tommaseiano. L'ispirazione diretta derivava da Špiro Popović, che aveva idealizzato l'Illirico o Meridione slavo, ma anche, non senza qualche cruccio, il principato di Serbia, guardandolo dalla prospettiva dell'Ungheria meridionale abitata dai serbi, cioè da Sremski Karlovci (una Serbia occidentalizzata e occidentalizzante), come pure dalla prospettiva della nascente, ricca e colta borghesia serba, distribuita nell'Adriatico orientale (Trieste, Zara, Sebenico, Cattaro) e nelle città maggiori lungo l'asse che andava da Zagabria a Timisoara.¹⁰⁶

¹⁰² Ivan Kатушић, *Vječno progonoštvo Nikole Tommasea*, 39.

¹⁰³ Maria Rita Leto, „La 'fortuna' in Italia della poesia popolare serbocroata tal Tommaseo al Kasandrić, *Europa Orientalis*, 14, 1995, 1, 217: „La prima raccolta di poesie popolari illiriche tradotte in italiano fu, [...], quella curata da Niccolò Giachich nel 1829 e passata del tutto inosservata. Uno dei motivi del suo scarso successo, oltre alla cattiva qualità delle traduzioni e alla scarsa diffusione del volumetto, è senz'altro che il pubblico italiano non era ancora pronto a esaltarsi, stupirsi e commuoversi di fronte alle creazioni popolari.”

¹⁰⁴ Ivan Kатушић, *Vječno progonoštvo Nikole Tommasea*, 40.

¹⁰⁵ Raffaele Ciampini, *Vita di Niccolò Tommaseo*, Firenze: Sansoni, 1945, 255-269.

¹⁰⁶ Egidio Ivetic, Il Tommaseo e la sua Serbia immaginaria, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Tomo CLXIII, 2004-2005, 277.

Мате Зорић тврди да је у периоду Томазеовог „октривања Далмације“¹⁰⁷, Шпиро Поповић био најважнији посредник између романтичарског песника и словенског света који је толико привлачио Запад („il mediatore più importante tra il poeta romantico e il mondo slavo che tanto fascino esercitava sui romantici dell’Occidente”)¹⁰⁸. Шпиро (Спиро, Спиридон) Поповић (1808-1866)¹⁰⁹ је био Србин из Далмације кога је Томазео упознао првих дана свог боравка у Шибенику. О томе је записао један анонимни аустријски доушник у свом рапорту од 21. октобра 1839. истичући да су Томазеу, кад је стигао, у сусрет изашли многи патриоти као Кортелини, Бали, Феруци, Мистура, Фонтана, Матијаци, Бења, Мацолени и др. Његова намера, међутим, није била да остане у домовини, већ је желео да научи словенски језик, поверио се да му је потребан, и спонтано и спремно му је на то одговорио извесни Сиридион Поповић, „грчке“ вере:

All’arrivo del sospetto individuo Nicolò Tomaseo una gran parte de’ primati patrioti si diressero a fargli visita, fra i quali componevano il numero li Podestà Fenzi, Segretario Cortellini, Sardaro Balli, Gio: Batt^a Feruzzi, fratelli Mistura, Avvocato Antonio Fontana, Vincenzo Mattiazzi, Avvocato Begna, Spiridion Mazzoleni ed altri, i quali accolti vennero con piacere dallo stesso per la dimostratagli attenzione. – Da tutti questi si seppe che sua intenzione non è assolutamente di rimanere in Patria, né tampoco sotto la Reggenza Austriaca. – Fece conoscere in detta occasione che bramoso sarebbe d’apprendere la lingua Slava, ed anzi confessò che necessaria gli si renderebbe, e a tale vociferazione pronto di spontanea volontà gli si esibì in Maestro certo Spiridion Popovich q^m Natale di religione Greca n. u. da qui – Circola una voce generale essere molto contrario il Tommaseo alle Leggi del felice Impero Ausriaco – [...] Sempre occupato nel leggere, e poco si fa vedere fuori di casa ed in compagnia di nessuno, od il solo Popovich [...].¹¹⁰

Томазео је дошао у свој родни град с намером да научи матерњи језик и Поповић је у Шибенику био најпогоднији за тако нешто, знао је италијански али и

¹⁰⁷ Raffaele Ciampini, *Vita di Niccolò Tommaseo*, 287-299.

¹⁰⁸ Mate Zorić, Tommaseo e il suo “maestro d’illirico“, у: *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall’Ariosto al D’Annunzio*, Padova: Editrice Antenore, 1989, 265.

¹⁰⁹ *Ivi*, 264-265; в. и: Душан Кашић, *Светли гробови православних Шибенчана*, Шибеник: Православна епархија далматинска, 1975.

¹¹⁰ Mate Zorić, Tommaseo e il suo “maestro d’illirico“, 268.

„илирски“, и који је осим што се понудио да га учи језику, доносио му је и слао књиге; о томе је записао Томазео у свом дневнику: „Il Popovich mi s’offre maestro d’illirico. Mi manda libri; egli ed altri.”¹¹¹ Или како коментарише Мате Зорић, истичући да прво што је Поповић учинио било је да подучи Томазеа да говори и чита српскохрватски језик и у томе је успео тако да је Томазео успео у томе већ после само осам сати конверзације: “La prima cosa che il Popović fece fu quella d’insegnare al Tommaseo a parlare e a leggere la lingua serbocroata. Ed adempì egregiamente al suo compito, se il Nostro poté parlare e leggere discretamente dopo sole otto ore di conversazione!”¹¹²

¹¹¹ Niccolò Tommaseo, *Diario intimo*, a cura di Raffaele Ciampini, 3^a ed., Torino: Giulio Einaudi Editore, 1946, 318.

¹¹² Mate Zorić, Tommaseo e il suo “maestro d’illirico“, 269.

6. ТАЧКА УКРШТАЊА ДОСИТЕЈЕВОГ И ТОМАЗЕОВОГ КРУГА

Шпиро Поповић, Србин из Далмације, слао је дакле Томазеу „илирске“ књиге, и управо у вези с тим је и један значајан догађај, који се односи на Томазеа, и на српску књижевност и који сам по себи није манифестовао позитивне аспекте односа, но који представља управо ону тачку укрштања тзв. „Доситејевог круга“ са „Томазеовим кругом“, односно скупине српских културних радника који су следили Доситејеве стопе и боравили у Трсту на међи два столећа, и групе италијанских културних радника који су у Трсту, а потом и у Венецији и даље настојали да рашире идеје које су пропагирани Мацини и Томазео прве половине XIX века.

Томазео је врло радо улазио у полемике, као што је познато, но једна полемика, која је имала за тему Достеја Обрадовића, Томазеу није свакако пружила задовољство¹¹³. Ради се о полемици између Томазеа и Теодора Петрановића¹¹⁴ која је, како каже Јоже Пирјевец, прекорачила границе Далмације и међу Србима значила као да се дирнуло у осињак: „varcò i confini della Dalmazia e suscitò in tutto il mondo serbo un vero vespaio”¹¹⁵.

Искру те полемике треба потражити у једној од књига које је Шпиро Поповић дао Томазеу. Зна се да је Поповић Томазеу добавио следеће књиге: *Vocabolario italiano-illirico-latino* дубровачког лексикографа Јоакима Стулија,

¹¹³ Mate Zorić, *Un contributo anonimo di Tommaseo per la “Zora dalmatinska”*, у: *Dalle due sponde. Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*, Roma: Calamo, 1999, 262.

¹¹⁴ Persida Lazarević Di Giacomo, *Intorno a Tommaseo e “Dositeo”*, *Europa Orientalis*, 32/2, 2005, 45-74.

¹¹⁵ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Venezia: Marsilio, 1977, 93.

збирку *Пјеванија црногорска и херцеговачка* песника Симе Милутиновћа Сарајлије, *Српски рјечник* Вука Стефановића Караџића, затим неколико томова Вукових *Српских народних пјесама*, те сасвим уверен у то да чини добро дело („perfettamente in buona fede, convinto di offrirgli l'occasione di conoscere uno dei classici della letteratura serba“), пружио му је прилику да упозна једно од класичних дела српске књижевности: *Живот и прикљученија* Доситеја Обрадовића.

Ово кључно дело српског просветитељства веома је погодило Томазеа јер је му се чинило да у њему види очигледне трагове религиозне нетолеранције¹¹⁶. Тако је Томазео у једном чланку који је објавио у млетачком листу „Gazzetta di Venezia“ 26. марта 1845, под насловом *Giornali Dalmatici. L'Aurora dalmatica*, а чији је подстрек био чланак Стјепана Ивичевића, *Dalmatincim rodoljubiljetim nutkanje* који се појавио у листу „Zora Dalmatinska“, 5. маја 1845¹¹⁷ (који је указивао на важност и вредност задарског часописа, у вези са историјско-теријским проблемима педагошке књижевности односећи се на Федра), дефинисао Доситеја као јединственог човека, који није међутим успео да се ослободи извесних предрасуда и истакао је да је побркао француске максиме XVIII века: „uomo singolare, che non seppe spogliarsi di alcuni pregiudizi, e si confuse con le nuove massime francesi del secolo XVIII“¹¹⁸. Томазео је ипак подвукао важност Доситеја и његов значај, за кога је рекао да је заслужан за словенску књижевност, да је преузео бајке од Грка и Немаца и да је укључио наравоученија која су била потребна народу за који је писао: „è a reputare benemerito delle lettere slave. Egli tolse le favole da' Greci e Tedeschi, ma per tesservi sopra ammaestramenti, accomodati appunto ai bisogni del popolo slavo per il quale scriverà“. Но било је, међутим, довољно тих неколико речи да Томазео погоди осећајност Срба у Далмацији („per ferire la sensibilità dei Serbi della Dalmazia“¹¹⁹), ако се има у виду и деликатна ситуација у вези са првим покушајем унијаћења у Далмацији и

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ Уп.: Cvito Fisković, *Dopisivanje Mate i Stipana Ivičevića*, Split: Baština hrvatskih pisaca, 1971.

¹¹⁸ Овај је Томазеов чланак био затим објављен у делу *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, Trieste: I. Papsch & C. Tip. del Lloyd Austr., 1847, 72-75, те у *Dizionario Estetico*, Milano: Per Giuseppe Reina, 1858, 126-127.

¹¹⁹ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 93. Уп. Mate Zorić, *Nepoznati Tommaseov prilog "Zori dalmatinskoj"*. Prepiska Tommaseo-Ivičević, у: Mate Zorić, *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, V, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1995, 273: „U pozadini ove polemike moglo je biti sjećanje na pokušaj uvođenja crkvene Unije u Dalmaciju“.

епископом Венедиктом Краљевићем¹²⁰, али и са другим покушајем, са гувернером Лилијенбергом¹²¹. Због тога што је сматрао да Доситеј није знао да се ослободи од предрасуда, Томазеа је донекле прекорио Шпиро Поповић у писму од 12. априла 1845, и то представља прву реакцију на Томазеово критичко вредновање Доситеја, како сматра Мате Зорић¹²²:

Čitao sam, ali sa žalosnim srcem, ukor koim ukoriste prvog prosvjetitelja naroda našeg — Dositea. Dopustite mi da olakšam srcu i da Vam kažem, da on ukor onaj nezaslužuje, jer sva njegova djela kipe pravim Čovekoljubijem. Niko od naših kao on nije vikao, savjetovao, molijo, zaklinjao, da brat na brata zato ne mrzi što nisu jedne matere cerkve sinovi; niko nije učijo i na uzajamnu ljubav nastavljao kao on, koi je svu svoju nauku iz Evangjelija lsukerstovog crpijo. Zato dakle nezamjerite mi ako Vam kažem da On ukora Vašeg zaslužijo nije.¹²³

На Духове 1845. године Томазео спремно одговара да оно што је написао о Доситеју свакако није сањао и указује на књигу коју му је поклонили Поповић, на онај део *Живота и прикљученија* где се Доситеј уплаши кад види два свештеника унијата у Загребу и каже да никад неће бити унијат, па макар ништа ни не научио:

Quel ch'io scrissi dell'Obradović non me lo son sognat'io. Ecco nel libro da voi donatomi, il quale io, una faccia al dì, lessi tutto, nelle lettere, dico, ove narra la propria vita; ecco quel che sta scritto alla faccia trecenventidue. Gli è in Zagabria; ove desidera poter imparare il latino in un Collegio greco che v'era: ma nel sentirli Greci uniti e' rimane spaventato: *uplašen*; e risponde: "Unito non voglio io essere, dovessi non imparare nulla" (*Ja Uniat neću biti, da bi znao nikad ništa ne naučiti*).¹²⁴

И, и даље у истом периоду, Поповић одговара Томазеу како следи:

¹²⁰ Никодим Милаш, *Православна Далмација: историјски преглед*, Београд: Сфаирос, 1989, 477-531.

¹²¹ Гроф Wenzel Vetter von Lilienberg (1770-1840). Уп. Marko Trogrlić, Konrad Clewing, *Dalmacija neizbrušeni dijamant: Habsburška pokrajina Dalmacija u opisu namjesnika Lilienberga*, Split: Filozofski fakultet, Leykam International, 2015.

¹²² Mate Zorić, Carteggio Tommaseo-Popović. Parte seconda, I (1845), *Studia Romanica et Angelica Zagabriensia*, December 1975, n. 40, 19 (239).

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ivi*, 22 (242).

Istina je da je Obradović onako mislio i govorio, ali ne u zreлом uzrastu, već kao mlagjani kalugjer, koj je tek iz Manastira u sviet ušao bijo. On u basnama prepovjedajući ovo prvo pečatljenje koe su Uniati zagrebački na dušu njegovu učinili, pridodaje odma zrelog uma pokajanje, i čiste slobodne duše začugjenje i bogu vapijanje za žalosno neznanstvo. A druga njegova poslie napisana djela ne samo da napominju žalosnu mrzost izmegju rišćanah i kršćanah, no protiv ove viču, i staraju se u duhu pravog čovekoljubija svetinju ovu izmegju srodne braće prognati. Ufam se da ćete i Vi sami ovo potvrditi, ako ostala njegova djela pročitati budete.¹²⁵

Није тако благо оно писмо које је потом написао културни радник Божидар/Теодор Петрановић (1809-1874)¹²⁶, на италијанском, са Виса 23. априла 1845, и које је насловљено *Обрана Доситеа Обрадовића* и објављено у „Србско-далматинском магазину“¹²⁷ у Задру, а које је потом Петрановић послао Теодору Павловићу да се објави у „Србским народним новинама“¹²⁸ у Будимпешти, а затим и Анти Кузменићу, уреднику „Зоре далматинске“¹²⁹.

Каже Петрановић да није хтео да се упушта у дискусију са узвишеним интелектом господина Томазеа, али му се учинило да је Томазео престрого оценио Доситеја, ако не и неправедно. Пита се одакле Томазеу такви ставови. Доситејеви принципи и карактер се могу оцењивати на основу његовог дела, па стога ко је прочитао Доситејево дело зна да се ради о врлом човеку коју је био над предрасудама по питању вере. Штавише, нема страница у баснама и у његовој аутобиографији где се не говори о толеранцији, и никад није претеран. Доситеј је хтео, каже Петрановић, да примени ванђеоску истину на свакодневни живот и сматрао је Илире обе вере братски уједињене, међусобном љубављу и толеранцијом. Стога његови списи изазивају захвалност и поштовање, па се често наводе читави одељци његовог дела кад се говори о хришћанској толеранцији.

¹²⁵ *Ivi*, 28 (248).

¹²⁶ Ivo Perić, *Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića*, *Journal – Institute of Croatian History*, 16/1, September 1983, 66: „За vrijeme svog rada i boravka na Visu, Petranović je polemizirao s Nikolom Tommaseom [...]. S tom polemikom Petranovićevo ime postalo je još poznatije.“ Уп.: Ivo Perić, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split: Književni krug, 1990, 30.

¹²⁷ 1845, X, 114-116.

¹²⁸ 1845, n. 53.

¹²⁹ 1845, III, n. 35, 279-280. Касније је чланак био објављен у новосадском „Јавору“, 1885, бр. 29. Петрановић, међутим, није био задовољан преводима. В.: Коста Милутиновић, Доситеј и Томазео, у: *Војводина и Далмација 1760-1914*, Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 4, 1973, 12.

Исто тако се Петрановић чуди то што је Томазео коментарисао да је Доситеј подржавао француске максиме претходног столећа, па то дакле значи оцрнити Доситеја у чијем делу нема ни трунка таквог французизма, и илирски читаоци су се вероватно зачудили кад су чули за такво Томазеово мишљење о Доситеју:

Non già ch'io voglia scendere a discussioni col sublime intelletto del sig. Tommaseo, che tutta l'imparità delle mie forze ben sento, ma per solo amore del vero noterò, come qui l'Obradovich sembrami giudicato con soverchio rigore, per non dire con manifesta ingiustizia. Non so donde venisse al sig. Tommaseo una tale opinione, sostenuta certamente con molta facilità. Il carattere ed i principj di quel valent'uomo si devono studiare dalle sue opere, e chi con intendimento le ha lette, troverà che l'Obradovich d'ingegno fino e prudente, e pieno d'entusiasmo per la rettitudine, e la virtù, era ben superiore a' pregiudizi in materia di religione. Anzi non havvi forse pagina nelle sue *favole* e nella *biografia*, che scrisse di sé stesso, che non v'innesta principj d'indulgenza e tolleranza; mai un ardore esagerato egli dispiega per il proprio culto. Le verità vangeliche volle applicate all'uso pratico della vita sociale e domestica; e siccome tutti gl'Illiri di ambo i riti considerava affratellati dal vincolo di una origine comune, desiderava tale unione fosse pur santificata dall'amore e tolleranza reciproca. E se i due partiti religiosi cessaron in generale dal tribolarsi, e dall'essere tra loro in uggia devesi ciò principalmente attribuire ai semi da lui sparsi nelle tante sue opere, nelle quali ne dà sì schietti e nobili esempi di virtù. Lasciò infatti l'Obradovich tale memoria della bella sua anima, che i suoi scritti sotto questo rapporto destano gratitudine e venerazione – ossequiato e tenuto in gran conto degli scrittori nostrali – greci e latini –, che di sovente citando passi interi delle sue opere si fanno espositori di quella cristiana tolleranza, di cui fra i seguaci il culto greco egli fu il primo promotore ed insegnatore. – Dositeo sostenitore nelle proprie opere delle massime francesi del secolo passato!! Ma buon Dio! queste massime di mortale veleno che hanno di comune con la morale tutta ingenua, tutta vangelica del nostro Dositeo? Bella davvero la moralità, nella quale il fanatismo religioso è mischiato d'empietà, di disprezzo d'ogni virtù, e nobile veramente il popolo; ai bisogni del quale sono accomodate tali moralità! Ma questo vuol dire suscitare idee odiose a discapito dell'incontaminata fama di un galantuomo, qual è l'Obradovich, nelle cui opere nemmeno ombra di senso di cotal francesismo si trova, ed i lettori illirici si saranno altamente meravigliati nell'udire quest'opinione dell'illustre Tommaseo, il quale se siamo avvezzi di vederlo darne matura sentenza basata sui propri lumi e sentimenti intorno alle

lettere italiane, ove gli accade di parlare delle estranie ragiona di sovente a caso sull'altrui spesso mal sicura fede.

Петрановићу који је бранио Доситеја, Томазео је намеравао да одговори, како је написао 18. октобра 1845. на страницама свог дневника, мада, како признаје, то није желео да уради с обзиром да се ради о две вере и да није желео да га сматрају нетолерантним, те да се надао да неће убудуће морати да губи време у таквим стварима: „Rispondo al Petranovich il quale con parole goffamente ostili contraddiceva a quel ch'io toccai dell'Obradovich: non gli rispondo se non perché trattasi di due riti e perché il titolo d'intollerante mi pesa, e non lo merito certamente. Ma spero che in brighe simili non dovrò più perdere il tempo.”¹³⁰

Томазео је потом објавио свој полемички спис „о толеранцији господина доктора Петрановића“, *Della tolleranza del signor dottore Petranovich* у бр. 26 задарског часописа „La Dalmazia“ од 23. октобра 1845¹³¹, где тврди да је „господин доктор Петрановић“ погрешно интерпретирао његове намере у вези са судбином словенских народа, и да га је практично оптужио да не схвата оно што чита, те да је подстакао неправедно негативне идеје у односу на Доситеја. Томазео је стога сматрао да треба да одговори:

[...] il signor dottore Petranovich interpretava sinistramente le mie intenzioni in cosa importante al destino de' popoli slavi, ch'io amo; e dopo alcune lodi di cerimonia, mi tacciava non solamente di non intendere quel che leggo e di giudicare autori che non ho letti, ma di *suscitare con manifesta ingiustizia idee odiose a discapito dell'altrui fama*; ho creduto debito mio rispondere a quella riprensione e mettere in chiaro i miei sentimenti.¹³²

¹³⁰ Niccolò Tommaseo, *Diario intimo*, a cura di Raffaele Ciampini, 3^a ed., Torino: Giulio Einaudi Editore, 1946, 380.

¹³¹ *La Dalmazia*, 1845, I, n. 26, 241-245. На стр. 245 је могуће прочитати да се на Томазеов одговор прилаже и оптужба господина Петрановића, с чиме се сам Томазео сложио: *Alla risposta del sig. Tommaseo accompagnato (ed egli medesimo di buon grado acconsente) l'accusa del sig. dottore Petranovich*. Тај чланак, заједно са одељком из Доситејевог *Живота и прикљученија*, био је поново објављен у *Eco del litorale ungarico*, 1845, III, n. 58-59; *La Favilla*, 1845, n. 22; Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 75-82; Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, 225-228, са варијантама; Niccolò Tommaseo, *Il serio nel faceto*, Firenze: Le Monnier, 1868, 34-40. Томазеов спис се потом појавио и у *Подунавци*, 1845, n. 47. Томазеу је после одговорио писац Павле Арсеније Поповић у *Србском народном листу*, а овом, пак, један анонимни читалац. В.: Коста Милутиновић, *Доситеј и Томазео*, 12.

¹³² Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 75-76.

Указујући на чланак који се налази у књизи *Intorno a cose dalmatiche e triestine* Јоже Пирјевец сматра да је Томазео том приликом открио да је веома осетљив и да је просто детињасто повредио Петрановића који му се противио: „[...] rivela una morbosa suscettibilità e un infantile proposito di ferire, anche a livello personale, il suo contraddittore.“¹³³ Па ипак, одломак који је изабрао Пирјевец не показује како стоје ствари у потпуности јер недостаје следећи фрагмент који се, међутим, појавио у Томазевом „Естетском речнику“, *Dizionario Estetico* и који управо заслужује наведену критику историчара Пирјевца. На овом месту Томазео указује да господин Петрановић уместо да суди тако оштро свог земљака који му није учинио никакво зло, и да уместо што је послао мађарским новинама оптужбу на италијанском и тиме се огрешио пре свега о италијански језик, Петрановић је требало да се обрати свом земљаку, тј. Томазеу. Он би онда, с обзиром да воли истину изнад свега, прецизније исказао оно што осећа или би јавно признао своју грешку. На Петрановићеве речи, пак, надовезао се, како каже Томазео, извесни Теодор Паулановић, уредник пештанских новина:

Ma il signor Petranovich innanzi di giudicare tanto severamente un suo concittadino che non gli fece alcun male, e che se non ha grandemente onorato con l'ingegno, almeno non ha col maligno volere e con le ignobili cupidigie e co' comportamenti servili disonorata la patria; innanzi di mandare a una gazzetta ungherese un'accusa in lingua italiana per fare dispetto più alla lingua italiana che a me, poteva il signor Petranovich volgersi in prima al suo concittadino, e privatamente dolersi del torto che pareva fatto alla memoria d'un uomo onorando. Il suo concittadino, che ama la verità sopra ogni cosa, avrebbe o dichiarato meglio il proprio sentimento, o pubblicamente confessato il suo sbaglio. Ma quando il dottore Petranovich vide alle sue parole soggiunta una nota di certo signor Teodoro Paulovich, compilatore della gazzetta di Pesth [...]; nella qual nota erano con ignorante calunnia scrutate le intenzioni d'un Dalmata, e con audacia nuova giudicati i miei meriti e demeriti passati e avvenire; al dottore Petranovich conveniva con pubblica querela mostrarsi sdegnato di quelle stolte parole, e mettere una parete fra sé e il gazzettiere di Pesth.¹³⁴

¹³³ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 93.

¹³⁴ Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, 226.

У белешци је Томазео поменуо новинара и књижевника, господина Теодора Павловића (1804-1854) („signor Teodoro Paulovich“¹³⁵)¹³⁶, и огорчен потврдио да га је доктор Петрановић просто натерао да каже те ствари: „Il dottore Petranovich, con la sua malaccorta difesa, mi sforza a dir queste cose“¹³⁷. А затим је додао да га не занима инквизиција ни Теодора Петрановића, ни Теодора Павловића, ни било ког другог Теодора: „[...] non [...] soffro l’inquisizione né di Teodoro Petranovich, né di Teodoro Paulovich, né di Teodoro nessuno [...]“¹³⁸.

На страни и у одбрану Томазеа је било уредништво „Данице хорватске, славонске и далматинске“ – одломком који је превео Казначић, *Něšto o naših narodnih pěsmah od gospodina Nikole Tomazea. (Iz talianskoga)* (и потом: *O narodniem pěsmati puka dalmatinskoga. Iz Talianskoga gospodina Nikole Tommasea*), а коме претходи чланак у коме га „Бабукић или Кукуљевић“¹³⁹ у потпуности оправдава и преноси на страницама „Зоре далматинске“ овај „изузетан и веома леп“ текст Томазеа и то из два разлога: све што потиче из пера Томазеа у вези са „нашим народом“ достојно је да се максимално прошири међу нама; а треба пренети да би непристрасни људи схватили колико је неправде учињено писцу који је изузетан и над сваком похвалом, од стране оних који су желели да га омаловаже, оптужујући га да је имао намеру да шири верску мржњу међу нашим људима, узимајући као повод за такве страховите клетве Томазеов чланак о „нашем бесмртном Доситеју Обрадовићу“, који нису добро протумачили, а најбоље је у стању управо Томазео да схвати све заслуге Доситеја:

¹³⁵ *Ibidem*. Томазео истиче да се господин „Пауловић“ жали и чуди да мало људи купује његов лист и наводи саркастично неке од Павловићевих коментара: „Questo signor Paulovich nell’aprire l’annata corrente, con lamentazione lunghissima si lamenta e con meraviglia semplicissima si meraviglia, che pochi comprino la sua gazzetta; e finisce con queste parole che dimostrano bene quant’egli delle serbiche eleganze sia dotto: *Svaki ce rasududljivi rodoljubac komentare svoje naciniti znati.* – Rechiamone un altro esempio; e ne potremmo migliaia: *Da Bog da, da politiceski horizont neprestano vedar, i tergovacki crisis dugo udaljen bude* (anno 1845 N.º 67) qui vedete la crisi fatta maschile. E tali uomini difendono l’onore delle lettere slave!“

¹³⁶ Теодор Павловић је с бројем 27 преузео уредништво *Летописа Матице српске* (до 1841), који је до тада уређивао Павле Стаматовић. До своје смрти је остао формално секретар Матице српске. Основао је *Сербски народни лист* (1835-1848), *Сербске народне новине* (1838-1849) и алманах *Драгољуб* (1845-1847). В.: *Знаменити Срби XIX. века*, а. П, ур. Андра Гавриловић, Загреб: Наклада и штампа Српске штампарије, 1903, 24-25; *Црногорске и приморске теме у првих сто бројева Летописа Матице српске*, Нови Сад: Матица српска, 2003, 496-497.

¹³⁷ Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, 227.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ Mate Zorić, *La prefazione Tommaseiana ai “Canti del popolo dalmata”*, у: *Italia e Slavia*, 305.

Riportiamo sulle nostre pagine dalla consorella ‘Zora dalmatinska’ questo geniale e bellissimo componimento del nostro preclaro patriota per due motivi. A ragione tutto ciò che scaturisce dall’aurea penna dell’impareggiabile scrittore in merito al nostro popolo è ben degno della massima diffusione tra noi; inoltre va riferito perché la gente imparziale si renda conto quanta ingiustizia è stata fatta nei riguardi dello scrittore, che è superiore ad ogni lode, da coloro che volevano denigrarlo, insinuando che egli abbia inteso spargere l’odio religioso tra il nostro popolo, prendendo come pretesto a tale orrenda diffamazione il da loro mal compreso e ancor più maliziosamente interpretato articolo sulle opere del nostro immortale Dositej Obradović, i cui grandi meriti, in verità, nessuno è in grado di prendere in considerazione meglio di questo grand’uomo dal cuore di colomba, a lui affine per nobiltà d’animo ingiustamente attaccato.¹⁴⁰

А што се тиче полемичког одговора од 23. октобра који је објављен у листу „La Dalmazia“, Томазео тражи од уредника, Ђованија Брозовића¹⁴¹, да му не шаље свеске листа са Петрановићевим одговорима:

Bio sam Brozoviću pisao, ako bi mi Todor Dimčić htjeo štogod odgovoriti, i *Dalmacia* bi odgovor primila; da oni list koj njegove rieči saderžava, oni meni ne šalju. A baš vidim da mi nisu jedan list ovoga mjeseca slali.

Molim vas kao prijatelja pravog, da kažete, jeli Petranović zalogama iliti uvriedama odgovorio; mogli su li oni od Zadra taj odgovor pošteno pečatati; jel’ meni dostojno da u istoi Novini još o drugim predmetam štogod pišem.¹⁴²

Мате Зорић коментарише да је Томазеова сумња била неоснована јер Брозовић и Франчески нису реаговали на Петрановићев захтев с краја октобра да одговори Томазеу на страницама листа *La Dalmazia*, све до 30. новембра 1845. Петрановић није добио никакав одговор од уредника листа:

¹⁴⁰ *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 08.11.1845, XI, n. 45, 177.

¹⁴¹ Giovanni Brozović/Brosovich (1803-1850/1851), цензор листа *Gazzetta di Zara*, оснивач и уредник заједно са Ђованијем Франческијем листа *La Dalmazia*, те директор у Трсту неко време листа *L'Osservatore Triestino*. В.: Мате Зорић, Ана Видовић, Марко Антун Видовић и Никола Томмачео у свјетлу необјављене prepiske, у: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, VIII, a cura di Mate Zorić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 2002, 476, бел. бр. 318.

¹⁴² Мате Зорић, *Carteggio Tommaseo-Popović*, 59 (279), 60 (280), 62 (282).

Il dubbio del Tommaseo era infondato, poiché il Brosovich e il Franceschi si fecero sordi al desiderio, espresso da Teodoro (Božidar) Petranović sulla fine di ottobre, di rispondere cioè al Tommaseo sulle pagine della *Dalmazia*. Infatti, fino al 30 novembre del 1845, il Petranović non aveva ottenuto dagli estensori risposta alcuna.¹⁴³²⁸

Можда је из тог разлога Петрановић писао са Виса једну књижицу насловљену као одговор на чланак Николе Томазеа о толеранцији Петрановића, *Parole in risposta all'articolo del chiarissimo signor Nicolò Tommaseo „Della tolleranza del Dott. Petranovich“*¹⁴⁴, датирану новембар 1845, у којој показује, како истиче Фрањо Рачки, велико поштовање свом противнику кога сматра јединим пријатељем способним да са илирског језика отклони предрасуде и презир у којима Далмација вековима борави: „con vivo sentimento di orgoglio e fiducia, qual unico uomo amico e possente a strappar l'illirica lingua al giogo di pregiudizii e del dispregio, in cui da secoli nella Dalmazia si giace.“¹⁴⁵

Сплићанин Франческо Карара (Francesco Carrara), Томазеов пријатељ, који је такође сарађивао у листу “La Favilla”, закључио је потом у свом писму Томазеу од 18. децембра 1845. да Петрановићу није било до одговора на лекцију толеранције: „Petranovich smontò del pensiero di rispondere alla lezione di tolleranza.“¹⁴⁶

Томазео није био задовољан, и 1846. је изразио своје мисли о читавом питању у чланку „о неким погрешним мислима Доситеја Обрадовића“, *Di alcune opinioni erronee di Dositeo Obradovich*¹⁴⁷ који се појавио у бр. 23 листа *La Dalmazia*.

Та је полемика настала и развила се у посебном историјско-политичком контексту Далмације те епохе и одразила се на два нивоа: пре свега је то критика коју је Томазео упутио делу Доситеја Обрадовића, а затим је, у оквиру односа са „љубазним и намрштеним доктором Теодором Петрановићем“ („cortese e

¹⁴³ *Ivi*, 62 (282); уп. коментар Мата Зорића у бел. бр. 165 који сматра да су уредници одбили Петрановића јер су им вероватно били потребни Томазеови доприноси: “Ma la *Dalmazia* coltivò, in altri casi, la polemica, e la ragione del rifiuto al Petranović sarà stato il bisogno impellente che la rivista, ridotta a pochi associati, aveva dei contributi della penna del Tommaseo.”

¹⁴⁴ Zara: Nella Tipografia dei Fratelli Battara, 1846.

¹⁴⁵ Нав. у: Franjo Rački, Dr. Božidar Petranović. Nekrolog, *Rad JAZU*, XXX, Zagreb, 1875, 187.

¹⁴⁶ Mate Zorić, *Osamdeset pisama iz prepiske Tommaseo-Carrara у: Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, VII, ur. Mate Zorić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 2000, 435.

¹⁴⁷ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 85-86; Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, 265-268; Niccolò Tommaseo, *Il serio nel faceto*, 40.

corrucciato dottore Teodoro Petranovich“) означавала одраз шире верске, историјске и политичке ситуације која је постојала у том периоду између православних и католичких Далматинаца.

Божидар (Теодор) Петрановић¹⁴⁸ је био родом из Шибеника, члан Југославенске академије знаности и умјетности те Српског ученог друштва и Матице српске, оснивач Матице далматинске, везан дубоким пријатељством за Људевита Гаја¹⁴⁹ што се одразило у сарадњи у „Даници“ и „Српско-далматинском магазину“. Далматинац црногорског порекла¹⁵⁰, Петрановић је био правник и историчар, савременик Симе Милутиновића Сарајлије и Петра II Петровића Његоша¹⁵¹, први српски сарадник „Данице илирске“¹⁵², био је, заједно са Атанасијем Бојићем, Павлом Стаматовићем, Георгијем Ђурићем, Вуком

¹⁴⁸ Божидар Петрановић је студирао право у Бечу и филозофију у Грацу; дипломирао је у Падови 1833.

¹⁴⁹ Најзначајнији Гајов контакт у Далмацији је био управо Шибенчанин Петрановић, око кога се била сакупила група Илира-Далматинаца као Шпиро Поповић, Антун Казначић, Ђуро Ферих, Антонио Рочи (Antonio Rocci), маркиз Пјеро де Бона (Piero marchese de Bona) и Стјепан Ивичевић. Уп.: Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo: Svjetlost, 1968, 66-68. Године 1839. је Шпиро Поповић затражио да се оснује једна илирска читаоница, али тај захтев је био одбијен, в.: Mate Zorić, *Zaboravljeno poglavlje iz hrvatske književne prošlosti: pisci talijanskog jezičkog izraza u Dalmaciji i Nikola Tomazeo, Kritika*, 11, оžujak-travanj, 1970, 194. Године 1849. била је основана државна комисија са задатком да се дефинише јединствена правна терминологија за све Јужне Словене (*Die Commission für slavische juridisch-politische Terminologie*); за српску и хрватску страну су били изабрани Теодор Петрановић и Димитрије Деметер, за исту едицију, *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs*, Wien: aus der Kaiserlich-königlichen Hof und Staatsdruckerei, 1853. В.: Миодраг Поповић, *Вук Стеф. Караџић*, Београд: Нолит, 1987, 327: „У свом послу ни један ни други писац није био вуковац. Први је механички, без правог осећања за језик, извлачио на силу праве термине из народног говора, а други робовао славјанизмима.“ О Петрановићу в.: *Знаменити Срби XIX века*, 65-66; Josip Vlahović, *Božidar Petranović i strane književnosti, Zadarska revija*, 1957, 4, 352; Vjekoslav Maštrović, *Zasluzna kulturna i znanstvena djelatnost akademika dr Božidara Petranovića, Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XVIII, 1971, 540; Станко Кораћ, *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској*, Загреб: Просвјета, 1987, 102-104; Јован С. Радојчић, *Срби. Српска Крајина. Далмација Славонија Хрватска*, Београд: Commerce System D.D., 1994, 431-432.

¹⁵⁰ Иво Тартаља, *Почеци рада на историји опште књижевности код Срба*, Београд: САН, Посебна издања, CCCLXXIX, 13, 1963, 33.

¹⁵¹ Изгледа да је Петрановић, у својим приказима дела Симе Милутиновића Сарајлије, *Дика црногорска и Историја Црне Горе од искона до новијега времена*, закључио да је Његош са дивљењем гледао на дело Милутиновића. В.: Владимир Отовић, И Божидар Петрановић у историји о постанку Његошевог *Горског вијенца*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 38, 1-2, 1972, 19-27.

¹⁵² Antun Baras, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, I, *Književnost Ilirizma*, Zagreb: JAZU, 1954, 56; Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Требник, 1996, 259.

Радишићем, Јованом Драгашевићем, Петром Протићем и чак Светозаром Вујићем, део поетске „диоцезе“ песника Лукијана Мушицког¹⁵³.

Године 1836 (оне исте кад је Људевит Гај претворио своје „Новине хорватске“ у „илирске“), Петрановић, који је био на челу народне странке у Далмацији, основао је један књижевни лист под називом „Љубитељ просвештенија. Србско-далматински алманах“ (1836-1837), који се потом звао „Љубитељ просвештенија. Србско-далматински магазин“ (1838-1853) и напослетку једноставно „Србско-далматински магазин“ (1854-1873)¹⁵⁴. Овај часопис, први на народном језику у Далмацији, означава у извесном смислу долазак новог времена: бавио се историјом, књижевношћу, науком, и био је широм прихваћен и читан¹⁵⁵, па чак је и Томазео о томе писао 1845. истакавши да је мудро Далматинац Петрановић почео да објављује један илирски часопис, да подучава српско писмо и да препоручује проучавање илирских ствари: „Dunque saviamente avea cominciato il signor Petranovich Dalmata, a stampare ogni anno una come strena illirica, ad insegnare l'alfabeto serbico, e lo studio delle cose illiriche raccomandare.“¹⁵⁶ Часопис су читали у Далмацији, Боки Которској¹⁵⁷, и у целој Црној Гори¹⁵⁸, али и другде, док је међу сарадницима био и фра Фрањо Јукић који

¹⁵³ Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Класицизам*, Београд: Нолит, 1979, 363; в. и: Франјо Раčki, *Dr. Božidar Petranović. Nekrolog*, 184.

¹⁵⁴ Петрановић је објављивао и уређивао лист од 1836. до 1841; уредници су потом били дубровачки парох и професор у Задру Георгије/Ђорђе Николајевић (1842-1861. и 1869), митрополит Герасим Петрановић, дубровачки и бококоторски епископ (1862-1868. и 1870-1871), и на крају Лујо Војновић и Никодим Милаш (до 1873). В.: Branka Prpa-Jovanović, „*Srbsko-dalmatinski magazin*“ 1836-1848. *Preporodne ideje Srba u Dalmaciji*, Split: Književni krug, 1988, 9.

¹⁵⁵ Међу претплатницима били су Вук Караџић, Ђуро Даничић, Стојан Новаковић, Фрањо Миклошич, Валтазар Богишић, Јосип Јурај Штросмајер, Фрањо Рачки, Ватрослав Јагић, Медо Пуцић, Перо Будмани, Луко Зоре, Јосип Фарајчић и др. То потврђују и стихови Петрановића и Антуна Казначића. В.: Коста Милутиновић, *Божидар Петрановић 1809-1874*. у: Станко Кораћ, ур., *Књижевна хрестоматија. Из културне баштине српског народа у Хрватској*, Загреб: Просвјета, 1979, 157; уп.: Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд: Геца Кон, 1939, 35.

¹⁵⁶ Франјо Раčki, *Dr. Božidar Petranović. Nekrolog*, 186.

¹⁵⁷ В.: Vaso J. Ivošević, *Prvi književni časopis među Bokeljima, Boka – zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, 1980, br. 12, 223-242; в. и: Branka Prpa-Jovanović, „*Srbsko-dalmatinski magazin*“ 1836-1848, 11-12, 109-188.

¹⁵⁸ Многи су били сарадници часописа од оних који су били око Његоша, неки су били и из Босне; са списка се види да су примерци стизали и у Дубровник, код руског конзула и Његошевог пријатеља Јеремије Гагића, или пак код Милорада Медаковића. В.: Владимир Отовић, И Божидар Петрановић у историји о постанку Његошевог *Горског вијенца*, 20, 22.

је наглашавао важност часописа у буђењу националне свести као и да је представљао мост међу Илирима¹⁵⁹.

У првом броју се Петрановић обратио читаоцима:

Она љубав к предрагом ми роду србском, која ме к изданију Далматинског алманаха за 1836 љето пробудила, принуђава ме да исти забавник и за идушчиј 1837 год среством штампарије на свјет издам, а обшта благонаклоност којом су не само моји патриоти у Далмацији него и сосједна браћа наша Србо-Рвати дјелце моје премили, родила је у мени наравну жељу да се у сочињенију новог Алманаха такове неоцијениме за ме љубави и повјеренија достојан покажем.¹⁶⁰

Петрановићева делатност се заснивала на идеалима братства и јединства Хрвата и Срба („кршћана и ришћана“)¹⁶¹ и судбине Далматинаца. Ватрено је подржавао Илиризам, показивао потпуну симпатију према Хрватима¹⁶², и надао се уједињењу Јужних Словена¹⁶³, које је требало да се оствари и кроз проучавање народног песништва и традиције, на илирском писму и говору, заједничком Србима, Хрватима и Далматинцима.

Петрановић је, међутим, осећао дубоко и проблем идентитета Срба у Далмацији, како у оквиру односа између Далмације и Италије, тако и што се тиче деликатних релација између верских скупина, пре свега православаца и унијата¹⁶⁴. Управо у таквом окружењу настаје полемика између Томазеа и Петрановића. Већ је Васа Стајић поставио тај аспект у оквиру периода у коме је Томазео био део историје српске књижевности¹⁶⁵:

¹⁵⁹ Ivan Franjo Jukić, Hristjani u Dalmaciji i njihova književnost, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 1847, а. XIII, п. 22. Уп.: Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 123.

¹⁶⁰ *Srpsko-dalmatinski almanah*, 1936, п. 1.

¹⁶¹ Јован С. Радојчић, *Срби. Српска Крајина. Далмација Славонија Хрватска*, 431.

¹⁶² Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 87, писмо Ивичевићу од 13.05.1848: „Gaj nam treba u Dalmaciji [...]“

¹⁶³ Grga Novak, Podvojene narodne snage u Dalmaciji, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1963, sv. X, 13: „Božidar Petranović je još 1848. godine isticao sjedinjenje s Hrvatskom i zato je i pisao i radio.“

¹⁶⁴ С једне стране су Петрановића сматрали патриотом, а с друге је био оптужен да дела у корист унитаристичке пропаганде у Далмацији, в.: Коста Милутиновић, Божидар Петрановић и унија, у: Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760-1914*, 41-46.

¹⁶⁵ Nikša Stipčević, *Prisustvo Nikole Tomazea u srpskoj književnosti*, у: Nikša Stipčević, *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, 13-19; Nikša Stipčević, *Tommaseo e la Serbia*, Firenze: Leo S. Olschki Editore, 2000, 253-260.

У такој Далмацији се, у Шибенику, 9. октобра 1802, родио Никола Томазео. Интересантно је напоменути да се у истом Шибенику, само неколико година касније, 1806. или 1809, родио Божидар Петрановић, оснивач *Србског далматинског алманаха* и, касније, Матице далматинске, али он није остао у италијанским школама завичаја, него је дошао у Карловце да се овде спреми за једног од главних будитеља Далмације.

Друкче Томазео. Из италијанских школа у Шибенику и Сплиту, отишао је он у Падову, па у Милано, у Венецију и Фиренцу, одакле ће ићи даље, у изгнанство, све за љубав будуће уједињене Италије.¹⁶⁶

У односу на Далмацију Томазео је гајио једно посебно осећање тако да је Далмација била једно од доминатних тема у многим његовим делима, иако је успео за време живота да објави само једно које је посвећено домовини и које се бави управо „далматинским и тршћанским стварима“: *Intorno a cose dalmatiche e triestine* (1847). Томазео је желео да Далмација буде независна и био је против уједињења Далмације и Хрватске, те Далмације и федералне Италије, са којом је, међутим, видео бројне заједничке елементе по питању обичаја и језика: „[...] il sollevare la Dalmazia in pro dell'Italia era un dilatare, non già sciogliere la questione.“¹⁶⁷ Далмација је за њега представљала *trait d'union*, додирну тачку и везу између Истока и Запада те стога и специфичност њене позиције, па се пред 1848. говорило о далматинској нацији, о идентитету који је могао да сажме одлике словенства и италијанства: „[...] tanto da parlare negli anni prima del 1848 di una nazione dalmata, un'identità comune che potesse riassumere i tratti di slavità e italianità. In tale tipo di disegno il passato è ancora soprattutto memoria, non espressione di una continuità nazionale.“¹⁶⁸ Ту идеју ће касније развити његов пријатељ и сарадник Пачифико Валуси, који је видео Далмацију и цело приморје као једну велику

¹⁶⁶ Васа Стајић, Никола Томазео као српски књижевник, у: Никола Томазео. Љиљана Вуличевић, Библиотека српских писаца, Београд: Издавачко предузеће „Народна просвета“, [1929], XII.

¹⁶⁷ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 34/III, 4, Biglietto accluso alla lettera di N. Galvani, 3 aprile 1848; уп.: Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 120.

¹⁶⁸ Egidio Ivetic, Archivi e ricerca storica nell'Adriatico orientale e nel contesto nazionale croato (1815-1914), *Atti del convegno „Archivi e storia nell'Europa del XIX secolo. Alle radici dell'identità culturale europea“*. Уп.: Egidio Ivetic, La patria del Tommaseo. La Dalmazia tra il 1815 e il 1860, у: *Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo, Venezia, 23-25 gennaio 2003*, a cura di Francesco Bruni, Roma-Padova: Editrice Antenore, 2004, 616: „Il Tommaseo vedeva la Dalmazia come una parte (una sorella) dell'insieme slavo-illirico che comprendeva inoltre la Serbia, la Croazia, la Bosnia, il Montenegro.“

слободну луку, као неку врсту поморске Швајцарске¹⁶⁹. И та се идеја Томазеу управо и свидела па је он подржао Валусија да је обради и развије¹⁷⁰. Кад је Томазео 29. децембра 1848. писао српском патријарху Јосифу Рајачићу, подвукао је чињеницу да је Далмација својина само Далматинаца и да је било потребно да се повуку страни војници из Италије, ако се жели да се Далмација повеже са Јужним Словенима¹⁷¹.

Тако није, међутим, било по Петрановићу који је, већ на страницама свог часописа, показао извесну затвореност у односу на италијански културни амбијент, како истиче Жељко Ђурић, који сматра да је Петрановић видео италијанску културу као претњу која је могла да нашкоди културном и националном идентитету далматинских Срба:

Nonostante una vastissima cultura italiana ed europea che possedevano sia il primo redattore Božidar Petranović, che il suo successore, Georgije Nikolajević, sulle pagine della rivista non si trova nessuna presenza italiana importante; nessuno dei grandi scrittori, artisti, personaggi storici ecc. Si tratta, a nostro avviso, di un intenzionale smorzamento nel senso che abbiamo indicato, cioè della visione della cultura italiana come una forza minacciosa, che potrebbe danneggiare l'identità culturale e nazionale dei Serbi dalmati.¹⁷²

Петрановић је, дакле, кад је у питању била судбина Далмације, полазио од аустрофилских становишта, с обзиром да је био за аустријску окупацију

¹⁶⁹ В. погл. „Млетачко двогодиште(1848/1849). Итало-илирско приморје као компромис“ овог рада.

¹⁷⁰ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm., 142, 1, 29.12.1848; В. погл. „Млетачко двогодиште (1848/1849). Итало-илирско приморје као компромис“ овог рада.

¹⁷¹ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 135. Истину за вољу, Томазео је сматрао 1848. да Далмација треба да буде са Италијом све до уједињења са Босном и Херцеговином, уп.: Grga Novak, Maninova vlada, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, Zagreb, 1960, vol. 3, 29. Уп. и: Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, 91: „Zar ovo ne asocira na Petranović-Ivičevićevu ideju o izdavanju novina 'Dalmatinsko-Ercegovачко-Bosanskih?'“ В.: Kosta Milutinović, *Nikola Tommaseo i jadransko pitanje*, 141.

¹⁷² Željko Đurić, Temi e contenuti italiani nella rivista „Srpsko-dalmatinski magazin“, у: *Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni*, a cura di Morana Čale, Sanja Roić, Ivana Jerolimov, Zagreb: FF Press Editore, 2004, 407. Уп.: Željko Đurić, *Italijanski sadržaji i teme u „Srpsko-dalmatinskom magazinu“*, у: Željko Đurić, *Pesničke osmoze: srpsko-italijanske kulturne veze*, Beograd: Plato, 2004, 96-103. Петрановић је, са једно двадесетак хрватских писаца, међу којима Антун Михановић, Станко Враз, Иван Кукуљевић Сакцински, Петар Прерадовић, Димитрија Деметер, познавао добро италијанску средњовековну књижевност, као и савремену, и имао додире у Италији. В.: Frano Čale, *Rodoljubivi motivi u recepciji prošlostoljetne talijanske drame u Zagrebu*, у: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, V, 200.

Далмације и других јужнословенских крајева и залагао се за уједињење Далмације са Хрватском, како је то уосталом подржавао један други Томазеов пријатељ, Спиридон Поповић¹⁷³. А кад је Валуси писао Томазеу да му посаветује неке пријатеље Далматинце, како би могао да их упозна са својим пројектом о Далмацији као средњој и неутралној земљи између Италије и Славије, Томазео му је посаветовао управо Стјепана Ивичевића и Теодора Петрановића¹⁷⁴.

У Далмацији је у то време био веома јак аутономашки покрет, с тим да италијански буде званични језик¹⁷⁵. Било је у градовима оних интелектуалаца који су подржавали словенску идеју и који су бранили славенство Далмације, те словенску повезаност унутар Аустрије, али и Хрвате од напада „талијанаша“ и били су објективно у корист уједињења Далмације са Хрватском. Три главне личности у том смислу су били Стјепан Ивичевић (1801-1871) у Макарској¹⁷⁶, „марљиви сурадник 'Зоре далматинске'“¹⁷⁷ Божидар Петрановић у Обровцу, и Анте Кузманић у Задру. Кад је, дакле, децембра 1848. цар Франц Јосип именовоа Јелачића као бана Хрватске, гувернера Ријеке и Далмације, и 10. истог месеца се обратио Далматинцима са прогласом о једнакости две вере, католичке и православне, управо је Теодор Петрановић привукао пажњу владе на Далмацију, јер како стоји у белешци од 10. новембра, позвао је принца Виндишгреца (Alfred von Windisch-Graetz / Windischgrätz, 1787-1862)¹⁷⁸ да размотри бескорисност италијанског утицаја у Далмацији („considerare lo svantaggio dell'influenza italiana in Dalmazia“)¹⁷⁹. По Петрановићу је Аустрија могла да сачува Далмацију само ако би појачала словенски елемент:

Mentre infatti, a detta del deputato dalmata, il popolo del contado era rimasto fedele anche nei tempi avversi alla monarchia, la popolazione delle città della costa e delle isole cercava „das unverdorbene slawische Volk an Italien zu ziehen, und somit von

¹⁷³ Mate Zorić, Nikola Tommaseo i narodni preporod u Dalmaciji, *Zadarska serija*, 1961, n. 6, 6.

¹⁷⁴ В. погл. „Тачка укрштања Доситејевог и Томазеовог круга“ овог рада.

¹⁷⁵ Уп.: Stjepan Antoljak, 1848. godina i Split, *Istorijski zapisi*, 1951, X, 1, 137-138.

¹⁷⁶ Ивичевић је познат и као преводилац (1844) Манцонијеве песме *Cinque maggio*, в.: Mate Zorić, Echi manzoniani in Dalmazia e le prime traduzioni dal Manzoni presso i croati e i serbi, у: *Italia e Slavia*, 196; Zlatko Vince, *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1998, 96, 100-103.

¹⁷⁷ Zlatko Vince, *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti*, 92.

¹⁷⁸ В.: Giuseppe Pierazzi, Studi sui rapporti italo-jugoslavi (1848-49), *Archivio storico italiano*, Dispensa II, 1972, a. CXXX, 475, 211.

¹⁷⁹ ННА, *Nachlaß Schwarzenberg*, n. 412, Fasc. VII, нав. у: Giuseppe Pierazzi, Studi sui rapporti italo-jugoslavi, 211.

Österreich abwendig zu machen“. L’Austria poteva conservare alla lunga la Dalmazia soltanto rafforzandovi l’elemento slavo.

Стога у тренутку када се, 25. марта, на ванредној скупштини сабора у Загребу, затражило од цара ново уједињење Далмације, Хрватске и Славоније, словенски Далматинци су се огласили подвлачећи своје „италијанство“ и проглашавајући се против сваког страног окупирања Далмације, с обзиром да су као Словени већ имали страни језик културе, па стога су били различити од Хрвата. Истовремено, у Италији је дошло до моралне подршке Далмацији од стране Италијана, нарочито од стране самог Томазеа и његовог културног круга, пре свега захваљујући Пачифику Валусију који је инсистирао да Италијани помогну и подрже да се Далмација оформи као неутрална зона и слободна лука, да се ослободи стране царине, и на тај начин је могла да буде веза, спона између Италије и Јужних Словена, а Срба понаособ, који су тако могли да се одвоје од Русије¹⁸⁰. Примећује управо Ђузепе Прага да су сви Далматинци словенског порекла били проиталијански настројени и да су били против уједињења, а само је један Словен из Далмације – Теодор Петрановић у ствари подржавао уједињење са Хрватском. Толико о доказу солидарности Италијана и Далматинаца словенског порекла: „Non soltanto gli enti, ma le stesse personalità slavo-dalmate che in seguito militarono nelle file anti-italiane, sono avverse all’unione. Un solo slavo, Teodoro Petranović, ne è sostenitore. Tanto era ancora viva la solidarietà tra italiani e dalmato-slavi.“¹⁸¹

Разматрајући ставове Томазеа и Петрановића, очигледно је да су обојица желели уједињење Словена, и Томазеова мисао се кретала у оквиру хришћанског мистицизма и братства народа, док је Петрановић гледао уже, једноставно имајући на уму уједињење Јужних Словена. Томазео је сањао независну Далмацију, а Петрановић се борио да се Далмација уједини са Хрватском; Томазео је био дефинитивно против аустријске окупације далматинске обале, док је Петрановић инсистирао да дође до аустријске окупације свих јужнословенских

¹⁸⁰ *Fatti e Parole*, 23.22.1848, n. 162; в. погл. „Млетачко двогодиште (1848/1849). Итало-илирско приморје као компромис“ овог рада.

¹⁸¹ Giuseppe Praga, *Storia di Dalmazia*, Milano: dall’Oglio editore, 1981, 245. Уп.: Vinko Kisić, *Osvit u Dalmaciji*, Zadar: Brzotiskom „Narodnoga lista“, 1909, 41.

крајева; Томазео је био одлучно против русофилске оријентације Црне Горе (па је стога Његошу у свом „Естетском речнику“ посветио само једну реченицу¹⁸²), док је Петрановић био експлицитно против црногорске независности¹⁸³. У овом се контексту зачиње критика коју Томазео упућује Доситеју (кога брани Петрановић) и која се односи на деликатан однос између вера, са епицентром у Шибенику.

У чланку о наводно „неким погрешним ставовима Доситеја Обрадовића“, *Di alcune opinioni erronee di Dositeo Obradovich*¹⁸⁴, Томазео замера најзначајнијем српском писцу нове књижевности неколико тачака. Но, пре свега жели да покаже да је објективан и да поштује писца о коме пише, и изјављује чак да веома воли Доситеја Обрадовића чија су дела била за њега вишемесечна свакодневна лектира („per più mesi quotidiana lettura“); воли дакле Доситеја јер Доситеј пише једноставно, без горчине и гордости, јер је био задовољан што је живео међу сељанима и што је био поносан да су то били и његови родитељи, што је први у књигама употребио језик народа, тај племенити и нетакнути језик српских шума и далматинских планина, што је осећао у души узвишену лепоту народних песама и сматрао да их треба наводити у трактату о етици, на исти начин као што филозофи цитирају Хомера, што се надовезивао на битку о Косову, што иако је био сиромашан и није пратио у потпуности студије, ипак је у својим списима осећао потребу да избруси свој стил свестан своје несавршености:

¹⁸² Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, Milano: Per Giuseppe Reina, 1852, 247: “Laddove egli dipinge le cose a lui meglio note, laddove s’attiene alla retorica de’ libri, e s’accosta al linguaggio de’ suoi montanari, quivi segnatamente l’autore è poeta; e i suoi versi saranno testo di lingua.“ Уп.: Мирјана Дрндарски, Његош у виђењу Николе Томазеа, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: МСЦ, 1990, 18/2, 295-298; В.: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Italija*, Podgorica: Icik, 2014, 174: „Kad je u Austriji 1848. godine buknuła revolucija i Tomazeo se našao na čelu novouspostavljene republike u Veneciji, između njih došlo je do političkog sukoba i otvorenog neprijateljstva. Od tada će Tomazeo za Njegoša, čak i после njegove smrti, različitim povodima i u raznim djelima, imati samo neopravđano ružne, grube i klevetničke riječi.“

¹⁸³ Овај Петрановићев став је очигледан из његовог приказа Штиглицове књиге, *Ein Besuch auf Montenegro* у чланку „Zur Literatur über das Südslaventhum“, *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst* (III, 1846, n. 57), у којем је представио и дело *Zwölf Tage auf Montenegro* Вилхелма Ебела (Wilhelm Ebel) те *Die Slaven der Türkei* и *Die griechisch-slavishe Welt* Сипријана Робера (Syrprian Robert). Петрановић је сматрао да је Штиглицово занимање за Црну Гору претерано, и наглашавајућу своју жељу за аустријском, германском доминацијом и у далматинским крајевима, види Црногорце са презиром, као примитивне и нерадне, и тиме се противи свакој идеји јужнословенског уједињења које би на тај начин спречило аустријске интересе на Балкану. В.: Olga Elermajer-Životić, *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrih Štiglic (1801-1849)*, Beograd: SANU, Posebna izdanja, DCVIII, Odeljenje jezika i književnosti, 44, 1991, 279-281.

¹⁸⁴ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 82-92; уп.: Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, 228-231.

E l'amo perch'egli scrive con semplicità, senza fiele né fumo d'orgoglio; l'amo perch'egli si compiace d'essere molto tempo vissuto fra contadini, e si gloria di farci sapere che i suoi antenati di padre e di madre furono contadini; l'amo perch'egli col coraggio dell'affetto fu il primo che sapesse o volesse adoperare ne' libri la lingua de' bifolchi, questa nobile e vergine lingua delle serbiche foreste e delle montagne dalmatiche; l'amo perch'egli, sentendo nell'anima, senza che alcun pedagogo ne lo facesse avvertito, sentendo nell'anima la sovrana bellezza de' canti del popolo, li reputò meritevoli d'essere citati come autorità in un trattato d'Etica, a quella guisa che i greci filosofi citano Omero; l'amo perché dalla storia patria c'insegnò a tórre documenti morali, e nell'Etica appunto rammentò non Farsaglia e non Maratona, ma la battaglia di Cossovo; l'amo, perché sebbene tardato ne' propri studi, sebbene angustiato dalla povertà, e sollecitato dall'ansietà di giovare agl'infelici fratelli, ciò non ostante sentiva il bisogno di limare i suoi scritti, del rimeditar la parola, e quasi diletta prole, educarla; e confessava l'imperfezione del proprio stile in modo degno della serica generosa schiettezza.¹⁸⁵

Па ипак, неке ствари Томазео једноставно није успео да прихвати, пре свега чињеницу да се Доситеј надовезује на појам природе, а што је било типично за XVIII век: „[...] la voce *natura* aveva significato di misteriosa potenza: e anco gli uomini di buona fede ripetendo, come segue, le frasi correnti nell'uso, tingevano senza saperselo i loro ragionamenti d'altro colore che quello del vero.“¹⁸⁶ То Томазео критикује наводећи цитат из Доситејеве *Етике*: “In nessun modo può l'uomo tanto efficacemente accertarsi dell'essenza, sapienza e beatitudine di Dio, come quando egli medita le sapienti divine opere della natura, e quanto meglio quelle conosce, tanto più viene in cognizione di Dio, e migliore diventa”¹⁸⁷. Њега просто згражава и то што Доситеј саветује људима да науче од животиња, да их узму као учитеље у животу¹⁸⁸. Томазео се дакле не слаже с тиме што се поистовећује урођени и

¹⁸⁵ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 80-81.

¹⁸⁶ *Ivi*, 84.

¹⁸⁷ *Ivi*, 85.

¹⁸⁸ В.: Доситеј Обрадовић, *Басне. Истина и прелест. Пут у један дан*, Књига друга. Приредио Миодраг Матицки, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007, „Кртина и мати њена“, Наравоученије, 91: „Пчели и мраву и најмањим црвком јестество је дало знати, без никакве науке, све што им је од потребе. Самом човеку бог то није дао, зашто је његова премудрост нами за боље судила да се ми од других учимо, не само од људи, него и од пчеле и мрава.“

природни закон; идеја света по Доситеју, изложена можда на најочигледнији начин у наравоученију басне „Лав и магарац“¹⁸⁹, заснива се на прихватању физичко-теолошког доказа Бога, по угледу на природу¹⁹⁰.

Као Томазео, тако ни православна црква није прихватила оно што се код Доситеја зове *theologia naturalis* и „лични разум“; сам Томазео, наводећи одељак из *Живота и прикљученија* – „Сав свет да ти рече да си слеп, ти, имајући очи и чисто видећи, не веруј свему свету“¹⁹¹ – подвлачи да Доситеј превазилази у свом погрешном приступу чак и протестанте, и на тај начин се парадоксално и у суштини Томазео слаже са ставовима српске православне цркве:

Црквеност и побожност у смислу преданог рада, какве он његује, не пројектују се из Цркве, јер он ни Цркву не схвата у духу православне традиције, него у духу приземног протестантског рационализма и у просјеку и сивилу просвјешћености. У тим димензијама она се размиче, па нема ни витица које сежу навише, ни коријена који допиру дубоко.

Доситејев типично натуралистички поглед на Цркву и свет, на човека [*sic!*] и живот уопште нема никакав реалан однос с натприродним Царством Божјим, које је основа свих вриједности и представља гарант аксиологије. Он испод или изнад онтологије овога стварног створеног свијета не зна за метафизички свијет принципа ствари, нити за духовни створени свијет, а поготово не за натприроднога личнога Бога творца и промислитеља свега постојећег. Он зна само за природни одраз Бога – неупоредиво блеђи и беживотнији од Бога као метафизичкога принципа за кога зна *teologia rationalis*; његова теологија је *teologia naturalis* којој *ratio* не сеже ни изнад плафона, ни испод патоса зоне природног постојања.¹⁹²

¹⁸⁹ Наравоученије басне „Лав и магарац“ се закључује речима: „Делај то што те неће увредити и размишљај пре дела, зло кад учиниш бој се, а о добру весели се“. Буди добродјетењан, буди разуман, пак ћеш онда к свим сујетним страшилиштам оно оно што је наше басне лав магарету рекао: 'И ја да те не знам ко си, бих те се уплашио.'“ (Доситеј Обрадовић, *Басне. Истина и прелест. Пут у један дан*, приредио Миодраг Матицки, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007, 17).

¹⁹⁰ Мирко Зуровац, Доситејево схватање укуса, у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, 92. Уп.: Адам Нинковић, Филозофска основа просветитељства Доситеја Обрадовића, у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, 139; Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, Монографије, XXXIII, 1969, 73-88, 148-163.

¹⁹¹ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, књига прва, приредила Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.

¹⁹² Димитрије М. Калезић, *Pro et contra* (Доситеј Обрадовић у токовима црквеног живота свога времена), у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, 123.

Оно што Томазеу највише смета је да Доситеј клевета монахе и калуђере и да би желео да се сви манастири затворе („*vuole tutti i monasteri aboliti*“)¹⁹³, па стога сматра да Доситеј не поштује ауторитете, а свакако не црквене ауторитете: „*uomo sì poco riverente ad ogni autorità, è ben da credere che non curi gran fatto l'autorità de' Concilii*“¹⁹⁴. Стога, по Томазеу, Доситеј говори против постова, шали се у вези са сујеверјем и ликовима из Еванђеља, и на тај начин меша сујеверје и веру: „*par che confonde le buone con le tradizioni ree, il degno culto coll'indegno*“¹⁹⁵. Исто тако Томазео сматра да Доситеј брка неке одломке из Библије, као и да наводи да један епископ говори о таквим стварима о којима не би требало говорити: „*mette in bocca ad un vescovo particolarità tali, che non si potrebbero con decenza ripetere in mezzo ad uomini costumati*.“ Није искључено да се у овом случају Томазео односи на фрагмент из *Живота и прикљученија* када епископ Георгије Поповић каже: „Мене многи осуђују што ја публично месо једем, но ја волим да ме људи за своју простоту осуждавају, него да ме моја савест обличава и осуждава кад бих потајно и крадом јео. Христос и апостоли јели су месо; зашто, дакле, епископи да не једу? Или се зар хоће да смо ми бољи од апостола?“¹⁹⁶ Ништа чудно, таквим је и сличним изјавама Доситеј привукао презир па чак и мржњу српске православне цркве. Као Мојсеј Петровић, Вићентије Јовановић, Јован Рајић и Лукијан Мушицки, и он је попримио критике цркве и својих савременика:

И на основу сличних многобројних чињеница могли би скоро с уверењем тврдити да би Доситеја Обрадовића, као калуђера, одличног родољуба, неуморног радника и великог реформатора, многи савремени му представници Цркве напали и онда да није онако оштро напао калуђерски сталеж и тако рећи осудио га на смрт. Ово потоње учинило је само то да се њихово огорчење попело дотле да му књиге прогласе за јеретичке, пале и спречавају нова издања.¹⁹⁷

¹⁹³ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 91.

¹⁹⁴ *Ivi*, 87.

¹⁹⁵ *Ivi*, 88.

¹⁹⁶ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*.

¹⁹⁷ Радослав М. Грујић, Доситеј Обрадовић и представници Цркве, *Српски књижевни гласник*, 01.01.1913, 287, XXIX, 1, 38-39. И касније је било противника објављивања Доситејевих књига.

Ови одломци и у њима Доситејеве идеје сметали су Томазеу који је, пак, истакао да ће све оно што сматра да је погрешно укратко навести, да би се приликом поновног објављивања Доситејевих списа ти делови уклонили, а што је по његовом мишљењу могуће и не би сметало самом делу:

Le principali fra le sentenze, che a me paiono non accettabili, indicherò senza lungo commento che le aggravi, la qual cosa è alienissima dalle intenzioni e dall'abitudine mia; sebbene il pesare le opinioni d'uomo da tanti anni morto non possa aver taccia di odiosa denuncia. Le indicherò schiettamente, acciocché dalle ristampe che d'ora in poi si faranno degli scritti del buon Dositeo, queste cose sian tolte: che facilmente si può, senza punto turbare l'ordine de' ragionamenti o scemare dell'affetto che dalle sue pagine spira.¹⁹⁸

Други концепт који Томазео није никако могао да прихвати у вези са Доситејевим делом представља одломак који се односи на јединство две цркве, како је приметио Анђело Тамбора, с обзиром да се Томазео родио у Далмацији и свакако је био свестан посебности свог завичаја који је везан за католички Запад и отворен према православном Истоку:

[...] uno degli aspetti di maggior rilievo nel pensiero religioso, politico ed anche nell'attività pratica del Dalmata: uomo nato in una zona di transizione com'è la Dalmazia, in una sede culturale e nazionale non meno che religiosa, egli è ben consapevole di questo peculiare carattere della sua terra, saldamente legata all'Occidente cattolico e insieme aperta verso l'Oriente ortodosso.¹⁹⁹

Значајан је случај цариградског патријарха Антима, који је 19. маја 1842. писао митрополиту Петру и укорио га због чињенице да је већ 1833. у државној штампарији вероватно било објављено Доситејево дело које се наводно у многим својим одељцима противило ставу цркве. В.: Димитрије Руварац, Противници штампања Доситејевих дела, *Бранково коло*, 1911, XVII, 197-198; Коста Михаиловић, *Доситеј и његови савременици*, Нови Сад: Матица српска, 1941; *Весник Српске Цркве*, 1911, I, 30-32; уп. и: Васо Војводић, О једном покушају забране растурања Доситејевих дела у Србији 1842. године, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 1964, VIII, 71-79; Ксенија Б. Лазић, *Библиографија Доситеја Обрадовића. Књиге 1783-1988*, Београд: Народна библиотека Србије, 1990, 27-28. В. и: *Доситеј Обрадовић и верске слободе*, уредници Војислав Јелић и Миодраг Стојановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2014.

¹⁹⁸ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 83.

¹⁹⁹ Angelo Tamborra, *Niccolò Tommaseo, il mondo ortodosso e il problema dell'unione delle chiese*, estr. da: *Niccolò Tommaseo nel centenario della morte*, a cura di Vittore Branca, Giuseppe Petrocchi, Firenze: Olschki, 1977, 583.

То је мотив због кога Томазео, два пута у свом „Естетском речнику“, наводи цитат из *Живота и прикљученија*, кад се Доситеј нађе пред калуђерима унијатима, па уплашен изјави: “Unito non voglio io essere, dovessi non imparare mai nulla”, односно: „ја унијат нећу бити да би[x] знао никад ништа не научити.“²⁰⁰ Истина је, међутим, да Томазео подвлачи да је сам Доситеј увидео каква је то грешка предрасуда и да је свестан онога што се десило:

И сад кад помислим они случај, ужасавам се каква је ужасна вешт предрасуденије! Они исти младићи, моји вршњаци, које сам мало пре с неисканом радостију гледао, колик’ да су ми мила браћа и сродници, како чујем да су унијати, учине ми се другојачи и страшни непријатељи који погубил моју желе и ишту. Преблаг и вечни боже, како и откуд то у људма бива да иста љубов твоја слатка и вечна, која би им морала служити за сојуз свештенејшега сродства, вернејшега друштва и сердечнејше преслатке љубови, та иста љубов твоја, коју људи криво разумевајући и злоупотребљавајући, служи им на раздељеније и љуту мрзост?²⁰¹

То је управо коментарисао и Анђело Тамбора, а тј. да је Доситеј, који је препознао своје границе и неприкладан став у односу на унијате, на крају зажалио због тог свог ирационалног импулса: “In fondo l’Obradović, nel riconoscere i limiti e lo scarso senso cristiano del proprio atteggiamento verso quanti erano uniti a Roma, aveva finito per rammaricarsi di questo suo impulso irrazionale, legato al dire di Tommaseo alle ‘massime francesi del secolo scorso’.”²⁰² Тамбора се овде односи на одломак кад Томазео каже да Доситеј није знао да избегне старе предрасуде и да их је побркао са француским мудростима свог столећа²⁰³.

Тако је Томазео протумачио Доситејеве речи о унијатима, имајући у виду да је Доситеј био свестан својих предрасуда. Но и поред тога, Томазео је сматрао да је Доситејево приповедање које после тог одељка следи, веома болно и да је ипак Доситеј морао отвореније себе да оптужи да се уплашио унијата:

²⁰⁰ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 88.

²⁰¹ *Ibidem*.

²⁰² Angelo Tamborra, *Niccolò Tommaseo, il mondo ortodosso e il problema dell’unione delle chiese*, 613.

²⁰³ Уп.: Војислав Ђурић, Доситеј Обрадовић, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 27, 1-2, 1961, 2. О разним утицајима на Доситеја, в.: Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, Београд: САНУ, Посебна издања, књ. СХС, Историски институт, књ. 2, 1952, 119-140.

Nobili e affettuose parole: ma la narrazione che precede è così dolorosa a chi ama la pace, che quando prima io le lessi, non mi parvero tanto efficaci quanto l'argomento chiedeva. E tuttavia mi pare che più apertamente ancora e' doveva condannare se stesso di quel colpevole suo spavento. Se inganno è il mio, gli è inganno che viene dal gran desiderio della concordia dignitosa, e dal religioso rispetto ch'io credo esser debito ad ogni opinione sincera.²⁰⁴

О католичкој и православној вери је Томазео говорио и у млетачком листу „Il Gondoliere”, чији је директор био Ђузепе Воло (Giuseppe Vollo, 1820-1909), пореклом из Истре, аутор текста са словенским интертекстуалним елементима у вези са списима Франческа Дал'Онгара²⁰⁵. У свом тексту *La finestra per culla* (Прозор за колевку)²⁰⁶ Воло није баш најлепше описао лик Далматинке те Томазео почиње свој чланак наглашавајући да је Ђузепе Воло можда управо словенског порекла како изгледа наводи његово име; наглашава да свакако није била Волова намера да негативно прикаже Далматинке и да тиме окарактерише цео народ, али свестан је да би неко од читаоца могао погрешно то да протумачи па осећа дужност да упозори да Далматинци, који као и други народи имају својих мана, свакако нису ситне душе; а што се тиче сујевеља међу Далматинцима, подвлачи да је чешће међу православцима, мада се не може за то оптужити вера. Ово је прилика за Томазеа да подвуче да постојање две вере у Далмацији представља проблем јер се стварају предрасуде и мржња, а то треба избећи и позива на узајамно поштовање:

Io son certo che Giuseppe Vollo, istriano d'origine, (e però forse di gente slava, siccome pare che il suo nome suoni) nel dipingere una donna dalmatina, come in dovina e sordida, non ha voluto marchiare l'intera gente: e so da lui stesso che tale non era l'intenzion sua. Ma perché talun de' lettori che ignorano l'indole del popolo dalmata, o ne giudicano da coloro che in terra straniera perdettero la forte schiettezza natia, e vestirono altri sensi e costumi; perché tal altro di quelli che nel dispregio si compiacciono e vivono, potrebbero

²⁰⁴ Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, 225-226.

²⁰⁵ Уп.: Giuseppe Vollo, Francesco Dall'Ongaro, *Il Fuggilozio*, а. IV, n. 46, 13.11.[1858], 734-736; 20.11.[1858], 748-752.

²⁰⁶ *Il Gondoliere*, а. XIV, n. 5, 31.01.1846.

dare alla parola del Vollo significazione più lata e sinistra; io credo mio debito avvertire, che tra i difetti de' Dalmati (e qual nazione non ha difetti?) la sordidezza e la meschinità dell'anima finora non c'erano, grazie a Dio. Quanto alle donne che gettano a Venezia le sorti, io non so quale il numero, e se tutte di Dalmazia sien esse: ma so che tra i due riti conviene in ciò far divario, e che tali superstizioni nel greco sono assai più comuni. Né di questo intendo incolpare il rito stesso, né tutti coloro che lo professano: e so bene che i Greci potrebbero al mio rimprovero rispondere che fra loro non furono mai bruciati autori né streghe.

Questa de' due riti è piaga che nel lacero corpo dell'umanità gronda tuttavia vivo sangue; trattarla bisogna con pietà delicata piena di fiducia e d'affetto. E quando un nome o di credenza o di nazione o d'ordine sociale può nella mente de' deboli o de' maldisposti acquistare senso d'odio o di spregio, bisogna evitarlo più che parola o atto indecente. Fino a poco fa, ebreo e giudeo erano vocaboli malauguratamente passati nel comune linguaggio, denotanti non l'origine ma qualità abominate; e adesso vediamo la gente sopra cui qae' titoli ignominiosi pesavano peggio che giogo, farci arrossire con atti di generosità senza fasto e di imparziale pietà. Rispettiamoci; s'altro non sappiamo, compiangiamoci almeno.²⁰⁷

Томазео, дакле, никако није могао да пређе преко Доситејевог описа сусрета са унијатима, па је то навео и у чланку који се још једном односи на Доситеја Обрадовића и на две вере, православну и католичку, *Ancora di Dositeo Obradovich e de' due riti greco e latino (Da lettera)*, где додаје да му Доситејеве речи признања сопствене грешке делују недовољне да би се тај догађај олако избрисао, и каже да није јасно да ли је кривица унијата или није њихова кривица што се Доситеј уплашио. Томазео истиче да је више пута прочитао тај део и признаје да не зна да ли је Доситеј на неком другом месту писао о унијатима или о католицима, али да у овом одломку види преузете идеје неверника претходног столећа, које изгледа Доситеј аутономно није промислио:

Ma queste parole mi paiono insufficienti a cancellare l'impressione del fatto. Non è ben chiaro se il torto sia degli Uniti o dei non Uniti; non è ben chiaro se que' poveri giovanetti a lui paressero colpevoli dell'avergli ispirato un senso di pauroso ribrezzo. Confesserò nondimeno che, rileggendo, m'accorgo d'avere in sul primo posto mente alla seconda,

²⁰⁷ Niccolò Tommaseo, Venezia e i Dalmati, *Il Gondoliere*, a. XIV, n. 6, 07.02.1846, 82.

che molto la tempera; la tempera, ma non la riprova così chiaramente come poteva. Non so se in altre opere e' parli de' Greci Uniti o de' Latini, altrimenti: ma in questa veggio talvolta sentenze troppo fedelmente copiate da opere di non credenti del secol passato, le quali egli non la pensate col proprio pensiero. Il pensiero era debole, l'affetto sincero.²⁰⁸

Доситеј, дакле, по Томазовом мишљењу, слабо поштује оне који мисле другачије од њега, било да су католици или православци: „onora ben poco coloro che credono altrimenti da lui, o latini o greci che sieno“²⁰⁹. А као пример Доситејевог наводног „презира“ према другим верама („disprezzo delle credenze altrui“²¹⁰), цитира део из *Живота и прикљученија* где Доситеј каже „gli uomini non chiederanno e non penseranno di qual fede o rito sieno i loro fratelli“²¹¹, потпуно прелазећи преко оних делова у Доситејевом делу где се види његова верска толеранција, као у *Писму Харалампију*, „По закону и по вери сви би људи могли добри бити“²¹², или: „Зато, дакле, ја ћу писати за ум, за срце и за нарави чловеческе, за браћу Србље, којег су год они закона и вере“²¹³, или пак из *Совјета здраваго разума*: „Сад се међу просвештеним људма не пита ко је источне, ко ли је западне цркве, но које добродјетељан, поштен и вредан човек“²¹⁴, као и басну „Ластавица и проче птице“, где Доситеј говори о јединој хришћанској породици: „Ево, љубима браћо, христјанство! Ево православије, благочестије и соједињеније! Нејма ту Грека ни Латина, унијата ни неунијата!“²¹⁵

Шест деценија касније је Марко Цар, у свом чланку *Доситеј и Томазо*²¹⁶, у вези са наведеном полемиком²¹⁷, укорио Томазеа, упућујући му исте критике које

²⁰⁸ *Ivi*, 231.

²⁰⁹ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 87.

²¹⁰ *Ivi*, 86.

²¹¹ *Ibidem*.

²¹² Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, Књига прва. Приредила Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007, 19.

²¹³ *Ibidem*.

²¹⁴ Доситеј Обрадовић, *Совјети здраваго разума. Слово. Етика*, Књига трећа. Приредио Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007, 41.

²¹⁵ Доситеј Обрадовић, *Басне. Истина и прелест. Пут у један дан*, 203.

²¹⁶ *Летонис Матице српске*, 278, 6, 1911, 62-67. Уп.: Марко Цар, Tommaseo i Obradović, *Hrvatska rieč*, 10/1914, 951, 1-2; Марко Цар, *Nikola Tomazeo prema srpstvu*, у: Марко Цар, *Moje simpatije*, III, Dubrovnik: A. Pasarić, 1904, 157-190; Марко Цар, Никола Томазо према српству, *Летонис Матице српске*, 1904, 225, 3, 1-24.

је својевремено Томазео упутио Доситеју, тј. пребацио је Томазеу да није објективно просудио Доситеја и да је имао две велике предрасуде – екстремни демократизам и религиозну нетолеранцију:

Једна од тих предрасуда бјеше његово начелно пристајање уз најекстремнији демократизам, што је добрим делом била посљедица његових младеначких подвига и трибунских заноса у побуњеној аустријској Венецији (1848.), а унеколико можда и његових литерарних симпатија к древноме Риму и старој републиканској уредби Фиоренције средњег века, но што му је међутим у велике сметало да објективно суди о конзервативној политици, нарочито о политици „самодржавне“ Русије, којој не бијаше вољан да призна никаквих заслуга за цивилизацију. Друга велика сметња његову објективном суђењу била су његова верска увјерења, која су понекад узимала облик праве интолеранције. За ову потоњу Томазеову ману веома је карактеристичан један његов чланак о Доситеју Обрадовићу, објављен у листу *La Dalmazia*, бр. 25 од год. 1845, те који је у своје вријеме био предметом једне живахне полемике између Томазеа и познатог приморског књижевника, Бранкова школског друга у Бечу, Дра Божидара Петрановића.²¹⁸

По Кости Милутиновићу, одбрана Марка Цара је отишла „крупан корак даље“²¹⁹ у односу на онога који је први одбранио Доситеја у Далмацији, тј. Петрановића, јер је Цар подвукао да после толико времена „човјек мора чисто да се запањи пред толиком ортодоксијом великог Шибенчанина“, као и да очито „Томазео у стварима духовним не хоћаше да зна за транзакције, а још мање за збијање шале“. Олга Ступаревић закључује у том смислу да „У овом заступању Доситејевих, а и сопствених антиклерикалних ставова, Марко Цар није поштедео свог 'великог Шибенчанина', и задржао се негодујући пред 'толиком ортодоксијом' онога кога је сада могао да означи као 'католика и великог богомољца'.“²²⁰

²¹⁷ Марко Ц[ар], Божидар Петрановић, *Летопис Матице српске*, LXXXV, 260, VIII, 1909, 83: „Са својим главним земљаком и суграђанином Николом Томазеом водио је успешну полемику у одбрану филозофских и дидактичких идеја Доситеја Обрадовића.“

²¹⁸ Марко Цар, Доситеј и Томазео, 62-63.

²¹⁹ Коста Милутиновић, Доситеј и Томазео, у: Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација*, 10-14.

²²⁰ Олга Ступаревић, *Марко Цар књижевни критичар. (Задарски период 1880-1919)*, Херцег-Нови, Београд: Књижевна заједница Херцег-Нови, Институт за књижевност и уметност, 1991, XXX, 277.

Полемика између Томазеа и Петрановића у вези са наводно противречном личношћу Доситеја и даље је отворена јер, како сматра Серђо Бонаца, „општа Томазеова оцена о Обрадовићу била је дакле амбивалентна.“²²¹ Па ипак Томазеов став је бескомпромисан, као што је под одредницом „вера“ у свом речнику синонима италијанског језика навео да ко не верује у Цркву која чува живу традицију, не верује ни у Свете Књиге, већ верује у свој разум: „chi non crede alla Chiesa, conservatrice della tradizione viva, non crede davvero neanche ne' Libri Santi, ma crede nella propria ragione. Chi non crede né in Dio né a Dio, crede spesso alle apparenze e nelle apparenze“²²². Стога Томазео сматра да је Доситеј тешко оклеветао православље и Србију, и добар део Далмације у којој је наишао на добродушне православне свештенике: „l'Obradovich ha gravemente calunniata la Grecia ortodossa, la buona Serbia, e non piccola parte di questa povera Dalmazia, dov'egli aveva pure trovati sacerdoti greci di rara bontà.“²²³

Па ипак је Томазео умео елегантно да дефинише Доситеја јер, како пише Марко Цар, „излази несумњиво да је Томазео Доситеја збиља волио и увелике поштовао.“²²⁴ Стога је Томазео, да би избегао било какво клеветање у односу на српског просветитеља, дефинисао Доситеја као писца који је увек био уз истину и правду и делао је за добробит људског рода:

Scrittore che sempre ha tenuto la parte del vero e del giusto, ha per nulla le maledicenze, le persecuzioni, gli scherni; quand'egli sente nel cuore la soavità dell'avere usato a pro del genere umano il talento affidatogli da Dio, quando pensa che negli anni lontani, allorché il corpo suo sarà polvere, molti delle sue fatiche trarran giovamento, che dal male si desteranno, e si rafforzeranno nel bene.²²⁵

²²¹ Sergio Bonazza, Доситеј Обрадовић и италијанска култура, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: МСЦ, 1990, 19/2, 327. Уп.: *Ivi*, 327-328: „У сваком случају Томазеови списи о Обрадовићу ако су с једне стране допринели познавању његовог имена у Италији, нису сигурно допринели ширењу његове славе.“

²²² Niccolò Tommaseo, *Dizionario dei Sinonimi della Lingua Italiana*, Milano: Vallardi, s.d., 345, одредница: *Fede*.

²²³ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 77.

²²⁴ Марко Цар, Доситеј и Томазео, 66.

²²⁵ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 82.

Томазеове добре намере, међутим, нису биле довољне да избегну критику на ову књижевну полемику која је прелазила преко Јадранског мора и на необичан начин повезивала два народа.

7. НА НАРОДНУ: КЊИЖЕВНО ВИШЕГЛАСЈЕ

Није дакле могао Доситеј, који је напустио Балкан да би се отиснуо у свет и у западној Европи управо нашао оно што је тражио, да одговара Томазеу у његовим сарадницима у тренутку кад се водила борба против Аустрије, кад је требало подстаћи цео италијански народ да се дигне против окупатора, и кад истовремено Италија није пружала књижевне примере у том смеру.

Ако је Томазео био осовина тог круга, то значи да је око њега било многих и вишеструких веза, дакле бројне су особе, које су се занимале за Словене, биле у додиру са Томазеом. Пре свега Франческо Дал'Онгаро и Пачифико Валуси, а затим Катерина Перкото, Јаков Ђудина, Медо Пуцић, Иван А. Казначић, Антонио Сомма, Антонио Гацолети, Ђовани Орландини, Ђовани Мадоница, Пасквале Безенги дељи Уги, Микеле Факинети, Федерико Сејсмит Дода, Франческо Салгети-Дриоли (Francesco Salghetti-Drioli), Валентино Презани (Valentino Presani), Ђулио Солитро (Giulio Solito), Чезаре Канту (Cesare Cantù), Пјетро Паоло Кандлер (Pietro Paolo Kandler), Пјетро Л. Ђенерини (Pietro L. Generini), Карло Д'Оттавио Фонтана (Carlo D'Ottavio Fontana), Луиђи Фикерт (Luigi Fichert), Ђовани Д'Опланић (Giovanni D'Oplanich), Фердинандо Пелегрини (Ferdinando Pellegrini), Франческо Карара (Francesco Carrara), Стјепан Ивичевић, Хајнрих Штиглиц (Heinrich Stieglitz), Јохан Габријел Сајдл (Johann Gabriel Seidl).

Ово је практично значило да су они сачињавали праву мрежу односа, многи од њих су проширивали своје везе и ван круга и тако тај круг ширили, као на

пример Салгети Дриоли који је био у додиру са Албертом Њуцентом²²⁶, а сам Алберт Њуцент је био у контакту са Петром Прерадовићем, који је посећивао Венецију и јужнословенске војнике у Венецији, и познавао Шпиру Димитровића и његовог брата Димитрија Димитровића²²⁷. Салгети Дриоли је такође био у додиру са Еугеном Кватерником, кога је па опет познавала Катерина Перкото. Око њих су кружили и Марко Антонио Канини, Матија Бан, Лоренцо Валерио, Карло Де Франчески, итд.

Већина ових културних радника је сарађивала у листу “La Favilla”, али су своје радове објављивали и у другим тршћанским листовима, те засебно, и у другим часописима у Венецији, Милану, и сл. Чињеница је да се часопис “La Favilla” интензивно интересовао о Словенима, посебно Јужним Словенима или Илирима²²⁸, па ће се у једном тренутку уредници, односно највероватније чланком из 1843. године, *Dei canti popolari illirici* и обратити читаоцима, како је већ речено, с обзиром да су осећали потребу да оправдају учесталост текстова у вези са Илирима:

Томазеов подстрек је био више него очигледан: објављивање „Илирских народних песама“, где је Томазео превео многе народне песме из Вукових збирки²²⁹, у Венецији 1842. године имало је изузетног одјека пре свега у томе што је повећано интересовање за Јужне Словене, а посебно за народну традицију Срба/Илира и Јужних Словена уопште. Схватили су Дал’Онгари и Валуси да је требало тршћанске читаоце информисати нешто више о словенским стварима, па су стога покренули једну серију од 15 чланака под заједничким називом „Студије о Словенима“, тј. *Studj sugli Slavi* (1842-1844), која је требало да пружи колико толико преглед књижевности и културе Словена. Да ли је до наставка тих студија требало доћи или не, није познато; чињеница је, међутим, да се може просудити тек на основу објављених чланака па те студије представљају скицу за неку можда већу и подробнију публикацију о историји култура и књижевности Јужних Словена. Петнаест поглавља се односи на следеће теме: година 1842: 1) Историја; 2) Писменост Словена; 3) Историја и поезија; 4) Једна народна песма из Србије; 5)

²²⁶ В. погл. „Итало-словенске конспирације“ овог рада.

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ Bernard Stulli, Tršćanska “Favilla” i Južni Slaveni, *Anali Jadranskog instituta JAZU*, I, 1956, 7-82.

²²⁹ Мирјана Дрндарски, *Никола Томазео и наша народна поезија*, Београд: Институт за књижевност и уметност.

Народне песме; 6) Рукопис из Краљодворског. Година 1843: 7) Народне пословице; 8) Етнографија; 9) Статистика словенских народа 1842. године; 10) Обичаји – свадба; 11) Адам Мицкјевич; 12) Доситеј Обрадовић; 13) Циво Гундулић; 14) Једно предавање професора Мицкјевича. Година 1844: 15) Андреја Чубрановић. Аутори су били два тада млада Дубровчанина, Медо Пуцић или Orsatto Pozza (1821-1882)²³⁰, познат нам као песник, књижевник и политичар, и истраживач књижевне историје и културни радник Иван Аугуст Казначић (1817-1883)²³¹, син песника Антуна Казначића. Сарадњу Пуцића и Казначића је похвалио Иван Кукуљевић Сакцински:

Osobitu hvalu zaslužuju dva izvârstna i premarljiva spisatelja ovoga lista [“La Favilla”], dve nade puna Dubrovčana, a to su gg. Pozza i Kaznačić, koji kao vrèdni i vatreni domorodci svojim izvârstnima sastavci pokazuju svojim dalmatinskim zemljakom i svim ostalim Slavenom, da duh Dubrovčanah još se ugasio nije!²³²

И управо је Казначић аутор текста о Доситеју Обрадовићу²³³ где позива читаоце да баце поглед на Србију и на гроб Доситеја Обрадовића на коме пише „Овде леже његове српске кости. Он је љубио свој народ. Вечна му памјат.“ Каже Казначић да је током његовог живота доминирала једна идеја, та да просвети српски народ. Одлучио је да пише на језику разумљивом за масе, јер до тада (1773 [sic!]) је књижевни језик у Србији био старо-словенски („*staro-slawenski*“) познат само ученим људима, па је напустио богослужбене књиге и подигао народни језик на ранг књижевног. На овом месту Казначић преноси, скоро дословно, следећи одељак из *Писма Харалампију*:

²³⁰ В.: Frano Marković, Knez Medo Pucić, *Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, Zagreb, 1883, књ. LXVII, tisak Dioničke Tiskare, 125-206; Никша Стипчевић, Писма Меда Пуцића Каменку Јовановићу, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 23, св. 1, 1975, 194-197; Никша Стипчевић, Необјављени чланак Меда Пуцића о глагољском рукопису у Порту, *Анали Филолошког факултета*, 1976; Никша Стипчевић, Смрт Меда Пуцића, гроб му и судбина гробишта, *Архивске узгреднице - I*, Нови Сад: Матица српска, XXIX/3, 1981, 528-531.

²³¹ Giovanni Gelcich G., Giovanni Augusto Kaznačić. Cenni biografici, Ragusa, 1883; estr. dalla *Biblioteca storica della Dalmazia. Monografie. II, Biblioteca storica della Dalmazia. Monografie. II*, Ragusa: Tipografia Editrice di Giuseppe Fiori, 1882.

²³² Ivan Kukuljević Sakcinski, *Literatura talianska (Knjige najnovie tičuće se Slavenah)*, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 17. lipanj 1843, br. 24, теџај IX, 96. Кукуљевић додаје: “Mi nemožemo taj list [“La Favilla”] slavenskim čitateljem bolje preporučiti, nego ako im na kratkom nekolicom njegovih članakah od prošast i ove godine obznanimo”.

²³³

Моја ће књига написана бити чисто српски какогод и ово писмо, да је могу разумети сви српски синови и кћери, од Црне Горе до Смедерева и до Баната. [...] Ја, уверавајући да ће књига моја бити весма полезна, не мислим у том себе хвалити, но оне људе од којих сам што добро научио, из којих премудрих књига француских немечких и италијанских, најлепше мисли као цвеће избирати намеравам и наш општи језик издати. [...] Слатка је утеха надати се да ће наша имена живити и мила нашем роду бити за добро које смо му учинили до оних самих далеких времена кад се наше кости у прах обрете. По много хиљада година српска ће јуност нас помињати и наша ће памет последњем роду мила и драга бити. Нека само окренемо један поглед на народе просвећене целе Европе; у садашњем веку сви се народи силе свој дијалект у савршенство довести; дело весма полезно, будући, да кад учени људи мисли своје на општем целог народа језику пишу, онда просвећење разума и свет учења не остаје само онима који разумеју стари књижевни језик, но простире се и достиже и до сељана, предавајући се најпростијем народу и чобанима, само ако знаду читати. [...] Ко не зна да житељи черногорски, далматски, херцеговски, босански, сервијски, хрватски, славонијски, сремски, бачки и банатски, осим Влаха, једним истим језиком говоре?²³⁴

Али кад је превазишао потешкоће језика, каже даље Казначић, наставио је да се бори против постојања верских странака. С обзиром да је био монах у једном манастиру у турском царству [*sic!*]²³⁵, видео је злоупотребу неких свештеника у тим крајевима. И из Еванђеља је преузео концепт о толеранцији и на сав глас је говорио о узајамној љубави и праштању. Поново наводи одељак из *Писма Харалампију*, и за оно што Доситеј дефинише „наш језик“, Казначић бележи као „илирски“:

Говорећи за народе који у царствима и провинцијама живе, подразумевам колико грчке цркве, толико и латинске следоватеље, не искључујући ни саме Турке, Бошњаке и Херцеговце, будући да закон и вера може се променити, а род и језик никада. Бошњак и Херцеговац Турчин, он се Турчин по закону зове, а по роду и по језику, како су год били његови чукундедови, тако ће бити и његови последњи

²³⁴ Уп.: Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 17-18.

²³⁵ “Monaco della chiesa orientale in un convento della Turchia, aveva dappresso veduto gli abusi che l’ignoranza del clero poco istruito vi cagionava.”

унуци Бошњаци и Херцеговци догод Бог свет држи. [...] Моја ће књига бити за свакога који разумева наш језик и ко с чистим и правим срцем жели ум свој просветити и нарав побољшати. Нећу нимало гледати ко је кога закона и вере, нити се то гледа у данашњем веку просвећеном. [...] Кад ће нестати мржња и непријатељство на земљи! Кад ће срце наше доћи у своју природну доброту, да у лицу сваког себи подобног човека позна брата свога! Нити мислећи нити питајући које је вере и закона?²³⁶

Каже затим Казначић да је Доситеј био најкориснији Србима управо својом аутобиографијом. Јер сви писци који су сматрали књижевност светом мисијом, описали су своје животе као оправдање народу коме припадају, као на пример Гете, Алфјери, Ђанђакомо, па је тако учинио и Доситеј. И то је дело врсно по једноставности излагања заједно са дубоком интелигенцијом. Доситеј је, каже Казначић, рођен у једном варварском народу који је то постао због дугог ропства, и као сироче од раног детињства је осетио потребу да учи. И прво је хтео да води самотнички живот, а затим су га одвели код једног мајстора у Темишвар, док није имао поново прилику да побегне. Тако је у четрнаестој години отишао из Баната да би прешао на српску територију, где је престао да носи монашко одело. И тај је део пута, по Казначићевом уверењу, најпоетскији део књиге. Кад је пролазио кроз Сумартон поседио је гроб мајке и сестре и тад се присетио детињства и њихове љубави, и оплакивао је њихову смрт. А кад је дошао близу манастира, био је задивљен природом и дивио се Ствараоцу.

Казначић наставља с описом Доситејевог живота и каже да је Доситеј читао Баронија, Златоустог, што је довело до тога да му се манастир учинио превише уским. Са петнаест цекина које му је поклонио игуман, кренуо је на пут према универзитету у Кијеву, и са том идејом је прошао кроз Хрватску и у Загребу је имао прве часове латинског. Због рата и због новаца отишао је у једно село код Книна у Далмацији да буде учитељ и кад је зарадио сто цекина одлучио је да настави свој пут. Овде Казначић коментарише да у свом спису о Доситеју не може превише да иде у детаље Доситејевог живота јер је чланак кратак, па се стога ограничава само на главне ствари и каже да је Доситеј из Далмације отишао на Крф где га је грчком подучавао један војник Далматинац, затим је са Крфа отишао

²³⁶ *Ibidem.*

на Свету Гору и на крају у Смирну где је остао три године. Кад је избио рат између Турске и Русије вратио се у Мореју, затим је отишао у Албанију, на Крф, у Венецију, и потом у Беч. У Бечу је учио француски и немачки, а живео је од давања часова грчког и италијанског. Каже Казначић да је тамо остао седам година [*sic!*]²³⁷, а затим је позван као учитељ деце архиепископа Јовановића. У Карловцима је остао две године, и поново је видео Банат и Чаково у коме се родио. Био је сапутник руског архимандрита на путу по Италији, а затим се у Ливорну укрцао за Цариград, где му није било пријатно због сталне опасности од куге. Отишао је у Молдавију, Пољску, и Шлеска и напослетку је стигао у Лајпциг; нешто касније се уписао на универзитет у Халеу. Слушао је предавања из филозофије, естетике и природне теологије професора Еберхарта, и вратио се у Лајпциг да би студирао физику код Борна. Видевши интелектуални живот у Немачкој, схватио је још више колико су били несрећни словенски народ под Турцима, и ту је сазрела његова идеја коју је конципирао у Далмацији, да пише за свој народ. У Лајпцигу је боравио две године, а затим је желео да посети Париз и Лондон. У Лондону је остао дуже [*sic!*]²³⁸ да би научио језик и спријатељио се са ученим људима као што је био лекар Вилијам Фордајс који му је у посвети у једној својој књизи овако написао: *Dositheo Obradovich Serbiano, viro Unguis variis erudito, sanctissimis moribus ornato, Anglis, apud qaos per sex menses diversatus est, perquam dilecto, fragmenta haecce parvalum quideni ut amoris sincerissimi et amicitice pignus, libentissime merito optulerunt.*

Казначић наставља и каже да у свом делу Доситеј говори и о путовању у Бјелорусију, Лифландију, и Курландију, а остале дане је провео у неколиким градовима Немачке, с намером да штампа своја дела све док га нису позвали да буде учитељ Карађорђевог сина. Тада је дошао у Београд, и кад је видео да се његова домовина обнавља то га је утешило, па је као лабуд, осећајући већ да му се ближи крај, написао песму да би поздравио царицу, а затим је заспао сном

²³⁷ “A Vienna si pose a studiare il francese e il tedesco, e a dare lezioni per vivere, di greco e di italiano. Restovvi sett’anni e poi fu scelto ad educatore dei figli di Monsignor Jovanovich, Arcivescovo della chiesa orientale.”

²³⁸ “A Lipsia si trattenne per due anni, poi volle visitare Parigi e Londra. In questa seconda rimase lungamente per apprendere la lingua, strinse conoscenza con uomini distinti per virtù e per sapere [...]”

праведних. Умро је у седамдесетој години 21. марта (2. априла) 1820. [sic!] године²³⁹.

Казначић закључује свој чланак тиме што додаје да је Доситеј превео многа дела која су му се чинила најпогоднијим за потребе народа, док је баснама чувених аутора додао своја наравоученија чиме су те басне постале нешто ново и карактеристично за српски народ. На крају узвикује да је Доситеј волео свој народ и да му је вечна слава: “*Egli amò la sua nazione ! Sia eterna la sua memoria!*”

Но слично као што је Доситеј у *Писму Харалампију* сматрао једним језиком говоре Црногорци, Херцеговци, Босанци, Далматински, Срби, Хрвати, Славонци, и становници Срема, Бачке и Баната, „осим Влаха“, тако су често Томазеови сарадници, који су већином објављивали своје прилоге у листу “*La Favilla*”, доводили Јужне Словене, а пре свега Истрани, Далматинце, Бокеље, и Србе у један концептуални, наративни, и тематски оквир, налазећи им заједнички именоватељ под термином „Моровласи“ или „Морлаци“, па су бројни њихови списи у којима, говорећи о Истри, Далмацији, или пак Боки Которској, наводе морлачке, те српске обичаје и легенде.

7.1. Истрани, Далматинци, Бокељи, Срби, једном речју Морлаци

Многи су, дакле, од Томазеових те Дал’Онгарових и Валусијевих пријатеља понешто писали о Јужним Словенима, као на пример песник новинар и политичар Микеле Факинети (Michele Fachinetti, 1812-1852)²⁴⁰, пореклом из Истре, који је у

²³⁹ “Morì di settant’un anno il 21 di Marzo (2 Aprile st. nuovo) dell’anno M. DCCC. XX.”

²⁴⁰ Biagio Ziliotto, *Storia letteraria di Trieste e dell’Istria*, Trieste: La Editoriale Libreria, 1924, 74, 82; Valeriano Monti, *Michele Fachinetti poeta e uomo politico*, Pola: Nicolini, 1909; Giovanni Quarantotto, *Letterati triestini e istriani ne “L’Ottocento” di Guido Mazzoni*, Capodistria: Stab. Tip. C. Priora, 1914, 29-30.

листу “La Favilla” објавио низ чланака као „истарских сећања“, *Frammento di memorie istriane*²⁴¹.

Међу Истранима значајан је био и Паксвале Безенги дељи Уги који није, међутим, слао своје списе о Истри листу “La Favilla”, али је зато Антонио Мадоница из Копра Валусију слао писма²⁴², или пак Ђовани Д’Опланић, који је сматрао да је Факинетијева поезија украс за целу Истру и да се и у Истри негује књижевност на италијанском језику: “anche qui [in Istria] si sente il bello ed il vero e [...] anche qui si sa dettarlo nel gentile e sonante idioma del sì.”²⁴³ О Истри је писао и Винченцо Солитро²⁴⁴, док је праунук Андрије Качића Миошића, Стјепан Ивичевић слао своја писма из Макарске, *Lettere da Macarsca*, која су поздравили уредници листа “La Favilla”:

*Siamo lieti di potere pubblicamente mostrarci grati a que’ gentili, che a rendere più nota l’una sponda dell’Adriatico all’altra, scelsero il nostro giornale, ch’esce alla luce al suo estremo termine. L’esempio fruttò di già: e speriamo vederlo da altri seguito. Frattanto agli Studj sugli Slavi de’ due Ragusei [Pozza e Kaznačić] facciamo succedere queste lettere d’un reputato scrittore in lingua illirica [Ivichevich], che varranno forse al nostro foglio un benevole sguardo dai Dalmati abitanti questa città.*²⁴⁵

О Истри је писао и сам Дал’Онгаро, у свом путопису, *Viaggetto nell’Istria*. Овај путопис, као и неки други Дал’Онгарови списи као *Il pozzo d’amore*²⁴⁶, затим *Il berretto di pel di lupo. Novella*²⁴⁷ или пак приповетка *La fidanzata del Montenegro* (коју је Дал’Онгаро објавио у једном белгијском листу)²⁴⁸, у вези је са списима о

²⁴¹ Frammento di memorie istriane, 28.02.1843, a. VIII, n. IV; Frammento di memorie istriane, 12.05.1845, a. X, n. IX; Da un frammento di memorie istriane, 05.07.1846, a. I, n. XXVII; Da un frammento di memorie istriane, 15.07.1846, a. I, n. XXVIII и 26.07.1846, a. I, n. XXX.

²⁴² Antonio Madonizza, *Carissimo Valussi!* da Capodistria, *La Favilla*, 22.06.1841.

²⁴³ Giovanni d’Oplanich, *L’Osservatore triestino*, 05.05.1846.

²⁴⁴ Vincenzo Solitro, *Documenti storici sull’Istria e la Dalmazia*, 30.09.1843, a. VIII, n. XVIII; 1844, a. IX, n. XVII.

²⁴⁵ *La Favilla*, 15.04.1843, a. VIII, n. 7.

²⁴⁶ *La Favilla*, 15.08.1842, a. VII, n. 15; Francesco Dall’Ongaro, *Novelle vecchie e nuove*, Firenze: Felice Le Monnier, 1861, 343-361.

²⁴⁷ *La Favilla*, 15.06.1842, a. VII, n. 11, 173-182.

²⁴⁸ *Le Nord. Journal international. Edition du matin*. Bruxelles, 4e Année, 14.09.1958, n. 257; 15.09.1858, n. 258; 16.09.1858, n. 259; Francesco Dall’Ongaro, *Racconti*, Firenze: Successori Le Monnier, 1869, 300-339. Издања Дал’Онгарове приповетке: Mladuha Cernogorskà, Povesi. Povodne spisal Dall’Ongaro. Poslovenčil Josef Janco. *Sokol. časopis prekrasno umenie a literaturu*. V. Banskej Stiavnici, 1861, 99-102, 109-110, 113-116, 121-123; *Jela ili zaručnica Crnogorca*. Novela po

Морлацима који су били учестали с краја XVIII и прве половине XIX века. Термин „Морлак“ у суштини има неодређено и недовољно дефинисано значење, а у ствари чак често хипердефинисано; као такав, овај термин представља такође појам који се мењао током векова, у зависности од историјско-друштвеног контекста. Нино Распудић, који разматра појам „Морлак“ са становишта „прекојадранског полуоријенталистичког дискурса“, сматра да се ради о концепту који је важнији као метафора, односно:

Od početnog, najužeg značenja tog pojma, koje se odnosilo na stočarska plemena romanskog porijekla u dalmatinskom zaleđu, pa kroz cijelu njegovu daljnju, znatno širu primjenu, zadržala se konotacija nečeg istočnog i primitivnog. Morlak je prije svega relacijski pojam. Morlakom se ne biva po sebi, nego je za postojanje Morlaka potreban pogled nekog nadređenog subjekta, koji konstruira morlačkog Drugog kao instancu posredovanja vlastitog identiteta, koji se razlikom prema takvom Drugom konstituira kao zapadni, civilizirani, urbani i sl.²⁴⁹

О конотацији Морлака као „Другог“ пише и Марија Рита Лето која наглашава да вековима Балкан представља слику Другог, огледало у коме се Европа огледала да би изградила сопствени идентитет: „uno specchio nel quale l'Europa si è riflessa per costruire il proprio senso di identità”²⁵⁰. Но термин *Морлак*,

“Dall’Ongaro”. Vilinski darovi. U Karlovcu 1863, 34-47; *Jela, crnogorska nevesta* (Povest, Spisal Dall’Ongaro poslovenil Rajm. Žimek. *Slovenski glasnik. Lepoznansko - podučen list*. Celovac 1867, 231-236, 275-278, 309-312, 325-328; *Die Montenegrinerin* von Francesco Dall’Ongaro (Gest. 1873). Aus dem Italianischen von B. J. Novellenschatz des Auslandes herausgegeben von Paul Hayse und Hermann Kurz. Siebenter Band. München (1873), 1-56; *Crnogorka*. Napisao Francisko dall’Ongaro. Pohrvatio I (van) D (zman), Vienac zabavi i pouci. Zagreb 1873, 405-409, 422-425, 438-442; *Црногорка од Франческа д’Онгаро*. С немачког превео Јустин Милан Шимић. У Новом Саду: Српска народна штампарија, 1876; *La fidanzata del Montenegro*. Francesco Dall’Ongaro. *Racconti*, Firenze: Successori Le Monnier, 1890, 300-339; *Црногорка од Франческа д’Онгаро*. С немачког превео Јустин Милан Шимић. Друго поправљено издање. Крагујевац: Штампарија Анд. Јовановића, 1892; *Нови подаци о Његошу*. Једна приповетка Франческа дал Онгаро, написана по причању песника „Горског вијенца“. *Musa*, 1923, 1033-1043, 1134-1147; Francesco dall’Ongaro. *Crnogorka. Hiljada najboljih novela (1000 svjetskih pisaca)*. Uređuje Ljubo Wiesner. Svezak 45. Zagreb, 1932, 7-42; Франческо дал Онгаро. *Његошева прича о вјереној Црногорки*. Превео са италијанског Франјо Накић-Вojновић. Редактор др Лjubомир Дурковић-Јакшић, Народна књига: Cetinje, 1952; *Његошева приповетка “Jela ili verenica Crnogorka”*, у: Љубомир Дурковић-Јакшић, *Његошева приповетка*, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1974, 119-139; Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst*, Podgorica: CID, 2000, 95-110.

²⁴⁹ Nino Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb: Naklada Jurčić, 2010, 143.

²⁵⁰ Maria Rita Leto, *I morlacchi, un nome per l’Altro*, у: *Rotte adriatiche. Tra Italia, Balcani e Mediterraneo*, a cura di Stefano Trinchese, Francesco Caccamo, Milano: FrancoAngeli, 2011, 51.

истиче, изузетне је симболичности и могао је да се створи само у једној зони као што је јадранско-балканска; овај термин има камалеон^тску способност да преузме бројна значења па га је стога веома тешко, можда чак немогуће дефинисати јер се мења, како синхронијски, тако и дијахронијски:

[...] *Morlacco*, termine di straordinaria simbolicità che poteva sorgere solo in un'area così densa di movimenti e sovrapposizioni di popoli com'è quella adriatico-balcanica. L'eccezionalità del termine consiste nella sua capacità camaleontica di assumere significati molteplici per indicare però sempre ciò che viene percepito altro da sé. Definirlo è difficile se non impossibile, perché cambia tanto sul piano sincronico – in relazione a chi lo usa e alla sua collocazione geografica – quanto su quello diacronico.²⁵¹

Овакво гледање „са стране“ на Морлаке, као на неког Другог, има своју дугу историју у западној Европи, пре свега захваљујући падованском опату Алберту Фортису и његовом *Путу по Далмацији* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774, I-II), с којим је постигао велики успех и управо је поглавље о Морлацима, *De' costumi de' Morlacchi* било преведено на немачки (већ 1775. године), француски и шведски језик. После Фортиса је млади Сињанин Иван Ловрић објавио своје белешке о Фортисовом *Путу по Далмацији*, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll'aggiunta della vita di Socivizca* (1776). Следи роман Жистине Вин Розенберг (Justine Wynne Rosenberg), *Les Morlaques* (1788), који у италијанском преводу носи наслов *Costumi dei Morlacchi* (1798), а Камило Федеричи (Camillo Federici) је написао драму о старим Словенима, *Gli antichi Slavi ossia Le nozze de' Morlacchi* (1793), коју је сместио у морлачку средину. О Морлацима, као последица одјека „морлакоманије“ (*morlacomania*)²⁵², писао је и Ђовани Грепи (Giovanni Greppi) у делу *L'eroe dalmata ossia Aurangzebbe re di Siam* (1793), затим Шарл Нодје у свом роману *Jean Sbogar* (1818), а Мадам де Стаел је поменула илирске теме у роману *Corinne ou l'Italie* (1807). Проспер Мериме, пак, аутор је мистификације *La Guzla, ou choix de*

²⁵¹ *Ivi*, 53.

²⁵² За овај термин је одговоран падовански слависта Артуро Кронија (Arturo Cronia, 1896-1967), в.: Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Padova: Officine grafiche STEDIV, 1958, 331-332. Уп.: Valnea Delbianco, *Talijanski kroatist Arturo Cronia*, Split: Književni krug, 2004, 55-63.

poesie illyriques, recueillies dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l'Herzégowine (1827) која је имала међународног одјека и једна од жртава те мистификације био је и Франческо Доменико Гвераци (Francesco Domenico Guerrazzi)²⁵³.

Исцрпну студију о Морлацима у европским књижевностима је објавио хрватски новинар Инослав Бешкер, *I Morlacchi nella letteratura europea*²⁵⁴, који позива на чињеницу да Морлаци улазе у (европску) књижевност 1740. године кад их је Волтер случајно поставио на прво место на свом списку дивљих народа. Но, ако бисмо данас тражили Морлаке у инвентарима народа или можда Морлакију у неком географском атласу, свакако их не бисмо нашли јер су Морлаци, како наводи, данас само „утваре“:

Il lettore odierno cercherebbe invano i Morlacchi in qualunque inventario di etnie, tanto meno di nazioni. Non troveranno la Morlacchia in nessun atlante contemporaneo, nemmeno lì dove per secoli è stata collocata. I Morlacchi oggi per alcuni non sono che i fantasmi, tracce spettrali di qualcosa che fu, ma che è meglio non evocare.²⁵⁵

Овакав је у ствари став Лерија Вулфа који наглашава да је специфичан положај Морлака условљен западноевропским, пре свега млетачким разматрањем Словена с друге стране обале:

One nation that did not appear among the ancient Slavic barbarians was the Morlacchi; nor would they appear among the contemporary Slavic nations today. The recognition as a nation that they received from Fortis, based on their distinctive customs, followed from the special historical circumstances of the eighteenth century, when Venice's new inland acquisitions in Dalmatia made the Morlacchi the object of public interest and concern. Through the nineteenth and twentieth centuries they were ethnographically effaced to the point of virtually vanishing in Habsburg Dalmatia and independent Yugoslavia. In the nineteenth-century Habsburg censuses the Morlacchi, along with most other Dalmatians,

²⁵³ Mate Zorić, Talijanski pisci o južnoslavenskim narodima. Talijansko-jugoslavenski odnosi, 6, у: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8, Zagreb, 1971; Mate Zorić, Talijanski pisci o nama i našim književnostima, *Književna smotra*, III/8, 1971, 65-81; Maria Rita Leto, La fortuna in Italia della poesia popolare serbocroata dal Fortis al Tommaseo, *Europa Orientalis*, n. 1, 1993, 109-150; ун. Rudolf Maixner, Quelques victimes de la "Guzla" de Prosper Mérimée, *Revue de Littérature Comparée*, XXX/3, Juillet-Septembre 1956, 390-396; Mate Zorić, Neki odjeci Mériméeove književne mistifikacije u Dalmaciji, *Zadarska revija*, IX/6, Prosinac 1960, 401-414.

²⁵⁴ Inoslav Bešker, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Roma: Il Calamo, 2007.

²⁵⁵ *Ivi*, 7.

were identified as “serbisch-kroatisch” by language, and in twentieth-century Yugoslavia the Dalmatians were generally considered Serbs or Croats, according to their Orthodox or Catholic religious affiliations. The early modern significance of the Morlacchi, and especially their eighteenth-century celebrity, can only be appreciated by looking back beyond modern national categories to the political and cultural matrix of the Adriatic empire, in which the Venetian Enlightenment encountered the Dalmatian Slavs.²⁵⁶

Бешкер истиче управо тај аспект „Другог“: Латин према Словену, хришћанин према муслиману, пастир према земљораднику, сељак према грађанину, итд. Морлаци дакле улазе у западноевропску књижевност када је западној Европи био потребан онај „други“, различитог менталитета²⁵⁷. У својој студији Бешкер разликује „морлакност“ (*morlacchità*), као термин којим се указује поглед, став других према Морлацима и њиховом менталитету и који представља општу дефиницију за заједничке особине које карактеришу Морлаке, од књижевно-историјског „морлакизма“ (*morlacchismo*) који се односи на дела са „морлачком“ тематиком, а која су третирали пре свега менталитет и физички опис Морлака, њихов језик и њихову поезију, свакодневни живот, традицију, њихове обичаје²⁵⁸. Етноним „Морлак“ може бити ендоним, те езоним, а спољна идентификација Морлака, која није у потпуности идентична езониму, не поклапа се са самоидентификацијом оних који себе називају Морлацима. Односно: идентификација Морлака у оквиру књижевног морлакизма не одговара увек антрополошкој или антропогеографској идентификацији Морлака. Термин „Морлак“ није дакле недвосмислен и постоје, како истиче Бешкер, барем три различита значења која су се усталила током векова: 1. Морлаци су једна регионална подврста Влаха; 2. атрибут „морлачки“ се појми као синоним атрибута „влашки“; 3. „морлачки“ се поклапа са „планинским“²⁵⁹.

Бешкер затим прелази на детаљну етимолошку и историјску, те књижевну анализу и повест Морлака, и покрива обимну литературу по том (> боље је: о том) питању. Сматра да филологија само делимично може да објасни етим имена

²⁵⁶ Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 2001, 176.

²⁵⁷ Inoslav Bešker, *I Morlacchi nella letteratura europea*, 8.

²⁵⁸ *Ivi*, 9.

²⁵⁹ *Ivi*, 15.

Морлак на Балкану, а да је етнологија покушала да смести Морлаке међу осталим групама влашке деноминације и тиме допринела етногенези Јужних Словена.

Те Морлаке помиње и Дал’Онгаро (а касније и Пачифико Валуси за кога су синоним за Србе) у свом путопису о Истри²⁶⁰. Године 1838. је Дал’Онгаро у рубрици о домовинским питањима, “Cose patrie”, објавио пре свега предговор свом „кратком путу у Истру“, *Prefazione ad un viaggio nell’Istria*²⁶¹ где је антиципирао серију чланака чиме је желео да упозна тршћанске читаоце са Истром, и о чему је пар година раније (1836) писао свом пријатељу, адвокату Антонију Мадоници:

Carissimo Signor Dottore

29 luglio 1826 [sic!] ²⁶², Parenzo.

Eccole un articolo che le mando, per mostrarle che non prometto senza l’intenzione di mantenere. Ne ho preparato un altro che serva di prefazione ad alcune note sull’Istria; ma non bisogna stampare l’introduzione senza aver preparato l’opera. E il trascrivere mi è inespriabilmente noioso, né sono ancora abbastanza giornalista per comporre di getto e bene, dico bene alla mia maniera.²⁶³

Дал’Онгаро започиње свој опис Истре 1838. и то је учинио у једанаест наставака²⁶⁴ током две године, од 1838. до 1840²⁶⁵. Прича почиње разговором између аутора и пријатеља Леонарда, у мају месецу неке 183... Разговор се води на пароброду који путује од Венеције према Трсту, и ту сазнајемо да аутор намерава да остане у Истри: „Vuoi dunque ad ogni costo sepellirti nell’Istria, mi domandò Leonardo. Appunto, risposi; se non che spero risorgere dal sepolcro dopo un tempo che verrà determinato dalle circostanze.“²⁶⁶ Сазнајемо и да је Истра пуна дрвећа, да је

²⁶⁰ Persida Lazarević Di Giacomo, Un ottocentesco “Viaggio nell’Istria” tra i morlacchi, *Italica Belgradensia*, numero speciale, 2005, 193-210.

²⁶¹ *La Favilla*, 12.08.1838, а. III, н. 2 – 1. и 2.

²⁶² [sic!] за 1836.

²⁶³ Giovanni Quarantotto, Le origini e i primordi del giornale letterario triestino “La Favilla” (su la scorta di documenti inediti) estr. da: *L’Archeografo triestino*, Trieste: Tipografia del Lloyd, 1923, 29 (195).

²⁶⁴ А не девет, како наводи Љубомир Дурковић-Јакшић, *Његошева приповетка*, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1974, 31.

²⁶⁵ Датуми објављивања наставака путописа *Viaggio nell’Istria*: 1), 2) – 12.08.1838, а. III, н. 2; 3) – 16.09.1838, а. III, н. 7; 4) – 07.10.1838, а. III, н. 10; 5) – 14.10.1838, а. III, н. 11; 6) 16.12.1838, а. III, н. 20; 7) – 04.08.1839, а. IV, н. 1; 8) – 11.08.1839, а. IV, н. 2; 9) – 18.08.1839, а. IV, н. 3; 10) – 06.10.1839, а. IV, н. 10; 11) – 26.04.1840, а. V, н. 17.

²⁶⁶ *La Favilla*, 12.08.1838, а. III, н. 2.

вино москат одлично, и да свугде у Истри налазимо трагове њене културе. На истом броду се налази и један други господин који прекорава да се та регија, Истра, у суштини слабо познаје: „[...] possibile che sia così poco conosciuta e stimata quella classica penisola malgrado tutti i suoi monumenti, tutti gli scritti degli antichi e dei moderni che la illustrarono?“ У том тренутку ауторов пријатељ Леонардо предлаже једно заједничко путовање од петнаест дана да би се прешла цела Истра: „percorrere da capo a fondo tutta l'Istria; son certo che teco la troverò bella.“ Аутор прихвата: „il partito fu preso con pari piacere da tutti e due.“

У другом делу чланка ауторов пријатељ сматра да је аутор намерен у Истру да би нашао тему за неки историјски роман, али аутор и наратор објашњава да оно што жели је да забележи осећања, каква год да су, географска, историјска, и да ће ставити на располагању историју, археологију и обичаје те области: „[...] io noterò [...] quelle sensazioni che andrò ricevendo per via, geografiche, storiche, quali che sieno. Di tali note quanti usi si possano fare [...]. Io metterò a contribuzione la storia, l'archeologia, i costumi [...] di quel paese [...].“

Јуна те извесне 183- године (и то је трећи део путовања) њихов се пароброд налази у Трсту, а с обзиром да аутор каже да је тад први пут видео Трст – „Notate ch'io vedeva Trieste per la prima volta“²⁶⁷, могуће је да се ради о 1837. години кад је Дал'Онгаро, по доласку из Истре, стигао први пут у Трст. Том приликом прича о повести Трста и описује изглед људи који у овом граду живе, па наводи да на пијаци је могуће видети Пољаке, Албанце, Грке, Немце, Италијане: „In mezzo a quella folla [il mercato di Trieste], a quell'andirivieni perpetuo potresti agevolmente discernere la barba dell'ebreo polacco, la zimarra dell'albanese, la tunica del greco, i biondi capelli della tedesca, i negri scintillanti sguardi della italiana.“

У четвртом делу приче Дал'Онгаро бележи да је Истра стара регија и геолози би могли, под бројним талозима, да нађу остатке Римљана, али и старијих народа од којих су остала само имена:

l'Istria è vecchia, e chi potesse interrogare i crateri spenti de' suoi mille vulcani, i suoi vasti serbatoi di vitriolo e d'allumina potrebbe dare qualche notizia importante ai geologi:

²⁶⁷ *Ibidem.*

e forse sotto i monumenti romani troverebbe i ruderi e le reliquie di popoli anteriori, vestigia di molte città di cui non resta che il nome.

Да би се описала цела Истра, каже аутор, нису довољна ни четири тома истарског економисте, социолога и историчара Ђан Риналда Карлија (Gian Rinaldo Carli, 1720-1795)²⁶⁸, пореклом из Копра. У многим је својим делима, а пре свега у спису *Delle antichità italiane* (1788-91), Карли призвао пажњу на споменике и историјску важност своје родне земље. Овај четврти део приче, у ствари, представља приказ Истре до напада ускока. Дал'Онгари ће потом о ускоцима говорити у својој балади *La Vila del Monte Spaccato* (1844)²⁶⁹.

У петом делу приче читаоци се обавештавају да су путници стигли у луку ружа, тј. Порторож, „porto delle rose“, близу Пирана и на том месту аутор наводи демографске и етнографске податке о Пирану. Исто то ради и о Копру, што је потврђено у подацима које је донео Ђан Риналдо Карли. Том приликом аутор помиње једног свог пријатеља из тршћанског културног круга, већ поменутог романтичарског песника, Истринина дељи Угија (1797-1849), стиховима „salutammo passando la tua patria, o Besenghi / E la seminascosa Isola tua“, који призивају стихове тог самог песника кад се шета кроз Трст: „[...] Co' miei pensier, ai miei occhi s'apria / La giacente cittade e l'alpi e 'l mare / E la seminascosa Isola mia.“²⁷⁰

За Дал'Онгара Копар је најкултурније место целе регије: „la più culta dell'intera provincia“, па том приликом помиње слику у катедрали града, а која је дело Виктора Карпачија (Vittore Carpaccio, 1455-1526) који је познат по циклусу слика „Историје светих Далматинаца“ за братство Св. Ђорђа од Скјавона²⁷¹. Овом приликом аутор укорава Истранине што показују мало пажње према млетачком сликару: „Vittore Carpaccio trasse i natali in questa città [sic!] la quale dovrebbe pur

²⁶⁸ *Delle antichità di Capodistria* (1744); *Dell'origine e del commercio delle monete e dell'istituzione delle zecche d'Italia* (1751). В.: Biagio Ziliotto, *Trecentosessantasei lettere di G. Rinaldo Carli capodistriano cavate dagli originali e annotate, Archeografo triestino*, 1908-1914, voll. IV-VII, III serie.

²⁶⁹ В.: Pavao Galić, *Jedna Dall'Ongarova pjesma o Uskocima*, (Posebni otisak iz *Zadarske revije*, V./4.), Zadar: Novinsko poduzeće „Glas Zadra“, 1957.

²⁷⁰ Нав. у: Giovanni Quarantotto, *La letteratura nazionale a Trieste e in Istria durante il Risorgimento*, Udine: Tipografia G. B. Doretti, 1922, 11. В. и: Ennio Rinaldi, *L'opera di Pasquale Besenghi Degli Ughi*, Trieste: Facoltà di Magistero, 1966.

²⁷¹ Šime Jurišić, *Hrvati u Mlecima*, *Hrvatska književna revija Marulić*, 1998, 1, 30-31.

consacrare una pietra ad un uomo, che se non è la più grande è certamente la meno controversa delle sue glorie.²⁷²

Шести наставак је типично романтичарски опис девојке у невољи, сличе новели у стиховима Меде Пуцића, *La perla nelle macerie*²⁷³. Аутор се позива на Лоренса Стерна, Валтера Скота и Џејмса Фенимора Купера, те прилази Умагу и налази се пред једном крчмарицом, коју је напустио муж, „тиранин и варварин“ („quel tiranno, quel barbaro“), и чија је будућност трагична. За аутора то су делови приче у којима се прелази из романа у историју: „repentino prorompere [...] dal romanzo alla storia.“

После шестог наставка Дал’Онгаро је начинио једну дужу паузу, но читаоци листа „La Favilla“ су изгледа веома пажљиво пратили догађаје путовања по Истри, па је један од њих, који се потписао само са “М.”, укорио аутора истичући да је његово путовање имало неповољан ветар, и сматра да аутор треба да одржи своју реч и да настави свој пут, али му саветује да изјави да је изгубио мапу те да не може да има поверења више у компас:

Sig. D.

*Il vostro viaggio per Istria ebbe davvero tutti i venti contrarij. Come quel veneziano che credeva aver toccato il nuovo mondo quando prese terra a Fusina, voi radete la punta di Selborre, ricoverate nel porto d’Umago, e vi ci trovaste sì bene da tirar in secco la nave e dare un addio al rimanente dell’Istria. Questo non è mantenere la vostra parola: se non avete l’intenzione di continuare la vostra gita vi sollecito a dichiarare che avete smarrita la carta, e non potete più fidarvi alla bussola. Addio.*²⁷⁴

Читаоцу је Дал’Онгаро одмах одговорио да није било потребно да га укорава и да га подсети на Истру, но да му је било жао што је био присиљен да прекине своју причу и да сачека повољнији ветар јер од свих тема, тема Истре му је најдража:

²⁷² [sic!]: Дал’Онгаро наглашава да је Виторе Карпачо рођен у Копру, док се сматра да је то место његове смрти.

²⁷³ В.: Никша Стипчевић, Пуцићева „Цвијета“ и новела у стиху, *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор*, књ. 57-8, 1991-92, 43-51.

²⁷⁴ Corrispondenza, *La Favilla*, 28.07.1839, а. III, n. 52.

Signor M.

Vi assicuro che non c'era bisogno de' vostri rimproveri a farmi ricordare dell'Istria. Se giunto ad un quinto del mio viaggio dovetti girar l'ancora e aspettare venti migliori, ne ho provato un vivo dispiacere e quasi una specie di rimorso nell'animo. Chè di tutte le materie ch'io sono costretto a toccare in queste pagine fuggitive, quella dell'Istria mi fu e mi sarà la più cara.²⁷⁵

Дал'Онгаро се оправдава истичући да је наишао на бројне препреке док је путовао и описивао Истру, и сматра да је лакше живети на далеком Истоку него у Истри. Стога је велики посао објаснити Истру Тршћанима којима ова област није непозната. Узвраћа читаоцу да провери у списима Ђ.Р. Карлија и других врлих делатника из тог краја да је Истра слабо позната и да се о њој лоше суди. Одлучио је онда Дал'Онгаро да настави опис свог путовања и да позове дотичног читаоца, али и друге Истрани који заиста воле своју земљу да му пошаљу новости које ће исправити његове грешке и дати му нову тему тако да би он могао да похвали истарску љубазност:

Ma parlare dell'Istria ad istriani, ad uomini, come sono, innamorati della loro provincia, anzi pur del loro villaggio [...], non era impresa da pigliarsi a gabbo; e mi sarà accaduto più volte, di chiamar piccolo il grande, povero il ricco ec. ec. Ora che doveva io fare? Tralasciar l'impresa? Parevami duro; perché sempre mi dolse desistere da un lavoro, qualunque fosse. E questo dell'Istria non mi pareva affatto inutile e inglorioso. Corrono sì strane idee su quella bella penisola che il rettificarle, in qualunque modo ciò fosse, mi pareva pur bene. Assicuratevi sig. M. con tutti gli scritti del Carli, e di tanti altri valorosi compatriotti, l'Istria è assai mal conosciuta e mal giudicata fuori di là. [...] – Ripiglio dunque la descrizione del mio viaggio, invitando voi, e gli altri istriani che amano davvero il loro paese a mandarmi quelle notizie che possono rettificare i miei sbagli, sgombrare le mie incertezze, verificar le mie cifre; e darmi con ciò un novello argomento ond'io possa lodarmi della gentilezza istriana.

Већ августа те године је Дал'Онгаро наставио да објављује своје утиске о Истри и у седмом наставку описује Пореч, за који каже да је мирна лука, „*porto*

²⁷⁵ *Ibidem.*

quieto“ западне обале Истре. Сматра да Пореч, иако има мање становника од Пирана и Копра, заслужује пажњу путника јер, осим Пуле, ниједан други град Истре нема толико остатака из римског доба: „nessun'altra città dell'Istria conserva ancora tante reliquie di Roma“. А Поречу недостаје један историчар, као што Копар има Ђан Риналда Карлија, који би га хвалио и проучавао. Путнику остаје жеља да се ту поново врати.

Околина Пореча је описана у осмом делу, *Contorni di Parenzo*. Аутор описује та места у детаље и истиче да су на овим местима живеле морлачке породице, а Дал'Онгаро ову област добро познаје јер је ту претходно боравио као учитељ сина маркиза Ђанпаола де Полезинија (Gianpaolo de Polesini). Ово је прилика да се Дал'Онгаро надовеже на делатност Млечана који су настојали да побољшају економију Истре, па упоређује козе маркиза Полезинија и мерино овце које је на источну обалу Јадрана донео хемичар, агроном, патриота и провидур Далмације Винченцо Дандоло (Vincenzo Dandolo, 1758-1819)²⁷⁶:

Non so su quali tradizioni si fondi la fama che gli Argonauti sieno passati per l'Istria, dopo la conquista del *vello d'oro*. Ma quando io vidi pascolare tra questi cespugli le capre d'Angora del marchese de Polesini, mi corse al pensiero che potrebbero dar occasione ad un'altra conquista che la greca fantasia potrebbe chiamare del *vello d'argento*: tale è il candore e la lucentezza del loro pelo.

У међувремену прича се заплиће и читамо да се Леонардо вратио са острва Св. Николе, а које је било власништво маркиза Полезинија, и то је прилика да се исприча прича о Ниски, што представља девети део приче Дал'Онгаровог пута, насловљен: *Isola di S. Nicolò. Nizka*. Ради се о највећем острву црвене Истре које се некада звало и „Scoglio dei Polesini“. Управо овде се прича богати елементима описа Морлака па кроз Леонардове речи на више места се говори о обичајима Истре: „accenna in più luoghi agli usi e costumi dell'Istria.“

²⁷⁶ Винченцо Дандоло је дао велики допринос гајењу кромпира, винове лозе, оваца и свилене бубе: *Fondamenti della scienza chimico-fisica applicati alla formazione de' corpi ed ai fenomeni della natura* (1798); *Del governo delle pecore spagnuole e italiane e dei vantaggi che ne derivano* (1804); *Dell'arte di governare i bachi da seta: per trarre costantemente da una data quantità di foglia di gelso la maggior copia di ottimi bozzoli e dell'influenza sua sull'aumento annuo di ricchezza domestica e nazionale* (1815).

По Леонардовој причи, августа не тако далеке 1830. године, на једрилици која је пловила од Истре према Венецији, срео је једну младу Истранку у друштву једног човека страног изгледа. Сазнао је да се девојка зове Ниска која му је испричала своју причу и та прича управо садржи све елементе типичне за „морлачку књижевност“, па тако читамо о невиности и чистоћи словенске девојке пред модерним и корумпираним Западом, девојке која је напуштена и остављена окрутности судбине, о хајдучима као симболима спонтане борбе једног народа, о крвној освети која се преноси са оца на сина, о братимљењу, те невиности девојке као симболу невиности једног народа. Ниска је дакле рођена у ретко насељеном крају Истре и једва је говорила италијански, али наратор је успео да схвати да је била кћер једног од чувених хајдука који су харали Истром почетком XIX века и које су Французи искоренили. Она никад није хтела да помене име свог оца већ га је једноставно звала јунаком свог рода, жртвом своје одважности и злобе других; издали су га другови и предали га жандарима који су за њим трагали, док се он скривао, рањен, по шуми, и на крају га упуцали. За собом је оставио жену, коју би такође убили да није била трудна; родила је кћер, на жалост мајке која је желела мушко које би осветило осветио оца. Ниска затим каже да јој мајка често говори о крвној освети, док она плаче. Ниска се заљубила у једног Морлака са приморја, али мајка није хтела да одобри то венчање док јој младић није обећао да ће осветити свекра; иако је он то затим обећао, ипак није успео да обећање одржи јер он тог свекра није ни упознао, нити је хтео да се свети:

Ella [Nizka] era nata in uno dei più inabitati punti dell'Istria, e parlava a stento l'italiano. Tuttavia tra l'indovinare e il comprendere, venni a sapere ch'era figlia di uno di quei famosi *Aiduki* che depredavano l'Istria sul cominciamento del nostro secolo, e furono sterminati dalle armi francesi. Ella non ha mai voluto nominare suo padre contentandosi di chiamarlo l'eroe della sua stirpe, la vittima della propria audacia e dell'altrui perfidia. Tradito da uno dei suoi compagni, era stato dato in mano a' *Gendarmi* i quali correvano sulle sue tracce coll'ordine di arrestarlo. Vincitore per lungo tempo della forza e delle insidie, s'era ricoverato in una fitta boscaglia, gravemente ferito, ed ivi per quindici giorni non visse che delle radici e delle erbe che crescevano intorno a lui, in quel breve ambito dove potea giugnere colle mani. Là pure era stato colto, e fucilato, da quei *cacciatori di uomini*, così li chiamava la narratrice, i quali non avrebbero osato di farglisi appresso.

Egli lasciava la moglie, donna che aveva lungamente partecipato a' suoi rischi, e che sarebbe stata presa e messa a morte al suo fianco, se in quel tempo non era incinta. Quando ella si sgravò di una figlia, (ed era la figlia appunto che mi parlava) la madre feroce se ne dolse perché sperava in un maschio, un vendicatore del sangue paterno. Ed io.... soggiungeva, io sono donna e non ho imparato a trattar le armi; d'altronde da molto tempo non riconosco più in me stessa la figlia d'un Aiduko. Spesse volte quando mia madre mi parla di vendetta e di sangue io non fo che piangere!...

Questa conversione a più miti sentimenti era avvenuta nell'animo suo quando s'era presa d'amore per un morlacco del litorale, dal quale aveva appreso quel po' d'italiano che conosceva.

Povera Nizka!..... così chiamavasi la fanciulla. – Io vorrei che tu avessi udite le sue parole, quando cominciò a parlarmi di lui. Se fino allora ella s'esprimeva a fatica, e con moltissime reticenze, quando mi raccontò la storia de' suoi amori divenne tenera, eloquente, divina. Tu puoi ben credermi perché io non sono poeta e non amo le esagerazioni.

La madre non avea voluto accondiscendere a queste nozze se non dopo aver fatto giurare allo sposo che avrebbe vendicata nel suo traditore o ne' discendenti la morte del suocero. Il giovane avea dovuto giurarlo, tanto amava la giovinetta, e tanto era feroce l'animo della vecchia morlacca – benché il suo cuore seguiva la Nizka, non era abbastanza forte per compiere l'opera di sangue a cui s'obbligava. "D'altronde egli non conosceva il mio povero padre, e non aveva né pur veduto la camicia insanguinata che mia madre conservava gelosamente, e ch'io aveva sotterrata di nascosto per togliere dagli occhi suoi quel perpetuo stimolo della vendetta."

Затим тај млади Морлак Марко, Нискин вереник, бежи да не би био позван у војску. Ниску, пак, у оној једрилици, води у Венецију један човек, наводно од поверења, да би се тајно удала за Марка. Други део приче се, дакле, одиграва у Венецији где се Ниска налази у једној јавној кући одакле је спасава Леонардо, који је после враћа мајци. Леонардо није намеравао да напусти Истру а да не види поново Ниску.

Но, и ова прича о Ниски се неочекивано прекида и Дал'Онгаро, већ у десетом делу свог описа Истре, изјављује да жели да прати историју Ниске и да пружи читаоцима идеју о обичајима Морлака: „*seguire la storia di Nizka [...] e dare con essa a' nostri lettori un'idea dei costumi Marlacchi*“ [*sic!*], док ће „Figaro“

наставити и окончати ову причу. Принео је затим и једну песму под називом *Usca* („Уска“), да би читаоцима пружио још једну идеју о том народу: „un'altra [idea] non meno caratteristica di quella nazione; anzi pur vera e recente.“

Ради се о балади која је у ствари кратка драма у стиховима, која има за тему догађај из стварног живота. Састоји се од три дела: *La infedeltà* („Невера“), *L'impedimento* („Препрека“) е *L'espiazione* („Покајање“). Квартине првог дела које певају о неверству представљају дијалог између вереника Мишка и Марине, где Мишко истиче да је претходно био напустио једну жену коју је срео на путу, због Марине, па је стога веридба која је била обећана Уски, била у ствари понуђена Марини: „la man promessa ad Usca / A Marina offerta fu.“ Следе затим квартине „препреке“, *Impedimento* које представљају дијалог између Уске и једног свештеника. Уска је очајна и разочарана јер вереник није одржао обећање, и налази се стога поред гроба своје мајке:

Padre quel giorno che mi fu detto
Che ad altra donna volgea l'affetto
Andò smarrita la mia ragion,
E più la stessa di pria non son.

Иако се свештеник противи, Уска инсистира на освети:

Prete, del torto ch'ebbi da loro
Mercede io voglio d'altro che d'oro!
Mercé di sangue darmi dovrà!
Domani il grido te ne verrà!

У трећем делу у коме се у сикстинама пева о покајању, радња се усредсређује на монолог главне јунакиње која се налази у затвору јер је спалила вереника, а она се спасила. Њен је говор пун беса и мржње и она и даље жели освету због издаје:

[...]
Muori: doman colpevole
Morresti e traditor!

Muori innocente – vittima
Di perfida lusinga
Non io potea permettere
Che un nodo empio ti stringa
A una superba femmina
Che Iddio per te non fe.

Muori innocente: – tenero
E puro avesti il core!

Bello eri al par d'un angelo,
D'un angelo d'amore....
Vanne all'eterno giudice
Pria che mancar di fe.

Осим тога што је Дал'Онгаро објавио више пута ову своју песму у разним збиркама²⁷⁷, значајно је да је приказана и у тршћанском позоришту *Teatro Filodrammatico* 1847. године, где је у главној улози глумила Аделија Аривабени (Adelia Arrivabeni, 1818-1847), глумица аристократског порекла, која је била везана сентиментално за Федерика Сејсмита Доду, који је такође припадао тршћанском културном кругу²⁷⁸. О томе како је било лепо видети Уску у морлачком костиму типичном за унутрашњост Далмације, сведочи следећи приказ: „Bello era vedere quest'Usca vestita in compiuto costume morlacco, e l'attrice fingere anche il portamento della persona, gli atti e il gestire proprio delle montanare della Dalmazia.“²⁷⁹ Сам аутор каже за баладу „Уска“ да је често представљана на италијанским сценама, а да је на немачки превео аустријски археолог, песник и преводилац Јохан Габријел Сајдл (Johann Gabriel Seidl, 1804-1875)²⁸⁰, док је на

²⁷⁷ Francesco Dall'Ongaro, *Poesie*, Trieste: Favarger, 1840, I, 122-133; *Galleria contemporanea di Angelo Brofferio*, 1840; Francesco Dall'Ongaro, *Poesie scelte*, Firenze: Le Monnier, 1844, 47-62; edizione speciale della casa editrice Lonigo, s.a.; Francesco Dall'Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, Firenze: Successori Le Monnier, 1866.

²⁷⁸ В. погл. „О млетачким добровољцима“ овог рада.

²⁷⁹ *L'Osservatore Triestino*, 20.01.1847.

²⁸⁰ *Uska: Iris. Taschenbuch für das Jahr 1845*, herausgegeben von Johann Grafen Mailath, Sechster Jahrgang, Leipzig: bei Georg Bigand: *Uska*, Nach dem Italienischen des F. Dall'Ongaro, von Johann Gabriel Seidl. B.: Wilhelm Frels, *Deutsche Dichterhandschriften von 1400 bis 1900. Gesamtkatalog den*

француски превео романтичарски песник Емил Дешан (Emile Deschamps, 1791-1871).

Овај догађај јесте истинити, десио се 1837. кад су једну младу словенску девојку бацили у затвор Градишке због злочина који је починила из освете. О томе је Дал'Онгаро писао у писму бароници Иди Рајзенберг фон Диригсфелд²⁸¹, истичући да је ова мала драма истинита и да је девојка подметнула пожар у колиби где је спавао њен вереник који ју је напустио због неке друге девојке; Далматинка је желела да умре с њим, но успели су да је спасу и осудили су је на двадесет година затвора, а Дал'Онгаро је желео својим стиховима да изазове сажаљење код савременика, а допринео је и да се ублажи казна једног другој девојци која је била оптужена због сличног разлога:

L'argomento di questo piccolo dramma è tratto dal vero. Una fanciulla dalmata, abbandonata dal suo fidanzato per altra donna, dopo aver tentata ogni via per indurlo a mantenere il giuramento che le aveva dato, lo appostò la vigilia delle nozze, e dato fuoco alla capanna dove s'era ricoverato, volle morire con lui. Ritrattane ancor viva, fu condannata a vent'anni per omicidio e incendio premeditato; e viveva ancora nelle carceri di Gradisca, quando l'autore la raccomandò co' suoi versi alla pietà de' contemporanei. [...]

Giovò (questo componimento), a raddolcire gli ultimi anni della paziente; e citato, a quel tempo, da uno de' consiglieri al tribunal criminale di Trieste, potè contribuire a mitigar la pena d'un'altra fanciulla, imputata d'omicidio per causa consimile.²⁸²

eigenhänden Handschriften deutschen Dichter in die Bibliotheken, Archiven Deutschlands, Österreichs, der Schweiz und CSR, Leipzig: [s.n.], 1934.

²⁸¹ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, Firenze: Tipografia Editrice dell'Associazione, 1875, 373: "In generale, non posso lagnarmi del modo onde furono accolte le mie poesie. *Usca* addolcì la sorte della povera disgraziata che giaceva in carcere a Gradisca: e fu citata dinnanzi ai tribunali di Trieste dal consigliere Tschabuschnigg per motivare una mitigazione di pena ad un'altra giovane rea di aver pugnalato il suo fidanzato spergiuro. Fu graziata." Слично је објаснио и Габријел Сајдл за свој превод баладе: "Der Stoss dieser ballade ist der Wirklichkeit entnommen, und erinnert an eine Begebenheit, welche sich vor nicht allzulanger Zeit zutrug. Die arme *U s k a* wurde zu zwanzigjähriger kerkerstrase verurtheilt, und lebte vor vier Jahren noch innerhalb der Mauern von *G r a d i s c a*, um ein Berbrechen zu büßen, zu welchem sie minder durch Schlechtigkeit des Herzens, als durch National=Borurtheile, durch Berrath der Liebe und durch hoffungslose Leidenschaft verleitete worden war." И за грофицу Розенберг је Морлакија земља дивљих људи и необичних обичаја, в.: Војислав М. Јовановић, *Графица Розенберг и њени „Морлаци“*, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2001, 94-133.

²⁸² Francesco Dall'Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, Firenze: Le Monnier, 1866, 1.

Изгледа да је Дал’Онгаро намеравао са *Уском* да пробуди сажаљење према једној жртви љубави и због тога је изабрао за тему морлачки свет²⁸³. И само име јунакиње, Уска (Uska или Usca) било је учестало код Морлакиња²⁸⁴ и појављује се у још једној Дал’Онгаровој причи коју је објавио 1842. такође у листу „La Favilla“, насловљеној *Il pozzo d’amore* („Бунар љубави“)²⁸⁵: радња се одиграва у Трсту у XVIII веку, и јунакиња је једна слушкиња која се зове Орсола, а коју заводи и превари италијански аристократа. У тренутку кад Орсола намерава да своје дете, као плод те љубавне везе, и које она због сиромаштва не може да задржи, баци у бунар где је претходно била упознала љубав, из бунара се чује глас који је зове „Уска, Уска“: „sembravale uscire dall’abisso una voce cupa che la chiamasse: *Uska, Uska.*“²⁸⁶ И у овом случају ова млада словенска девојка бива бачена у затвор, али овај пут је смрт неизбежна, и ујутро, 7. јуна, њена глава плаве косе пала је са гиљотине: „la mattina del 7 di giugno 1742, [...] una bionda e giovine testa balzò dal palco recisa fra la moltitudine accorsa al sanguinoso spettacolo.“

Занимљиво је да у верзији која се потом појавила у издању Дал’Онгарових „драмских и лирских фантазија“, аутор замењује термин „чаробница“ са термином „вила“ и у белешци објашњава ко су виле код Словена и да о томе више треба погледати у *Српским песамама* које је сакупио и превео Томазео: „Le vile presso gli Slavi sono una specie di Fate che appaiono lungo i fiumi o sulle cime de’ monti, confortando i buoni o spaventando i malvagi. Vedi i *Canti serbi* raccolti e tradotti dal Tommaséo.“²⁸⁷

Што се тиче самог састава, Фердинандо Бозио сматра да је то „италословенска балада“²⁸⁸ која тада није била непозната у Италији, али свакако није могла да буде чувена као поезија *Edmenegarda* песника и политичара Ђованија Пратија (Giovanni Prati, 1815-1884), која има за јунакиње девојке из Карније.

²⁸³ Margherita Trabaudi Foscarini, *Francesco Dall’Ongaro. Note di critica letteraria*, Firenze: F. Le Monnier, 1924, 172-173.

²⁸⁴ Љубомир Дурковић Јакшић (*Његошева приповетка*, 33-34) истиче како се то име налази и у причи *La sposa del fulmine*, која је објављена у *Morlacco, Lunario dalmatino Cattolico e Greco per l’anno bisestile 1848*, Zara, 27-34: „[...] у којој се приказује како је девојку Уску убио гром кад су је сватови одводили за момка кога није волела, за кога је требала [*sic!*] да се уда по жељи оца иако је она волела сиромашног пастира.“

²⁸⁵ *La Favilla*, 15.08.1842, а. VII, n. 15; Francesco Dall’Ongaro, *Novelle vecchie e nuove*, Firenze: Felice Le Monnier, 1861, 343-361.

²⁸⁶ 15/08/1842, а. VII, n. 15.

²⁸⁷ Francesco Dall’Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, 11.

²⁸⁸ Ferdinando Bosio, *Ricordi personali*, Milano: Tipografia Editrice Lombarda, 1878, 30.

Занимљиво је да је Прати аутор стихова које имају за тему словенску освету, *Vendetta slava*²⁸⁹, где браћа Мишко, Љубимир и Иван чувају крваву кошуљу, баш као Ниска. Артуро Кронија сматра да је Пратија инспирисала словенска традиција управо кроз Дал’Онгарове стихове²⁹⁰. За ту „словенску освету“ Прати истиче да је типична за Србе и Црногорце: „E più propriamente de’ Serviani e Montenegrini.“²⁹¹ Управо како је Дал’Онгаро, следећи Томазеа, описивао словенске обичаје, тако и Прати наводи да су код Словена осећања древна, њихове су приче пуне леалности и храбрости, а традиција је разнолика, док је митологија пуна маште и нежности. Обичаји су код Словена неискварени, а освета је дубока, споразум неприкосновен. Све оно што је дивље у карактеру Словена манифестује се отворено и застрашујуће, као нека врста култа без тајне; прославе се славе уз крв и заклетву. Кад некога убију, Словени онда његово одело обесе у кући и ту остане годинама пред очима породице, као неми изазов освете. А кад се освета обави, онда се то одело покопа као да је заслужило одмор. Погреб је доиста застрашујући, али милосрдни догађаји засењују оне ужасне. Међу Словенима, наставља Прати, жене су свете, и та мушка заштита чини жртву племенитом, а мисли узвишене, љубав је нежна и јака. Прати саветује да би други народи Европе требало подуже да проучавају те приче, ту њихову веру, слободне обичаје, језик. Истина је, признаје, да су многи странци већ почели да истражују ове нетакнуте народе, и што их више познају, то их више схватају, поштују и воле. Било би стога пожељно да и италијански књижевници прате барем делимично тај корисни пример, већ из саме захвалности што би могли да чују да италијански изговарају словенски народи. Прати сматра да се словенски народи нису ограничили само на своје обичаје већ од суседних народа преузимају културу, али не на своју штету, па проучавају своје обичаје и језик. Исто тако они гаје и поља, те развијају трговину. Осим тога, Словени су веома гостољубиви. Прати отворено изјављује да воли Словене јер хитају према једној новој цивилизацији, а истовремено задржавају своју древну крв, и предвиђа да ко не прати и судбину освојених, ни освајача, даће нове умове

²⁸⁹ Giovanni Prati, *Poesie*, Firenze, 1936, vol. I.

²⁹⁰ Arturo Cronia A., *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, 458-459.

²⁹¹ Giovanni Prati, *Canti lirici. Canti per il popolo e ballate*, volume secondo, Milano: presso l’editore Andrea Ubicini, 1843, 185.

који ће сакупити баштину њихових прича и моћни ореол њихове поезије, у којој се налази дух и крв народа:

I popoli slavi vivono di antichi e vergini affetti. Le loro istorie sono piene di lealtà e di coraggio, velate e varie le tradizioni; la mitologia immaginosa e gentile. Nativi e schietti i costumi, le vendette profonde, i patti inviolabili. Tutto che è di selvaggio nell'indole slava si manifesta con modi franchi e terribili: è una specie di culto senza misteri; sono feste celebrate tal fiata col sangue, e sacerdote implacabile a quegli alluri sta il giuramento. Abbiamo, a cagion d'esempio, che i superstiti dell'ucciso ne traggono il vestimento macchiato e lacero dal coltello, l'appendono a' travi, e là rimane anche per anni ed anni sugli occhi della famiglia, muto provocatore della vendetta; la quale compiuta, e' viene sepolto come a meritato riposo. Funerali spaventevoli invero! Ma i fatti coraggiosamente pietosi (e ve n'ha molti) espiano gli atroci. La donna è cosa sacra allo Slavo, e questo sentimento di viril protezione fa nobile il sacrificio, generosi i pensieri, dilicato e forte l'amore. Gli altri popoli della civile Europa dovrebbero più lungamente studiare di questo le storie, le domestiche religioni, le libere costumanze, la lingua. E già, per vero, molti stranieri hanno cominciato a investigarla questa intatta nazione, e più la intendendo, più la rispettano e l'amano. Sarebbe pure desiderabile che i letterati e sapienti nostri seguitassero almeno in parte l'utile esempio, anche per gratitudine dell'udire frequentemente su labbra slave l'accento e la parola d'Italia, così affettuosi e sonanti. Né questi popoli sono rimasti serrati nella natural condizione delle selvatiche intelligenze; dalle colte società de' vicini hanno tolto coltura senza recar con sé né gli artifici, nè le avarizie, né il fasto, né i simulati o dissimulati dolori, né le virtù pagate, né il danno. Studiano i loro usi, la loro favella, i riti loro con dilezione materna; coltivano montagne, campi, commerci, e nell'acume e nell'opera hanno vigori ostinati. L'ospitalità, germoglio di virtù grandi, è grande in loro; sentita, pensata e professata con anima, come avviso di padre che muore. Io li amo questi che volano a civiltà nuova, mantenendo l'antico sangue. Che se non corranno per lunga età i destini d'invasi né di invasori, daran per certo de' vivi e pietosi intelletti, che raccoglieranno intero il retaggio delle loro istorie, e l'aura potente della loro poesia. Perchè li ancora e' è alito e sangue di popolo.²⁹²

Чињеница је дакле да је Дал'Онгаро унео једну нову тему која је узбуђивала срца читаоца јер *Уска* се чинила успешном комбинацијом реализма и идеализма: „Nuovo senza dubbio era lo ardimento del poeta che prendeva a trattare la causa di una

²⁹² *Ivi*, 187-188.

infelice giovinetta popolana: [...] *l'Usca* sembrò a noi [...] una combinazione di realismo e di Idealismo non male riuscita.“ Чезаре Де Лолис пак сматра да ова морлачка балада подсећа на Алфреда де Мисеа, а осећа се и утицај Манцонија, и закључује да је *Уска* неконсистентна: „poco consistente, per nulla irto di quelle ineguaglianze dello stile romantico [...]“.“²⁹³

Дал’Онгарову намеру да се овом баладом обрати другој обали Јадрана није прихватио његов пријатељ песник, новинар и издавач Луиђи Карер (Luigi Carrer, 1801-1850)²⁹⁴, уредник млетачког листа “*Il Gondoliere*” (1833-1847), који, иако је сумњао у ефикасност таквог геста, није хтео да умањи вредност стихова *Уске*: „Non vogliamo [...] censurare affatto questa bella e toccantissima ballata.“²⁹⁵

Занимљиво је да је и сам Карер под утицајем словенских легенди (la leggenda dello Schiavo) написао баладу *Jerolimina*, која опева о девојци која је рођена у шуми, коју су хранили славуји. Једино лепо што је та девојка имала је био њен глас, који док је шумом пролазила, цела би се шума заљубила. Једног дана шумом је пролазио краљ и чуо Јеролимин глас, па ју је позвао на двор; на двору, међу гостима, међутим, кад је Јеролимина запевала, уместо хармоничног гласа, чула се бука, и гости су отишли, па су Јеролимину одвели да ради у кухињи. А онда једног дана, кад је избио рат, сви су били на ратном пољу, и сам краљ, а Јеролимина је била задужена да ратницима носи храну. И у тренутку кад се краљу лоше писало, кад је ситуација била тешка, Јеролимина је запевала и сви су се ратници храбро, захваљујући подстреку песме, одупрли непријатељу. А касније, кад су потражили Јеролимину, нису је нашли јер се вратила у шуму и у шуми наставила да пева:

Al bosco nacque povera bambina
Jerolimina.
Nuda i parenti suoi l'anno lasciata

²⁹³ Cesare De Lollis, Le “ballate” di Dall’Ongaro e Maffei, у: *Scrittori d’Italia*, а cura di Gianfranco Contini e Vittorio Santoli, Milano-Napoli: Riccardo Ricciardi Editore, 1968, 474.

²⁹⁴ Laura Lattes, Luigi Carrer, la sua vita, la sua opera, *Miscellanea di storia veneta della Deputazione di storia patria*, serie III, vol. X, 1916; Armando Balduino, Romanticismo e forma poetica in Luigi Carrer, *Atti dell’Istituto Veneto*, tomo CXX, 1961-62, 93-161; Gino Damerini, *Tommaseo amico e nemico di Carrer*, Venezia: Per la Fondazione Omero Soppelsa, 1934-XII; Giuseppe Italo Lopriore, Le “Ballate” di Luigi Carrer, *Atti dell’Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, а. а. 1953-54, Tomo CXII, 63-95.

²⁹⁵ *Il Gondoliere*, 11.11.1840, а. VII, n. 46; Luigi Carrer, “Poesie” di Francesco Dall’Ongaro, у: *Scritti critici*, а cura di Giovanni Gambarin, Bari: Gius. Laterza & Figli, 1969, 372.

Dov' era nata.
L' esca un' usignuoletta le portava
E la baciava.
Baciava ad or ad or l' usignuoletta
La bambinetta.
La bambinetta diventò donzella,
Ma non già bella.
Di bello non avea salvo una cosa,
Voce amorosa.
Con questa il bosco quando camminava
Innamorava.
Innamorava il bosco camminando
E canticchiando.
Un giorno dalla caccia il re tornò,
E l' ascoltò.
“O voca che mi tocca e m'innamora,
Vo' udirti ognora.
Vo' udirti ognor cantar di questa sorte,
Vien meco in corte.”
“Addio boschi, addio cara usignuoletta
Il re m' aspetta.
Le belle feste che mi voglion fare,
Vistami entrare”
Giunta alla corte tennesi un convito,
Nè v'era sito:
Non v'era sito in così gran magione
Alle persone.
Nobili d'alto grido e gran signori
Restaron fuori.
Jerolimina in faccia al re sedea,
E ognun tacea;
Ma quando di cantar ebbe fornito,
Romor s'è udito.
Romor s'è udito, e molta compagnia
Se ne va via.

Appena intorno al re sonne restati
I più dati.
E il re si pone intorno a domandare:
“Che ve ne pare?”
“Sacra corona, senza paragone
Meglio Mazzone.”
Mazzone fu chiamato sull’istante,
E trasse innante,
E cantò la leggenda dello Schiavo –
Oh bravo! Oh bravo!
Oh bravo! Oh bravo! ciaschedun gridava,
L’altra tremava.
Non ti resta oggimai, Jerolimina,
Che la cucina.”
Nella cucina fu posta a guardare
Il desinare;
E mentre che lo spiedo intorno gira
Canta e sospira.
E ad ascoltarla ne venia soletta
L’usignioletta.
L’usiganoletta sovra del balcone
A udir si pone.
Guerra si mosse, e il re tutti i soldati
Ha numerati.
Ha numerati, e vanno in piastra e maglia
Alla battaglia.
Si fa gran sangue, e sono in molte guise
Le genti uccise.
Jerolimina in campo anch’essa v’era
Qual vivandiera;
E portava rinfreschi intorno intorno
Tutto quel giorno.
“Oh cielo! oh cielo! che è quel ch’i’ veggio,
Che il re ha la peggio?
Il re ha la peggio, e quel che intorno porto

Non dà conforto.”
 E dove più cadean le genti uccise
 Cantar si mise;
 E lutti que’ che stavan per fuggire
 Presero ardire.
 Presero ardire e come tori ardenti
 Furo valenti.
 Vivai viva! s’ascolta in ogni lato:
 sbaragliato!
 sbaragliato chi ci fea spavento
 In un momento!”
 il re ciascun sotto la propria insegna
 Chiama a rassegna.
 sola manca di tutta la schiera
 La vivandiera.
 La vivandiera di voce amorosa
 Net bosco posa;
 Posa nel bosco, e chi la va ceroare
 L’ode cantare.²⁹⁶

Морлаци се, али овај пут као храбри Бокелџи, налазе и у Дал’Онгаровој драми о „Далматинцима“²⁹⁷, *I Dalmati*, чиме је, међутим, аутор нехотећи потврдио негативни стереотип о „Скјавонима“ као етничко-лингвистичком колективу, што и сама „[...] riječ stereotip ‘lo Schiavone’ imala je vrlo složenu i ambivalentnu sudbinu u talijanskoj književnosti: od prezira do poštovanja, od potcjenjivanja i nepoverenja do naklonosti i veličanja.“²⁹⁸ Дал’Онгаро свакако није очекивао подвојено вредновање своје драме, које се као такво није уклапало у његове идејно-политичке концепције, а то се види донекле из његових ставова у вези са теоријом драме, а

²⁹⁶ Francesco Prudeniano, *Opere di Luigi Carrer*, Napoli: Francesco Rossi Editore, 1852, 242-243.

²⁹⁷ Персида Лазаревић Ди Ђакомо, „Далматинци“ Франческа Дал’Онгара, у: *Упоредна истраживања. Српска књижевност између традиционалног и модерног – компаративни аспекти*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007, 223-242.

²⁹⁸ Mate Zorić, Hrvat, Skjavun, Dubrovčanin, Morlak i Uskok – kao stereotipi i pjesnički motivi u talijanskoj književnosti, *Književna smotra*, god. XXIV, 1992, br. 85, 52. Уп. и: Tomo Maroević, Hrvat, dakle vojnik, у: *Talijanske i komparativne studije u čast Mati Zoriću*, Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za talijanski jezik i književnost, 1999, 112: „[...] naši sunarodnjaci ratovali [su] i za Veneciju i protiv nje, a da pritom nipošto nisu bili određeni nacionalnim imenom, smatrajući se i sami često Skjavonima, Ilirima, Morlacima, Slavima, Uskocima, a još češće bivajući tako okrštavani od drugih.“

пре свега из историје настанка *Далматинаца*, њеног садржаја и структуре, као и на основу извођења драме на сценама Италије и Далмације, и, напokon, прегледом пријема код публике и критике.

Драма *I Dalmati* је објављена 1847. године²⁹⁹, а тиче се стварног историјског догађаја који се збио тридесетак година раније и у вези је са Вишком битком: брод *Danae*, који представља главно место радње драме, био је део француске флоте³⁰⁰: први пут је заплочио фебруара 1808, а 1811. године је био додељен франко-италијанској дивизији под заједничком командом Бернара Дибордјеа (Bernard Dubordieu, 1773-1811). Самим бродом, који је имао 44 топа и посаду од 360 људи већином из Лигурије, командовао је Вилон (Villon), који је у Вишкој битки грешком наредио да дође до бомбардовања брода из исте флоте. Брод је остао укотовљен скоро годину дана у луци Трста док се у ноћи између 5. и 6. септембра 1812. године догодила била велика катастрофа, кад је брод експлодирао са 200 или можда 350 чланова посаде. Сви чланови посаде су умрли осим једног који је, рањен, уз прасак био избачен на обалу заједно са осталим „раскомаданим“ члановима, а на општи ужас Тршћана³⁰¹. Оно што Дал’Онгаро потом описује јесте љубав између девојке словенског порекла рођене на италијанском тлу, Еме Драговић, и француског пуковника Ла Тура који је у Дал’Онгаровој интерпретацији командовао бродом; бол њеног оца, капетана Драговића – представника пераштанских капетана који су служили Венецију и били у њеној морнарици³⁰² – када сазнаје да је Ла Тур већ ожењен Францускињом; разочараност Еме и њено скјавонско поштење; освета пријатеља породице Драговић, Бокеља Ника који на крају подмеће пожар.

²⁹⁹ Torino: Carlo Schieppati Editore, 1847.

³⁰⁰ Virgilio Ilari, Piero Crociani, *Napoleon's Ligurian Navy 1797-1814*, 63-64.

³⁰¹ V.: Francesco Dall'Ongaro, *Notizie storico-critiche sull'argomento del dramma y: I Dalmati*, 9-15; Giuseppe Caprin, *Tempi andati. Pagine della vita triestina (1830-1848)*, Trieste: Stabilimento Artistico-Tipografico G. Caprin, edit., 1891, 19-22.

³⁰² Lovorka Čoralić, *Kapetani i paruni, veslači i mornari: hrvatski pomorci u Mlecima*, y: *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb: Golden marketing, 2001, 136: „Manje je [...] proučavana i isticana uloga bokeljskih brodara u trgovačkoj razmjeni s prekojadranskim lukama, poglavito s Mlecima. U bokeljskim gradovima Kotoru, Perastu, Prčanju, Dobroti, Risnu, Stolivu i drugim manjim pomorskim središtima stoljećima su podizana pokoljenja kapetanskih i brogarskih obitelji. Odvjetci obitelji Balović, Bolica, Bronza, Bujović, Dabinović, Đurović, Florio, Ivanović, Kamenarović, Lazzari, Luković, Radimiri, Smeća, Tripković, Verona, Visin, Zbutega, ali i brojnih drugih, nezaobilazna su imena hrvatske i europske pomorske prošlosti. Svojim su velikim gospodarskim mogućnostima, posredničkim vezama i društvenim statusom pridonosili ugledu hrvatskoga iseljništva u Mlecima, a rodnoj su domovini donosili blagostanje i pridonosili ostvarenju iznimnih kulturnih pothvata (gradnja crkava, samostana, izradba oltara, slika, predmeta umjetničkoga obrta).”

Дал’Онгаро је у ствари неколико година раније, тј. 1842. објавио у Трсту баладу *La Danae*³⁰³ у којој на сличан начин описује оно што се десило у луци Трста. Балада је подељена на четири дела: прва три дела су терцине, а четврти је састављен од сестина. У уводу за поетски састав Дал’Онгаро наводи већ поменути историјски мотив, али и антиципира евентуалне неслоге са историјским чињеницама: „Il poeta approfittò di tutti gli elementi che la pubblica voce gli suggeriva, e imaginò il rimanente.”³⁰⁴

Највероватније је још пре 1845. године Дал’Онгаро прочитао можда недовршене *Далматинце* Николи Томазеу. На основу Томазеовог писма које би могло бити из 1844. године, добија се утисак да је Томазео више пута имао прилике да прочита *Далматинце*, па је, очигледно незадовољан садржајем и структуром драме, а пре свега приказом Скјавона, којима Дал’Онгаро наводно није узвраћао књижевно достојанство, прокоментарисао да је често мислио на његову драму и да му је жао што је изабрао једног Скјавона за јунака. Да је догађај био истинит, тј. да је то заиста учинио један Словен, можда би се и прихватило. Али овако га је, по Томазеовом мишљењу, Дал’Онгаро негативно представио и тиме оклеветао један несрећан народ. Томазео сматра да ништа не би постигао ни да је улепшао ствар, јер то не би било морално у реду. Нити вреди то што је Дал’Онгаро окружио јунака другим, благим Словенима. А осим саме експлозије, коментарише Томазео, не види се у драми ништа што би подучило и оплеменило дух:

Ripenso al tema del vostro dramma: e mi dispiace che abbiate scelto uno Schiavone ad eroe. Fosse certo il fatto, e la ragione del fatto, pur pure. Ma se voi lo dipingete con neri colori voi calunniate una nazione infelice: se l’abbellite, alla moralità fate torto. Né vale che gli mettiate a canto altri Schiavoni mansueti: codesto è un rappezzo. Poi (e questo è l’importante) tranne la scossa teatrale e lo scoppio non ci veggo dramma, cioè insegnamento che valga a educare, e nobilitare l’affetto. Questo ch’è vizio intrinseco del primo tema, non lo cercate di grazia e bello studio nel secondo. Scusate l’ardire ed amatemi.³⁰⁵

³⁰³ Francesco Dall’Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, 107-115.

³⁰⁴ *Ivi*, 107.

³⁰⁵ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 73.33.

И у следећем писму Томазео је оштро критиковао Дал’Онгаров избор Скјавонеа Ника за подметача пожара. Каже да не сматра да позоришни ликови морају да буду савршени, али кад се пише из маште, онда је боље ставити оно што може да почаствује један народ и људску природу. А Дал’Онгару замера што сам не зна зашто је баш Скјавон подметнуо пожар на броду, нити да ли је баш то Скјавон учинио. Зашто онда, пита се Томазео, измислити један злочин на штету једног несрећног народа, који Италијани већ презиру као да је дивљи, и то дивљи на посебан начин, као мешавина застрашујућег и смешног, с обзиром да тако нешто постоји само у машти Италијана? Томазео наглашава да Дал’Онгаро воли и поштује несрећну Далмацију, па се пита зашто ју је и он тако лоше описао? Томазео додаје да никад није чуо за Далматинке које су завели и изневерили Французи, а разлог томе је једноставан: Далматинке су за Французе или превише једноставне, или мудре, или пак превише крупне. Стога саветује Дал’Онгару да јунацима драме пружи другу домовину јер свет је велики:

Del vostro dramma non ho saputo dir chiaro il pensier mio. Non intendo (Dio mene liberi) che i personaggi teatrali abbian a essere idealmente perfetti: intendo che, quando s’inventa, s’abbia a inventare, piuttosto, cose che onorino la nazione, e l’umana natura. E di codesto Schiavone voi non sapete perché desse fuoco a un legno; e non si sa nemmeno, se lo Schiavone abbia deliberatamente appiciato il fuoco. Perché dunque immaginare un delitto, e a carico d’una nazione infelice, che gli Italiani disprezzano come selvaggia, e selvaggia in certo singolar modo, misto d’orribile e di ridicolo, che non s’è visto mai se non nell’immaginazione di codesti italiani – come se gli Italiani del secolo decimonono avessero diritto di dispregiare nazione nessuna? Voi che amate e stimiate l’infelice Dalmazia, perché *tu quoque*? E notate che, foss’anco vero il fatto, sarebbe inverosimile la ragione del fatto. Io so di donne francesi malamente amate da’ Dalmati: so di donne Dalmate sposate legittimamente da uomini italiani o francesi, e che forse li canzonarono qualche poco: ma di donne dalmate sedotte da uomini Francesi, e tradite, non so. E la ragione è chiara. Le donne dalmate per uomini francesi sono o troppo semplici o troppo savie o troppo inamabili o troppo robuste. Fate una cosa; ve ne prego in nome d’un popolo abbastanza infelice: date agli eroi del dramma altra patria. Il mondo è grande.³⁰⁶

³⁰⁶ *Ibidem.*

Дал’Онгаро је намеравао да унесе неке измене које нису, међутим, у потпуности одговарале чувеном италијанском позоришном глумцу, већ поменутом Густаву Модени³⁰⁷, који је декламовао заклетву у Младој Италији. У драми *I Dalmati* Густаво Модена је играо управо лик Скјавонеа Ника³⁰⁸ који подмеће пожар. Дал’Онгаро је био омиљен Моденин драматург³⁰⁹. Као и у вези са неким другим Дал’Онгаровим драмама³¹⁰, Модена је и овом приликом дао сугестије Дал’Онгару у вези са драмом која је приказивана и под називом *La Danae*, а то се види из Модениног писма аутору из Торина од 12. новембра 1849. године у коме пише отворено да је комедија *Далматинци* ружна и да ће на маргинама наћи белешке, како је уосталом Дал’Онгаро и тражио. Модена је саветовао да се унесу неки анахрони елементи, као и да два јунака, Нико и Драговић, постану пророци, само да би се постигао ефекат који је требало да буде у вези са тадашњом ситуацијом:

Dal signor avvocato Antonio Bagutti, svizzero e buon italiano, che ti reca questa lettera, riceverai il napoleone d’oro dato alla Ninetta per noi, più il libro della tua brutta commedia [*I Dalmati*] colle annotazioni in margine, come mi chiedesti. Facci le giunte e rimandamelo; incastravi un po’ d’anacronismo e fa’, se occorre, di Nico e di Dragovich due profeti, purchè n’esca un effetto *palpitant d’actualité*. [...]

Il soggiorno invernale di Lugano ti farà schiccherar prose e versi: là non hai distrazioni; puoi rifare le lettere d’Ortis e commettere altre *Danae*. Addio.³¹¹

³⁰⁷ Luigi Rasi, *I comici italiani. Biografia, bibliografia, iconografia*, Firenze: Fratelli Bocca (e poi Francesco Lumachi), 1897-1905; Silvio D’Amico, *Il tramonto del grande attore*, Milano: A. Mondadori, 1929; Terenzio Grandi, a cura di, *Scritti e discorsi di Gustavo Modena (1831-1860)*, Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1957; Eugenio Buonaccorsi, *La recitazione del “grande attore”. Da Gustavo Modena a Tommaso Salvini*, Genova: Istituto di Storia dell’arte, 1974. Дал’Онгаро је писао о Модени: “Modena [...] non addottrinava il suo allievo. Gli leggeva la parte; gli spiegava il carattere del personaggio che credeva più appropriato a’ suoi mezzi, poi lo lasciava libero di interpretarlo secondo che il cuore gliene dicesse. Solamente dopo aver inteso l’allievo tentare un modo ed un altro, se non gli pareva che avesse dato nel segno, diceva: *farei così*. Ma non imponeva mai come indeclinabile il suo consiglio.” (Luigi Bonazzi, *Gustavo Modena e l’arte sua*, Città di Castello: S. Lapi Tipografi Editore, 1884, 53-54).

³⁰⁸ Уп.: Terenzio Grandi, a cura di, *Epistolario di Gustavo Modena (1827-1861)*, Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, vol. XXXVII, 1955, 135.

³⁰⁹ Claudio Meldolesi, *Profilo di Gustavo Modena. Teatro e rivoluzione democratica*, Roma: Bulzoni Editore, 1971, 33.

³¹⁰ *Ivi*, 74.

³¹¹ Terenzio Grandi, a cura di, *Epistolario di Gustavo Modena (1827-1861)*, 111.

Дал'Онгаро је узео у обзир Томазеове и Моденине примедбе и изгледа да је намеравао да унесе измене у своју драму³¹².

Већ 16. или можда 17. септембра 1845. године у тршћанском позоришту *Teatro Filodrammatico* била је представљена публици драма о Далматинцима, овај пут под насловом *La Danae*, са Густавом Моденом у главној улози; било је то велико разочарање и публика није позитивно примила овај позоришни комад³¹³. Увредили су се тада и Далматинци и Французи. Но *La Danae* је била представљена и у новембру исте те године, али у Падови, у позоришту *Teatro di Palma* (поново са Густавом Моденом), и том приликом је, међутим, падованска публика срдечно прихватила словенску тематику³¹⁴. У пролеће наредне године *La Danae* и Густаво Модена су поново доживели неуспех, овај пут у Венецији у позоришту *Apollo*³¹⁵.

25. априла 1846. године Дал'Онгарова драма је била представљена и у задарском позоришту (*Teatro di Zara*). Изгледа да Густаво Модена тада није глумио у представи, већ је улогу Ника играо Нинфа Приули³¹⁶, као што се види из чланка у листу „*La Dalmazia*“ који доноси оглас о представи³¹⁷. Из истог текста сазнајемо да је у Дал'Онгаровој драми играла и глумица Аделија Аривабени, већ прослављена у извођењу Дал'Онгарове *Уске*, а да је музику за драму, тј. валцер искомпоновао Ђовани Салгети (Giovanni Salghetti, 1814-1868)³¹⁸, брат задарског сликара Франческа Салгетија (Francesco Salghetti). На овом месту се хвале глумица и композитор, а за *Далматинце* се каже следеће:

³¹² В. следеће Дал'Онгарово писмо Томазеу од 07.06.1845 (Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 73. 29): „Caro Tommaseo [...]. // Intesi del Jaeger e dello Schiavone. Voi vedrete il dramma prima d'ogni altro, e se vi parrà ingiusto, cambieremo la patria dell'incendiario, o incendieremo lo scartabello – [...]“.

³¹³ Giuseppe Caprin, *Tempi andati*, 23.

³¹⁴ Perviviano Zecchini, LA DANAЕ. Damma del sig. Dall'Ongaro, *Giornale Euganeo*, 1845, quad. XI, 463.

³¹⁵ Giuseppe Caprin, *Tempi andati*, 23.

³¹⁶ Глумац Франческо Приули (Francesco [de'] Ninfa Priuli), заједно са глумицом Аделијом Аривабене, био је члан позоришне компаније коју су водили комичари Ђузепе Терцуоли (Giuseppe Terzuoli) и Франческо Страча (Francesco Straccia), в.: Marc'Ant. Vidovich, *Reminiscenze del Teatro di Zara, La Dalmazia. Foglio settimanale letterario economico*, а. II, n. 25, 206.

³¹⁷ *La Dalmazia*, 2/1846, n. 17, 135.

³¹⁸ Lorenzo Benvenia, Giovanni Salghetti Drioli, *Rivista Dalmatica*, III/4, 1903, 69-101; Giuseppe Praga, *Le relazioni di Niccolò Tommaseo con il musicista zaratino Giovanni Salghetti Drioli, Archivio storico per la Dalmazia*, Roma, maggio, 1934, XII; а. IX, vol. XVII, fasc. 98, 85-91.

Del dramma faremo due sole parole. Noi ringraziamo il Dall'Ongaro dell'affetto e della stima ch'ei mostra sentire pei Dalmati, lo ringraziamo dell'intenzione ch'egli ebbe di rendere onore al nostro nazionale carattere, ma l'ha egli fatto veramente nel suo dramma? Si conveniva a un dalmata al Nico leale degli atti primi, l'atroce vendetta dell'ultimo? Attendere lunghi anni, e volare ai confini della terra, a raggiungere il suo abietto nimico, e apertamente affrontarlo poteva egli, non assassinarlo vilmente nè involgere in una strage tanti innocenti.

Per niun modo possono essere scusabili simili azioni, meglio convengono agli eroi dei *Misteri di Parigi*, che a' slavi leali.³¹⁹

Године 1847. је Дал'Онгаро објавио драму под називом *I Dalmati*. Драма претходе историјско-критичке вести о теми, *Notizie storico-critiche sull'argomento di questo dramma*, где се истиче да се не зна који је био прави узрок догађаја, али да се говорило да је то пре национална него приватна освета: „S'ignora la vera causa del fatto, ma corse voce fosse una vendetta più nazionale che privata.“³²⁰ Аутор је желео да посвети ову историјску хронику Трсту, граду у коме је тада боравио и који је волео, и Далматинцима, које он воли и поштује и тиме је насликао неке типичне ликове тог изузетног народа: „ai DALMATI, ch'egli ama e stima, [offrendo] la pittura di alcuni caratteri propri di quella forte e generosa nazione.“³²¹

Дал'Онгаро потом описује историју и улогу несрећних и презрених Скјавона у одбрани Венеције и каже да савремена повест бележи јунаштво с којим су Скјавони остали верни Млетачкој републици на самрти и одбили да непријатељу предају заставу Св. Марка која им је била поверена. Ловорка Чоралић бележи о млетачком војном устројству:

Najveći broj naših vojnika i časnika u mletačkoj vojsci nije nikada dolazio u grad na lagunama već su, prema trenutnim vojnim potrebama, raspoređivani uzduž ratišta ili na pogranična područja. Stoga su podaci o nazočnosti i životu hrvatskih vojnih osoba u Mlecima vrlo rijetki i poglavito se odnose na više vojne časnike i dužnosnike te obnašatelje posebnih vojnih službi. Razdoblje njihove najčešće prisutnosti u Mlecima je XVIII. stoljeće, doba u kojemu – zbog dugogodišnjeg trajanja ratova s Osmanlijama –

³¹⁹ *Teatro di Zara*.

³²⁰ Francesco Dall'Ongaro, *I Dalmati*, 9.

³²¹ *Ivi*, 10.

mletačka vojska dostiže brojčano najvišu razinu. Podrijetlo hrvatskih vojnika i časnika spomenutih u svojstvu privremenih ili stalnih stanovnika Mletaka uglavnom je dalmatinsko (Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Makarska, Brač, Vis) i bokeljsko (Kotor, Prčanj, Luštica); ostali su hrvatski krajevi zastupljeni krajnje rijetko (Hrvatsko primorje). [...] Glede socijalne strukture i gospodarskih mogućnosti spomenutih vojnih osoba, prevladava srednji koeficijent imućnosti. Vrste službi i činova u mletačkoj vojsci iskazuju priličnu šarolikost. Obični vojnici rijetko se spominju u Mlecima te je uglavnom riječ o osobama koje pripadaju ondje privremeno smještenim postrojbama. U Mlecima se ne zadržavaju dugo već se brodovljem prebacuju na ratna područja. [...] Zanimljivo je da su zapovjednici vojnih postrojbi koje se spominju kao matične jedinice naših malobrojnih vojnika u Mlecima također podrijetlom s istočnojadranske obale. Taj podatak kazuje kako je vjerojatno riječ o postrojbama *oltremarina* koje se trenutno nalaze na obuci u mletačkoj *terrafermi* ili na otocima, a potom se upućuju na različita ratišta izvan njihove domovine.³²²

Дал’Онгаро каже да се зна да су неки од Скјавуна бранили Венецију с оружјем у рукама. Тако је било после Пераста³²³:

Le storie contemporanee ricordano tutte il singolare eroismo, con cui gl’infelici Schiavoni attestarono il loro affetto alla moribonda repubblica di Venezia. Non si può leggere senza lagrime il magnanimo rifiuto di consegnare al presidio nemico la bandiera di S. Marco a lor confidata. Si sa di alcuni che la difesero coll’armi alla mano, finchè sopraffatti dal numero e disarmati, si gittarono bocconi sopra la venerata insegna per sottrarla agli oltraggi che l’aspettavano. Questo seguiva a Perasto.³²⁴

Дал’Онгаро помиње и догађаје у Палманови³²⁵ где је гарнизон од само двадесет четири пандура намеравао да изврши напад на француске батаљоне, да би

³²² Lovorka Čoralić, *U gradu Svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb: Golden marketing, 2001, 151.

³²³ Пераштанима је била поверена застава Св. Марка, па кад је требало да је преда свештеницима, последњи млетачки Капетан из Пераста, Јосип Висковић (1728-1804) изрекао је свој говор који се памти под насловом „Ти с нама, а ми с Тобом“ (на млетачком дијалекту: *Ti con nu, nu con ti*). В.: Francesco Viscovich, *Storia di Perasto (raccolta di notizie e documenti) dalla caduta della Repubblica veneta al ritorno degli austriaci*, Trieste: Tip. Del Lloyd Austriaco, 1898.

³²⁴ Francesco Dall’Ongaro, *I Dalmati*, 10.

³²⁵ У Палманови је 1848. Дал’Онгаров брат, сликар Антонио Дал’Онгаро (Antonio Dall’Ongaro), умро при опсади града.

показали верност Млетачкој републици и била је потребна одлука једног млетачког генерала да их одстрани од те идеје и да их разоружају:

A Palma, una guarnigione di soli ventiquattro panduri con un sergente alla testa, volevano operare una sortita contro i battaglioni francesi, determinati a consecrare all'amata repubblica gli ultimi loro sforzi, le ultime stille del loro sangue. Non ci volle meno che un ordine assoluto del general veneto, per distorli dall'eroica risoluzione. Egli stesso gli fe' disarmare.

Пандури су били посебна јединица хабзбуршке војске којом је командовао барон Франц фон дер Тренк (Franz von der Trenck, 1711-49)³²⁶, познати по својој окрутности и одважности, пре свега у рату за аустријско наследство (1741-45). Били су већином регрутовани са Балкана³²⁷. Сам барон фон дер Тренк, који је био пореклом из Ређо Калабрије где је његов отац служио као аустријски официр, започео је своју војну каријеру управо у гарнизону са седиштем у Београду, како је забележио у свом мемоару³²⁸.

Дал'Онгаро истиче да су се ови догађаји понављали где год је постојао гарнизон Далматинаца, који су почаствовали млетачку владу и каже да је судбина Венеције била поверена презреним Скјавонима, свакако би Венеција поново освојила своју независност:

³²⁶ Luka Ilić Oriovčanin, *Baron Franjo Trenk i Slavonski Panduri*, Zagreb: [s. n.] 1845; Nikolaus Preradovich, *Das seltsam wilde Leben des Pandurenobers Franz von der Trenck*, Graz-Stuttgart: Leopold Stocker, 1984; Ferdo Šišić, *Franjo barun Trenk i njegovi panduri. Istoricka rasprava*, Vinkovci: Slavonska naklada Privlačica, 1994.

³²⁷ Енциклопедија Трекани бележи да су пандури били српски и румунски сељаци из Угарске краљевине, <http://www.treccani.it/enciclopedia/panduro/>

³²⁸ *Merckwürdiges Leben und Thaten Des Welt-berühmten Herrn Francisci Frey-Herrn von der Trenck*, [s.l, s. n.], 1745, 11: "Von dieser Zeit an fienge nun auch mein lück mit dem Unglück, und das Unglück it dem Glück fich vice verä gleichsam zu reiten. – Das erste Unglück war, daß, da ein Vater mich nacher Effeck schickte, um ich allda zu equipiren, wurde ich dergealten am hitzigen Fieber todt kranck, daß mein Vater durch den jetzo annoch in Esseck efindlichen Proviant-Verwalter, damals nser gewesener Secretair, Herr von Heß, as Geld pro funeribus, und die Husaren einen Körper zu begleiten, nacher Diacoar, wo ich kranck lag, abschickte; ich wurde ber, durch Hülffe guter Medicin bald cuirt, und muste also auf Belgrad zu meinem Regiment reisen. Ich war kaum 4. MoIat in Belgrad, da ich schon einen Rencontre mit einem Fähndrich vom Regiment bekam, der mich Anfangs weichen machte; letztlich aber mit einem Hieb über die Nasen und Hirn-Schaale, dann vier Hieben in der Hand sich zur Ruhe geben muste." B.: [Pietro Chiari], *Memorie del barone di Trenck comandante de' Panduri. Scritte da lui medesimo*, In Amsterdam; si trovano in Venezia: appresso Marco Carnioni, librajo in Merceria, all'Insegna dell'Europa, 1754; Alexander Buczynski, *Memoari baruna Franje Trencka*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.

Questi fatti, che si ripeterono a un di presso in tutti i luoghi dove esisteva una guarnigione di Dalmati, onorano certamente il Governo veneto, e rispondono agli storici interessati a dipingerlo come abborrito da tutti: ma più ancora di quel Governo onorarono la nazione che voleva salvarlo a suo dispetto delle misere illusioni del tempo e dall'imminente ruina. Oh! Se le sue sorti fossero state affidate in quel tempo ai mal disprezzati Schiavoni, certo Venezia non avrebbe perduta, o almeno avrebbe riacquistata la sua indipendenza!³²⁹

Теза, дакле, о верности „Скјавуна“ Млетачкој републици није била „режимска крилатица“, како је навео Мате Зорић, који каже: „Na svoj način, Skjavuni su je potvrdili svojom vjernošću *in extremis* kada se agonija tisućljetne Republike pretvorila u samrtni hropac i, uglavnom, kukavičku predaju francuskim osvajačima.“³³⁰

У наставку Дал'Онгаро објашњава шта га је подстакло да драматизује овај догађај, и која се намера крије у *Далматинцима*, та да је хтео барем да наслика неке типичне ликове Далматинаца, и то је право порекло драме. Експлозија француског брода је у суштини био само изговор или прилика, да се ослика посвећеност Далматинаца Млетачкој републици и њихов отпор туђину. Дал'Онгаро каже да та осећања постоје у скоро свим Далматинцима који су јунаци ове драме, али које у себи носе дубоко и националне предрасуде и жељу за осветом:

[...] l'Autore [...] volle almeno dipingere alcuni di quei caratteri. Ecco la vera origine del [...] dramma. Lo scoppio della fregata francese non è che un pretesto, o come a dire l'occasione, di svolgere quest'eroica devozione all'amata repubblica, e questa profonda avversione al giogo straniero. Questi sentimenti spiccano più o meno in tutti i DALMATI che parlano in questo dramma, non disgiunti però dai pregiudizi nazionali, e da quello spirito di vendetta che è pur troppo inviscerato in quel popolo.³³¹

Аутор тврди да је наишао на препреке, на непријатељско расположење од стране Француза и Далматинаца који су очигледно погрешно схватили замисли овог дела. Иако је узео Далматинце за симбол слободе и борбе против странаца, и

³²⁹ Francesco Dall'Ongharo, *I Dalmati*, 10-11.

³³⁰ Mate Zorić, Hrvat, Skjavun, Dubrovčanin, Morlak i Uskok – kao stereotipi i pjesnički motivi u talijanskoj književnosti, *Književna smotra*, 24/85, 1992, 53.

³³¹ Francesco Dall'Ongharo, *I Dalmati*, 11-12.

мада је желео да буде објективан, а верујући да би могао постићи позитиван позоришни ефекат, аутор се разочарао неочекивано лошим пријемом драме управо од стране Далматинаца, и неразумевањем првобитних намера³³². Привлачи пажњу Дал’Онгаров коментар на Томазеве примедбе у већ наведеним писмима, где каже да му је један критичар замерио што у подметачу пожара жели да представи типичног представника српског рода: „[...] un critico coscienzioso, un critico amico m’ accusò d’aver voluto dare nell’incendiario il tipo della stirpe serbica.“³³³ Дал’Онгаро је покушао да се оправда истичући да није намеравао да представи само један тип тог народа: „Io non aveva pensato di rappresentare in un solo il tipo della nazione.“³³⁴

Дал’Онгаро је стога пожалио што је својим савременицима наменио ово дело и закључио да ће га посветити умрлима, оним великодушним Далматинцима који су пролили своју крв да не би патили под туђинском влашћу, достојни што су бранили не само један град већ и један народ, можда свој или онај који их је усвојио и уз који су увек били. Тим је сенама посветио своје дело и било му је жао што није могао да понуди нешто више:

Ai morti dunque dedicherò il povero mio lavoro: a quei DALMATI generosi che sparsero il sangue per non soffrire il giogo straniero; [...] degni d’aver avuto a difendere non una sola città peritura, ma una nazione, forse la propria, o quella che avevano adottata, e alla quale sono stretti da tanti vincoli.

A quelle ombre magnanime consacro l’opera mia, dolente di non poter offrire cosa maggiore.³³⁵

Године 1853. изашло је друго издање драме у Напуљу.

1881. године позоришна дружина Бенини-Распини (G. Benini – G. Raspini) поставила је на сцену драму *La Danae* у амфитеатру *Fenice* у Трсту³³⁶.

Драма о Далматинцима се састоји од четири чина; радња овог дела дешава се у Трсту, у дому капетана Драговића и на француском броду. У првом чину,

³³² *Ivi*, 13.

³³³ *Ibidem*.

³³⁴ *Ibidem*.

³³⁵ *Ivi*, 14-15.

³³⁶ Silvana Monti, *Il teatro di prosa a Trieste nell’Ottocento, Letteratura e società*, s. l.: Palumbo, s. d. (Biblioteca Civica di Trieste, Racc. Patria, 3-3606).

састављеном од четрнаест сцена, сазнајемо да капетан Драговић није вољан да да своју кћер Ему француском пуковнику Анрију Ла Туру (*Enrico La Tour*), но ипак жели срећу вереницима. Нико, педесетогодишњи вођа морнара код капетана Драговића, и верни пријатељ породице, упорно се не слаже са одобравањем свог капетана, и истиче да је одувек волео и поштовао млетачку заставу и Ему Драговић, и да би крв дао за њу. У међувремену француском пуковнику стиже порука да крене још исте вечери да би стигао своју дивизију. Ту се дешава преокрет пошто је Ла Тур обећао Еми да ће остати у Трсту годину дана. Но Ла Тур нема намеру да одустане од Еме, па је уцењује и приморава да крене с њим. Ема жели, међутим, да се посаветује са оцем. Истовремено на место радње стиже и пуковникова жена, грофица Ла Тур, за коју сви мисле да је пуковникова сестра. У другом чину, који се састоји од тринаест сцена, Ема сумња у везу између грофице и француског пуковника и поверава се Нику, саветујући му да остане уз њеног оца. Када од грофице сазнаје истину, Ема одлучно одбија Француза. У међувремену пуковник Ла Тур наређује грофици да крене за Француску, а потом доводи Ему на брод. Нико сазнаје да Ла Тур држи на броду Еминог оца. У трећем чину (састављеном од осам сцена³³⁷) капетан Драговић одбија да да кћер за Француза и скаче у море. Нико и Ла Тур се боре на броду, и у борби Нико рањава Ему. У четвртном чину (седам сцена) доктор Гверчи покушава да спаси Ему; Нико жели да је освети. Ема се томе противи, али Нико се претходно заклео на освету. Преобучен у француског члана посаде Нико се пење на брод и подмеће пожар, а експлозију ће видети и капетан Драговић са обале.

Дал'Онгаро је, као и у својим претходним делима, и овде истакао одлике словенског народа: храброст, истрајност, достојанство, одлучност и поштовање традиционалних вредности као што су братимљење, задата реч и поштење. Заклетва је, на пример, света за Далматинце³³⁸. Нико је типични представник поноситих Бокеља, док капетан Драговић покушава са разумевањем и цивилизованије да гледа на читаву ствар, прекоравајући Никову скјавонску

³³⁷ Трећи чин се, у ствари, састоји од седам сцена, пошто у драми која је објављена 1847. године недостаје једна, тј. седма сцена.

³³⁸ Francesco Dall'Ongharo, *I Dalmati*, 24-25.

тврдоглавост и осветољубивост: „Ma tu sei una testa stramba, un orgoglioso, un vendicativo, un vero schiavone.“³³⁹

За капетана Добровића најважнија је част његове ћерке Еме, док за Ника она симболизује достојанство читавог једног поноситог народа. Француски пуковник Ла Тур, пак, као представник цивилизованог света, у суштини је запањен примитивношћу Далматинаца. Јер аутор није, као у другим својим делима, заборавио једну од константи Морлака, тј. освету, па стога Нико, убеђен да је Ема умрла, жели да је освети на броду³⁴⁰. Није случајно да се у балади *La Danae*, у којој је Ема наратор догађаја, у њеним стиховима управо помиње освета: „Ma non fallì la dalmata vendetta, / Che radici nel core avea più ferme.“³⁴¹ Освета је у овој драми лична, али и национална, колективна јер жртва је хиљаду, како вели аутор.

Та се освета учинила варварском критичару Пјервиванију Цекинију који је није одобравао и која је по његовом мишљењу вређала моралну лепоту драме, те стога концепција освете нације или колективне освете, не може да оправда осветољубивост једног „дивљег“ Далматинца³⁴². Сличног мишљења је био и Дал’Онгаров пријатељ и сарадник пореклом из Истре, Ђузепе Воло (Giuseppe Vollo, 1820-1909), у вези са представом драме *La Danae* у млетачком позоришту „Аполо“ (*Apollo*) 18. маја 1846. Ђузепе Воло је оштро оптужио Дал’Онгарову представу примитивних обичаја на сцени позоришта цивилизованог народа и саветовао је аутору у вези са Ником који је, како је истакао Дал’Онгаро, на сцени био обучен као Бокел („Nico sarà vestito alla bocchese“³⁴³), да иде и представи те „лудости“ у Боку и Црну Гору, необазривим становницима Пераста, а не Италијанима који су цивилизовани: „– Andate alle Bocche, cioè andate a far rappresentare quelle vostre pazzie alle Bocche ed... Montenegro, là ai figliocci appunto di Nico, uno degl’imprudenti di Perasto, e non... non a noi, cospettaccio!, a noi figli de’ nostri padri gente civilizzata e pulita.“³⁴⁴

Овај критичар не прихвата да један „окрутни Морлак“ („feroce Morlacco“) може да се баци на Француза, Наполеоновог војника, нити да тај исти „побеснели

³³⁹ *Ivi*, 61.

³⁴⁰ *Ivi*, 166.

³⁴¹ Francesco Dall’Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, 111.

³⁴² Pierviviano Zecchini, *LA DANAE. Dramma del sig. Dall’Ongaro*, 465.

³⁴³ Francesco Dall’Ongaro, *I Dalmati*, 18.

³⁴⁴ Giuseppe Vollo, il compilatore, Teatro Apollo. “La Danae” di F. Dall’Ongaro, *Il Gondoliere*, 23.05.1846, a. XIV, n. 21, 329.

Скјавун“ („indivolato Schiavone“) има право да убије Ему: „Quest’ammazzar le padrone per salvare ad esse l’onore, vedete, si userà in Morlacchia, ma noi, noi non lo vogliamo vedere neppure sopra la scena.“³⁴⁵

Овај исти Ђузепе Воло, последњи директор млетачког листа „Il Gondoliere“, пак, аутор је приче о Матији, свирачу оргуљица, *Matteo suonator d’organetto*³⁴⁶, у којој се помињу Дал’Онгарови стихови; osim toga, уз припросту Далматинку, а што му је замерио Томазео³⁴⁷ једна од личности је управо разбојник Нико. Описује се дакле на почетку место радње Дал’Онгарове виле са Драшци врха и словенски дечаци који просе, а затим звук оргуљица које су се простирале истарским кршом:

Non era il nimor della brezza che in vitasse alla danza le tremolo fogliette dei pioppi e dei platani. Non erano isuoni delle campanuzze appespe al collo delle caprette, sbrancate lunghesso la via, sulle rive del fosso o intorno alla Croce di san Bartolomeo. Non eran le voci delle acque susurranti che si dilagano alle radici del Monte Spaccato, e s’accordano alle preghiere de’ garzonetti slavi imploranti l’elemosina de’ forestieri, che al rumor delle ruote e allo scalpito de’ cavalli li mirano per lungo tratto venir dietro alla vettura correndo con le braccia incrocicchiate sul petto. Erano le lievi armonie di un organetto lontano che si spandevano sui venticelli freschissimi del tramonto, il quale si stendeva vaporoso e infocato sui cocuzzoli e sulle rocce del Carso istriano. Quelle lievi armonie venivano procedendo lungo la strada che, fiancheggiata da mon tagne e da valli, conduce da Daino a Trieste.³⁴⁸

А младић који свира оргуљице управо свира једну од Дал’Онгарових балада инспирисаних словенском усменом традицијом, о тим врховима, каже аутор, односећи се дакле на баладу о вили са Драшци врха, *La Vila del Monte Spaccato*: „Aveva in quel punto il suonatore finito di recitare alcuni brani di una delle ultime Ballate di Dall’Ongaro sopra quei monti e i paesi che percorrevano.“³⁴⁹

³⁴⁵ *Ivi*, 330.

³⁴⁶ *Il Gondoliere*, 21.02.1846, a. XIV, n. 8, 120-128.

³⁴⁷ *Il Gondoliere*.

³⁴⁸ Giuseppe Vollo, *Matteo suonator d’organetto*, 120.

³⁴⁹ *Ivi*, 122.

7.2. Окалемити италијанску поезију лирском душом Словена

Словенска усмена традиција, пре свега лирска, привлачила је културне раднике тршћанског круга. У својим студијама о Словенима које су објављивали у тршћанском листу „La Favilla“, Казначић и Пуцић су умели да истакну вредност српских народних песама које су укалемљене у живот Срба, чинећи тиме радост узвишену, и утеху у боли. Два млада Дубровчанина су навели да је разних врста лирских песама, како тематски, тако и по регијама, па тако постоје разне варијанте. А поред старијих песама, народ ствара и даље нове песме, које се односе на одређену епоху повести народа, па тако певају, на пример, Црногорци о последњим борбама против Турака. Већина песама су љубавне што долази од поднебља:

I canti nazionali della Serba quasi anima di quel popolo s'innestano in tutte le occupazioni della sua vita, ne rendono solenni le gioje e confortati i dolori. Esultano colla donzella che depono il berretto verginale per assumere la corona di sposa, la giocondano ne' casalinghi lavori, la accompagnano nei campi, e ne esprimono la gioia allora che raccoglie le messi. Cullano il bambino, cantano l'amore del giovane, consolano il desco del vecchio, e sulla bara gli intonano la canzone morlilaria. Gli parlano della sua fede, delle sue superstizioni, e delle sue festività. Conosciuti egualmente in tutte le terre abitate da quel popolo, offrono delle lievi diversità in alcune provincie, cagionate per l'ordinario dalla fisica posizione o dalle loro politiche vicende. Comune a più canti l'introduzione, sempre immaginosa e abbondante, quasi ad aprire la via alla ispirazione del canto che segue più franca e più viva. – De' più antichi non conosciuti i bardi, i quali nel dettarli più pensarono ad esprimere l'affetto potente che li dominava, di quello che alarsi un nome tra loro eguali. De' più moderni, molti ne dobbiamo ad accattoni che privi degli occhi vanno errando da villaggio in villaggio, da porta in porta, e trovano nel comunicare l'intimo senso del bello, alcuna consolazione al terribile infortunio che li fa errare senza luce. Oltre questi, ad ogni circostanza che formi epoca nella storia della nazione, o delle

singole contrade, sorgono tra il popolo, poeti che la eternano col canto. Così cantarono gli abitanti del Montenero gli ultimi scontri coi soldati d’Austria, e coi vicini Ottomani. – Basterebbe forse questa armonia intimamente connessa alle abitudini della vita patriarcale de’ Slavi per combattere coloro che frantesero la natura di que’ popoli e ne svisarono la storia e i costumi. – Una gran porzione di questi canti è sacra all’amore, e questa passione viene dipinta con tutta quella gentilezza di colorito che ammirasi nella poesia anacreontica dell’antica Grecia. Lontani da certi impetuosi affetti che resero forse torbida e bizzarra troppo la poesia nordica, e dalla vacua mollezza che tolse nerbo e colore alla poesia del mezzodì, essi conservano fresche e vivaci tuttora le tinte derivate dal cielo purissimo, dalla terra profumata di mirto e di cedro e coperta da boschi d’ulivo, di rose, e di aranci.³⁵⁰

Српске народне песме привукле су и једног другог сарадника из тршћанског културног круга, Трогиранина Јакова Ћудину (Giacomo Chiudina, 1823-1900)³⁵¹, уредника листа “Osservatore dalmato“ који је убрзо после Томазеа објавио превод словенских народних песама, *Canti popolari slavi*, 1847³⁵². Ћудина је у тршћанском листу „La Favilla“ објавио три песме: *Sei mia in ogni modo*³⁵³, затим *L’infedele punita*³⁵⁴ те *Un pensiero slavo*³⁵⁵.

Прва песма, *Canto popolare slavo. Versione. Sei mia in ogni modo* („Словенска народна песма. Препев. Ти си моја свакојачко“), представља дијалог између девојке и младића, младић се девојци удвара, али она га одбија и кад изјави да би пре отишла у неко преноћиште и ту се претворила у златну шољицу, младић одвраћа да би онда био газда тог преноћишта; кад затим девојка изјављује да његова неће бити јер ће се пре претворити у зрно кафе, младић опет одвраћа да би онда био власник кафетерије; девојка каже затим да ће отићи у шуму и претворити се у славуја, а младић ће онда бити ловац и уловиће је; на крају девојка изјављује да ће

³⁵⁰ К. е Р. [Kaznacic, Pozza), *Canti popolari, La Favilla*, а. VII, n. 17, 15.09.1842.

³⁵¹ Mate Zorić, *Književni dodiri hrvatsko–talijanski*; Walter Tomas, *Gazzetta di Zara u preporodnom ozračju*; *Hrvatski biografski leksikon*, 3., Zagreb: Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb, 1993; Vesna Kilibarda, Jakov Čudina i Crna Gora, *Filološki pregled*, XXXVIII/2, 2011, 69-85; К. Р., Dr Jakov vitez Kjudina, *Bosanska vila*, IX/1894, br. 11, 161–162; Mate Zorić, Čudina (Chiudina), Jakov, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, MCMLVI, tom 2, 636; Karmen Milačić, Čudina, Jakov, *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993, tom 3, 163.

³⁵² Томазео је представио овај превод у чланку: *Canti del popolo slavo tradotti dal signor Giacomo Chiudina, Il Dalmata*, а. II, 1867, n. 99.

³⁵³ 15.03.1846, а. I, dec. II.

³⁵⁴ 05.04.1846, а. I, n. XIV.

³⁵⁵ 26.07.1846, а. I, n. XXX.

се бацити у море и претворити у рибу, а он одговара да ће направити мрежу да је улови. У ствари ово је варијанта песме *L'amante inevitabile*:

Cara fanciulla, mi bel desio,
Vuoi tu chiamarti l'idolo mio?

O giovincello, nol sarà mai,
Per tua diletta tu non m'avrai.
In un ostello vorrei recarmi,
E in una tazza d'oro cangiarmi,
Prima che dirmi la tua diletta.

Ed io, leggiadra mia giovanetta,
Sarei padrone di quell'ostel,
E tu saresti un mio giove.

O giovincello, nol sarà mai,
Per tua diletta tu non m'avrai.
Al caffè lieta me n'anderei,
Ed una chicchera farmi vorrei,
Prima che dirmi la tua diletta.

Ed io, leggiadra mia giovinetta,
Per te mi cangio nel caffettier,
Così saresti nel mio poter.

O giovincello, nol sarà mai,
Per tua diletta tu non m'avrai.
Lungi ne' boschi da te m'involò,
Vesto le piume del rosignuolo
Prima che dirmi la tua diletta.

Ed io, leggiadra mia giovinetta,
Del cacciatore l'arme pernd'io,
Così saresti l'uccello mio.

O giovincello, nol sarà mai,
Per tua diletta tu non m'avrai.
Vorrei gittarmi nell'alto mar,
E in pesciolino vago mutar,
Prima che dirmi la tua diletta.

Ed io, leggiadra mia giovinetta,
Sottile rete per te farei,
E nella rete ti piglierei.
O quinci, o quindi la mia diletta
Esser tu devi, o giovinetta.

У другој песми, *Canto popolare slavo. L'infedele punita* („Словенска народна песма. Кажњена неверница“), реч је о Јелини / Јелки, с којом се на почетку опрашта муж Герман који иде у борбу, у нади да ће је верну наћи по повратку. Кад Јелина једног дана оде у планину по воду, сретне Петра Латковина (Latcovino / Latkovino) који носи беретку и у њој каранфиле. Кад се врати белом двору, она пошаље своју даму од поверења да каже Латковину да га позива у свој двор, на вечеру, да јој донесе каранфиле, а двор има девет врата и биће му отворена она која су најсакривенија. Кад дође тренутак, Латковин стиже у двор, везује коња у штале, веселе се, вечерају а затим заспе. Кад се у поноћ врати Герман и тражи од Јелине да му отвори врата, Јелина сакрије Латковина, и отвори мужу врата, који пита зашто није послала слушкињу да то уради. Јелина му одговори да јој је било жао да пробуди слушкињу која се жалила да је боли глава. Герман жели да јој верује, али пита је откуда коњ у штале, и беретка са цвећем. Она му одговори да је претходне вечери ту прошао један ратник коме је понудила вино и он јој је у знак захвалности оставио коња. И опет Герман жели да јој верује, али је пита како то да јој је коса сва замршена, а образи румени, и Јелена одговара да је претходне вечери била у врту где јој је наранца обојила образе, а дрво јабуке замрсило косу. И опет Герман жели да јој верује. Али тад јој Герман затражи кључеве од своје собе, и Јелка му одговори да их је поломила, и у том тренутку јој Герман не верује, назива је неверницом и тражи јој кључеве и припрети да ће јој у

противном одрубити главу. Силом отвара врата и наилази на Петра Латковина који му каже да је био позван у двор. Герман га избацује напоље, а затим се обраћа Јелини и пита је како жели да умре: да ли да јој млин самелје кости, да ли да је коњ копитама прегази, или да умре од ватре кад га буде служила за вечером. Јелина бира да служи мужу вечеру и Герман јој запали хаљину посуту воском, а кад је пламен стигне до колена, она тражи милост, но Герман не попушта. Кад пламен дође до груди, опет га моли да јој опрости, али ни ту Герман не попушта. Затим пламен стиже до очију и још једном Јелина моли да јој опрости, но Герман не попушта и Јелина жива изгори:

Quando alla pugna s'accigneo Germano,
Nelle corti la sua bella lasciava
Così dicendo: addio, Jelina mia,
Parte più cara del mio cuore, al campo
Vo, tra due lune al tuo seno ritorno;
Pel tuo decoro e mio fida ti serba.
E Jelina la vaga rsipondea:
Va, mio dolce Signor, vanne con Dio!
Pria che nel mezzo del cammin giungesse
Jelca pigliò la brocca, e dietro al monte
Andò per acqua. Giunta alla fontana
Vide Pier Latcovin, che adorna avea
Di garofani freschi la berretta.
Gli diceva la vaga di Germano:
Buon dì, leggiadro giovinotto, ah! dimmi
Ov'hai tu compri sì gentili fiori?
Ed ei: sii sana, o donna di Germano;
Compri non gli ho, ma sol si danno in dono.
Corse Jelina nelle bianche corti,
E chiamò la sua fida cortigiana:
Odi, mia dolce; dietro al monte corri
E lì ritroverai Pier Latcovino
Che garofani freschi ha intorno al crine:
Digli, mia fida; ti saluta, o Pietro,

La vaga di Germano, ed alla cena
Questa sera t'invita, onde le rechi
Que' bellissimi fior della berretta.
Nove porte ha il castel; la più nascosa
Aperta ti verrà, Germano è al campo.
La cortigiana s'avviò ratta al fonte
E trovollo. Buon dì, Signor, gli disse,
Ti saluta la bella di Germano,
E te alla cena questa sera invita
Che i garofani freschi a lei tu rechi;
Nove porte ha il castel; la più nascosa
Aperta ti sarà, bel giovanetto
Poichè lungi è Germano. Udilla Pietro,
Forte bramò la sera, e giubilante
Alle corti s'avvia. Mette il cavallo
Di Germano nella stalla, il brando appende
La 've pendeva di Germano il brando,
E la berretta, ov' ei posar la suole.
Lieti cenaro, e s'addormir più lieti.
Quand' ecco a mezza notte ode la voce
Di Germano, che la chiama: "O mia Jelina,
Apri, diletta mia, le bianche corti".
Trepidante balzò dal letto, incerta
Che far dovesse. Dentro ascose Pietro,
Indi ratta a Germano le porte aperse.
Germano le chiedea: "Perchè mia Jelka,
La cortigiana non hai tu chiamata
Ad aprirmi e mie candide corti?,, —
"Deh! credi a Jelka, mio dolce Signore.
Jer sera s'allettò con fòrti lai
La cortigiana per dolor di capo,
A risvegliarla mi piangeva il core".
E Germano: "Ben sta, Jelina mia,
Se bugiarda non è la tua parola.
Ma . . . quel cavallo nella stalla? e d'onde

La berretta de' fiori? e qual vegg' io
 Estranio brando che al mio chiodo pende?" —
 "Deh! credi a Jelka, mio Signor. Jer sera
 Passò un guerriero per le nostri corti,
 Mezza brocca di vin gli detti, ed egli
 In pegno mi lasciò questo cavallo,
 Nè sol, ma il brando, e la berretta sua".
 E Germano: "Ben sta, Jelina mia,
 Se bugiarda non è la tua parola.
 Ma . . . perchè scarmigliate hai tu le chiome,
 E le tue bianche gote scolorite ?, —
 "Deh! credi a Jelka, mio Signor. Jer sera
 Fui nel giardino; scolorimmi il viso
 L'arancio, e il pomo mi scompose il crine".
 E Germano: "Ben sta, Jelina mia,
 Se bugiarda non è la tua parola.
 Della camera mia reca le chiavi". —
 Deh! credi a Jelka, mio Signor. Jer sera
 Fui nelle stanze tue, ruppi le chiavi".
 Ma sdegnato Germano: "Or su le chiavi
 Dammi, infedel, che ti recido il capo".
 Col piè percosse e spalancò le porte,
 E dentro ritrovò Pier Latkovino.
 "È forza, o buon voler, che quì ti mena!" —
 "Se forza fosse", Pietro gli dicea,
 "Nel monte ella saria, ma buon volere
 È nella corte tua, che fui chiamato".
 Fuor lo lascia Germano, e a lei rivolto
 "Ascolta, infida: o vuoi che l'ossa tue
 Sien stritolate da' mulini, o vuoi
 Morir da zampe cavalline pesta,
 O di lume servir alla mia cena".
 Tinta di morte gli dicea la donna:
 "I' non son grano, che il mulin mi macini,
 Erba non sono che i corsier mi pestino.

Ma di lucerna vo' servirti a cena".

L'udia Germano, e le poneva indosso
 Cerea camicia, e sotto accese il fuoco.
 Quando giungea la fiamma alle ginocchia
 A Germano Jelina supplicava:
 "Non avresti pietà di giovinezza,
 Nè di questi miei piè bianchi e leggiadri
 Che volavano intorno alle tue corti?"

Ma le sue preci non muovean Germano,
 Ch'anzi vie più nutria la fatal fiamma.
 Quando la fiamma alle sue man giungea
 A Germano Jelina supplicava:
 "Non avresti pietà di giovinezza,
 Nè di queste mie man candide e belle,
 Che ti portavan vezzeggiando il figlio!"

Ma le sue preci non muovean Germano,
 Oh' anzi vie più nutria la fatal fiamma.
 Quando giungea la fiamma alle mammelle,
 A Germano Jelina supplicava:
 "Non avresti pietà di giovinezza,
 Nè di queste mie candide mammelle,
 D'onde il pargolo tuo succhiò la vita".

Ma le sue preci non movean Germano,
 Ch'anzi viepiù nutria la fatal fiamma.
 Quando giungea la fiamma agli occhi neri,
 A Germano Jelina supplicava:
 "Non avresti pietà di giovinezza.
 Nè delle nere mie pupille, o crudo,
 Che tanto si beavan nel tuo figlio?"

Ma le sue preci non muovean Germano,
 Ch'anzi vie più nutria la fatal fiamma
 Finchè l'ebbe bruciata viva viva.³⁵⁶

³⁵⁶ В. и: *Canti del popolo Slavo tradotti in versi italiani con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi per Giacomo Chiudina*, Volume Primo, Firenze: Coi Tipi di M. Cellini e C. alla Galileiana, 1878, 155-159. Latcovino je y ovom издању Latkovino.

Трећа је песма, *Un pensiero slavo* („Једна словенска замисао“), најкраћа, само две строфе:

Due sorelline non avean fratello,
Di banca e rossa seta lo intrecciar;
Di bosso gli faceano un busto bello,
I neri rai di due brillanti ornar.

Per sopraciglia sanguisughe avea,
E per denti di perle un doppio fil;
Zucchero in bocca, e mel gli si ponea:
Mangia, dice agli, e poi parla, o gentil.

Ради се, у ствари, о преводу српске народне песме *Сестре без брата*:

Двије сеје брата не имале,
Па га вију од бијеле свиле,
Од бијеле и још од црвене;
Струк му међу дрво шимширово,

Црне очи два камена,
Обрвице морске пијавице,
Ситне зубе два низа бисера;
Залажу га медом и шећером:
„То нам једи, па нам пробесједи.“

Ова је песма значајна јер ју је Дал’Онгаро већ описао претходно, 1840. године, у свом чланку о словенској народној поезији³⁵⁷ где говори о љубави између сестре и брата код Словена, и излаже у прози о једној народној балади која “narra di due giovanette prive di fratelli le quali stanno fabbricando un fantoccio con due pietre nere al luogo degli occhi e due filze di perle fra le labbra: elle finiscono col

³⁵⁷ Persida Lazarević Di Giacomo, La teoria di Francesco Dall’Ongaro sulla tradizione orale dei serbi: Sulla poesia popolare dei popoli slavi; Domenica di sera; Dei canti popolari illirici, *Filološki pregled*, 25, 1998, 97-110.

dirgli *ed or che hai la bocca, cibati e cresci e ci sarai fratello.*”³⁵⁸ Дал’Онгаро је истакао да жена међу Србима воли прво брата, затим кума, па тек онда мужа: “*la donna fra i Servii ama prima il fratello poi il suo paraninfo e finalmente lo sposo*”³⁵⁹, а затим опет у прози описује једну другу српску лирску песму која би одговарала песми *Највећа је жалост за братом* и каже да је та Српкиња у једном дану изгубила мужа, пријатеља, и брата те је из љубави према мужу почупала себи косу, из љубави према пријатељу је унаказила своје лице, а за братом је ископала себи очи. Коса је порасла, ране на лицу су се временом исцелиле, али ископане очи нису више сјале јер за братом срце никад не престаје да крвари:

Ella perdette, disse un'altra canzone, in un sol giorno perdette il marito, l'amico, il fratello: per l'amore del primo si strappò i capelli, per l'amore del secondo lacerò la guancia, per l'amore del terzo si trasse gli occhi. I capelli tornarono a crescere, le ferite della guancia furono rimarginate dal tempo, ma gli occhi strappati non brillarono più, perché il cuore che sanguina per un fratello non cesserà mai di sanguinare.³⁶⁰

О песмама које је Ћудина превео и објавио у тршћанском листу је издавач Ћудининих превода словенских песама навео да је управо наведени књижевни лист из Трста, „*La Favilla*“ објавио 1846. године неколико тих песама: „*Ne parlò con onore la Favilla, giornale letterario di Trieste, pubblicando ancora nel 1846 in vari suoi numeri parecchie di queste poesie.*“³⁶¹ А о томе да је „млади образовани Далматинац“ Јаков Ћудина превео *Горски вијенац* говорио је и Пачифико Валуси у листу „*Osservatore Triestino*”³⁶², како и преноси издавач Ћудининих превода. Каже Валуси да су многе од Ћудининих лирских и патриотских песама на уснама народа, и да је те године објавио у Бечу једну историјску драму која има за тему ослобађање Црне Горе од османлијске власти, што се десило у XVIII веку. Валуси сматра да је то дело истовремено књижевно и политичко и да црногорски владика зна како да у свом народу подстакне мржњу према Турчину. Додаје да се о овој историјској драми говори да је изузетно лепа и да је састављена по моделу грчких

³⁵⁸ Francesco Dall’Ongaro, Sulla poesia popolare dei popoli Slavi, *La Favilla*, 12.04.1840, 115.

³⁵⁹ *Ivi*, 16.

³⁶⁰ *Ibidem*.

³⁶¹ *Canti del popolo Slavo tradotti in versi italiani con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi per Giacomo Chiudina*, Firenze: M. Cellini, 1878, 17.

³⁶² *L’Osservatore Triestino*, 17.10.1847, n. 125.

трагедија, и да је унесено „Коло“ које је типично за црногорски народ. Читамо, дакле, како је Валуси тада написао, да се један образовани млади Далматинац, Јаков Ћудина, подухватио да преведе на италијански стихове драме црногорског владике и жели му да успе у том подухвату јер ће сигурно у Италији публика желети да чита ово дело. Далмација је терен на коме се италијанска и словенска раса и језик укрштају и мешају међу собом, па је управо то место где је могуће упознати обе књижевности. До Далматинаца је стога да на томе раде, јер с једне и друге обале Јадрана материјална и интелектуална комуникација ће временом само порастати и бићемо захвални онима који су то зачели. А Италија, као што је прихватила позитивно Томазеове и Пелегринијеве преводе илирских и уопште словенских ствари, тако ће бити захвална и Ћудини на овом дару:

Molti de' suoi canti lirici e patriottici sono sulla bocca del popolo, perchè egli canta a gente, fra cui la poesia vive altrove che nei libri, e canta cose, in cui tutti consentono, e che eccitano la fibra popolare. Questo anno ei pubblicò a Vienna un dramma storico, che ha per soggetto l'emancipazione del Montenero dal dominio ottomano, avvenuto allo scorcio del 1700. Si vede che questa è opera letteraria e politica ad un tempo; e che il Vescovo principe sa mantenere nei suoi l'odio alla soggezione del Turco. Questo suo dramma storico lo dicono lavoro bellissimo, e fatto al modo de' greci, nelle cui tragedie c'è sempre qualche cosa di epico allato al drammatico. Gl'intermezzi sono formati da danze con canti in coro. Questa danza chiamasi Kolo, ed è affatto caratteristica della loro nazione.

“Un colto giovane dalmata, il Signor Giacomo Chiudina, imprese a tradurre in versi italiani il dramma del Vladika del Montenero, e noi aguriamo bene della sua impresa, poichè di certo in Italia si vorrà leggere questo suo lavoro. La Dalmazia, ove le razze e le lingue slava ed italiana s'intarsiano, si compenetrano, dev'essere il campo sul quale vengano a conoscersi anche le due letterature. Sta ai Dalmati l'imprendere quest'ufficio d'intermediari; che dall'una all'altra riva dell'Adriatico le materiali ed intellettuali comunicazioni non possono che andar crescendo in avvenire, e si dovrà gratitudine agl'iniziatori di questa opera del tempo. L'Italia, che fece buon viso alle traduzioni del Tommaseo, del Pellegrini, ed a tutte le più recenti pubblicazioni sulle cose illiriche slave in genere, vorrà essere grata al Chiudina di questo dono, ch'ei le fa”.³⁶³

³⁶³ *Canti del popolo Slavo tradotti in versi italiani con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi per Giacomo Chiudina*, 8-10.

Валуси овде поред Ћудине помиње и Фердинанда Пелегринија (Ferdinando [de] Pellegrini, 1798-1869), јер је “La Favilla” објавила неколико народних песама које је превео Пелегрини, и све три песме су узете из прве књиге српских народних песама Вука Караџића: *L'amante inevitabile* („Неизбежни љубавник“, превод песме *Tu si моја свакојако*)³⁶⁴, затим *Un desiderio della moglie di Karadjordjo* („Једна жеља Карађорђевој жене“, превод песме *Молитва Карађорђевице*), и на крају *La morte di Emina* („Смрт Емине“, превод песме *Опет тврђа у вјери*):

L'amante inevitabile

O giovinetta, anima mia,
Tuo fido amante vuoi ch'io mi sia?
Tu parli in guisa, mio garzoncello,
Che m'hai l'aspetto d'un pazzerello;
Tranquillo sto, — ciò non sarà.

Pria trasformarmi nel nappo d'oro,
Che ai passeggierei reca ristoro,
Ch'esser tua amante i' ini vorria.
— Ed io son l'oste; però sei mia.
— Tu parli in guisa, mio garzoncello,
Che m'hai l'aspetto d'un pazzerello;
Tranquillo sta, — ciò non sarà.
Te l'assicuro sulla mia fè
Mutarmi in tazza pria da caffè,
Ch'esser tua amante i mi vorria.
— Son caffettiere; però sei mia.

— Tu parli in guisa mio garzoncello,
Che m'hai l'aspetto d'un pazzerello;

³⁶⁴ Уп. горе наведену песму коју је објавио Ћудина: *Canto popolare slavo. Versione. Sei mia in ogni modo Sei mia in ogni modo*, („Словенска народна песма. Препев. Ти си моја свакојако“).

Tranquillo sta, — ciò non sarà.
In tordo o quaglia prima mutarmi,
Allodoletta, pernice farmi,
Ch'esser tua amante i' mi vorria.
— 'Son cacciatore; però sei mia.
Tu parli in guisa, mio garzoncello,
Che m'hai l'aspetto d'un pazzereello;
Tranquillo sta, — ciò non sarà.

O giovinetto, pria diventare
Un pesciolino dell'ampio mare,
Ch'esser tua sposa, i' mi vorria!
—Parlasti invano; tu sarai mia.
Però ch'io pronta tengo una bella
Serica rete, tu certo in quella,
O presto o tardi, v'incapperai,
E ad ogni costo mia diverrai.

Un desiderio della moglie di Karagiorgio

Al ciel di Karagiorgio la consorte
Preghiera fervidissima porgea,
Onde una figlia avesse alfin la sorte
Di partorir, perchè il padrin volea
Imporle un nome che l'agguagli all'oro;
Chiamandola col nome di Tesoro.
E a sè dicea: De miei desir la meta
Se raggiungessi, avvolta la vorrei,
Bambina ancora, in pannilin di seta
Trapunti d'oro, e in fascie pari a quei,
Perchè ella, avendo il nome di Tesoro,
Dormir potesse nel purissim'oro.
Ed alla mia bambina tutta bella
D'oro il più puro farò far la culla,
D'oro farò la coltrice, ed a quella

Sovrapporrò l'amabile fanciulla,
Perch'ella, avendo il nome di Tesoro,
Dondolar possa nel purissim'oro.
Cresciuta che sarà quella diletta,
E tosto che del fuso esperta sia,
Farò approntare un fuso, una rocchetta
D'oro massiccio per la cara mia,
Perch'ella, essendo il dolce mio Tesoro,
Fili con fuso e con rocchetta d'oro.
Quando la cara gioia finalmente
Abile mostrerassi a ricamare,
Allor d'oro purissimo e lucente
Un gentil telaietto farò fare,
Perch'ella, avendo il nome di Tesoro,
Ricamar possa su telaio d'oro.

La morte di Emina

Quali mai parton dolorose grida
Dal forte di Glamocz! forse è la fata,
O veramente è il fischio della serpe?
Non è la serpe, non la fata, è Emina
Giovinetta bellissima che piange
Sul periglio fatai che le sovrasta.
La tiene il Bano imprigionata e vuole
Ch'ella per sempre abiuri a Maometto:
Ma pria che condiscendere al comando
Emina vuol dalla rocca turrata
Precipitarsi, e perdere la vita.
E volge al Bano questi accenti: un solo
Un sol momento mi concedi, ch'io
Salga la torre a contemplar la bella
Natura sorridente. — Ei lo permette,
Ed ella velocissima salendo,
Vede da lunge biancheggiar la sua

Casa paterna, e un'altra casa ov ella
 Nel sorriso dei primi anni beati
 Al lavoro, e a virtù venne educata.
 E addio patria sciamò, padre adorato
 Addio per sempre, e a te scuola de' miei
 Giorni infantili che timori tanti
 Mi mettevi nel core il mio saluto
 Ultimo vola: e la candida veste
 Piegata, e la bellissima persona
 Slanciando dalla torre alta mina,
 E così muore l'infelice Emina.
 Poi che del Bano il lagrimoso evento
 Giunse a notizia, celere egli corse
 Al luogo dove la leggiadra estinta
 Precipitò; sul contraffatto viso
 La baciò a lungo, ed una tomba eresse
 Di roseti e cipressi e salci e mirti
 Tutta ricinta, sospendendo ai rami
 Dei pomi d'oro. E raccontò la fama
 Che sette soli non ancor decorsi
 Su quella tomba una viva fiammella
 Apparisse, ed or languida or vivace
 Risplendesse d'intorno. Ed anche aggiunse,
 Che la madre d'Emina ivi venuta
 Tanto ebbe duolo e lagrimò cotanto,
 Che della figlia fu sepolta accanto.

Горе наведени Фердинандо Пелегрини, родом из Задра, веома је рано, већ 1846. објавио преводе словенских народних песама, *Saggio di una versione di canti popolari slavi*³⁶⁵ које је све преузео из прве књиге збирке Вука Караџића³⁶⁶. Мате Зорић³⁶⁷ истиче да је „La Favilla” поменула да је у превођењу наших народних

³⁶⁵ Ferdinando De Pellegrini, *Saggio di una versione di canti popolari slavi*, Torino: Stabilimento Tip. Fontana, 1846.

³⁶⁶ Mate Zorić, Ferdinando Pellegrini – prevoditelj naših narodnih pjesama, у: Mate Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, Split: Književni krug, 1992, 485.

³⁶⁷ *Ivi*, 483.

песама Пелегрини претекао Томазеа. Пелегрини је свој превод народних песама посветио песнику и уметнику, аристократи пореклом из Ђенове, Ђан Карлу Ди Негру (Gian Carlo Di Negro, 1769-1857) који је, како и стоји у посвети, окупљао у својој вили³⁶⁸ у Ђенови чувене културне раднике тог времена, као на пр. Мадам де Стаел, Манцони, Чезаре Канту, Стендал, Гуљелмо Пепе (Guglielmo Pepe), Николо Паганини и др. У предговору другом издању, из 1847. године³⁶⁹, које је посветио пољском дипломати, државнику и писцу Адаму Чарториском (Adam Jerzy Czartoryski, 1770-1861), надовезује се на обавештење читаоцима из првог издања о словенским народним песмама, да их је преузео из збирке заслужног и неуморног Вука Стефановића Караџића, а истакао је и заслугу Николе Томазеа. Каже Пелегрини да народне песме Европе садрже нову снагу, а песме Словена, којих је више од осамдесет милиона и простиру се од Јадрана до Црног мора, поседују и урођену једноставност. Наглашава да су Француска, Енглеска и Немачка превеле на своје језике добар део песама Словена, и тиме величале ту лепоту, и овде каже да је за свету љубав домовине објавио неке од тих песама 1846. године као *Saggio di una versione di canti popolari slavi* („Извод из једног препева словенских народних песама“), које поново објављује и овом приликом додаје неке нове песме из богатог „рудника“ баштине Словена, чиме се потврђује изузетност њихове народне поезије:

Che tra i canti popolari delle varie nazioni Europee emergano per una certa loro novità d'immagini, per forza d'affetti, e per nativa semplicità quelli della nazione Slava, è ormai opinione così radicata, che qui stimo inutile spendere parole a dimostrarla. L'ampie terre di questa grande famiglia che desta le generali simpatie, famiglia composta di ottanta e

³⁶⁸ О овој вилети (Villetta Di Negro) је песму написао биограф Иполита Биндемонтеа, Бенасу Монтанари (1789-1867). В.: [Benassù] Montanari, Sulle feste della Villetta Di Negro, *Il Gondoliere*, а. V, п. 36, 09.09.1837 (уп. *Il Gondoliere*, а. V, п. 35, 02.09.1837). Вилета Ди Негро је данас парк у Ђенови, отворен за грађане.

³⁶⁹ Ferdinando De Pellegrini, *Saggio di una versione di canti popolari slavi*, Seconda edizione riveduta ed accresciuta dal traduttore, Roma: Tipografia di proprietà di Gaet. A. Bertinelli, 1847. Пелегринијеве преводне словенских песама је похвалио патриота Аугусто Аглеберт (Augusto Aglebert, 1810-1882) у листу *Il Povero. Foglio popolare* (а. II, п. 7, 20.03.1847) где је истакао да књижевна делатност Пелегринија повезује Словене и Италијане и нада се да ће славизам једног дана наћи своје место међу Италијанима те да ће Италијани напоскон одати поштовање словенском народу: „È da augurarsi che il sig. De Pellegrini che si mostra non solo maestro delle lingue slava e italiana, ma dello spirito di amendue le letterature, prosegua l'opera sua, e faccia dono all'Italia di tutti que' lavori che ponno tornare utili ad ambe le nazioni, acciochè lo slavismo tornando un giorno com'è sperabile e desiderabile alla vita, trovi gli elementi della sua civiltà palesi al mondo, e Italia per la prima offra a questa finora sfortunata nazione il suo tributo di onoranza e di venerazione.”

più milioni di uomini, e che si estende dalle rive dell'adriatico sino a quelle del Mar-nero, ricevono già da unanime grido il saluto di terre privilegiate della poesia popolare.

E in fatti la Francia, l'Inghilterra, e la Germania nelle loro favelle trasportarono un buon numero di canti di quel popolo, e ne magnificarono le bellezze, e quando io per soddisfare a sacro amor di patria coi tipi dello Stabilimento tipografico Fontana in Torino pubblicava nell'anno 1846 un saggio de medesimi, saggio che al presente riproduco coll'aggiunta di nuovi, sorsero molti giorni della Penisola a farne parola, e concordi, senza esitanza, accordarono, tra le poesie popolari, il primato alla Slava. E quel concorde voto, e la lusinghiera accoglienza ei' ebbe l'umile mio lavoro, e gli eccitamenti d'uomini di lettere distintissimi, mi diedero animo a pubblicare questa nuova edizione, coll'intendimento di diffondere e far sempre più conoscere all'Italia, quale ricca miniera di popolari armonie posseggano gli Slavi.

Dissi, nelle poche linee che servono di proemio all'antecedente edizione, che credeva non fosse quello il momento di far cenno del carattere e del genio della Slava popolare poesia, e che nemmeno lo riteneva del tutto necessario dopo quanto fu scritto da parecchi altri cultori e studiosi delle grazie slave, e in particolare dopo quanto fu dottamente discorso da quel potente ingegno di Niccolò Tommaseo, a cui più che la patria comune, fa la compagnia degli studj giovanili mi lega una giusta ammirazione, ma siccom e' della eroica più che d'ogni altra si occupò: così trovo ora di dire alcun che brevissimamente dell'erotica, e di quella poesia che alle varie combinazioni della vita viene applicata, ed in cui meglio che altrove l'indole della nazione ed il genio si rivela.

Dirò dunque: che la poesia popolare, che io tradussi è tale, che, derivando da un popolo educato tutto all'istessa foggia, circondato dalle medesime circostanze, e per conseguenza avente eguali passioni ed inclinazioni, la si può chiamare rispetto a questo popolo poesia generale, essendo in ciascuna, breve o lunga che ella sia, dipinta qualche virtù o qualche vizio della nazione, che come è proprio dell'individuo, così lo è eziandio di tutta la popolazione. E ciò sia detto per quello riguarda il suo carattere generale, dote principalissima d'ogni poesia che voglia eterna durare ed essere tale da ajutare ai bisogni dell'uomo.

L'oggetto di questi canti è così multiplice, quanto le varie combinazioni della vita. Il canto esilara le nozze, prelude ai pargoli, piange gli estinti, deplora gli sventurati, rallegra le messi, si occupa il verno al focolare, è messaggio di amore, spesso la prima amorosa dichiarazione, od imbasciata, talora non infausto scherza alle mense e si trastulla. La caccia, il cavallo, il bosco, la notte lucente di stelle, l'ovile, la danza sono soggetti di canto bellissimi e continui.

Ove si miri alla costruzione decanti popolari, trovasi che secondo le passioni, ora sono snelli e rapidissimi, ora lenti, intralciati di ripetizioni continue, e di ritornelli; trovasi che canti moltissimi cominciano alla stessa maniera, ancorché in progresso uno dall'altro differisca e per soggetto, e per sviluppo: ma in molti, anzi nella più parte si ravvisa un'andar franco, e spedito, immagine vera dell'agitazione dell'animo, che gli ha prodotti. Le idee più vagheggiate ne' canti popolari slavi, sono quelle ricevute dall'agricoltura, dalla caccia, dalla pastorizia, dalla pescagione nei fiumi, dai loro rozzi casolari, dalle semplici ed ingenua loro costumanze, spesso dai loro pregiudizii, per cui talora la poesia di simboli si compiace, e di lontane similitudini, che hanno in se del misterioso, e in certo modo del sacro. Non mancano anzi sono frequentissime le idee gentili, le risposte argute, i motti frizzanti, segni d'un popolo svegliato, e vivente sotto un cielo bellissimo, in campagne ridenti.

Le qualità dello stile onde sono dettati questi canti mi si presentano ammirabili. Tutto in essi è vita e favella, tutto vien personificato con potenza e verità. La verginella parla ai fiori che coglie e riceve da quelli risposta — il cacciatore indelta il suo falco, che intelligente, ubbidisce al volere del suo padrone — per una stella lo sposo spaccia una imbasciata alla sposa — e così via via. La lingua n'è purissima e castigata oltremodo, e benché di forti iperboli usi frequente, ne traslati è moderatissima, e talvolta in interi canti ne fa senza.

Tale dunque, secondo la mia opinione si è il carattere, il soggetto, la struttura, lo stile di quei canti popolari slavi che trascelsi in buon numero dalla raccolta fatta da quel benemerito delle cose patrie, ed instancabile Vuko Stefanovich Caracich, e in parte raccolti io stesso dalla voce del popolo, e che da me voltati in metro italiano, ora offro in questo volumetto, che altro non presenta, come dissi, se non un saggio di quei troppi più che ho già tradotti.

Osserverò d'essermi attenuto più scrupolosamente che potei all'originale, e che per conservare la caratteristica loro nativa semplicità, credetti bene di valermi di uno stile piano e facile come il più acconcio all'indole della popolare poesia.

E qui altro non mi resta a dire, che ripetere un voto: Possa questo saggio di canti Slavi sempre più diffuso e con favore accolto in Italia procurarmi, quanto prima, la propizia occasione di fare di pubblico diritto quella copiosa raccolta che tengo di già in pronto.

Пелегрини је 1848. објавио трећу, дефинитивну верзију превода³⁷⁰ народних песама где у предговору говори о главним карактеристикама наших народних лирских песама.

О пријему Пелегринијевих превода Мате Зорић каже:

Odjek te knjižice u talijanskim časopisima bio je znatan, a odraz je zanimanja, koje je za našu narodnu poeziju tada vladalo. Veliki broj povoljnih kritika ne može se pripisati samo njegovoj umješnosti i književnim vezama. Iako od prije poznat kao suradnik časopisa, kalendarâ i almanahâ, upravo je ovim prijevodima stupio u vezu s nizom književnika; to su Paolo Giacometti, Cesare Cantù, Angelo Brofferio, Giovanni Berchet, poznati nacionalni borac Giuseppe Mazzini, a i mnogi drugi, danas sasvim zaboravljeni.³⁷¹

А вредност Пелегринија као преводиоца је уочио Дал’Онгаро још 1843, дакле пре првог издања превода наших народних песама, како је забележио Мате Зорић, који је у чланку *Dei canti popolari illirici*³⁷² написао да је Пелегрини, који већ годинама ради на поетском препеву илирских народних песама, један од оних у Далмацији који воле своју књижевност и који се пре Томазеа бавио преводом наших песама:

Tra quelli che in Dalmazia amano efficacemente la patria letteratura vuol collocarsi il Dr. Pellegrini, il quale da molti anni lavora dietro ad una versione poetica dei canti popolari illirici raccolti da molti e in parte ancora da lui medesimo. Il Tommaseo ne diede già una versione in una prosa sì fedele ed armonica, che bene può far conoscere la natura di quella vergine poesia. Ma il Pellegrini se n’era occupato già prima che si pubblicasse la versione del Tommaseo, e può sempre rimaner desiderio in alcuni di vedere come al concetto illirico si adatti il verso italiano. Annunziando dunque a’ nostri lettori questa versione poetica, abbiamo creduto non poterlo fare in miglior maniera che pubblicando alcuni di questi canti che il signor Pellegrini ci regalava.

³⁷⁰ *Canti popolari slavi, saggio di una versione di Ferdinando de Pellegrini*. Terza edizione riveduta dal traduttore, Roma: Tipografia di proprietà di G.A. Bertinelli, 1848.

³⁷¹ Мате Зорић, Ferdinando Pellegrini – преводитељ наших народних pjesama, 486.

³⁷² Претпоставка да је аутор чланка управо Дал’Онгаро, *La Favilla*, 15.12.1843, а. VIII, n. XXIII, *Dei canti popolari illirici*, Saggio d’una nuova versione.

Но, и пре тога се Дал’Онгаро позабавио словенском усменом традицијом, конкретно српским народним песмама, кад је већ 1840. године објавио чланак *Sulla poesia popolare dei popoli Slavi*³⁷³ у коме сматра да је западна цивилизација одговорна што је поезија постала извештачена и удаљена од народа. Народна поезија, међутим, и то она чији су аутори словенски народи, садржи у себи материјал који спречава негативан утицај модерне поезије: “Nessuno, io credo, si maraviglierà che, parlando della poesia popolare, si accenni particolarmente quella dei popoli Slavi”³⁷⁴. У цивилизованој Европи, како сматра аутор, народна поезија више не постоји, већ међу оним народима који чувају своју традицију, па стога је потребно похвалити оне учене људе, – и у овом је случају Дал’Онгаро вероватно имао на уму и Вука Караџића, – који су сакупили ове последње одјеке примитивне поезије чија је судбина да окале ослабљену нашу поезију: “questi ultimi echi della poesia primitiva, destinati a ritemprare le fiacche immagini della nostra.”³⁷⁵ У сваком случају, сматра аутор, потребно је пожурити са сакупљањем ових поетских сведочанстава која су драгоцене јер кроз пола века их већ више неће бити: “da qui a mezzo secolo esse non saranno più.”

Дал’Онгаро је нагласио да су се Словени појавили само да воле и да певају: “gli Slavi apparvero sulla terra solo per amare e cantare“ и у хердеровској антителизи између примитивних народа и модерне цивилизације у једном другом чланку, *Domenica di sera* („Недељом увече“)³⁷⁶, хвали усмену креативност Словена, па би неки учитељ музике могао да искористи ову инспирацију и обогати своје партитуре. Тако су учинили они највреднији који су се родили и одрасли на оним местима где народ уме да пева:

Gli Slavi cantano anch’essi, ed è facile distinguere la loro musica monotona, e le prolungate cadenze delle loro ballate. Un maestro di musica che volesse approfittare di queste ispirazioni del popolo, potrebbe arricchire i propri spartiti di nuove idee. Così fecero i più valenti i quali nacquero e crebbero appunto in quei luoghi dove il popolo è più dato al cantare. Credetemi. L’arte più profonda non può dare que’ motivi originali che prorompono improvvisi dalla bocca e dal cuore del popolo, in quei momenti che

³⁷³ *La Favilla*, 12.04.1840, a. V, n. 15, 113-117.

³⁷⁴ *Ivi*, 113.

³⁷⁵ *Ibidem*.

³⁷⁶ Francesco Dall’Ongaro, *Domenica di sera*, *La Favilla*, 09.06.1844, a. IX, 20 suppl.

s'abbandona alle proprie impressioni, ed esala in misurate cadenze le sue memorie dolenti, e le sue liete speranze.

И даље у чланку о народној поезији Словена, Дал'Онгаро наглашава да су словенски стихови нежни и благи: "improntati d'una delicatezza, d'una tenerezza, d'una purità che li distingue fra tutti, e li pone in cima di tutti."³⁷⁷ За разлику од Европе која је у првој половини XIX века производила само вештачку и имитативну поезију, Словени су у стању да певају о својој прошлости, те цивилизована Европа може само да се диви овој чистој поезији, с обзиром да Европљани нису у стању да имитирају и да произведу то исто: "noi ammiriamo senza poter imitarli questi ingenui tesori che il nostro terreno non può più produrre."³⁷⁸ Но, Дал'Онгаро прецизира да иако поезија представља елеменат који уједињује све толико бројне и разуђене Словене, ипак трагове оригиналности не треба тражити у Русији, већ у Пољској и Србији.

Дал'Онгаро наставља о историји Словена цитирајући византијског писца Прокопија, и каже да по византијским изворима Словени, кад се припремају за рат, не носе са собом мачеве ни стреле већ народни инструмент гуслу јер Словене карактеришу снажне страсти и и велике неправде могу да их узбуде: "ha un carattere non fiacco, ma grazioso; e forti passioni e grandi ingiustizie possono solo commuoverlo."³⁷⁹

Аутор подвлачи да словенске жене певају у свакој прилици, опевају свој бол, задовољство, рођење сина, љубав. Том приликом упоређује народну поезију Словена са немачком народном традицијом и наглашава да су немачке народне песме конфузне³⁸⁰, све је у њима тако трагично и трнаво, док словенске народне песме изражавају патријархалну нежност и скоро детињу невиност: „esprimono una dolcezza patriarcale, una ingenuità, una innocenza quasi infantile”³⁶⁶. И још једном понавља да су Словени извадили мач само да би казнили неправду или одганали опресора, те да би се након тога вратили својим вредним, једноставним и мирољубивим навикама: „non brandirono la spada che per punire una ingiustizia, per

³⁷⁷ Francesco Dall'Ongharo, Sulla poesia popolare dei popoli Slavi, 114.

³⁷⁸ *Ivi*, 113.

³⁷⁹ *Ivi*, 114.

³⁸⁰ *Ibidem*.

opprimere un oppressore, per vendicar l'innocenza, e compiuta la loro missione tornarono alle loro abitudini operose ma semplici, poetiche ma pacifiche.”³⁸¹

Кад говори о словенској поезији, Дал’Онгаро сматра да је то пре свега лирска поезија: “la poesia slava è propriamente lirica”³⁸² јер он држи да је словенска душа у суштини лирска упркос свим несрећама које су се догодиле овим народима.

А кад је реч о љубавним поезијама, аутор излаже да су оне настале прво у Србији, као и да су аутори тих нежних стихова жене које прате на гулама и које певају своја идилична осећања, да би потом она која пева страшно запевала и проклела оног који ју је издао, па се тако од среће прелази до трагедије и изражавања очајања и смрти: “Tratto tratto però la cantatrice s’innalza fino agli accenti della passione, versa un torrente d’imprecazioni sul perfido che l’ha tradita, passando dall’estasi della felicità alla tragica espressione della disperazione e della morte”³⁸³. Затим наглашава да намерава да преведе неке од тих песама, односно да их прилагоди да би читаоци добили пример те поезије: “m’ingegnerò di tradurre alcune di queste canzoni nelle quali, a traverso le inevitabili modificazioni apparirà qualche traccia di quella poesia di cui parlo.”³⁸⁴ У ту сврху приноси три песме из прве књиге Вукових српских народних песама: *Ајде, душо, да се милујемо*, затим *Jovo e Maria* (*Јово и Марија*), и на крају *L’infedeltà* („Неверство“) за коју није сигуран извор, али садржи елементе наших песама *Прстен је залог праве љубави*, *Чуј је прстен оног и девојка* и бугарштице *Несрећна девојка*. Песме *La sera* и *L’infedeltà* је пренео и преводилац и писац Франческо Кузани (Francesco Cusani, 1802-1879)³⁸⁵ у свом делу о Далмацији, Јонским острвима и Грчкој које је објавио 1846-47. године³⁸⁶, и где каже да је ове песме елегантно превео Франческо Дал’Онгаро³⁸⁷:

³⁸¹ *Ibidem*.

³⁸² *Ivi*, 114-115.

³⁸³ *Ivi*, 115.

³⁸⁴ *Ibidem*.

³⁸⁵ В.: Р. Амадијо ди С. Филиппо, *Biografia di viaggiatori italiani*, Roma 1882, I, 569.

³⁸⁶ Кузани је 1840. кренуо, по моделу путовања у XVIII веку, на своје прво важно путовање, које је описао и објавио у два тома: *La Dalmazia e le isole Jonie e la Grecia (visitate nel 1840)*. *Memorie storico statistiche* (Milano: Tipografia e libreria Pirotta e s., 1846-47), с намером да пружи слику политичке ситуације, али и обичаја и књижевности Далмације и Грчке.

³⁸⁷ *Ivi*, 280.

*Vieni la sera è bella,
L'ora de' baci è giunta:
Cerchiamo al nostro affetto
Un placido ricetta.
Qual loco è a te più caro,
Il tuo verziere o il mio?
Ombra faranno a noi
I miei roseti o i tuoi? -*

*Dunque avrem ricovero
Ti prenderà chi passa
Per una rosa candida
Che il suo calice abbassa,
Ed io sarò stimato
Un bruno insetto alato
Che intorno a lei s'aggira
E i suoi profumi aspira!*

Jovo e Maria

*Spira una brezza che a traverso i piani
Porta un effluvio di giovani rose
Via via fin sotto il padiglion di Jovo
Ivi Jovo e Maria stavano assisi
Essa al ricamo, a scriver egli intento.
E Jovo scrisse fin che fogli avea,
Maria trapunse il suo gentil lavoro
Finché le venner manco i fili d'oro -*

*Cessaro entrambi, e si guardaro insieme:
Oh, disse l'uno: è ver, Maria, che piaccia
Solo all'anima tua l'anima mia,
E solo ami posar su queste braccia? -
- Oh! sì: l'anima tua solo m'è cara
E t'amo più che i miei fratelli uniti.*

D'un soffice origliero, opra di fata -

L'infedeltà

*Usignol bel usignolo,
O cantor dei dolci lai,
Dove fuggi, dove vai,
Or che il sol si corca in mar?
Vai tu forse d'altra vergine
A blandir le interne pene?
Altri lumi vai tu a molcere
Colle meste cantilene:
Altri lumi come i miei
Senza sonno, senza requie,
Nati solo a lagrimar?*

*Ah! tu forse peregrino
Altre terre a veder vai! -
Quando torni mi dirai
Se in quelli colli, in quelle valli,
Fra le genti a cui parlasti
Altra donna ritrovasti
Infelice al par di me.*

*Un monil di ricche gemme
Il mio collo circondò;
Un anello rilucente
La mia mano un dì fregiò. Eran dono di colui
Che io portava nel mio cor;
Eran pegno sacrosanto
Di sua fede e del suo amor.*

*Ahi! l'autunno venne intanto
E il monil andò disciolto;
E l'anello sacrosanto*

*Dalle dita mi fu tolto.
Come l'aura della sera
Sperde il balsamo de' fior
Così breve e passeggera
Fu la gioja del mio cor!*

Дал'Онгаро сматра да поезија Србије (“la poesia della Servia”) може да европским народима, старим и извештаченим као последица дуге цивилизације, изгледа као идила: “un idillio a noi popoli vecchi e artificciati dalla lunga civiltà”³⁸⁸. Истиче затим братску љубав која карактерише српски народ: “L’amore che lega fra loro i fratelli e le sorelle ha qualche cosa di sacro e d’inviolabile. Infelice la donna che non ha fratello!”³⁸⁹. Аутор, који наглашава изузетну љубав између браће и сестара код Словена, како је већ речено, у том смислу помиње једну локалну легенду по којој се једна девојка која је изгубила брата претворила у кукавицу, па је стога та птица симбол боли (“una fanciulla avendo perduto il fratello fosse trasformata in cuculo e perciò quest’uccello si ritiene come il simbolo del dolore”), како је могуће уосталом наћи и у *Животу и обичајима народна српскога* Вука Стеф. Караџића:

Србљи приповедају да је кукавица била жена и имала брата, па јој брат умро и она за њим тако много тужила и кукала, док се није претворила у тицу (једни кажу да се брату досадило њено кукање и јаукање, па је он проклео те се претворила у тицу, а једни опет кажу да се Бог на њу расрдио што је тако много тужила за братом, кога је он био узео, па је претворио у кукавицу да кука до века), за то готово свака Српкиња којој је брат умро, и данас оплаче кад чује кукавицу где кука.³⁹⁰

Срби, сматра Дал'Онгаро, уједињују елементе древне религије и митологије и у њиховој поезији животиње имају иста значења као и код Хомера. У српској усменој традицији је све, ако истиче аутор, анимирано: дрвеће, таласи, градови, тврђаве, колибе, а виле су пак типичан елемент српске народне традиције:

³⁸⁸ Francesco Dall’Ongaro, *Sulla poesia popolare dei popoli Slavi*, 115.

³⁸⁹ *Ibidem*.

³⁹⁰ *Дела Вука Караџића*, приредили Миролуб Филиповић, Голуб Добрашиновић, Београд: Просвета, 1969, 174-175.

Le Wile dai lunghi capelli ondegianti appaiono nell'aria, quando benefiche, quando terribili. Questa divinità capricciosa e fantastica semina la folgore, addensa le nubi, richiama il sole, o piove sangue sul campo delle future battaglie; spaventa i vili, minaccia i traditori, incuora gli eroi alle grandi azioni, mostrando loro la Gratitude dei posterì assisa sulla loro tomba, poi abbassando il volo favorevole o funesto agli amanti parla alle vergini, le consiglia, le aiuta, e le accompagna in tutte le fasi dei loro amori.³⁹¹

О вилама је Дал'Онгаро певао и касније, у својој балади *La Vila del Monte Spaccato o l'origine della Bora*³⁹² коју је објавио 1842. у Трсту, мада је сасвим могуће да је Дал'Онгаро саставио ову баладу те исте 1840. године³⁹³, о чему сведочи његово писмо Томазеу од 22. децембра 1840: "Ho fatto una ballata sull'origine della Bora – ballata di carattere e argomento illirico. Ve la manderò, se presto non vengo."³⁹⁴

У овој балади која се састоји од три дела, Дал'Онгаро каже за словенске виле да су то духови ваздуха, час добре, час злобне: "Le Vile sono spiriti dell'aria, una specie di fate slave, ora benigne, ora avverse ai mortali"³⁹⁵. Дал'Онгарова вила се појављује увек сама и она је горска вила.

На крају свог чланка о словенској народној поезији аутор признаје да познаје само основене ствари из те традиције, и да је то преузео из једног америчког листа те да му се чини посебно то што они, који су тако близу Словена, читају шта о Словенима пишу други, и то из Америке, са зачуђујућом прецизношћу:

Io scrivo queste parole caldo ancora della lettura d'un diligente autore il quale trattò più diffusamente questa materia in un giornale americano – Mi sembrò cosa assai singolare che noi, così vicini ad alcuna di queste popolazioni, abbiamo a leggere con avidità e con invidia quanto ne scrivono al nuovo mondo con mirabile accuratezza.³⁹⁶

³⁹¹ *Ibidem.*

³⁹² Monte Spaccato (на словеначком: Драшци врх) је пролаз који се налази близу Трста, односно близу врха Глобојнара (Monte Calvo).

³⁹³ Мате Зорић сматра да је ова песма написана 1841. године: Mate Zorić, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*, Padova: Editrice Antenore, 1989, 402, бел. 45.

³⁹⁴ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 73. 30.

³⁹⁵ Francesco Dall'Ongaro, *Le fantasie drammatiche e liriche*, 89.

³⁹⁶ Francesco Dall'Ongaro, *Sulla poesia popolare dei popoli slavi*, 116. Кад је реч о чланку, постоји неколико претпоставки: с једне стране би то могао да буде чланак Царета Спаркса (Jared Sparks,

За Дал’Онгара је словенска народна поезија израз једног дивљег језика као песма птица у шуми, као повик страсти, поглед на прошлост и на будућност: „Se vuoi gustarla [poesia popolare slava], abbandona per un momento le memorie dell’arte attuale, ascolta questa lingua selvaggia come un canto d’uccello ne’ boschi: egli è il grido della passione, la manifestazione di un bisogno, un desiderio del passato e dell’avvenire e nulla più.“³⁹⁷

Но, исто тако је Дал’Онгара рекао и за нашу епску поезију, за лик Марка Краљевића и те 1840. године је, свакако био у могућности да пронађе у Трсту Гетеове есеје о српској народној поезији (*Volklieder der Serben e Serbische Lieder*)³⁹⁸ и могао је да наведе Гетеа и пренесе тршћанским читаоцима да је Марко Краљевић тип јунака кога може да пружи само природа, да се никога не боји, но да не зна шта је германска јуначка част јер бежи пред јачим јунаком, али кад се његове борбе заврше, одмара се јер нема шта друго да ради:

Goethe osservò che Marco Krajewich è il tipo d’un eroe come può darlo la sola natura.

Egli non teme alcuno: fidato sulla sua forza rovescierebbe il mondo, ma trovandosi in

Servian Popular Poetry, *North American Review*, vol. XLII, October, 1827, 352-367), а који се односи на књигу Џона Боуринга о српској народној поезији, John Bowring, *Servian Popular Poetry* (London: Printed for the Author, 1827), јер изгледа да је то први помен српских народних песама у Америци. В.: Бранко Момчиловић, Први помен српских народних песама у Америци, Зборник за славистику, 12, Нови Сад: Матица српска, 1977, 123-125; Војислав Јанковић, Летопис Матице Српске о САД (1825-1859) и осврт на напise о нашим крајевима у неким водећим америчким часописима истог периода, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: МСЦ, 1976, 312. Друга претпоставка делује прихватљивије јер се односи на први приказ Вукове четврте књиге српских народних песама у једном америчком часопису. Године 1836. појавио се анонимни чланак у часопису *North American Review*, XLVIII, под насловом: *Art. IV. 1. “Narodne Srpske pjesme”, izdao Wuk Stef. Karadžich ..., vol. IV, Vienna, 1833* (нав. у: Светозар Кољевић, *Ка поетици народног песништва. Страна критика о нашој народној поезији*, Београд: Просвета 1982, 41). Претпоставља се да је аутор овог чланка ТАЛБЈ (Thérèse Albertine Louise von Jakob, 1797-1870) која на том месту наглашава неке особине српске народне поезије као радост, патријархална породица, елементи свакодневног живота (в.: N.R. Pribičević, *Talvj in America, Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus*, München: ed. W. Gesemann et al., 1971, 606; Олга Елермајер-Животић, *Из немачко-југословенских књижевних веза: Хајнрих Штиглиц* (1801-1849), 62-64, 71-80). Овај приказ се следеће године појавио и на француском језику, *Poésie populaire des Nations slaves (Revue Britanique, Quatrième Série, I, 19-30*, нав. у: Светозар Кољевић, *Ка поетици народног песништва. Страна критика о нашој народној поезији*, 41), па је стога Дал’Онгара могао да прочита овај чланак управо на француском.

³⁹⁷ Francesco Dall’Ongaro, *Sulla poesia popolare dei popoli Slavi*, 114.

³⁹⁸ Перо Слијепчевић, Гете о Краљевићу Марку, у: *Огледи*, Нови Сад – Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, s. d., 78-95; Josip Babić, *Lik Kraljevića Marka u njemačkoj književnosti, Uporedna istraživanja*, Београд: Institut za književnost i umetnost, 1982, IV/2, 135-147; Милан Ђурђин, *Српска народна песма у немачкој књижевности*, Београд – Панчево: Народна библиотека Србије, Народна библиотека „Вељко Влаховић“, 1987, 112-159.

faccia a un uomo più di lui vigoroso, egli fugge senza vergognarsene, perché l'onore cavalleresco dei popoli germani non è da lui conosciuto. terminate le sue imprese a cui lo trasse la sola necessità, egli riposa e non ha più nulla a che fare —³⁹⁹.

7.3. У знаку Марка Краљевића

Као и у нашој народној традицији, тако и у делима културних радника из тршћанског круга Марко Краљевић спава и сања⁴⁰⁰. Управо је та противречна природа Марка Краљевића могла заинтриговати како Дал'Онгара⁴⁰¹, тако и друге културне раднике из тршћанске средине око Николе Томазеа (као на пример Катерину Перкото), који су у српском јунаку из народне поезије видели пре свега функционалност улоге у борби против туђина, конкретно Аустрије у случају Италијана.

Тако се Дал'Онгаро обратио, између осталог, и пријатељу и сараднику који се у оно време кретао у Трсту, далматинском археологу Франческу Карари (Francesco Carrara, 1812-1854)⁴⁰² пореклом из Сплита, и 18. јануара 1849. му написао да му је потребан јер није могао да објави први том својих песама без Карарине помоћи: "No bisogno di voi – io non potrò stampare il primo volume delle mie poesie senza il vostro aiuto. Se direttamente o indirettamente il potete, e certo il potete, raccomandate vi premo il mio *ms.* che si trova già alla Censura di Vienna."⁴⁰³ Касније, тачније 6. јуна 1840, Дал'Онгаро је писао поново Карари тражећи да му овај пошаље нешто у вези са Словенима да би то објавио у листу "La Favilla":

³⁹⁹ В. и: [Francesco Dall'Ongaro], Sulla poesia popolare dei popoli Slavi, *Il Vaglio. Giornale di scienze lettere ed arti*, а. V, n. 17, 25.04.1840. Уредништво овог млетачког часописа је посветило овај Дал'Онгаров текст Бонавентури Бернару (Bonaventura Bernardo) родом из Сплита, који се помиње као један од претплатника.

⁴⁰⁰ Мирјана Дрндарски, Сан Марка Краљевића као драмска инспирација. Стерија и Дал'Онгаро – компаративна анализа, *Књижевна историја*, 36, 2006, 552–555.

⁴⁰¹ Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Дал'Онгаров Српски/Словенски Херкул / Марко Краљевић, у: *Језик, књижевност, култура. Новици Петковићу у спомен. Зборник радова*, ур. Јован Делић, Александар Јовановић, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2011, 691-711.

⁴⁰² Antonio Bajamonti, *Della vita e degli scritti dell'abate Dr. Francesco Carrara*, Spalato: Tip. V. Olivetti e Giovannizio, 1854.

⁴⁰³ Mate Zorić, Lettere di Francesco Dall'Ongaro, Antonio Gazzoletti e Cesare Betteloni inviate a Francesco Carrara, *Studia Romanica et Anglicana Zagabriensia*, 1963, n. 15-16, 204.

“Mandatemi, come dite, qualcosa che riguardi la nazione e la letteratura slava – ve ne sarà grata la *Favilla* e i suo’ lettori.”⁴⁰⁴ И касније, 4. децембра 1840, Дал’Онгаро је писао опет Карари, да га обавести да је Томазеу послао писмо, а и сам Томазео је тражио тада од Караре неку збирку илирских песама, легенди, обичаја и слично: „Ne ho scritto a Lui e ve ne ringrazia – anzi vi prega a suggerirgli quali raccolte *di cose illiriche* conoscete – intendo canti popolari, leggende, tradizioni ecc. ecc. Scrivetemene. Si studiano tanto le cose slave costì che alcuna cosa di nuovo c’indicherete.”⁴⁰⁵ Касније, 1. маја 1841. Дал’Онгаро је писао Томазеу да је намеравао да се обрати Карари у вези са збирком илирских песама која није могла да се нађе у Трсту, па ту помиње Карарину књигу из нумизматике о кованици која се приписивала византијској царици Теодори (*Piombo unico inedito attribuito a Teodora figlia di Giovanni Ducas moglie di Michele VIII Paleologo*, Беч 1840):

Scrivo allo stesso [Carrara] per quella raccolta di canti illirici; [...] Se aggiungerete una parola sarà benissimo. Qui la raccolta non s’è potuta trovare dai primi librai: e seguirò a rintracciare se alcun privato l’avesse. Il libro del Carrara sarà, credo, l’opuscolo di numismatica sul piombo di *Teodora imperatrice bisantina*. Se il volete, lo mando. Altri libri non vennero ancora per voi.⁴⁰⁶

А у писму од 15. маја 1841, Дал’Онгаро је обавестио Карару да му је Карара писао о збирци Вукових *Српских народних пјесама* која је изашла у Бечу и која је на српском, али да у Трсту тада није могла да се нађе: “l’edizione recente dei *Canti illirici* fatta a Vienna da Vuk è in carattere serviano”⁴⁰⁷. Томазео је тражио ту збирку и у томе је Дал’Онгаро посредовао: “Se non vi fa la qualità della scrittura, ve la manda subito per la posta. Rispondete a me, ed io Martedì gli trasmetterò la risposta, prima che il Betteloni ci vada. Qui dai privati ancor nulla, ma non resto dal rintracciarne”⁴⁰⁸.

Лик Марка Краљевића, са свим својим противречностима, морао је инспирисати својим карактером и пре свега својом функционалношћу. Стога је

⁴⁰⁴ *Ivi*, 207.

⁴⁰⁵ *Ivi*, 212.

⁴⁰⁶ Angelo De Gubernatis A., *F. Dall’Ongaro e il suo epistolario scelto*, Firenze: Tipografia Editrice dell’Associazione, 1875, 119.

⁴⁰⁷ *Ivi*, 120.

⁴⁰⁸ *Ibidem*.

године 1856. италијански песник, писац и патриота Франческо Дал’Онгаро написао једно подуже писмо пруској грофици Иди Рајзенберг фон Диригсфелд⁴⁰⁹, која је у оно време сакупљала народну поезију Европе; у том писму он јој, између осталог, говори о томе да је саставио једну повећу трагедију, *Марко Краљевић*, коју је на немачки препевао Габријел Сајдл, а на словенски један Далматинац, и да у том тренутку још увек није БИЛА објављена. Дал’Онгаро се надао да ће та драма бити једна занимљива историјска студија, и да ће велика и необична фигура словенског Херкула оставити трага у књижевности. Дал’Онгаро је ту драму чувао „за боља времена“, а предосећао је и да ће неки формални аспекти које је увео свакако изазвати непријатне полемике:

Scrisi una tragedia di larghe proporzioni *Marco Cralievic*, tradotta in versi tedeschi da Gabriele Seidl, e in versi slavi da un dalmata – inedita ancora. Sarà uno studio interessante di storia – e la grande e bizzarra figura dell’*Ercole slavo*, farà qualche impressione nel mondo letterario. La tengo in serbo per tempi migliori – anche perché certe novità di forma che v’introdussi mi susciteranno una polemica fastidiosa.⁴¹⁰

Иако није била објављена, ову драму попраћила су многа противречна и често нетачна тумачења и коментари. Тако, на пример, Маргерита Трабауди Фоскарини сматра да су *La Vila del Monte Spaccato* („Вила са Дершцих врха“) и *La resurrezione di Marco Cralievic* („Васкрс Марка Краљевића“) мале драме које су потом инспирисале драме већих пропорција, као *I Dalmati* („Далматинци“) или *La Danae* и *Ercole slavo* („Словенски Херкул“).⁴¹¹ Кад је реч о облику и жанру, мора се истаћи да је већ наведена *La Vila del Monte Spaccato* балада, а не драма; у њој се говори о трагедији деветоро браће ускока и њихове сестре, која је остала сама и била претворена у вилу, а затим у буру. Иако садржи бројне елементе усмене

⁴⁰⁹ Ida Reinsberg von Düringsfeld (1815–1876), пруска списатељица. Године 1852. дошла је у Далмацију и ту је боравила више од годину дана. Ауторка је дела *Aus Dalmatien* (1857). В.: Nada Beritić, *Dalmatinske teme Ide Düringsfeld, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 1970, XII, 367-388; Олга Елермајер-Животић, *Из немачко-југословенских књижевних веза: Хајнрих Штиглиц (1801–1849)*, Београд: САНУ, 1991, 304-306.

⁴¹⁰ Agelo De Gubernatis, *F. Dall’Ongaro e il suo epistolario scelto*, 373.

⁴¹¹ Margherita Trabaudi Foscari, *Francesco Dall’Ongaro. Note di critica letteraria*, Firenze: F. Le Monnier, 1924, 213. Маргерита Трабауди Фоскарини противречи себи када најпре изјављује да су необјављена остала дела *Марко Краљевић* и *Словенски Херкул*, као и балада истог назива: „Del tempo di Trieste è anche – sebbene rimasto inedito e rappresentato molti anni più tardi a Firenze – il *Marco Cralievich* e *Ercole slavo* e la ballata con lo stesso titolo [...]“, *ibidem*, 49.

јужнословенске традиције, нема ничег заједничког са фигуром Марка Краљевића, јунаком Дал'Онгарове драме *Српски Херкул*. Балада је и *La resurrezione di Marco Cralievic*, коју је Дал'Онгаро објавио 1863⁴¹², а после три године уврстио у своју трилогију *Trilogia. Marco Cralievic*⁴¹³. Оба дела за тему имају догађаје везане за личност Марка Краљевића, но датум објављивања и њихов садржај указују на то да су састављени касније у односу на *Словенског Херкула*. А кад је реч о *Далматинцима*,⁴¹⁴ свака веза с ликом Марка Краљевића је без основа јер, како је већ речено, ова се Дал'Онгарова драма односи на један стварни догађај, који се десио у ноћи између 5. и 6. септембра 1812. године у тршћанском заливу, када је француски брод *Danae* експлодирао са 350 чланова посаде⁴¹⁵

Љубомир Дурковић-Јакшић, пак, сматра да су *L'Ercole serbo*, *Trilogia Marco Cralievic* и *La resurrezione di Marco Cralievic* једно те исто дело, па стога нетачно закључује:

Писац (Дал'Онгаро) је дуго радио на драми о Марку Краљевићу. Почео ју је писати 1842. године. Највише је радио на њој 1846. године, а завршио ју је 1856. године, пошто су већ тада постојали преводи његова рукописа на немачки и српскохрватски. Овај последњи превод је од неког Далматинца. Године 1863. драма је приказивана с великим успехом, о чему је писано и код нас. Те године објављен је у Фиренци други део драме – *Васкрс Марка Краљевића* [...]. Цела драма је објављена тек 1866. године, али се овај текст разликује од оног који је приказиван.⁴¹⁶

Овакви закључци Љубомира Дурковића-Јакшића су још неразумљивији ако се има у виду чињеница да он непрестано цитира, као извор, чланак Нићифора Вукадиновића, *Франческо Дал'Онгаро – један заборављени пријатељ српског*

⁴¹² Firenze: Tip. Garibaldi Dir. da L. Ricci.

⁴¹³ Francesco Dall'Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, Firenze: Successori Le Monnier, 1866, 345-378. У овом издању трећи део носи наслов *L'Apparizione (Привиђење)*, за разлику од издања из 1863. где је наслов трећег дела био *La Sacra Alleanza de' popoli (Свети савез народа)*.

⁴¹⁴ Torino: Carlo Schieppatti Editore, 1847.

⁴¹⁵ Уп.: Giuseppe Caprin, *Tempi andati. Pagine della vita triestina (1830-1848)*, Trieste: Stabilimento Artistico-Tipografico G. Caprin, edit., 1891, 19-22.

⁴¹⁶ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Његошева приповетка*, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1974, 39.

народа⁴¹⁷, одакле свакако није могао да добије тако противречне и нетачне податке.⁴¹⁸

Такође нетачно пише и Рафаело Барбјера који каже да је трилогију *Марко Краљевић* на немачки превео Габријел Сајдл, а на словенски језик неки Далматинац.⁴¹⁹

Претпоставка Нићифора Вукадиновића, да је Дал'Онгаро свој драмски састав започео у Трсту око 1842, могла би бити најтачнија. У писму Николи Томазеу 29. маја 1845. Дал'Онгаро обавештава о новој драми коју је написао до половине, и да би хтео с њим да поприча, те да очекује његове савете:

Voi mi mettete in pensiero su ciò che dite sul tema del nuovo dramma. Contuttociò come vi ho pensato molto, e l'ho condotto a mezzo, penso di tirarlo a fine, non foss'altro per addestrarmi nel dialogo. Piuttosto che scriverne, vorrei parlarne a lungo con voi; e lo farò, come prima ci rivedremo; e farò senno, come sempre de' vostri consigli.⁴²⁰

У Националној централној библиотеци у Фиренци сачувано је једно необјављено Дал'Онгарово писмо Томазеу⁴²¹, у коме италијански песник и патриота први пут експлицитно говори о драми о којој је реч. Дал'Онгаро се Томазеу захваљује на савету, и помиње тада чувеног позоришног глумца Густава Модену, који је глумио у драми *Далматинци*. Каже и да управо пише о Марку Краљевићу, подстакнут историјом и Томазеовим *Илирским песмама* (које је Томазео објавио у Венецији 1842. године), и чим буде завршио свој састав, доћи ће до Венеције, до Томазеа, да заједно прочитају драму и да му Томазео да савет који ће свакако знати да искористи боље него што је то било са драмом *Далматинци*.⁴²²

Caro Tommaseo.

⁴¹⁷ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, V, 1-2, 1925, 1-14.

⁴¹⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић додаје и следећи коментар: „По једној оцени *Usca* и *L'Ercole serbo* су најлепша Дал'Онгарова дела.“ Наводи затим и извор одакле је добио овај податак, тј. у: Carlo Curto, *La letteratura romantica della Venezia Giulia (1815-1848)*, Parenzo: Stab. Tip. G. Coana & Figli, 1931, 293, што је погрешно.

⁴¹⁹ Carlo Raffaele Barbiera, *Simpatie. Studi letterari*, Milano: N. Battezzati e B. Saldini Coeditori, 1877, 131; Carlo Raffaele Barbiera, *Ricordi delle terre dolorose*, Milano: Fratelli Treves, Editori, 1918, 187.

⁴²⁰ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 130-131.

⁴²¹ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 73.29.

⁴²² Томазеу се није свидела радња Дал'Онгарове драме *Далматинци* и саветовао му је да промени домовину јунака, в. погл. „Истриани, Далматинци, Бокељи, Срби, једном речју Морлаци“ овог рада.

Vi ringrazio della' [sic!] amichevole vostro consiglio. [...] Del resto il Modena è tanto lontano dall'arrendersi alle mie insinuazioni che non ho potuto, se non per sorpresa introdurre alcune parole che alludono nella Danae, al pentimento finale di Nico. [...]

Io scrivo adesso di Marco Cralievic – in versi, raffazzonato parte dalla storia, parte dai canti illirici vostri, parte dall'analogia. L'argomento è bello e drammatico [sic!]: e mi offre il modo di affratellare la linea all'azione. Finito ch'io l'abbia faccio un volo a Venezia e lo leggeremo insieme sperando che vorrete giovarmi de' consigli vostri, dei quali farò in tempo d'approffittare più che non fui nella Danae.

У једном другом писму Томазеу, написаном вероватно између 1845. и 1846, Дал'Онгаро поново говори о својој драми и нада се да ће се тог месеца срести те да ће разговарати о Марку Краљевићу; додаје да завршава последњи део драме, тзв. визију Марка Краљевића: „Io spero di vedervi entro il mese e ragioneremo sul Marco Cralievich, di cui questa faccenda de' canti m'impedi verseggiare l'ultima parte, cioè la visione.“⁴²³

Вероватно је током 1846, или најкасније у јесен 1847. Дал'Онгаро написао још једно писмо у коме је Томазеа обавестио о својој „српској драми“ (“dramma serbico”), истичући да пише последњи део који ће сумирати претходних пет чинова и који би се звао „Марков сан“ – један дугачак монолог уз хор вила. Каже Дал'Онгаро и то да је тај сан пре лирског него драмског карактера а да је требало да се односи на догађаје који иду од смрти Марка Краљевића до Милоша, Карађорђа, па све до тренутка кад се српски Херкул буди из свог сна:

L'ultima parte del mio dramma serbico di cui v'accennai, pare che non sarà recitata, ma che riassumerà tutto il lavoro dei cinque atti anteriori; si chiamerà *il Sogno di Marco*; e sarà un lungo monologo interrotto da cori di Vile ecc. Questo sogno più lirico che drammatico dovrebbe accennare i principali avvenimenti che corsero dalla morte di Marco fino a Milos, e a Cara Giorgio, cioè fino al risvegliarsi dell'Ercole serbo.⁴²⁴

А да би се подробно обавестио о историји Јужних Словена и посебно Срба, Дал'Онгаро је у Трсту читао историју Јозефа фон Хамера-Пургштала, чије тумачење чињеница није превише ценио; узалудно је у Трсту тражио књиге

⁴²³ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 135.

⁴²⁴ *Ivi*, 140.

историчара Јохана Кристијана Енгела, које је хтео и да купи, да је могао: „Per tenermi quanto è necessario alla storia io non ho qui a Trieste che l’*Hammer*. Ho cercato invano l’*Engel*, che avrei comperato, se non l’avessi potuto avere a prestito. L’*Hammer* è storico, ma non apprezza i fatti, massime secondarii al suo scopo, come vorrei.“⁴²⁵

Управо услед недостатка чињеница Дал’Онгаро се поново обраћа Томазеу, тражи савете, пита га која дела да консултује, која дела да купи, јер, како истиче: „Било би добро да знам све оно што још увек се чува у устима народа Марка Краљевића“(!). Дал’Онгаро Томазеу помиње и један празник, за који је чуо од архитекте Валентина Презанија (Valentino Presani, 1788-1861)⁴²⁶, да се слави у Буковини (али можда је мислио на Буковицу); уопште, његова је референцијална тачка Томазео, што он стално подвлачи и каже да га је Томазео у томе просто „размазио“, а што искоришћава:

In questa stretta ricorro a voi: ditemi qualcosetta, se ve ne resta il tempo; o almeno indicatemi la fonte di cui mi potrei giovare: e se questa fonte non costasse denari, e si potesse avere costì, comperatela per me, e speditemela, chè mio fratello ve n’offrirà il mezzo. Sarebbe bene ch’io sapessi tuttociò che resta ancor nella bocca del popolo di Marco Cralievic; il Presani mi disse d’una festa che si celebra ancora nella Bucovina in onor suo; ma la notizia è troppo vaga. Ho rimorso di ricorrere a voi per questo, giacchè so che ora sarete occupato di cose maggiori, e l’amicizia e la bontà vostra v’indurrà, come al solito, a dare a questa cosa più attenzione che il mio lavoro non meriterà certamente. Ma voi mi avete viziato, ed io come segue, ne abuso.⁴²⁷

На основу података којима располажемо можемо закључити да је Дал’Онгаро своју драму написао свакако пре јесени 1847. Он истиче како је, пратећи Томазеов пример, покушао да Далматинцима пренесе италијанску литературу, а Италијанима

⁴²⁵ *Ibidem*. В.: Giuseppe Cav. De Hammer [Joseph von Hammer-Purgstall], *Storia dell’Impero Osmano [Geschichte des Osmanisches Reichs]* (trad. Samuele Romanin), voll. 24, Venezia: Dai tipi di Giuseppe Antonelli Editore Libraio-Calcografo, 1828; Johann Cristian Engel, *Allgemeine Welthistorie*, Halle: bei Johann Jacob Gebaue, 1797.

⁴²⁶ Валентино Презани је био најважнији представник фурланског неокласицизма. Пореклом из Удина, 1826. године се преселио у Задар где је радио као инжењер у Царској дирекцији јавне изградње у Далмацији, чији је потом постао директор. Пројектовао је и изградио разне грађевине и управо захваљујући његовом раду у Задар је уведен неокласицизам. В.: Gabriella Bucco, *L’ingegnere-architetto Valentino Presani, Imperial Regio funzionario asburgico, у: Tra Venezia e Vienna le arti a Udine nell’Ottocento*, a cura di Giuseppe Bergamini, Cinisello Balsamo: Silvana editoriale, 2004, 77-91.

⁴²⁷ Angelo De Gubernatis, *F. Dall’Ongaro e il suo epistolario scelto*, 140–141.

да прикаже словенску уметност, и да је управо у то време настала његова драма која је најкасније до 1845. била преведена на немачки и на илирски језик: „Sull’orme del Tommaseo, italiano e illirico a un tempo, mi sono adoperato a trasmettere ai Dalmati i documenti della letteratura italiana, e agli Italiani i primi vagiti dell’arte slava. Il mio dramma è nato in quel tempo e fu tradotto fino dal 1845 nella lingua tedesca ed illirica.“⁴²⁸

Марта 1846. године, међутим, преводилац Дал’Онгарове драме на немачки језик, драматург Јохан Габријел Сајдл (Johann Gabriel Seidl, 1804-1875)⁴²⁹, у писму сплитском археологу и писцу Франческу Карари управо о преводу и представљању Дал’Онгарове драме, доводи у сумњу Дал’Онгарову тврдњу да је драма била преведена још 1845. године, и тиме потврђује нашу претпоставку. Сајдл је Дал’Онгару саветовао да своју драму представи прво у Италији, па ако се тамо буде свидела публици, онда је могла да буде постављена и на немачке сцене. Сајдл је сматрао да та Дал’Онгарова драма не може да заинтересује Немце у потпуности, јер има нечег „чудног“ у имену јунака. Да ли се то „чудно“, како је Сајдл дефинисао, односило на противречан карактер Марка Краљевића – није јасно, али чињеница је да је Сајдл од Дал’Онгара тражио да му пошаље један читљив примерак драме, да би му потом рекао може ли да се постави на немачку сцену или не. Сајдл је такође био мишљења да је боље да се оригинал и превод појаве истовремено из штампе. Додаје затим да се занима за једну другу, веома успешну Дал’Онгарову драму, *Il Fornaretto* („Млади пекар“)⁴³⁰:

Wien, 11. Marz 1846.

[...]

⁴²⁸ Ancora sull’Ercole Slavo del signor Dall’Ongaro, *La Voce Dalmatica*, Zara, 3/1/1863, a. IV, n. 1.

⁴²⁹ Johann Gabriel Seidl (1804-1875), аустријски археолог, песник и преводилац; превео је и Дал’Онгарову песму *Uska* – видети: Murray G. Hall / Gerhard Renner, *Handbuch der Nachlasse und Sammlungen österreichischen Autoren*, Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1992; Wilhelm Frels, *Deutsche Dichterhandschriften von 1400 bis 1900. Gesamtkatalog den egenhanden Handschriften deutschen Dichter in die Bibliotheken*, Leipzig: Archiven Deutschlands, Österreichs, der Schweiz, und CSR, 1934.

⁴³⁰ Trieste: Weis, 1846. Драма се позива на једну млетачку легенду, а на основу стварног догађаја који се одиграо у Млецима на почетку XVI века, кад је један млади пекар признао да је убио једног племића и због тога је био погубљен, а прави убица је то признао тек две седмице касније, *in articulo mortis*. Од тада се млетачки савет десеторице позивао на тај догађај, изреком “Recordatevi del povero fornaretto!” („Сетите се једног пекара!“), пре изреке пресуда, да не би дошло до грешке (Giuseppe Tassini, *Alcune delle più clamorose condanne capitali eseguite in Venezia sotto la Repubblica: Memorie patrie*, Venezia: Premiata tipografie di Gio. Cecchini, 1866, 125-127).

In Bezug auf dall’*Ongaro* dancke ich Ihnen. Ich denke, es waere besser, wenn sein neues Drama früher in Italien aufführen liesse; denn gefällt es dort, so ist es leichter auf die deutsche Bühne zu bringen. Ich fürchte, dass es vielleicht den deutschen Interessen, nicht ganz entspricht, schon der Slavische Name der Helden hat etwas Fremdartiges. Doch – wir werden sehen! Es wird nur lieb seyn, wenn er mir gleich nach der Vollendung desselben eine *lesbare* Copie überschickt, damit ich im schnelle sagen kann, ob es für die deutsch Bühne passt oder nicht. Wenn es zu übersetzen ist, so wäre es dann recht gut; wenn Original und Uebersetzung gleichzeitig in Druck erscheinen könnten. Auch hätte ich vom seinem “*Fornaretto*” gerne gleich nach vollendetem Drucke ein Exemplar, weil ich das Stück in einem Journal besprechen und Proben darau in metrischer Bearbeitung geben möchte. [...].⁴³¹

Дал’Онгаро је, међутим, објавио само део драме, и то три сцене трећег чина⁴³², у часопису “*Rivista di Firenze*” 1847. године. Драма носи наслов *Marco Cralievich*, а наслов трећег чина је *Casa di Marco Cralievich* („Дом Марка Краљевића“).⁴³³

Књижевник, новинар и политичар Карло Тенка (Carlo Tenca, 1816-1883) је у серији чланака у фирентинском часопису, под заједничким називом *Letteratura slava* („Словенска књижевност“), 9. октобра 1847. поменуо и Дал’Онгаро, који је заједно са Томазеом, Пелегринијем и Кузанијем, представио Италијанима илирске, тј. јужнословенске народне песме које су у зачетку четири различите књижевности: „I lavori di Tommaseo, di Pellegrini, di Dall’Ongaro, di Cusani, che fecero italiani alcuni canti popolari dell’Illiria, appena c’introdussero sul limitare di quel vasto pensiero che dà vita a quattro letterature diverse“⁴³⁴. У белешци о Марку Краљевићу излажио је о

⁴³¹ Археолошки музеј – Сплиту, Архив Франческа Караре, разни рукописи, преписка Карара – Дал’Онгаро.

⁴³² А не прву сцену трећег чина, како наводи Мате Зорић у: Talijanski pisci o nama i našim književnostima, Književna smotra, III/1971, n. 8, 78; у: Mate Zorić, Croati e altri Slavi del Sud nella letteratura italiana dell’800, *Studia Romanica et Anglica Zagabriensia*, 1972-1973, n. 33-36, 156 (44); у: Mate Zorić, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall’Ariosto al D’Annunzio*, Padova: Editrice Antenore, 1989, 430; у: Mate Zorić, *Dalle due sponde. Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*, Roma: Il Calamo, 1999, 349, 373; и у: Mate Zorić, *Osamdeset pisama iz prepiske Tommaseo – Carrara*, у: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, ur. Mate Zorić, knj. VII, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 2000, 436.

⁴³³ *La Rivista di Firenze*, 19.10.1847, n. 38, III serie, 150–151.

⁴³⁴ Carlo Tenca, *Letteratura slava*, *La Rivista di Firenze*, III, 36 (09.10.1847), 142.

Дал’Онгаровој драми која је насловљена по имену „јунака Срба“, у нади да ће наићи на опште одобравање⁴³⁵:

Il nostro egregio Collaboratore Francesco dall’Ongaro ha voluto gentilmente concederci di inserire nella Rivista alcune scene di un suo bel dramma inedito che s’intitola dal nome dell’eroe dei Serbi. Sarà grato questo dono ai nostri lettori, sia perché vale ad iniziare sempre più chi ne sia vago alla vita di quel popolo slavo che è così sconosciuto fra noi e chiamato per la sua forza e per la sua tradizione a così gloriosi destini, sia perché un lavoro di un applauditissimo ingegno qual è il Dall’Ongaro non può che ottenere il suffragio universale.

Скоро деценију касније, 1856. године, као што је већ речено, Дал’Онгаро је писао пруској грофици Иди Рајзенберг фон Диригсфелд и обавестио је да је драма завршена и преведена на немачки и на словенски језик.

Касније, у уједињеној Италији Дал’Онгаро је ову драму понудио тада чувеном глумцу Томазу Салвинију (Tommaso Salvini, 1829–1915)⁴³⁶ да је постави на сцену. Салвини је често играо у Алфјеријевим и Шекспировим драмама, и пристао је да представи и *Српског Херкула*. Забележио је, међутим, да Дал’Онгаров *Српски Херкул*, као уостаолм и *L’Ultimo dei Baroni*, није имао много успеха на италијанским сценама, иако му није недостајало поетских и књижевних врлина. Уз то, Салвини је истакао да се трудио да постави на сцену све Дал’Онгарове драме на најбољи могући начин (од своје петнаесте године је глумио „Младог пекара“, кад је био у компанији са Густавом Моденом), и да је он био први који је глумио *Српског Херкула*:

Francesco dall’Ongaro fu più poeta che autore drammatico, sebbene il suo *Fornaretto* abbia tutti i requisiti che si richiedono per il dramma storico: però devesi convenire che tutti gli altri suoi componimenti scenici sono fatti più per leggere che per rappresentarsi. Il suo *Ercole Serbo*, come *L’Ultimo dei Baroni* non ressero molto sulle scene italiane,

⁴³⁵ *Ivi*, 19.10.1847, n. 38, III serie.

⁴³⁶ Салвини је био значајан италијански глумац и патриота. Заједно са Густавом Моденом и Ернестом Росијем (Ernesto Rossi, 1827-1896) представљао је италијанску сцену XIX века. В.: Angelo De Gubernatis, *Italia illustre. Galleria di Ritratti Biografici di Contemporanei Italiani. Tommaso Salvini*, Roma: Presso l’Autore, s. d.; Eugenio Buonaccorsi, *La recitazione del “Grande Attore”*. *Da Gustavo Modena a Tommaso Salvini*, Genova: Istituto di storia dell’Arte, 1974.

abbenché non manchino di pregi poetici e letterari. Quasi a tutti i suoi componimenti io servii d'obbiettivo, e col più amichevole zelo, mi compiacqui d'illustrarglieli per quanto il mio ingegno lo permetteva. Ed infatti cominciai all'età di 15 anni a rappresentargli il *Fornaretto* quand'ero con Gustavo Modena; fui il primo ad interpretargli l'*Ercole Serbo* [...].⁴³⁷

Пошто је прочитао Дал'Онгарову драму о Марку Краљевићу, Салвини се, на основу дугогодишњег искуства, одлучио да Дал'Онгару напише писмо у коме је изнео неке примедбе у вези с постављањем ове драме на сцену. Салвини је сматрао да је то једно од најлепших и најпоетичнијих Дал'Онгарових дела, и да има јак сценски ефекат. Но, имао је две примедбе; прва се односи на чињеницу да је Дал'Онгаро начинио и лик тзв. „Велине“, осим виле, и да је управо у томе био проблем – није јасно која је од тих фигура требало да буде у средишту радње; друга се примедба односила на лик Уроша: он на сцену улази неочекивано, у петом чину, па сматра да је ипак некако требало припремити публику на то. То је практично значило да је Дал'Онгаро, како му је сугерисао Салвини, требало да нађе начин да Уроша на сцену уведе природније, да је то могла да учини или мајка Урошева или Велина, и да се тако убаци пауза између сцене са Марком и Велином и доласка Уроша:

Carissimo Dall'Ongaro,

Roma, 25 gennaio 1862.

Lessi il vostro *Ercole Slavo*, e a mio credere, oltre di essere uno fra i più begli slanci della poetica vostra mente, possiede interesse scenico ed effetto Teatrale. Due però sono le osservazioni che mi permetterò di farvi rimarcare, e queste due mie osservazioni vengono dettate dalla sola esperienza scenica che posseggio. La prima si è d'aver fatto di Velina un'altra parte, non meno interessante di Vila; quindi, ne avviene, che se l'una o l'altra non viene eseguita dalla prima Donna, in parte perde l'interesse l'azione, e sì l'una e l'altra abbenché interessanti per la figura, sono di poco rilievo per una prima Donna come Cazzòla. La seconda, è che Urosio viene troppo inaspettato sulla scena al quinto atto, e forse il Pubblico troverebbe che l'autore abbisognasse troppo di questa apparizione per terminare il Componimento. Potrei ingannarmi, ma temo troppo d'aver ragione. Bisognerebbe quindi accrescere, o l'una o l'altra parte delle due donne, e far sì che Urosio

⁴³⁷ Tommaso Salvini, *Ricordi aneddoti ed impressioni*, Milano: F. Ili Dumolard, 1895, 200.

si sapesse dalla madre, o da Velina che deve ritornare; quindi, fra la scena di Marco con Velina lasciare un intervallo maggiore alla venuta d'Urosio. Nel leggerla e ponderarla mi saltarono alla mente questi due inconvenienti, che si potrebbero di leggeri togliere, e rimediarli. La Veronica Cibo piacque molto alla Cazzòla. Ora, di questi due Componenti sarei disposto d'intendermi sulle condizioni, le quali trovando convenienti, con sommo piacere ne adornerei il mio repertorio. Tante cose per parte della Clementina, e un abbraccio dal

Vostro aff. Amico TOMMASO SALVINI.⁴³⁸

Кад су представе у питању, знамо да је 23. децембра те исте 1862. године, у задарском часопису „La Voce Dalmatica“ (III, 65) изашао приказ позоришне представе *Ercole slavo*, а даље сазнајемо да су прве представе ове драме биле у позоришту *Carcano* („Каркано“) у Милану, мада нису познати тачни датуми.

27. јануара 1863. новосадска „Даница“ (IV, 4) пренела је вест о представи у миланском позоришту *La Scala*, где се каже следеће:

У Милану у театру Скали представљали су с великим успехом једну драму, коју је италијански песник Дал'Онгоро [*sic!*] под насловом “L'Ercolo [*sic!*] serbo” (србски Херкул) написао, а којој је главно лице наш Марко Краљевић. Представљачи су били у србском народном оделу, које су начинили по нацртима, што их је послао сликар Салгети у Задар. Онгоро је узео свој предмет из једног списка Томазеовог о Краљевићу Марку. Хвале том делу лепоту језика и чисте стихове.⁴³⁹

Треба овом приликом рећи нешто о самом наслову дела, с обзиром да се наизменично појављују наслови *Српски Херкул* и *Словенски Херкул*, али и *Марко Краљевић*. У Милану је драма у ствари била представљена под називом *Ercole slavo*, а не *Ercole serbo*, и то управо, како тврди Никша Стипчевић, „на захтев

⁴³⁸ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 216.

⁴³⁹ Франческо Салгети-Дриоли (Francesco Salghetti-Drioli, 1811-1877), задарски сликар. Учио је сликарство у Италији, боравио је у Риму, Фиренци, Ђенови, Венецији, Падови и Трсту; од 1843. је био у Задру. Био је у пријатељским односима са Томазеом, Дал'Онгаром и са осталим тршћанским интелектуалцима. В.: Alfred Petričić, *Zadarski slikari u XIX stoljeću*, Zagreb: JAZU, 1959; Antonio Cippico, Di Francesco Salghetti-Drioli, *Archivio storico per la Dalmazia*, giugno, 1926, a. I, fasc. III.

италијанске цензуре која није хтела да се замери Аустрији⁴⁴⁰. У вези са цензуром Дал'Онгаро је писао и Салвинију 26. септембра 1863, да је потребно да се избегне наслов *Српски Херкул*: „Mando oggi al giornale *Il Tempo* alcuni cenni prudenti sul *Marco Cralievic*. Poni pure questo titolo senz'altro 'ossia' (abolendo cioè il sottotitolo *Ercole serbo*).“

У часопису *La Voce Dalmatica* од 3. јануара 1863. Дал'Онгаро је објаснио разлог промене наслова: дело је требало да се зове *Српски Херкул*, тај је назив он сматрао скромнијим али свакако истинитијим, а не *Словенски Херкул*; дошло је, међутим, до грешке у преписивању примерка који је ишао на позоришну ревизију у Торину, па стога полиција у Милану није дозволила да се назив промени; вероватно се полиција и плашила да би име „*Српски Херкул*“ могло да узнемири европски мир и ред, нарочито ако се зна да је у лето 1862. године румунски принц Александар Куза послао свог мајора Херкта у Србију да купи одређену количину топова и другог оружја, а затим је то оружје вратио:

[...] titolo [...] doveva essere l'*Ercole serbo*, titolo più modesto e più vero, che non è l'*Ercole slavo*. Ma essendo corso l'errore, nella copia che ebbe il bollo della revisione teatrale a Torino, la Questura di Milano non ci permise di correggerlo; temendo forse che il nome d'*Ercole serbo*, ora che il Cuza restituisce ai Serbi l'armi mal tolto, possa turbare i suoi sonni e l'ordine europeo che difende.

У „Даници“ је 10. новембра 1863 (IV, 45) објављен чланак у коме се износе детаљи тршћанске представе ове драме. Из чланка сазнајемо да је 7. (19) октобра увече словенска општина у Трсту глумцу Томазу Салвинију даровала буздован као награду за изврсну интерпретацију Марка Краљевића.

Кад је Дал'Онгаро, три дана касније, чуо за успех представе, послао је, из Торина, писмо Салвинију; такође је сазнао и да су Далматинци Салвинију, како каже, даровали један богат буздован. Истиче да у народним песмама има једно место где се каже како Марко пише писмо гушчјим пером, које је увек носио са собом, као и мастионицу, за појасом, па очекује да му неки Словен пошаље једно такво перо, да напише још боље дело(!):

⁴⁴⁰ Никша Стипчевић, Поглед на преводе српскохрватског усменог песништва у Италији, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIII, 3, 1975, 455.

Veggio che il *Marco* ebbe successo. È vero che i Dalmati ti hanno offerto un “busdovano” ricco? – Vi è un luogo nelle ballate in cui Marco scrive una lettera con una penna d’oca che portava sempre con sé, come altresì il calamaio, alla cintura. Mi aspetto che qualche Slavo me ne mandi una, perché ne scriva uno di più bello!!⁴⁴¹

За разлику од Милана, у Трсту, пак, у позоришту *Armonia*⁴⁴² давале су се представе које су код публике имале успеха. На основу архивских докумената сазнајемо да је у периоду од 3. септембра до 28. октобра 1863. у том позоришту радила позоришна компанија Стакини (*Stacchini*)⁴⁴³, а не компанија Томаза Салвинија, али да је те године Салвини у ствари био члан компаније Антонија Стакинија, што сведочи и сам Салвини: „Nel 63 feci alcune brevi stagioni con una compagnia condotta da Antonio Stacchini, eccellente artista generico.“

На основу три списка вечерњих прихода (*Distinte dell’introito serale*) тршћанског позоришта *Armonia* сазнајемо да су представе игране до 23. октобра, а могуће је претпоставити да су се давале понедељком, средом и петком.

Поседујемо и мишљење полиције из Трста, *Motivato parere sull’ammissibilità, o meno, della produzione, e proposta delle variazioni, od esclusione di singoli passi, che occorresse di prescrivere* („Образложено мишљење о прихватљивости или неприхватљивости стваралаштва, и предлог за измене или изузимање појединих одломака, које је потребно одредити“), које се доноси двоструки назив драме: *Marco Cralievic – L’Ercole slavo*, са белешком да је то „драма у стиховима од Франческа Дал’Онгара (рукопис)“ („dramma in versi di Francesco Dall’Ongaro /manoscritto/“⁴⁴⁴); истиче се да ће представе бити у позоришту *Armonia* и да је Стакини директор компаније. Подвлачи се да је представа драме *Марко Краљевић – Словенски Херкул* дозвољена под условом да се избаци лирски део у IV чину, II сцена, тј.: „Округна земља пуна крви – После доба које Бог осуђује на жалост, доћи ће моје доба“, као и да на плакату за представу не буду одштампани историјски

⁴⁴¹ Celso Salvini, *Tommaso Salvini nella storia del teatro italiano e nella vita del suo tempo*, Rocca San Casciano: Cappelli, 1955, 218.

⁴⁴² А не у позоришту *Teatro Grande*, како наводи Celso Salvini, *Tommaso Salvini nella storia del teatro italiano e nella vita del suo tempo*, 217, нити у позоришту *Teatro Mauroner*, како наводи Giulio Piazza, Francesco Dall’Ongaro a Trieste, *La Porta Orientale*, II, X–XI, gennaio-dicembre, 1932, 615.

⁴⁴³ Civico Museo Teatrale „Carlo Schmidl“, Трст, Archivio Teatro Armonia.

⁴⁴⁴ Фонд *Direzione di polizia di Trieste. Atti presidiali riservati (1814–1918)*, b. 346, mod. A, n. 45, 1863.

подаци који претходе драми: „*Ammessa fatta stessa condizione del visto anteriore, cioè, che si ometta lo squarcio lirico nel IV atto sc. 2da [...] <Terra crudel di sangue sitibonda – Dopo l'età, che Dio condanna al lutto, verrà la mia> e non siano stampati sul manifesto dello spettacolo i cenni storici che precedevano il drama [sic!]*“.

После Трста, драма је била постављена на сцени у Фиренци, али без успеха. Вероватно је изведена у децембру 1863, кад је позоришна компанија Стакини боравила у главном граду Тоскане. Сасвим је могуће да је представа одржана у позоришту *Niccolini* („Николини“), иако извештаји инспектора позоришта, тј. *Rapporti degli Ufficiali d'Ispezione ai teatri* за 1863. годину за Фиренцу не помињу представу *Словенског Херкула*, у месецу децембру; регистровано, међутим, једно друго Дал'Онгарово дело, *Il Povero Fornaretto*, које је постављено на сцену 13. фебруара 1863.

31. октобра 1865. године у „Даници“ (VI, 30) се појавила песма Меде Пуцића *Србија поздравља Италију при Дантовој светковини 14. свибња у Фиоренци*. У белешци се истиче да је ову Пуцићеву песму на италијански превео чувени италијански „[...] слављени данашњи песник талијански Ф. Дал'Онгаро, који је пре две године написао драмат талијански 'Краљевић Марко'.“

Анализа драме, познате са неколико, тачније – три наслова, *Српски Херкул / Словенски Херкул / Марко Краљевић* заснива се на трећем чину драме, који поседујемо, једином који је Дал'Онгаро објавио, на недовољним подацима о самој драми и о извођењу драме, на коментарима самог аутора, као и на подацима који су садржани код Нићифора Вукадиновића, па стога представљају у суштини само покушај и претпоставку реконструкције драме.

Знамо, дакле, да се драма састојала од пет делова. Подвлачимо термин „делови“ јер је могуће да су то четири чина плус оно што се на плакатима појављивало под називом „фарса“, како стоји у документима, или је то пет чинова, како тврди сам аутор.

Ликови драме могли су бити следећи: Марко Краљевић, Јевросима (Ierossima) – Маркова мајка, Вукашин (Vucassino) – Марков отац, Гојко (Goico), Владо, Владислав (Ulislavo), протопоп Недељко (Ciriaco), цар Лазар (principe Lazzaro), султан Бајазит, грчки саветник Бајазита, неки стари хајдук, вила, Арапкиња која се претвара у вилу, Велина, Урош (Urosio), један повратник из боја, Муса (Mosa).

Ни о садржају драме, тј. о самој радњи немамо података. Нићифор Вукадиновић преноси оно што је забележио тршћански лист “L’Osservatore Triestino”:

Извештач рече да је писац узео за тему своје радње разне епизоде из Маркова живота и успоставу Краљевине Србије Марковом заслугом. Предмет уопште не изгледа му овде прикладан за једну драмску представу; то су пре засебни, неповезани словенски призори који веома добро сликају времена и људе, у лепим и снажним стиховима.

Читалац добија непотпуну слику, пре свега у вези са личностима које се непрестано смењују на позорници. У прва четири чина радња се препричава. Марков отац Вукашин умире у првом чину. Трећи чин се састоји од три сцене: у првој сцени публика присуствује Марковом разговору са српским кнежевима, Гојком, Владом и Владиславом, који га оптужују да је веран Турцима а не Србима. Владо га моли да ослободи домовину од угњетача и да спаси Милицу. Оптужују га да је слуга муслимана. Марко најпре одговара да је Муса, страшни муслимански противник, врстан човек, а онда прекорава српске кнежеве да нису прави Срби, и додаје да се Срби и Бугари понашају онако како ветар дува, увек жељни крви. Марко сматра да су српски кнежеви у прошлости починили разна злодела, а и пили су вино у хладовини док се он борио.

У другој сцени Марко разговара с протопом Недељком. Жали се и каже да је тешко живети јер види да се Срби боре против других Срба, зато би готово волео да се преда Турцима. Он нагласак ставља на једну ствар веома важну за његов народ: краљ Срба је Урош, али он је заточеник муслиманског јунака Мусе. Марко жели да га спаси, и умреће за њега ако треба, али пре битке има једну жељу – да види своју мајку.

У трећој сцени Марко прича мајци Јевросими свој живот пун непрекидне борбе. Признаје да чува једну страшну тајну. Мајка од Марка тражи да остане у Србији и да брани домовину, да нађе себи жену која би се бринула о њему и о кући. Он мајци признаје да је имао једну велику љубав, и да је она сад његова сестра код муслимана. Кад је био бачен у затвор, у кули га је видела једна девојка и у њега се заљубила, ослободила га је и побегла са њим на његовом коњу. Док је он

спавао, она је бдила. Једне ноћи је, како Марко прича, тако поспан помислио да је она Арапин и одсекао јој је главу. Кад је потом узео њену главу међу своје руке, учинило му се да је она схватила његове речи кад јој је он рекао: „сестро“. У ваздуху су се чуле њене речи, као одговор: „Збогом / Брате у Господу, брате мој“. Онда се она претворила у ваздушну вилу, постала је његова посестрима, и непрекидно подстиче Марка да се бори против неправде. Девојка којој је Марко одсекао главу с времена на време се враћа међу људе да брани свога убицу. Та вила око врата носи огрлицу од крви и нестаје у кори дрвета.

Права драмска ситуација постиже се у петом чину или „фарси“: Марко се заљубљује, изненада, иако не може да се са сигурношћу одреди предмет његове љубави, а на сцени се сасвим неочекивано, како тврди Салвини, појављује Урош, као *Deus ex machina*. Сви мисле да је Урош мртав, да се претворио у прах, а он је међутим жив.

Знамо и за још неколике сцене, али не и ком чину припадају: неки повратник из битке прича како је Марко успео да једним замахом одсече дванаест непријатељских глава. Затим се појављује вила, бледог лица и обучена као одалиска, и то пред Бајазитом, и пева неке стихове уз пратњу лауте. Марко успева да је види на сцени, и да јој се обрати. Вила га храбри да се супростави страшном Муси који се бави трговином белим робљем, посебно девицама. Кад Марко напусти сцену, вила остаје на сцени, размишља и говори.

Ако поближе погледамо Дал’Онгарово виђење ликова драме, уочићемо неке недоследности у односу на нашу народну традицију. У Дал’Онгаровом тумачењу народне поетике Милица је Владина љубавница; кад је реч о браћи Мрњавчевићима, Вукашину, Угљешу и Гојку, Дал’Онгаро прати српски епос, мада не помиње Угљешу. Такође се не зна ко је Владислав, нити ко је Владо, и да ли га треба идентификовати са Владиславом или са војводом Владетом, историјском личношћу – босанским војводом Влатком Вуковићем кога је босански краљ Твртко послао да помогне цару Лазару у боју на Косову.

Не знамо тачно у којој је мери Дал’Онгаро могао да познаје историјске догађаје који су везани за Јужне Словене, и конкретно за Србе, и колико је био упознат са поетиком наше народне традиције. Вероватно да је, слично Томазеу, покушао да прати лик Марка Краљевића и да око овог српског јунака формира

неку врсту књижевног циклуса. Можда је чак желео да створи истовремено и хришћански и пагански епос. Очигледно је да драма нема јединствену, доследну радњу, као и да је Дал’Онгаро у драму уплео и извесне елементе словенске митологије с којима је био упознат. Исто тако, евидентна су и Дал’Онгарова позивања на претходна дела, што се види, на пример, на лику виле: у балади *La Vila del Monte Spaccato*, сестра ускока доживљава метаморфозу, пева тужне песме и претвара се у вилу, а затим у буру, управо као и сестра-посестрима Марка Краљевића.

Дал’Онгарова драма садржи и мотиве које је обрадио Томазео, у својим *Илирским песмама*: прва и друга сцена трећег чина надовезују се на Томазеов препев песме *Урош и Мрњавчевићи*, која се у препеву зове *Vucassino e Marco Craglievic* („Вукашин и Марко Краљевић“) „Том приликом,“ коментарише Мирјана Дрндарски, „први пут у овој антологији на сцену се као главни јунак уводи Марко Краљевић, омиљени Томазеов јунак из наше народне традиције [...]. Он је за њега ’српски Херкул’, оличење витешког и херојског елемента у српској народној поезији.“⁴⁴⁵ Тако, усталом, и сам Томазео говори о Марку, „словенском Херкулу“, да зна и да се нашали, али и да застраши: „Coloro che affermano la mescolanza del familiare (e del faceto talvolta) col grave, essere contraria a bellezza, dimenticano Omero e Dante. Marco, l’Ercole slavo, sa stare alla celia, e ne fa di tremende.“⁴⁴⁶

У првој сцени препознаје се одјек историјских догађаја у феудалној Србији после изненадне смрти цара Душана. Марко Краљевић оптужује за тадашње стање ствари, тј. центрифугалне тенденције српског племства: то племство слаби српску државу у тренутку кад је потребно јединство и слога у борби против Турака. Стога Марко изјављује: „Урош је краљ Срба“, а Србима је потребан вођа: „Краљевина је угашена / јер краљ недостаје.“ Марко протопопу Недељку саопштава свој поглед и своју верзију стања ствари, као и намеру да Србији понуди краља. Овај лик појављује се и код Томазеа, па песник у белешци за песму *Vucassino e Marco Craglievic* каже да Грци Недељка зову Чиријако, а Италијани Доменико: “*Nedeljah. A’ Greci Ciriaco; a noi Domenico.*” Марко од старог протопопа тражи да схвати његову визију предвиђеног реда и законодавности. И када му саопшти да иде да

⁴⁴⁵ Мирјана Дрндарски, *Никола Томазео и наша народна поезија*, 99.

⁴⁴⁶ Niccolò Tommaseo, *Canti popolari. Canti illirici*, 244.

ослободи цара Уроша, овај му одговара позитивно: „Сад те препознајем! / Сад препознајем мог сина! Дошао је дан / Победи.“

Марко, међутим, објективно просуђује какво је стање и свестан је вредности свога противника Мусе: „Врстан је човек Муса“, каже. То је, између осталог, и одраз представе о Муси (и Марку) коју је дао Томазео, у белешци за песму *Il prigioniero liberatore* („Ослобађајућа тамница“), која је превод наше народне песме *Марко Краљевић и Муса Кесеџија*, где каже да Муса има три срца, и на трећем срци једну змију због које леш, подељен од главе, одскочи; то је снажна слика неукроћене снаге, јер је Марко, српски Ахил, у опасности, мање обасјан славом од Омеровог Ахила: „[...] Musa ha tre cuori, e sul terzo una serpe che fa balzare il cadavere diviso dal capo. Potente imagine della vivace forza indomata. Marco qui sta in estremo pericolo: che più modestamente vestito di gloria è l’Achille Serbico dell’Omerico; il quale, come invincibile, non desta pietà, e neppur meraviglia.“

За Томазеа је Марко српски Ахил, у овој сцени ослобађања из затвора. Код Дал’Онгара Марко је, с једне стране, ослободилац, намерава да избави Милицу и царевића да би владали Србијом, а с друге стране он сам бива ослобођен из затвора. Тако је у трећој сцени трећег чина, која је у ствари прерада народне песме *Марко Краљевић и кћи краља арапскога*, кроз Томазеов превод *Peccato di Marco* („Марков грех“), где јунак убија ону која га је ослободила, и каје се пред мајком. Ти народни јунаци, дакле, рођени су да не буду у потпуности ни добри ни тужни, ни лепи ни ружни, очигледно их не карактерише велика умна ширина, а уз то морају да се куну над црвеном капом да ће се осветити:

Gli eroi popolari diresti sien nati per dar ragione ad Aristotele Stagirita e al segretario Fiorentino: né buoni né tristi in intero, né belli né brutti in intero. Qui vedi il guerriero schietto peccare d’una di quelle che dicono restrizioni mentali, e giurare al berretto: non ti lascerò mai, intanto che un’infelice fanciulla araba piglia il giuramento per sé. Pazienza la lasciasse: e’ l’ammazza. E poi col danaro dell’Araba si mette a edificare pro bono animae, il mariuolo.

In questo canto e’ confessa il fallo alla madre. Bello ch’ e’ lo riconosca e confessi, e alla sua madre lo dica; e ogni tanto infra il narrare lo nomini.⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ *Ivi*, 224.

Дакле, исте карактеристике које су Гетеа одбијале у вези са Марком Краљевићем, тј. противречност самог поетског лика, привлачиле су, међутим, Томазеа и Дал'Онгара. За Гетеа је Марко био „и крвоклетник, и неверник, и разбојник, и дивљак“⁴⁴⁸. Но, управо је морална разина Марка Краљевића привукла како Николу Томазеа тако и Франческа Дал'Онгара: Маркова способност кајања део је хришћанске концепције Николе Томазеа⁴⁴⁹ и Франческа Дал'Онгара, по коме је Бог присутан у свести слободног човека⁴⁵⁰.

Није чудо да овако противречан поетски лик, какав је био Марко Краљевић, није могао да буде прихваћен од стране италијанске публике, ако се изузме област тршћанског залива, у коме су живели Словени, и која је свакако била упозната са традицијом Словена. У критици драме *Словенски Херкул* која је била постављена у Милану, у позоришту Каркано, подвлачи се да је Дал'Онгара на пробу ставио стрпљење публике, која већ сама по себи, уопштено говорећи, није била много упућена у илирске народне песме које је објавио Томазео, и није било лако схватити обичаје тих „бизарних народа“.⁴⁵¹ Драма се пребацује и то да су Марко и други ликови, па уопште, Јужни Словени, осликани недефинисаним бојама, на граници између позитивних и негативних карактеристика; стога оно што је, по критичару, у овој драми истинито јесте управо конфузија идеја, веровања, принципа и политичке праксе, а што и даље чини нејасним тзв. „Источно питање“, па ти „јадни Срби“, а пре свега њихов јунак Марко, не знају ни шта говоре, ни шта раде, нити шта су, да ли Словени да ли Турци или хришћани, да ли поданици, штићеници или независни:

Ciò che v'ha di vero in questa tragedia è quella confusione di idee, di credenze, di principii, di teoria e di pratica politica, che rende ancora oggidì così intralciata e confusa la così detta quistione d'Oriente.

Quei poveri Serbi, e Marco soprattutto, il loro eroe, il loro tipo, non sanno cosa si dicano, cosa si facciano, cosa sieno, se Ottomani, Slavi, Turchi, o Cristiani: se vassalli, sudditi, protetti o indipendenti.

⁴⁴⁸ Перо Слијепчевић, Гете о Краљевићу Марку, 81-82.

⁴⁴⁹ Мирјана Дрндарски, *Никола Томазео и наша народна поезија*, 123-124.

⁴⁵⁰ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 35.

⁴⁵¹ L'Ercole slavo, tragedia di F. dall'Ongaro.

Занимљиве су и примедбе у вези са вилом: иако натприродно биће, у Дал’Онгаровој драми она може да говори и да мисли, и сви су ликови на сцени у стању да је примете и да с њом комуницирају. Аутор чланка се пита како је могуће да једно биће, које је плод халуцинације и које, на неком другом месту, као на пример у Шекспировом *Магбету*, може да разговара само са јунаком, у Дал’Онгаровој драми у стању је да се обрати и публици. Дал’Онгаро одбија критику о вилама, инсистира на народној представи тих митских створења, објашњава их српском народном поезијом, и упоређује их са грчком традицијом и традицијом других народа, па се пита зашто негирати гостопримство вилама које куцају на врата италијанске књижевности:

Le Vile sono esseri fantastici, ma obiettivi, secondo la credenza dei Serbi, un quid medium fra l’Oreae greca e l’Angelo custode cattolico. I Serbi le dicono sorelle in Dio, cioè creature di Dio. [...]

La Vila slava è molto più poetica delle Ninfe antiche, delle Silfidi e Ondine moderne. Ella tocca alla terra come le Apsare degli indiani. [...]

La Vila, benché prenda talora diverso aspetto, quando apparisce nelle sue vere sembianze, è vestita di bianco, come suona il suo nome, ha le chiome sciolte, e cavalca un cervo, emblema di agilità.

Ci siamo avvezzi a poco a poco alle streghe di Macbeth ed a quelle di Goethe. Perché negheremo l’ospitalità della scena le povere Vile, che bussano alla porta della nostra letteratura?⁴⁵²

А у вези са Марком Краљевићем Дал’Онгаро признаје и схвата да је неуспех ове његове драме на италијанским сценама последица недовољног познавања јужнословенске народне и историјске тематике од стране публике, и да је вероватно било прерано поставити то дело на сцену, без одговарајућег историјског оквира. Дал’Онгаро свог српског Херкула приказује као јунака који није савршен: он је храбар и кукавица, егоиста и великодушан, но таква је јужнословенска народна традиција, и такву ју је Дал’Онгаро и пратио. Дал’Онгаро истиче да је желео да наслика човека какав је Марко и био, противречног, као српског хајдука и турског вазала, као јунака који се борио час за једне час за друге, али увек за

⁴⁵² Ancora sull’Ercole slavo del signor Dall’Ongaro.

правду. И Марко, симбол свог народа, спава, очекујући дан кад ће се пробудити из сна и ослободити Србе:

Il carattere dell'Ercole serbo, quale io lo trassi dalle canzoni e dalle leggende illiriche e serbe, è perplesso, incerto, incongruente, come si conserva pur troppo la sua nazione. Vuole e disvuole, è valoroso e codardo, egoista e magnanimo, vantatore de' propri benefizii, e pronto a rinnovarli e a sacrificarsi per gli altri. Non è un eroe perfetto, come alcuni vorrebbero, non è un Bajardo senza macchia e senza paura. Ma fareste voi un eroe drammatico del Goffredo del Tasso? O meglio, avreste preferito che, trattando l'Ercole serbo, io avessi violata la tradizione e la storia, immaginando un modello di perfezione, un semidio senza colpa o senza difetto?

Io preferii dipingere l'uomo com'era, ora ludibrio delle sue passioni selvagge, ora animato da nobili istinti. Figlio di un re usurpatore e violento, e di una donna pia, il cui nome ha meritato di essere iscritto nel calendario de' Serbi, Marco Cralievich fu aiduco dei Serbi, e fu visire de' Turchi: combatteva ora per questi ora per quelli, ma sempre per la giustizia. Era codesta la sua divisa: e ciò forse gli ha meritato il culto d'amore che gli serbano le genti slave, le quali lo cantano ancora e l'onorano; e non si possono rassegnare a crederlo morto. Egli dorme, vero simbolo della sua razza, dorme sulla spada aspettando il giorno della riscossa e della liberazione completa dei Serbi.

За Франческа Дал'Онгара Марко Краљевић је симболизовао предводника у фронталној бици, и јамца сигурне победе. Стога је, и поред неуспеха који је ова драма доживела на италијанским сценама, Дал'Онгаро могао да изјави да се не каје што је саставио *Марка Краљевића*, каква год да му је судбина: „Non mi pento di aver composto *Marco Cralievich*, qualunque sia per essere la sua fortuna.”⁴⁵³

Није се кајала ни грофица Катерина Перкото (Caterina Percoto, 1812-1887)⁴⁵⁴, која је друговала са Томазеом, Дал'Онгаром и Валусијем⁴⁵⁵ и сарађивала у листу

⁴⁵³ *Ibidem*.

⁴⁵⁴ Elena Isabella Minelli, *Caterina Percoto*, Estratto dal Periodico *Pagine Friulane*, Udine: Tipografia Domenico Del Bianco, 1907; Francesca Italiano, *Caterina Percoto e la narrativa campagnola dell'Ottocento*, Los Angeles: University of California, 1981; Gianfranco D'Aronco, *Caterina Percoto e il folklore friulano*, Estratto dagli *Annali della Scuola Friulana* edito dal Provveditorato agli Studi di Udine, Udine: Tipografia Arti Grafiche Friulane, 1949.

⁴⁵⁵ Валуси ју је звао “contessa contadina” („грофица сељанка“), што никако није било погрдно већ се односило на чињеницу да је Катерина Перкото живела на селу у околини Удина и често је писала о локалним традицијама и на дијалекту.

“La Favilla”⁴⁵⁶ још од 1840. Дал’Онгаро се потрудио да уведе Катерину Перкото у кружок књижевника⁴⁵⁷ и побринуо се да издаје прво издање њених приповедака⁴⁵⁸. Препоручио ју је чувеном фирентинском издавачу Ле Монијеу (Le Monnier) истичући да ако јој издавач не понуди оно што јој буде одговарало, у стању би била да одгурне књижевност и да се врати гајењу свилених буба:

Firenze 15 / Ottobre /
1861

Caro Lemonnier

Martedì

La Contessa Percoto vi attende verso mezzodì dalla Sig. Baroni via Fiesolana, la prima porta a sinistra svoltando dalla via de’ Pilastrì. Ella voleva affidarmi pieni poteri per trattare con voi: ma io credo che sia più conveniente che vi abbocciate con lei. Badate che resti soddisfatta dei patti che le offrirete per il presente e per l’avvenire: poiché in caso diverso è donna da dare un calcio alla letteratura, e tornare, come mi disse, a’ suoi filugelli. Ma voi siete francese, e conservate almeno della vostra nazione quel tanto che basti ad esser gentile colla dama e garbato co’ letterati.

State sano.

Il vostro amico
F Dall’Ongaro⁴⁵⁹.

Као Дал’Онгаро, који је у предговору за њене приповетке из 1869. истакао да је више он од ње научио него обрнуто⁴⁶⁰, и Катерина Перкото је била истински патриота и пратила је рисорђименталну борбу, што се одразило на страницама неких њених приповедака као *Coltrice nuziale* („Брачна постеља“), *Donna di Osopo* („Жена из Озопа“), и *La resurrezione di Marco Craglievich* („Васкрс Марка Краљевића“), и што је довело до тога да је имала проблема са полицијом јер су

⁴⁵⁶ Nazzareno Meneghetti, *Contessa Caterina Percoto e la “Favilla” di Trieste*, Varese: Ditta Editrice Eredi Macchi, 1912.

⁴⁵⁷ В.: Guido Bustico, *Caterina Percoto e Francesco Dall’Ongaro*, Domodossola: Tipografia Ossolana, 1910; Gianfranco D’Aronco, *Vita sentimentale nascosta di Caterina Percoto*, *La Porta Orientale*, 1948, а. XVIII, 127-141.

⁴⁵⁸ Caterina Percoto, *Racconti*, Firenze: Le Monnier 1858 (II изд.: Caterina Percoto, *Racconti*, Genova: Edizioni “La Donna e la Famiglia”, 1863.

⁴⁵⁹ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, B. 25.70.

⁴⁶⁰ Francesco Dall’Ongaro, *A chi legge, y: Caterina Percoto*, *Racconti*, Firenze: Le Monnier, 1869, IV.

ове три приче пуне горчине против аустријске војске: “pieni di fiele contro l’esercito austriaco”⁴⁶¹. Како је Валуси изрекао у комеморативном говору Катерини Перкото, заувек се фурланска списатељица поздравила са аустријским двоглавим орлом: “dissi addio per sempre [...] alla maledetta aquila bicipite sotto il cui patrocinio m’ero andata a mettere.”⁴⁶²

Стога није чудо да је ову књижевницу племенитог порекла представио Николо Томазо, истичући да га је подсећала у позитивном смислу на француску књижевницу Жорж Санд, но да се свакако од ње веома разликовала. Томазо је сматрао да Катерина Перкото никада неће постати славна као чувена Францускиња јер за то, за разлику од Француске, у Италији нису постојали услови: он је сматрао да италијански писци нису били довољно сједињени са народом, нису говорили „истим језиком“. Но и поред тога, наглашава, ова племкиња-песникиња је представљала народ много више од других писаца, а с обзиром да није могла да пише на тосканском, изабрала је да пише на свом дијалекту који је успела да обриси књижевним језиком како је најбоље умела, много боље од толико оних који су били познати, а то нису били у стању да ураде, и управо тако се није у суштини превише удаљила од тосканског. И то је оно што могу други књижевници да науче од Катерине Перкото, да је потребно говорити о стварима које се најбоље познају:

Ho già rammentato Giorgio Sand; con la quale, fra molte differenze, ha la signora Percoto alcune conformità, ma nel bene. Essa non conseguirà mai la fama che toccò in sorte alla donna francese, più svestita forse che travestita; non la conseguirà si perché qui il paradosso con le apparenze della novità non colora le cose vecchie, si perché la fantasia qui non fa sfoggio di sè in lunghi intrecci felici; si perché l’Italia divisa e ignota a se stessa non offre agl’ingegni né le tentazioni nè i premii che la Francia; si perché a scrittore italiano manca lo strumento richiesto a diffondere nelle moltitudini il senso e l’affetto della bellezza, manca un linguaggio comune a tutta la nazione, determinato, vivente, che faccia con l’affetto e con l’idea; come corpo con ispirito, un ente Solo. E anche qui la gentildonna, per divinazine di poeta, si fece più popolo che molti scrittori del

⁴⁶¹ Giuseppe Marchetti, *Il Friuli uomini e tempi*, Udine: Camera di Commercio Industria e Agricoltura, 1959, 584.

⁴⁶² Pacifico Valussi, *Caterina Percoto. Commemorazione letta nell’adunanza del 19 agosto 1888*, Udine: Tipografia Editrice G. B. Doretti, 1889, 20-21.

popolo stesso non degnino: e non potendo al dialetto toscano, attinse al proprio dialetto, ch'ella scrive con garbo d'artista; e col linguaggio de' libri lo contemperò come meglio sapeva; meglio però che assai celebrati non sappiano. Senti per istinto come nel fondo di tutti i dialetti italiani è un che di comune alla nazione tutta; come pensando il friulano ella fosse men lontana dal vero toscano di que' tanti che toscaneggiano per grammatica, e sfioretlano non co' Fiorelli di San Francesco (più friulani anch'essi e più milanesi e più siciliani di quel che paia), ma col Boccaccio e col Bembo. Non già che qualche improprietà di linguaggio mezzo erudito o affettazioncella di stile quasi accademico non dialuori anche qui; ma non frequente così come in altri: e la verità del sentire infondendosi nella schiettezza del dire, è qui tanto più notevole quanto men ricercata bellezze.

Quest'è uno degli insegnamenti che noi dall'esempio di questa donna possiamo dedurre: ma il migliore, e che tutti li comprende e ne dà la ragione, si è l'indicato già, non mai raccomandato abbastanza: parlare delle cose che meglio si conoscono, di quelle che si amano, parlarne appunto nel modo che le si veggono e Sentono; c'a tal fine trascogliere tra le conosciute le più gentili, tra le amate le più meritevoli dell'amore di tutti.⁴⁶³

Стога не чуди да је и она, управо како су онда изједначавали војнике из Хрватске са аустријским војницима, писала противно у својој причи *La donna di Osopo*, где помиње хрватског војника који се окрутно смеје када једну мајку из места Озопо код Удина, која тражи хлеба за своју изгладнелу децу, пушком позива да својим рукама узме „крух“ („kruca“):

La povera madre aveva intanto varcato l'estremo confine del villaggio; udiva il passo monotono delle scolte austriache; più che mai guardinga s'inoltrava lentamente studiando la via; teneva il respiro, pregava coll'anima, e alla minima buffata di vento che movesse le frondi o le facesse scrosciare le vesti, gettavasi per terra, un brivido di spavento l'invadeva, e tremava perfino dei battiti del proprio cuore, poi tornava ad avanzarsi strisciando così carpone. Aveva appena oltrepassato il primo scaglione, quando s'accorse d'esser discoperta; raccolse con ambe le mani la gonna e si pose a fuggire; ma il grido della sentinella, lo strepito dell'arma che questa aveva abbassato, e la paura d'incappare nell'altra di contro, che anch'essa era uscita a darle la caccia, la fecero fermare benché già fosse quasi fuori tiro. Vedendosi perduta, la misera donna s'inginocchiò, e guardando

⁴⁶³ *Il Gondoliere*, X-XI. В. и: Enrica Varisco Ferrero, *Niccolò Tommaseo e Caterina Percoto protagonisti di un caso letterario*, Udine: Arti Grafiche Friulane, 1975.

all'occhio tremendo del fucile che biecamente la minacciava, e protendendo le mani, gridava desolata: “Pane per i miei poveri figliuoli! Io non dimando che pane!...”.

“Pane? Kruca!” ripeté il croato, e mostrandole un pezzo di pane da munizione l'invitava con un selvaggio sorriso a venirlo a prendere dalle sue mani.

Sorse la donna, e non aveva fatto due passi che fischiò la palla e la colpì nella fronte. Cadde supina, e le lunghe chiome arrovesciate fecero origliere a quella pallida faccia, su cui anche dopo fuggita l'anima errava il pensiero dei figliuolini traditi e morenti di fame.

И Катерина Перкото је била под утицајем српске народне поезије и пре свега лика Марка Краљевића и описала његов васкрс у причи *La resurrezione di Marco Craglievich*. Катерина Перкото је познавала Томазеа и његову збирку илирских песама, но није искључено да је управо Дал’Онгаро могао да јој буде пример у обликовању лика српског јунака. Јер наслов приче Катерине Перкото је идентичан Дал’Онгаровој балади у другом делу трилогије, који има за тему ускрснуће Марка Краљевића. У причи грофице Перкото, међутим, Марко оптужује Србе што се нису побунили против тиранина. Прича садржи и све елементе који карактеризују Марка Краљевића у српској народној традицији: мач, буздован, коњ шарац; Марко затим има дуге црне бркове који стижу до рамена; његов коњ рже на Урвини (замишљена планина на којој, по српској народној традицији, Марко Краљевић умире после битке против Влаха), град Прилеп, у коме је историјски владао Марко, и долине Србије. Прича започиње тако што Марков мач пада из футроле, а његов коњ зањишти. Тог коња чују на планини Велебит, у Прилепу, у шумама и по долинама Србије, у Самодржи, на Косовом Пољу, и до Црне Горе. Марко Краљевић се буди. На врху Урбине се налази две јеле, с чијих је грана пало у воду последње Марково писмо, и где сија златна мастионица коју је Марко бацио. Из дубине се чула бука све до Свете Горе. Свети опат са својим учеником Исаијом однели су Марков леш до јама Урбине и сахранили су га близу воде. А када сева, види се Марков Шарац и огромни буздован. Види се и Марко, са капом од zibellino црним обрвама и брковима; а затим се појави облак те Шарац крвари све до ушију. Жене обучене у црно, уплакране мајке, удовице и девојке излазе, гледају и осећају да је дошао судњи дан.

Ауторка се пита где су јунаци који треба да бране домовину, да ли су можда у шумама Србије где се направио споразум са родом Милоша Обилића?

Занимљиво је да се Катерина Перкото пита да ли се јунаци моле и око Доситејевог гроба(!), што указује да је вероватно имала прилике да прочита чланак Ивана Аугуста Казначића о Доситеју Обрадовићу у листу „La Favilla”⁴⁶⁴. Доситејев гроб је, међутим, напуштен, па кад Марко пролази узбуде се само кости оца домовине и јаукну из гроба. А ни на голим стенама Крајине нема коња, ни ратника, они би требало да су сви на Косовом Пољу према коме љуто на свом коњу јаше Марко. Испод копита Марковог коња осећају се кости мртвих за слободу, кнеза Лазара, девет Југовића и њихове војске. На Косову Пољу, међутим, Марко не налази живе душе па узвикује и пита где су јунаци. Слећу два гаврана, са севера и са запада, који Марку, сину Вукашима и свете Јевросиме, слави и части Славије, одговарају да немају добре вести. Један од гаврана каже да долази из Италије која не жели да служи више Цезара (тј. цара), тог истог цара који шаље војнике да покоре Маркову домовину: они разарају, харају, пале, извадили су очи свецима, упрљали олтар, увредили су жене, убили децу, пили су њихову крв. Цареви војници су победили, али Италија не може да се смири и када то зачује Марко, дере се на гавране што су му донели тако лоше вести. Марко пита зашто су војници (Јужни Словени) напали Италију, не схвата која је била сврха, а гавран одговара да су бану (Јелачићу), који је имао очи соколове и песничко срце, затворили очи златним повезом, и златом су му отровали срце, па су прешли хладну Саву, и мислили су да се боре за слободу, а у ствари су били средство у рукама опресора. Гавран каже да је био присутан кад су се сукобиле те две војске, кад је 15.000 лешева прекрило земљу, па је он јео њихово месо и пио њихову крв. Петнаест хиљада их је умрло, али не за домовину, и њихово је име проклето. Бан је прешао онда црну реку и претио је белом граду цара. Гавран потврђује да је ту био и видео да су се борили и да су побеили, похарали, уништили, спалили. Али Беч не може да се смири и њихово ће име бити проклето.

Кад је Марко све то чуо, заплакао је и изрекао клетву у којој проклиње бана јер је узалуд проливено толико крви. Призивали су њега, његовог оца Вукашина и мајке Јевросиме, али он се борио за праведне ствари и за потлачене; он зато прекорава Јужне Словене што су ишли да се боре међу редовима тиранина, да би

⁴⁶⁴ В. погл. „Тачка укрштања Доситејевог и Томазеовог круга“ овог рада.

потлачили братске народе. И кад изјави да су издали домовину, падне са коња и неће се пробудити док се земља не покаје:

È caduta la spada dal fodero, ha nitrito il cavallo di Marco. – Il cavallo di Marco Craglievich l'han sentito nitrire sul monte d'Urbina, in Prilipa dalle bianche case, nella foreste e nelle valli della Serbia, lungo le sponde del nero fiume, l'han sentito a Samodresa, e nella pianura di Còssovo; fin tra le nude rocce della Zernagora l'eco ha ripetuto suo nitrito. Craglievich Marco si sveglia. Sul fianco del monte d'Urbina sono ancora due vecchi abeti, e in mezzo a loro un pozzo. Essi vincono ancora in altezza la cima del monte, ma le loro braccia percosse dal vento e squarciate dal fulmine han perduto la verdura; negro, solcato dal tempo, si specchia nel fonte l'immane loro tronco. – Han veduto nell'acqua bruna come lume di luna lucente, ma non era lume di luna lucente, era l'ultima lettera di Marco caduta nel pozzo dai rami degli abeti a cui egli l'aveva appesa prima di morire, era il calamaio d'oro ch'egli aveva gettato nel pozzo, che or torna a risplendere e manda raggi sulla faccia dell'acqua. Craglievich Marco si sveglia. La terra ha tremato, dalla bocca del pozzo fin giù nell'acqua profonda si è udito un sordo fragore come di vento sotterraneo, che ha rivelato i misteri della fontana. Dalle radici del monte d'Urbina ei s'è propagato fino a quelle dell'Atos, là dove il fiume sbocca improvviso dal masso, e poi torna ad inabissarsi in un'umida argillosa caverna. Il santo abate di Vasa col suo discepolo Isaia in quelle caverne portarono d'Urbina il cadavere di Marco, e lo seppellirono nel mistero vicino all'acqua bruna. Gli alberi pendenti dall'alto gli gocciarono per anni ed anni sul capo le loro lacrime. Or s'alza dalla voragine un gruppo di nubi: vanno le nubi lentamente volteggiando per tutto il paese. Or alte, or basse, or percosse dal sole, ed ora dal vento, cangiano di forme, cangiano di colore. Talvolta si distendono come un ampio velo di nebbia e salgono i greppi della montagna, poi nella valle si condensano e mandano lampi. Tra i lampi si vede il dosso d'un cavallo pezzato, si vedono le punte dorate d'un immenso Busdovano. Talvolta fanno groppo e sopra ad esse giganteggia il capo d'un guerriero. Il berrettone di zibellino calcato sulla fronte si confonde colle nere sopracciglia; i neri mustacchi, fini mustacchi, gli cadon sugli omeri. Poi la nube lo copre, e n'esce invece la pelliccia di lupo arrovesciata, e il pome della spada damaschina, e l'auree nappe che danno in terra; poi la testa del cavallo pezzato sanguigna fino agli orecchi; dall'unghia gli scintillano vive faville, dalle narici gli balena azzurra fiamma. Il freno è una serpe, una serpe lo sprone. Stridono le serpi, nitrisce il cavallo, e la maestosa visione percorre la terra.

Donne vestite a lutto, madri piangenti, vedove e fanciulle desolate escono dalle loro case per tutto dove passa, e guardano; guardano e sentono che è venuto il giorno fatale. – Ma dove sono i prodi destinati ad affrancare la patria? forse accampati sulle rive del nero fiume, pronti varcarlo per la libertà? forse nelle foreste della Serbia a giurare un patto colla stirpe del generoso Milosio? forse inginocchiati d'intorno alla tomba di Dositeo pregano l'aiuto di Dio, e ricevono dalle mani del serbico patriarca e dei suoi dodici prelati la santa comunione? o ai piedi della Kraina, disposti in ordine di battaglia aspettano il segnale per gettarsi come tanti leoni sulle falangi dei Turchi a rivendicare i loro sacrosanti diritti?

Il nero fiume scorre in silenzio fra le rive abbandonate; nelle foreste della Serbia non si giura nessun patto, solo pascono in pace le numerose mandrie degli animali della libertà; è deserta la tomba di Dositeo, e al passaggio di Marco si commovono solo le ossa del padre della patria, e danno un gemito sotto la pietra sepolcrale. Il vento freme fra le nude rocce della Kraina, ma non vi sono nè cavalli, nè guerrieri. – Essi saranno accampati nelle pianure di Còssovo – grida Marco, e arrabbiato cavalca alla pianura di Còssovo.–

Come stoppie disseccate dal sole e dal tempo, stridono sotto le unghie del cavallo le ossa dei morti per la libertà; le ossa di Lazzaro Conte, dei nove Giugovich e del loro esercito; ma in tutta la pianura non vede Marco anima viva. Con voce tremenda grida Marco ai quattro venti: – È venuto il giorno della redenzione! or dove sono i nostri prodi? – Volarono due negri corvi; uno veniva dal settentrione, l'altro dall'occidente, i rostri avevano insanguinati fino agli occhi, gli artigli fino al ginocchio, e calati nella pianura amara, si posarono entrambi in faccia a Marco sulle ossa dei morti, e gracidavano. – O corbi, fratelli in Dio! disse allora Marco, venite voi dal settentrione, venite dall'occidente? vedeste i nostri armati? vedeste i figli della nostra terra? sanno essi che il giorno è venuto? saranno essi qui in breve per la battaglia della libertà? – E i due vecchi corvi rispondono:

O Marco, figlio di Vucàssino e di santa Gevrosima; o Marco, gloria ed onore di Slavia! noi vorremmo darti buona novella, ma non possiamo se non qual è. – E l'uno dei corvi gracchia, e l'altro dice: – Vengo dall'Italia: freme l'Italia e non vuol più servire a Cesare; manda Cesare a domarla i figli del tuo paese. Cento migliaia passano i monti, cento migliaia varcano il mare. Lì fui, lì vidi. Saccheggiarono, distrussero, incendiarono. Hanno cavato gli occhi ai santi, hanno insozzato gli altari, hanno insultato le donne, hanno uccisi i fanciulli, hanno bevuto del loro sangue. Lì fui, e lì vidi quando cozzarono le schiere: degl'Italiani non so che rimane, e de' tuoi quel po' che rimase feriti e in sangue. Hanno per altro vinto i tuoi, ma l'Italia quietarsi non può. – Quando ciò sente Marco, egli strilla

come stizzita serpe: – Ahi! ahi! mala novella è cotesta, o corvi, ahi! ahi! Non era contro l'Italia ch'essi dovevano pugnare. Che importa a noi dell'Italia? forse che le sue catene ci pagano il nostro sangue? forse ci giova l'aver lasciato in Italia le nostre ossa, or che è venuto il giorno della redenzione? or chi dunque combatterà per noi? – E il corvo gracchia, e l'altro dice: – Restavano ancora al Bano mille e mille prodi pronti a pugnare per i loro diritti. Aveva il Bano occhi di falco, cuor di poeta; ma gli hanno chiusi gli occhi con una benda d'oro, coll'oro avvelenato il cuore. Passarono il Savo, acqua impetuosa e fredda. Credevano di pugnare per la libertà, ma non erano che martello in mano all'oppressore. Lì fui, e lì vidi quando i due eserciti si affrontarono. Quindici mila cadaveri hanno coperta la terra, ho mangiato della loro carne, ho bevuto del loro sangue. Quindici mila sono morti, ma non per la patria! sono morti e si maledice al loro nome! Il Bano ha varcato allora il nero fiume e minacciava la bianca città dello imperatore. Lì fui, e lì vidi; hanno combattuto, hanno vinto. Saccheggiarono, distrussero, abbruciarono. Ma Vienna quietarsi non può, e il loro nome sarà maledetto. – Quando ciò intese Marco, versa lagrime Marco pel guerriero viso, e tra le lagrime così cruciato impreca: – Cada il sangue de' traditi sul capo de' traditori! o Bano, che potevi far libera e grande questa terra, e invece l'hai macchiata d'eterna infamia; possa la fredda Sava ingoiarti insieme coi nostri nemici! Molte madri hai trafitte, e mogli alla famiglia rimandato, e dolci sorelle fatte vestire a lutto. Oh! tanto sangue versato e versato indarno! Era venuto il giorno della redenzione, e voi vi siete ricordati del mio male e non del mio bene! Vi siete ricordati del padre Vucàssino e non della santa mia madre Gevrosima. Io combattevo pel giusto e per l'oppresso. Contro Vucàssino, padre e re, io aggiudicava l'impero al giovanetto Urosio, e voi avete pugnato contro la giustizia. Dalla mano del Turco io rivendicavo la spada damaschina su cui erano incise le tre lettere cristiane, e voi avete data la vostra agli oppressori. Io liberava dal carcere i fratelli, dalla schiavitù le fanciulle, percorreva la terra soccorrendo agli infelici, e spezzando ogni sorta di catene, sicchè un giorno in questa istessa pianura di Còssovo e grandi e piccoli gridavano: Viva Marco che la terra del malanno francò, che stritolò della terra il tiranno! E voi invece siete corsi nelle file del tiranno a ribadire le catene delle nazioni sorelle. Oh vi siete ricordati della maledizione di mio padre e non del motivo che me la fece incontrare! Vi siete ricordati di quando io raccoglieva l'oro nella tenda dei vinti, della mano tagliata a Roscanda, degli occhi cavati, avvolti nella sua pezzuola e a lei buttati nel seno: del vino che io beveva in Istambùli, del peccato ch'io confessava a mia madre, e per cui tanti edificai monumenti; vi siete ricordati della mia lunga servitù nelle case del Turco, ed ecco che avete perciò tradita la

patria e rinunziato al giorno della sua redenzione! – E cadde di cavallo, nè più si sveglierà finché non sia pentita la terra.

7.4. Германске везе

Године 1842. на страницама листа „La Favilla“ појавио се Дал’Онгаров чланак у коме сматра да треба пожурити и сакупити легенде из околних крајева пре него што их однесе заборав, и треба их тражити управо на месту, распитати се у народу, а тамо где традиције недостаје, онда треба понешто навестити; на тај начин би се народу вратило оно што је његово. Те песме би најлакше допрле до душа јадних људи. Том приликом је отворено позвао пријатеља, правника и песника Антонија Гацолетија (Antonio Gazzoletti, 1813-1866)⁴⁶⁵, али и песника Чезареа Бетелонија (Cesare Betteloni, 1808-1858) да то учини:

Bisognerebbe affrettarsi a raccogliere tutte codeste leggende de’ nostri monti prima che vengano dimenticate: massime quelle, e non son poche, le quali sono feconde di utili lezioni. Ma bisogna cercarle sul luogo, interrogarne il popolo che n’è ancora depositario; dove la tradizione manca, indovinarla; e per questo mezzo si potrebbe forse restituire migliorata al popolo la roba sua. Queste poesie sarebbero forse quelle che più facilmente troverebbero accesso negli animi della povera gente, versando sopra soggetti a lui cogniti e cari. Questo sia detto al Gazzoletti, al Betteloni, a tutti gli altri che sono giovani ancora; e lo dico a me stesso che forse non saprò approfittarne come vorrei e come essi vorranno e potranno.⁴⁶⁶

Гацолети је објавио песму *Paolo del Liuto* (1841)⁴⁶⁷ која се надовезује на традицију Карније те на Дал’Онгарову баладу из словеначке и фурланске

⁴⁶⁵ Muzio Majnoni, *Antonio Gazzoletti poeta e patriota*. Milano: F.lli Rivara, 1894; Giuseppe Stefani, *Antonio Gazzoletti nella rivoluzione del Quarantotto*. Trieste: La Porta Orientale, 1935.

⁴⁶⁶ Francesco Dall’Ongaro, *Memorie e fantasie di A. Gazzoletti, La Favilla*, 28.02.1842, a. VIII, n. 4.

⁴⁶⁷ *Strenna triestina*, a. III, Trieste: Marcenio editore, 1841.

традиције, *Paolo del liuto*⁴⁶⁸ која је изашла годину дана раније, али коју је Дал’Онгаро саставио за време једног свог боравка у Алпима 1838. године⁴⁶⁹. И касније, тачније 25. јула 1860, кад је писао Дал’Онгару, присећао се Гацолети њиховог боравка четрдесетих година XIX века у Трсту и њиховог културног круга – „il lieto cerchio d’amici” –, кад су разговарали, за време лепих вечери у главном граду Фурланије, о традицијима регије, и управо једна од тих је *Paolo del liuto*, што је доказ њиховог пријатељства после толико година:

AL PROF. FRANCESCO DALL' ONGARO.

Ti ricordi, Francesco, le belle serate di Trieste, quando vent anni or sono in lieto cerchio d’amici , tra i quali il Somma, prendevamo a discorrere e quindi a illustrare poeticamente le fantastiche tradizioni del tuo nativo Friuli? Una di queste è il Paolo dal liuto, e qui m’è dolce premettere il tuo nome al mio racconto, come prova, che ne volger d’anni, ne mutar di vicende hanno potuto alterare la nostra vecchia amicizia.

Accettalo con quel cuore con cui te lo offro.

Montecatini, 25 luglio 1860.⁴⁷⁰

Гацолети је објавио и једну подужу песму коју је написао у Трсту 1853. године, *Ondina d’Adelberga* („Ундина из Постојинске јаме“), где се такође инспирисао једним раним Дал’Онгаровим саставом, конкретно мотивом присутним у Дал’Онгаровој причи о Постојинској јами, *La grotta d’Adeisberg*⁴⁷¹ („Постојинска јама“), које је, како сам Гацолети каже, место радње на коме се укрштају сујеверја германске и словенске традиције⁴⁷². Гацолети описује кад и како је Постојинска јама откривена те како изгледа, са својим сталактитима и сталагмитима. Његова песма, међутим, не говори о јами са географске и геолошке тачке гледишта, већ је једноставно, као чудо природе, сцена радње из маште, и води порекло из сујеверја пре свега Словена и Германа, јер после превеликог

⁴⁶⁸ Francesco Dall’Ongaro *Poesie*, Trieste: Favarger, 1840, vol. I, 165-175; Francesco Dall’Ongaro, *Poesie scelte*, Firenze: Le Monnier, 1844, 77-90; Francesco Dall’Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, 13-21; Francesco Dall’Ongaro, *Stornelli Poemetti e Poesie*, a cura di Nico Schileo, Treviso, Zoppelli, 1913, 151-153 (у овом издању наслов баладе је: *Paolo dal liuto*).

⁴⁶⁹ В.: Cesare De Lollis, Le “ballate” di Dall’Ongaro e Maffei, у: *Scrittori d’Italia*, a cura di Gianfranco Contini e Vittorio Santoli, Milano-Napoli: Riccardo Ricciardi Editore, 1968, 475.

⁴⁷⁰ *Poesie di Antonio Gazzoletti*, Firenze: Felice Le Monnier, 1861, 57.

⁴⁷¹ *La Favilla*, 04.08.1839, а. IV, n. 1.

⁴⁷² Mate Zorić, *Talijanski pisci o nama i našim književnostima*, 79.

црпљења из класичне књижевности, италијанска поезија заслужује инспирацију из нетакнутих баштина:

La grotta di Adelsberg nella Carniola (che le esigenze del verso mi fecero chiamare Adelberga) è fuor di dubbio uno tra' più rari e stupendi fenomeni del mondo geologico. Nota sin dal secolo XIII, scoperta nella maggiore sua ampiezza dall'anno 1819 in poi, e in parte, si crede, ancora da scoprire, la grotta d'Adelberga s'interna orizzontalmente nella montagna, che sorge presso la borgata dello stesso nome, per lo spazio di ben tre ore di cammino, presentando di mano in mano, tanto in sulla via principale, quanto nelle svolte di fianco, un avvicinarsi di scene le più capricciose e diverse, dallo stretto corridoio al vasto anfiteatro, dai minuti rabeschi alle gigantesche colonne, ai pinacoli, agli obelischi sporgenti dal suolo o pendenti dall'alto; non senza offrire qua e là, tra le bizzarre forme delle stalattiti e delle stalagmiti che fregiano da per tutto ed assiepano la spaziosa cavità, qualche rassomiglianza con opere ed industrie umane, rassomiglianza, che viene di volta in volta additata all'ammirazione dei visitatori. I quali, rispetto al merito della cosa, non furono sinora copiosi, trattandosi di meraviglia, che e per singolarità e per importanza non la cede punto alle più famose di tal fatta.

Il mio poemetto non mira a descrivere la grotta sotto i riguardi geografici o geologici; non m'era neppure dato cercare le mie ispirazioni alla storia delle vicende umane, alle quali la Grotta rimase sempre straniera. Schietto miracolo di natura, io la feci teatro di un'azione fantastica, derivandone il nodo da quelle leggiadre superstizioni venute d'Oriente e seminate per tutta Europa (segnatamente ne' paesi slavi e germani, ove se ne riscontra tuttodi alcuna traccia), le quali, popolando di Genii diversi i quattro creduti elementi, con assegnare i Silfi all'aria, le Ondine all'acqua, le Salamandre al fuoco e i Gnomi alla terra, animarono in certo modo e spiritualizzarono i freddi regni della natura, come la brillante immaginazione greca aveva popolato la terra e le acque di minori divinità.

E mi parve, che dopo il grande abuso fatto dalla nostra poesia de' miti greci e romani e delle tenebrose leggende e tradizioni del settentrione, meritassero anch'esse amica accoglienza queste graziose credenze dei genii elementari, assai meno repugnanti dell'Olimpo pagano alle basi di nostra fede religiosa, ed assai più conciliabili coll'indole della nostra poesia e colla serenità del nostro cielo, che non i lemuri e le tregende piovuteci dalle nebbie d'oltremonti.

Il resto all'indulgenza dei lettori.⁴⁷³

⁴⁷³ *Poesie di Antonio Gazzoletti*, 157-158.

Укрштање германске и словенске традиције је изразио и један други културни радник из истог тршћанског круга. Реч је о немачком писцу Хајнриху Штиглицу (Heinrich Stieglitz, 1801-1849), аутору књиге о путу у Црну Гору, *Ein Besuch auf Montenegro* (1841)⁴⁷⁴ и путописа *Istrien und Dalmatien* (1845)⁴⁷⁵, о чијем је делу подробно писала Олга Елермајер-Животић⁴⁷⁶.

Томазео је Штиглица упознао на пароброду који је ишао од Задра до Шибеника највероватније 27. или 28. септембра 1839. Том приликом је Штиглиц боравио неколико дана код Томазеа у Шибенику, иако није искључено да га је посетио и неком другом приликом. Олга Елермајер-Животић наглашава да је „Штиглицов сусрет са Н. Томазеом [...] био [...] најзначајнији у низу познанстава у Далмацији“⁴⁷⁷, и да је њихов однос мењао у зависности од разних околности⁴⁷⁸; па ипак, и поред тога што је често долазило до неслагања, њихово је пријатељство трајало до Штиглицове смрти 1849. године⁴⁷⁹: „Док га је до завршетка књиге о Истри и Далмацији крајем августа 1844. године одржавало заједничко интересовање за културни препород јужнословенских народа, оно се за време револуције 1848. године претворило у сарадњу и заједничку борбу за ослобођење Венеције од Аустрије.“⁴⁸⁰ Штиглиц се посветио италијанском ослобођењу од Аустрије исто толико колико уједињењу Немачке: „Идеал му је била равноправна културно-политичка сарадња између уједињених европских народа, међу којима

⁴⁷⁴ *Ein Besuch auf Montenegro von Heinrich Stieglitz (Reisen und Länder – beschreibungen der älteren und neuesten Zeit, eine Sammlung der interessantesten Werke über Länder – und Staaten-Kunde, Geographie und Statistik. Hrsg. v. Dr. Eduard Widenmann und Dr. Hermann Hauff. 21. Lieferung.)*, Stuttgart und Tübingen: J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1841.

⁴⁷⁵ *Istrien und Dalmatien. Briefe und Erinnerungen von Heinrich Stieglitz. Riesen und Länderbeschreibungen der ältern und neuesten Zeit*, Stuttgart und Tübingen: J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1841.

⁴⁷⁶ *Из немачко-југословенских књижевних веза: Хајнрих Штиглиц (1801-1849)*, Београд: САНУ, Посебна издања, књ. DCVIII, Одељење језика и књижевности, књ. 44, 1991.

⁴⁷⁷ *Ivi*, 117.

⁴⁷⁸ *Ivi*, 120. Уп.: *Ivi*, 121: „Штиглицов изразито негативан однос према Томазеу књижевнику, изнет у другом делу портрета и проузрокован Томазеовим омаловажавајућим судовима о Гетеу и Шилеру, изазвао је кризу у њиховом односу после појаве Штиглицове књиге.“ О пријатељству Томазеа и Штиглица уп.: Raffaele Ciampini, *Vita di Niccolò Tommaseo*, Firenze: Sansoni, 1945, 321-327. Уп. и: Enrico Broll, Niccolò Tommaseo e Enrico Stieglitz, *La Porta Orientale*, а. XXVII, 1957, n. 9-10, 357; Enrico Brol, *Niccolò Tommaseo ed Enrico Stieglitz a Venezia: con lettere e documenti inediti, 1840-1849*, Trieste: s.n., 1958.

⁴⁷⁹ Олга Елермајер-Животић, *Из немачко-југословенских књижевних веза: Хајнрих Штиглиц (1801-1849)*, 126.

⁴⁸⁰ *Ibidem*.

су идеалне услове за остварење такве сарадње, по њему, имали пре свих Немци и Италијани.⁴⁸¹

Треба нагласити да је Штиглиц имао идеализовану представу како о Пољској, тако и о Србији, која је створена „искључиво литератним путем за време деценије велике популарности српско-хрватске народне поезије“⁴⁸². Каже Олга Елермајер-Животић о Штиглицовом интересовању за повест и културу Срба:

Почев од првог сусрета са преводима српскохрватске народне поезије код Хердера, а потом код Талфјеве средином двадесетих година, преко *Слика Оријента* почетком тридесетих па све до књига о Црној Гори и Истри и Далмацији, Штиглиц је у разним изјавама, судовима и коментарима репродуковао своју неконкретну, разливену и бледу, али зато стално високо уздигнуту, романтичарску представу о „племенитој“ нацији Срба. Поред народне поезије и устаничке борбе против Турака, посебно га је привлачила српска средњовековна држава, у чију је историју био боље упућен него у савремене прилике. На разне моменте из историје српске феудалне државе осврнуо се посебно при опису постанка и развоја приморских градова и њихових политичких и привредних веза са српским владарима у путопису *Istrien und Dalmatien*. [...] Србији Штиглиц није посветио ниједно целовито књижевно дело, али осврти на њу присутни су у свим текстовима које је написао о Јужним Словенима.⁴⁸³

Штиглиц је имао своје информаторе који су га могли посаветовати о Јужним Словенима и са којима је размењивао ставове и утиске, па тако као што је међу Италијанима познавао Томазеа и Франческа Карару⁴⁸⁴, исто занимање за јужнословенске народе и револуцију у Венецији делио је и са Пачификом Валусијем⁴⁸⁵. Из Валусијевих списа, као и из писама које је упућивао Томазеу, уочавају се бројни детаљи сарадње и културних додира између Штиглица, Томазеа и других културних радника тршћанског круга. А сам Томазео је, сваки пут кад је то било прилике, инсистирао на томе да треба склопити односе са оним

⁴⁸¹ *Ivi*, 56.

⁴⁸² *Ivi*, 101.

⁴⁸³ *Ivi*, 102.

⁴⁸⁴ *Ivi*, 115-116.

⁴⁸⁵ Persida Lazarević Di Giacomo, A proposito degli slavi meridionali: Heinrich Stieglitz e Pacifico Valussi, *Italica Belgradensia*, Numero speciale, 2010, 137-146.

делом Немачке која воли Италију и словенске народе, и који пате под Метерниховом влашћу⁴⁸⁶.

12. фебруара 1842. Томазео је објавио своје прво отворено писмо Хајнриху Штиглицу⁴⁸⁷, у коме пише, из Венеције, међу тим старим палатама пуним меморија, да има толико мало додира као да их Јадран раздваја, а не зближава. Подсећа Штиглица на њихов заједнички пут на пароброду дуж далматинске обале и срдечно гостопримство патриоте и културног радника Ђулија Солитра (Giulio Solitro, 1822-1893)⁴⁸⁸, затим њихов излет на рушевине Солина једног кишовитог јесењег дана и кајање што тада није више искористио њихову конверзацију. Јер управо у комуникацији чији су део људи других домовина, навика и мишљења, али уједињени заједничким осећањем, васпитава се душа и та различитост постаје хармонична разноликост. Томазео је подвукао да је Штиглиц, који је био пореклом из Хановера, осећао толико Италију да је био већи Италијан од многих Италијана, а о ономе што је осећао према Далмацији потврђује Штиглицова књига о Црној Гори на немачком језику, за коју Томазео зажалио што је није прочитао:

Noi che tra questi ponti e questi palazzi ricchi di memorie possenti e men caduche di loro, conduciamo la vita, abbiamo sì rari colloqui, come se l'Adriatico ci tenesse separati. E verrà tempo che il rammentare la conoscenza stretta con voi sul vapore lungo le coste dalmatiche, e la cordiale ospitalità nella casa di quel dottore Solitro che ai medici de' piccoli paesi offre esempio di nobile perseveranza nell'amor degli studi, e la gita alle ruine di Salona in una giornata piovigginante dell'ultimo autunno, a me desterà

⁴⁸⁶ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Venezia: Marsilio Editori, 1977, 109.

⁴⁸⁷ Niccolò Tommaseo, Ad Enrico Stieglitz, *La Favilla*, 12.02.1842; Niccolò Tommaseo, *Studi critici*, Venezia, parte seconda: Giorgio A. Andruzzi, 1853, 321-329; Niccolò Tommaseo, *Dizionario Estetico*, Milano: Per Giuseppe Reina, 1858, 374-376; Niccolò Tommaseo, *Scritti editi e inediti sulla Dalmazia e sui popoli slavi*, a cura di Raffaele Ciampini, Firenze: Sansoni, 1943, 114-120. О Томазеовом писму је писао и Иван Кукуљевић Сакцински у *Danici ilirskoj*, а. IX, 17.06.1843, п. 24.

⁴⁸⁸ Уп. писмо Ђулија Солитра Дал'Онгару (од 31.08.1850), као доказ пријатељства у оквиру тршћанског културног круга: „Sentii da Caccia che siete dispiacente di non avere mie notizie: ve ne ringrazio. Ma tranneché della vita usuale mia propria e degli amici, non è cosa pur troppo che meriti d'essere scritta, e possa a voi e agli altri nostri costi recare conforto. Non c'è luce oggi, che nella speranza e nella coscienza ciascuno di sé medesimo. E intanto gli anni per noi passano, e arriveremo vecchi; o forse nemmeno arriveremo. Possa ognuno di noi morire almeno colla certezza della riuscita, qualunque sia il giorno che Dio le abbia segnato. Se mai avete occasione, vorrei pregarvi di farmi avere il discorso da voi qui proferito al banchetto dato a Cobden: lo porrei tra' documenti del lavoro che sapete; e così qualche notizia su quella circostanza. Deve tra giorni passare da Lugano il dottore Rismondo, avvocato, e principal direttore del giornale di Gorizia. Accoglietelo come amico, che n'è degno. Fategli conoscere il Cattaneo, il De Boni, siccom'egli brama; e per di lui mezzo fatemi sapere qualcosa. Addio di cuore. Porgete vi prego i miei saluti alla sorella.“ (Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 295).

pentimento del non avere qui più sovente approfittato della conversazione vostra. Perché nel comunicare che fanno insieme uomini di differenti patrie e abitudini e opinioni, ma pure congiunti da qualche comune sentimento, l'educazione dell'anima si compisce, e la diversità discordante si muta in armonica varietà. E veramente al modo come voi Annoverese sentite l'Italia, io v'affermo più italiano che italiani di molti. Dell'affetto che avete posto alla povera mia Dalmazia, fa fede già quel volume che intorno al Montenero stampaste nella vostra lingua, la quale è a me dispiacere continuo l'ignorare. E spero che della rimanente provincia non sarà taciuto da voi, e additane i beni con lode parca, i mali con abbondante pietà. –

Томазео затим даје преглед интереса западноевропских литерата за Јужне Словене, а пре свега за Далмацију, па цитира Алберта Фортиса, Шарла Нодјеа (Charles Nodier, 1780-1844) и Ами Буеа (Ami Boué, 1794-1881), док у суштини управо овим писмом Штиглицу, Томазео обраћа тршћанском листу “La Favilla” с надом да ће се привући пажња словенским питањима⁴⁸⁹. У закључку се директно обраћа Штиглицу молећи га да не заборави ни Венецију ни Далмацију:

A voi che que' luoghi amate, la mia chiacchierata non sarà, spero, discara. I Tedeschi, meglio forse ch'altra nazione qualsiasi, sanno le altre nazioni intendere, e senza servile imitazione onorare: appunto come la lingua loro può (mi dicono) di tutte ricevere impronta, e non perdere il suo proprio rilievo
Ritornato alla vostra Germania, non dimenticate, prego, Venezia, né la Dalmazia, né il vostro

T

.490

Дал'Онгаро је већ 5. марта 1842. јавио Томазеу да се његово писмо Штиглицу много свидело Далматинцима у Трсту: „La vostra lettera allo Stieglitz piacque ai Dalmati di qui, e fu letta con avidità. Spero non sarà l'ultima cosa che

⁴⁸⁹ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 68.

⁴⁹⁰ Томазео је написао још једно отворено писмо Штиглицу, 09.12.1848: Niccolò Tommaseo, A un Tedesco, *Raccolta decreti e scritture*, vol. V, 271-273; ово писмо је делимично објављено и у: Niccolò Tommaseo, *Venezia negli anni 1848 e 1849: memorie storiche inedite*, a cura di Guido Gambarin, Firenze: F. Le Monier, 1950, 227.

regalerete alla povera *Favilla*, la quale non frutta molto quest'anno; ma acquisterà decoro."⁴⁹¹

Но пре него што ће одборавити у Венецији, Штиглиц је провео једно време у Трсту и ту је имао прилику да се упозна и са Валусијем, највероватније захваљујући Томазеу. То је први, тршћански период познанства Штиглица и Валусија. Касније ће у меморијама забележити Валуси о односу са Штиглицем, истичући да га је упознао у Трсту и да је о њему писао и Гацолети у неким својим стиховима како је својом песмом учинио да се у њега заљуби Каролина, која је у њему видела пре свега песника и за песника је хтела да се уда. Валуси, међутим, истиче да је Штиглиц изненада показао да има неке умне проблеме и да би се излечио било му је потребно неко велико морално узбуђење, што је та жена очигледно погрешно схватила те да би му то пружила, убила се:

Lo Stieglitz era un poeta tedesco, che da alcuni anni viveva in Italia. Lo avevo conosciuto e praticato a Trieste. Si narra di lui, ed il Gazzoletti lo ripeté in alcuni suoi versi, che coi suoi slanci di poesia aveva innamorato la sua Carolina, che intese di sposare l'uomo, ma più forse il poeta, che cominciava a camminare sulle vie della celebrità. Che cosa avvenisse non so; ma il fatto è, che, forse per non trovare in sé tutto quello che aveva sperato, improvvisamente diè nel matto, o piuttosto in un certo stupore, come se patisse un assopimento del cervello. I medici dissero alla Carolina, che forse avrebbe potuto riaversi con una grande scossa morale, e la donna innamorata, per dargliela questa scossa, si uccise.⁴⁹²

Штиглиц се потом излечио, како наводи Валуси, али једне вечери у Трсту, на риви, док су се шетали на свежем ваздуху, изненада је ухватио Валусија за руку и пружио се као да жели да га гурне у море. Валуси му је одговорио да би и он гурнуо њега у море, изненађен тим Штиглицовим гестом, и полако га је одвео до његове куће:

⁴⁹¹ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 126.

⁴⁹² Pacifico Valussi, *Dalla memoria d'un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, Udine: Tip. A. Pellegrini, 1967, 111. Уп.: Giuseppe Caprin, *Tempi andati. Pagine della vita triestina (1830-1848)*, Trieste: Stab. Artistico Tipografico G. Caprin, 1891, 99-100.

Lo Stieglitz guarì; ma udite cosa toccò a me. Con lui stavo una sera a Trieste di notte sul Molo, pigliando un po' d'aria fresca; quando quest'uomo, cos' quieto per solito, mi prese improvvisamente per il collo dicendomi: E se io matto vi prendessi per il collo e vi gettassi in mare!

- Io procurerei di gettare in mare voi stesso – dissi io, sorpreso da quella carezza inaspettata, e cercai di ricondurlo a poco a poco quietamente verso l'abitato.⁴⁹³

Могуће је закључити да су се Томазео, Штиглиц и Валуси често, ако не и редовно виђали и размењивали мишљења. Тако два дана пре него што је објављено Томазеово писмо Штиглицу, Валуси је писао Томазеу да још увек није видео Штиглицово дело и тек кад га буде видео, просудиће: “Ancora non ho potuto vedere l'opera dello Stieglitz: quando l'avrò vedrò.”⁴⁹⁴ Валуси се овде односи на горе наведен Штиглицов спис, *Ein Besuch auf Montenegro*. Одмах потом, тј. после оног првог Томазеовог отвореног писма немачком песнику, Валуси се јавио да је прочитао књигу о којој је реч: “Ho letto il libro dello Stieglitz”⁴⁹⁵, и обећао том приликом да ће сигурно нешто написати о аутору и о делу.

У вези са тим првим Томазеовим писмом, Томазеу се у том периоду јавио из Трста и Франческо Дал'Онгарио наглашавајући да се његово, тј. Томазеово писмо Штиглицу свидело Далматинцима у Трсту и да се нада да то није последња ствар коју је поклатио тршћанском листу “La Favilla”: “La vostra lettera allo Stieglitz piacque ai Dalmati di qui, e fu letta con avidità. Spero non sarà l'ultima cosa che regalerete alla povera Favilla, la quale non frutta molto quest'anno, ma acquisterà decoro.”⁴⁹⁶

Маја исте године је Валуси обавестио Томазеа о чланцима који је требало да изађу у листу “La Favilla”, посебно онима који су се односили на студије о Словенима, *Studj sugli Slavi* Пуцића и Казначића јер је управо од те 1842. тршћански лист почео систематски да се бави јужнословенским питањима. Том приликом је Валуси написао да ће за следећи број превести један одломак из Штиглицеве књиге, и да ће ту бити и два чланка двојице Далматинаца: “Pel prossimo numero della Favilla tradurrò un brano del libro dello Stieglitz e ci saranno

⁴⁹³ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d'un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento Italiano*, 111.

⁴⁹⁴ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 5 (n. 17), 10.02.1842.

⁴⁹⁵ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 5 (n. 19), 24.02.1842.

⁴⁹⁶ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 126.

anche due *Studj sugli Slavi* di due giovani Dalmati [...].⁴⁹⁷ Овде се Валуси вероватно односи на одломак који је потом објављен у листу “La Favilla” и који је у вези са сукобом аустријских трупа и Црногораца 1838. године, *Scontro fra le truppe austriache ed i Montenegrini nel 1838*⁴⁹⁸ – а што је у ствари сажети превод стр. 13-25 наведеног Штиглицовог дела, *Ein Besuch auf Montenegro*, који започиње одломком о борби између Црногораца и аустријске војске августа 1838. године:

Con apparente compiacenza arrestavasi il vecchio nella ricordanza della lotta, che nell’agosto del 1838 durò più giorni fra i Montenegrini e le truppe austriache, per un malinteso sorvenuto nell’assegnazione de’ confini. E’ vantavasi d’essere pure con loro salito sopra Widrak e di avere cogli occhi suoi diretto le rotolanti pietre. E’ ringiovaniva veramente nel ripassare sul campo di battaglia; la rimembranza sembrava eccitasse maggiormente il suo zelo, e rendesse sempre più vivace e caldo il suo racconto. Dapprincipio solo con frasi interrotte ed a salti vi presentava qualche scena particolare, ora ripetendosi, or compiendo il suo dire; poi le sue parole veniano sempre più raccogliendosi in un pieno racconto, che passando dai recitativi sconnessi ad un ritmo intiero segnitava con epico accento come di strofa in strofa. – Pel negro monte era corso il grido, che quei dalle castella in riva al mare aveano divisato di strapparci la nostra terra, e già sapprestavano a torcene un pezzo la in alto, dove i nostri padri pascolavano il gregge e coltivavano i campi, mentre ancora dormiva nelle oscure viscere della terra il ferro, di cui sono lavorate le nostre spade. Su, su sollevatevi, o fratelli del Zernagora (Montenegro), ed onorate la memoria de’ padri vostri!

Валуси вероватно није био задовољан преведеним одломком па је тих дана написао Томазеу да је то као и обично збрзан превод из Штиглицовог дела: “[...] quei versi e due articoletti sugli Slavi che trovansi nella Favilla uscita oggi. Ivi è anche una traduzione frettolosa al solito dallo Stieglitz. Non è delle sue migliori.”⁴⁹⁹ А Штиглиц је затражио потом примерак тог броја и Дал’Онгаро је одговорио да је један примерак часописа тражио Штиглицов пријатељ: “Venne un amico dello Stieglitz a domandare per esso una copia della *Favilla* dove è detto di lui [...].”⁵⁰⁰

⁴⁹⁷ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm., 142, 5, n. 20, 05.05.1842.

⁴⁹⁸ *La Favilla*, 1842, a. VII, n. 8, 125-135.

⁴⁹⁹ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 6-7bis, [s.d.].

⁵⁰⁰ Angelo De Gubernatis, *F. Dall’Ongaro e il suo epistolario scelto*, 127 (07.07.1842).

Други период познанства Валусија и Штиглица се односи на проведено време у Венецији за време револуционарне 1848. Те године је Валуси напустио Трст и уредништво листа “L’Osservatore Triestino” и кренуо, на Томазеов позив, у Венецију да би уређивао службени лист, “Gazzetta Ufficiale”⁵⁰¹. Истовремено је са групом сарадника почео да објављује један други часопис, “Fatti e Parole”. Валуси се сећао потом тих дана, како је, док је до касно радио у редакцији, долазио често да га посети Штиглиц, и да су са прозора имали диван поглед, а не тако ретко га је виђао и у шетњи:

A Venezia, quand’io lavoravo ad ora tarda nel mio ufficio nel Palazzo del Governo dalla parte della Laguna, veniva spesso a trovarmi, ed a godere il profumo dei fiori che saliva dal sottoposto giardino, e la vista incantevole dei monumenti che stavano di fronte, quando dietro ad essi spuntava la luna e gettava degli sprazzi di luce sull’onda guizzante, sopra la quale sovente passavano delle barche, da cui uscivano i canti popolari inventati nell’occasione.

Egli stava lì sovente estatico per un paio d’ore come un innamorato. Sovente lo trovavo nel passeggio in Piazzetta.⁵⁰²

У том периоду је Валуси почео да уређује и један други часопис, “Il Precursore” који је заједно са часописом “Fatti e Parole” изражавао идеје патриотске борбе Италијана. Јоже Пирјевец сматра да, колико год је Валуси познавао добро словенски свет, ипак су му у томе доприносила његова познанства са странцима који су у том периоду боравили у Венецији, а пре свега песник Хајнрих Штиглиц, као и словеначки културни радник Винценц Клун⁵⁰³, и обоје су били Манинови и Томазеови пријатељи и кретали се у кругу млетачких патриота који су се борили за одбрану републике. Управо је то познанство германског и словенског света учинило да Валусијеви часописи буду отворени према европским проблемима:

⁵⁰¹ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d’un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 85-86.

⁵⁰² *Ivi*, 111-112.

⁵⁰³ В. погл. „Млетачко двогодиште (1848/1849). Итало-илирско приморје као компромис“ овог рада.

[...] Enrico Stieglitz, e di un letterato sloveno, Vincenzo Klun. Ambedue familiari del Manin e del Tommaseo, essi si muovevano nella cerchia di quei patrioti veneziani, che strenuamente lottavano per la conservazione della repubblica. [...] Per la loro familiarità col mondo germanico e slavo, essi contribuirono indubbiamente a rendere i giornali del Valussi così aperti ai problemi europei.⁵⁰⁴

Из овог периода је и једно друго, подуже писмо, слично Томазеовом, такође отворено, које је написао Валуси и које је такође упутио немачком песнику Штиглицу, *Ad Enrico Stieglitz. Lettera di Pacifico Vlaussi*⁵⁰⁵. Валуси се обраћа директно Штиглицу истичући да је политика неправедна и слепа и да се револуционарне наде из 1848. године губе:

Voi lo diceste, o caro Stieglitz: la politica non ha cuore; ed io aggiungo, ch'essa è ingiusta e cieca. Gli uomini di cuore, che aveano veduto aprirsi questo memorabile anno 1848 al roseo sorriso dell'aurora di quella libertà e civile società de' Popoli, che in loro mente vagheggiavano l'intera vita, assistono scorati allo spirare dell'anno medesimo, ai funerali delle concette speranze, a cui la politica fa da becchino.⁵⁰⁶

Валуси наставља наглашавајући да је Штиглиц добар Немац и да воли своју нацију, те борбу Италије и Немачке за слободу те да је Штиглиц задужио те две земље кад је посредовао као саветник мира:

Voi, buon tedesco, che amate la vostra Nazione, vi gloriare di quanto ella operò di grande, vi dolete degli errori suoi, avete fatto il debito vostro quando, da Roma, dove assisteste ai principii del rinascimento della vita pubblica in Italia, ne faceste parte alla Germania augurando da quei principii un bell'avvenire, a cui avrebbero del pari partecipato Italiani e Tedeschi. Il debito vostro faceste, quando vi frammettete fra la Germania e l'Italia consigliere di pace, persuadendo alla Nazione tedesca di assorbire in sé quanto l'austria le porgeva di assimilabile, lasciando che l'Italia compiesse cogli elementi suoi proprii la sua

⁵⁰⁴ Giuseppe Pierazzi, Studi sui rapporti italo-jugoslavi (1848-49), *Archivio storico italiano*, Dispensa II, 1972, a. CXXX, 474, 221.

⁵⁰⁵ *Il Precursore*, 26.11.1848, n. 4. Уп.: Giuseppe Pierazzi, Vincenc Ferreri Klun in beneška revolucija 1848-1849, *Zgodovinski časopis*, a. XXVI, 1972, 83: "Insieme al poeta romantico tedesco Heinrich Stieglitz egli [Klun] fu corrispondente da Venezia della autorevole 'Allgemeine Zeitung'."

⁵⁰⁶ *Il Precursore*, 26.11.1848, n. 4

formazione, a cui quella potenza, avversa del pari alle libertà delle due Nazioni, era finora precipuo ostacolo.

Управо у следећем одељку се наговештавају Валусијеве идеје о Јужној Славији које ће он касније развити, јер Валуси, као и Томазео, није са симпатијом гледао на панславизам који је потицао од руске стране⁵⁰⁷. Том приликом се Валуси надовезао на револуционарну борбу својих суграђана у северној Италији и истакао да су свакако биле важне и тајне организације, имајући вероватно на уму да је једини пут италијанске нације, пре него што је почела њена самртничка борба, био управо у тајним конспирацијама и васпитној делатности оне неколицине који су се залагали за будућност. У овом тренутку Валуси открива да је био део тајних организација и покрета јер признаје да се он са другима није ни познавао и управо многе несугласице међу њима су потицале од чињенице да нису могли отворено да комуницирају и да формирају јавно мњење.

L'unica vita della Nazione italiana, prima ch'essa cominciasse la sua lotta mortale, era nelle segrete cospirazioni, e nella lenta opera educatrice di alcuni pochi, i quali trovando chiuso all'operare il presente, miravano ad un rimoto avvenire. Noi non ci conoscevamo nemmeno: cosicchè gran parte delle nostre discordie proviene dal non aver mai gli spiriti potuto comunicare francamente, in guisa da formare una pubblica opinione. Noi siamo tutti d'accordo quando si tratti dell'affetto che portiamo all'Italia nostra; il cuore dei buoni insomma è uno. Ma discordiamo sovente allorchè se n'appella all'intelletto, perchè nel muto lavoro delle menti durante tanti anni di silenzio potè avvenire, che molti chiamassero d'uno stesso nome cose diverse, e viceversa.⁵⁰⁸

О тим конспирацијама између Италијана и Словена писао је Томазео Дал'Онггару са Крфа 27. марта 1851. наглашавајући да није лако споразумети се са Словенима и да са њима не треба ући у конспирацију; но Мацини, међутим, како каже, није марио за Томазеов савет:

⁵⁰⁷ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 90: "Il Tommaseo aveva aderito all'idea del pericolo russo fin dal '28, ma la sua avversione, col volger degli anni, andò trasformandosi in vera fobia, [...]. Al suo ritorno in Dalmazia, non gli fu difficile, pertanto, credere alle affermazioni ungheresi, che le prime vittime, ma vittime in parte consenzienti del colosso russo, sarebbero stati gli Slavi meridionali." В.: *Il Precursore*, 26.11.1848, n. 4; S. Obad, *Sukob talijanskih i austrijskih interesa na Jadranu u Revoluciji 1848/49. godine*, *Pomorski zbornik*, knj. 6, 1968, 531-538.

⁵⁰⁸ *Il Precursore*, 26.11.1848, n. 4.

[...] scrivevo che con gli Slavi, gente semplice ma tanto più difficile a essere intesa a chi non è semplice, quel suo fare, dico del M. [Mazzini] non piglierebbe bene; e che con loro non si cospira; [...]. Additavo insieme le vie d'intendersi, senza cospirare, con gli Slavi di razze diverse, meglio disposti. Ma voi sapete ch'egli non ascolta se non la sua propria voce.⁵⁰⁹

Није се у потпуности са Томазеом, пак, слагао Дал'Онгаро који је о тајном „словенском покрету“ писао грофици Рајзенберг фон Диригсфелд неколико година касније, тачније 5. новембра 1856, где каже да је био део словенског покрета са Пуцићем и са Пуцићевим пријатељима, онда кад се још увек није говорило о сарадњи између Италијана, Мађара (и Словена)⁵¹⁰; Дал'Онгаро је, међутим, нагласио да су убрзо морали да прекину о томе: „Mi feci organo del moto slavo col Pozza e cogli amici suoi, non parendo ancora sull'orizzonte la stella dell'Ungheria. Ma ben presto ci fu imposto silenzio.“⁵¹¹ (372)

Валуси је затим писао о револуционарном покрету који је обухватио читаву Европу 1848. године, као и јужнословенским војницима, пре свега крајишницима који су се борили на страни Аустријанаца, а против Италијана. Истакао је да нико не треба да помисли да је 1848. била конвулзија једне генерације која се гасила. Радило се о покрету једног народа и италијанско друштво је било у потпуности тиме обузето. Каже да је превише крви било проливено, превише је било нада, превише патње. Валуси, у име Италијана, говори тада о садашњости и будућности, и Штиглицу помиње немачког песника и патриоту Карла Теодора Кернера (Karl Theodor Körner, 1791-1813), који је умро на бојном пољу, као поручник пруске војске. Вероватно је Валуси имао на уму чињеницу да је Алесандро Манцони 1848. године објавио оду *Marzo 1821* која је посвећена Кернеру, а којом је Манцони намеравао да подсети Немце да су се и они борили против туђина кад је то било потребно, па је то право и Италијана. Валуси је истакао да је нецивилизована немачка влада слала грубе крајишнике из Хрватске да униште италијанску територију која је легло цивилизације и навео је колико је

⁵⁰⁹ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 182-183.

⁵¹⁰ В. погл. „Антитеза (1861-1864) овог рада.

⁵¹¹ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 372.

професора и песника умрло у патриотској борби, као на пример песник Алесандро Поерио (Alessandro Poerio, 1802-1848) који је учествовао у одбрани Венеције, затим геолог и политичар Леополдо Пила (1805-1848) који је погинуо у Куртатонеу код Мантове, или пак Дал’Онгаров брат сликар Антонио⁵¹², који је погинуо од аустријске бомбе у Палманови. Валуси на овом месту тражи од Штиглица да саопшти Немачкој да се добар део италијанске омладине бори за слободу, да се ради о младима који су цивилизовани и да су се заклели „смрт Немцима“ све док се прети њиховој слободи:

Or bene, per quanto inetti siensi mostrati all’azione i liberali della vecchia scuola, nessuno immagini che quella del 1848 sia una convulsione d’una generazione che si spegne. Questa volta è il moto d’un Popolo: ed i giorni dei Popoli sono anni nella vita d’un uomo. La società italiana s’è scossa fino nel profondo. Troppo si sperò, troppo si temette di perdere le antiche speranze, troppo si soffrì, troppo sangue si sparse, troppi errori si commisero, troppe famiglie piangono le sostanze ed i figli perduti, troppo passato e troppo avvenire di noi tutti è compreso nel presente d’adesso, perché le cose possano ricomporsi nello stato di prima. Noi intendiamo la religiosa ammirazione che voi serbate al vostro poeta guerriero, a Giusto Körner, che nel 1813 precedeva cantando le schiere tedesche che marciavano alla cacciata dello straniero. La nostra lotta nazionale del 1848 conta già a quest’ora molte vittime degne di far corona a Giusto Körner. I rozzi Confinarii della Croazia, che il governo tedesco meno incivilito mandava a devastare le italiane contrade, nido d’antichissima civiltà, avean contro di sé l’intelligenza, l’animosa gioventù delle nostre scuole, con alla testa professori e poeti, i quali, se non seppero sempre vincere, seppero spesso morire. Io non vi potrei numerare di quanti generosi spiriti, di quanti splendidi intelletti il ferro del soldato tedesco orbò l’infelice Italia, combattente per la giustizia, per la civiltà e per l’esistenza sua. Ora non è per noi il tempo di scrivere la storia: ma che fra quelli vi fossero distinti poeti ve lo dice Alessandro Poerio caduta a Mestre; che vi avessero scienziati non comuni ve lo dice Leopoldo Pilla perito a Curtatone; che vi si contassero giovani artisti ve lo dice Antonio Dall’Ongaro morto a Palma. Ora i politici senza cuore e senza mente sorpasseranno indifferenti sopra tanti sacrificii consumati dall’Italia; ma non disprezzeranno la nostra Nazione gli spiriti nobili, come il vostro, quando sapranno di qual sangue noi cimentiamo la nostra libertà. Voi potete dire alla Germania qual è buona parte della gioventù che combatte, soffre e muore

⁵¹² Антонио Дал’Онгаро је начинио скицу Федерика Сејсмита Доде.

su questo baluardo della nostra indipendenza. Io che non corro dietro alla gente e che me ne vivo co' miei giornali, pur m'imbattei spesso in giovani, che sotto la giubba dal soldato nascondono un cuore grande, ed una mente assai più educata e fornita di cognizioni, che non i mille che batterano nelle declamazioni de' giornali e nelle avvocatesche ricalate degli oziosi nostri Parlamenti. Credono essi i superbi stranieri che questa gioventù sia accorsa alla guerra come ad una festa da teatro, terminata la quale non si tratti che di deporre le false armi? No: lo sappia segnatamente la vostra Germania, che vive nell'illusione di poter conservare i suoi domini al di qua dell'Isonzo. Noi abbiamo giurato tutti *morte ai Tedeschi*, finchè si ostinano nell'iniquità di voler mantenere in ischiavitù il nostro paese.

Валуси се затим присећа њихових сусрета у Венецији (и Трсту), о томе како се Штиглиц шалио на рачун Валусијевог имена (јер „Пачифико“ значи „мирољуб“), с обзиром да се то име слагало са Валусијевом личношћу и то је Валуси потврдио, да је био веома мирољубива особа:

Nei momenti in cui noi incontrandoci nella Piazzetta ammiriamo assieme le splendide notti veneziane, alla cui bellezza operarono l'arte e la natura congiunte, ed in amichevoli colloqui dimentichiamo gli odii nazionali, voi, cui darei volentieri l'appellativo di *Biedermann*, scherzate sovente sul nome mio di *Pacifico*, che trovate consono all'indole di chi lo porta. E tale lo trovo io pure: e, sia pregio o difetto, mi confesso l'uomo il più alieno dalla guerra, ed abborrente, per natura, da ogni violenza. Pure io vi dico, che questo *Pacifico*, alla metà della sua vita, è tanto persuaso di non poter portare più oltre il carico delle speranze, dei timori, dei desiderii, dei pensieri per l'Italia sopportati fin qui, che, n'andasse con esso non la propria esistenza, ma quella della diletta del cuor suo, dello sperato frutto delle sue viscere, de' fratelli, delle suore amate, della buona vecchierella che ancor gli rimane come angelo custode del focolare paterno, di tutti i cari suoi, lo getterebbe in quell'abisso, che deve colmarsi tuttavia per salvare la Patria. Il vostro *Pacifico*, quando si trattasse dell'antica donna de' suoi pensieri potrebbe divenire fino *sanguinario*! Or bene: quello ch'io vi dico di me, posso dirvelo di quanti pensano e sentono in Italia; i quali potranno commettere sì molti errori, ma non tali che profittino mai certo ai politici tedeschi.

Валуси је затим поново позвао Штиглица на заједничку борбу Немаца и Италијана:

Voi, che non siete politico, e che quindi conoscete come gl'interessi dei due Popoli non sarebbero contrarii, non vi stancate dal manifestare ai connazionali vostri queste disposizioni degli spiriti italiani. Né vi dico, che lo facciate a nome nostro: poiché presentemente anch'io non posso a meno di partecipare a quella nobile fierezza della Nazione, che non si piegherebbe mai a parole, le quali potessero lasciar supporre, che si volesse invocare la compassione del nemico vincitore.

Италијански новинар је закључио своје писмо Штиглицу истичући да не осећа горчину према Немцима и да је за читаоце листа „Precursore” превео драму једног другог немачког песника и драматурга, Августа Платена (August von Platen-Hallermünde, 1796-1835), вероватно имајући на уму драму *Lega di Cambrai* која се односи на Камбрајску лигу, тј. савез који је основан 10.12.1508. од стране папе и немачког цара Максимилијана I против Млетачке Републике:

Dopo ciò, o caro Stieglitz, non crediate ch'io serbi rancore ad un Tedesco, che non sia del numero dei *politici senza cuore*. Anzi io ho colto il momento di dirvi queste cose, mentre do tradotti ai lettori del *Precusore* un dramma d'uno de' vostri buoni poeti, d'un uomo che amava Venezia e l'Italia come voi le amate. Il dramma di Augusto Platen, intitolato la *Lega di [...]*, è scritto in bello stile; ma io lo tradussi alla buona, coi modi dimessi del giornalista, per il soggetto, che ricorda un'epoca storica di Venezia, la quale ha molta analogia colla presente. Dopo quell'epoca, Venezia, prima di morire, per l'infame mercato che ne fece a Campofornio Napoleone con Francesco d'austria, ebbe tanta forza da rompere la potenza turchesca nelle gloriose sue lotte di Cipro, Candia e Morea, e da slavare così l'Europa ingrata. Ora io ho la semplicità di credere, che quei meriti antichi pesino ancora sulla bilancia della Provvidenza, fino a farla traboccare dal nostro lato, se noi ci aggiungiamo ogni giorno qualcosa.

23. августа, пре пада Венеције, Штиглиц је умро од колере. И Валуси се присетио њиховог последњег сусрета, као и да се затим видео са Томазеом који му је управо саопштио и Штиглицовој смрти:

L'ultima volta che lo incontrai in Venezia, quando credevo di essere tra i banditi, ci baciammo.

- Chi sa, dissi io, se ci vedremo più?

- Oh! ci vedremo sì! egli replicò.

Poche ore dopo, ricevendo gli ultimi saluti del Tommaseo, questi mi disse:

- Avete saputo del povero Stieglitz?

- Che cosa, risposi io, è forse malato?

- È morto dal cholera.⁵¹³

Доста касније, у својим меморијама, Валуси ће се сетити немачког песника и њиховог боравка у Венецији под опсадом: “Te non vidi più, o povero Stieglitz, che sopravvivendo forse avresti narrato a’ tuoi Tedeschi come ce l’avevamo passata durante l’assedio di Venezia.”⁵¹⁴

7.5. О млетачким добровољцима

О опсади Венеције и о борби млетачких добровољаца међу којима су били и Јужни Словени писао је један други припадник тршћанског културног круга, Федерико Сејсмит Дода (Federico Seismit Doda, 1825-1893), за чију делатност је Мате Зорић нагласио да не заслужује то што је пао скоро потпуно у заборав од стране проучавалаца итало-словенских односа⁵¹⁵. Дода је био епигон италијанског бајронизма 40-их година XIX века⁵¹⁶, и свакако су значајни његови доприноси у оквиру културних односа како између две обале Јадрана, тако и у вези са народном традицијом.

Сејсмит Дода је био италијански политичар и патриота, пореклом из Дубровника, и као и многи други, борио се као добровољац у Венецији, а затим је био у изгнанству у Лугану, и потом у Француској и Белгији све док није, по повратку у Италију, учествовао у одбрани Римске републике. Дода је значајан и

⁵¹³ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d’un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 112.

⁵¹⁴ *Ivi*, 111.

⁵¹⁵ Mate Zorić, Croati e altri Slavi del Sud nella letteratura italiana dell’800, *Studia Romanica et Anglicana zagabriensia*, 33-36 (1972-1973), 172.

⁵¹⁶ Mate Zorić, Tragom bajronizma u romantičkoj Dalmaciji, у: *Bajron i bajronizam u jugoslovenskim književnostima*, urednik Simha Kabiljo-Šutić, Beograd, Zagreb, Braničevo, Požarevac: Institut za književnost i umetnost, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Centar za kulturu, 1991, 96.

по томе што је, у другој половини XIX века био посланик левице (1865), генерални секретар финансија (1876-77) и министар финансија (1878-79 е 1889)⁵¹⁷. Био је познат и по својој књижевној делатности, пре свега везаној за Далмацију, као што је могуће закључити по неким насловима, на пример драма у три чина о Марку Марулићу, *Marco Marulo*, која је играна у Задру и Трсту 1843, и коју је написао кад је имао само 18 година⁵¹⁸. Године 1846. Дода је отишао у Далмацију⁵¹⁹ заједно са глумицом и патриоткињом Аделијом Аривабене (*Adelia Arrivabene*, 1818-1847), и кад је угледао земљу у којој се родио, написао је химну Далмацији, *Inno alla Dalmazia*⁵²⁰ за коју Санцин каже да је то песма узвишеног италијанства⁵²¹:

Spiega la vela! corriam sull'onda;
nocchiero, è questa la patria mia:
con me su questa povera sponda
versa una lagrima... , salpa e t'avvia.
Chi alla sua terra non serba affetto
né con lei rise, pianse e pregò,
passi tra gli uomini solo e reietto,
muoia tradito da lei che amò.
Spiega la vela! – d'irte scogliere
ergersi a dritta vedrai l'altezza,
a manca fertili, belle riviere
che il mar tranquillo d'Adria accarezza;
corriam sull'onda – vedi! lontano

⁵¹⁷ Paolo Allegranza, *L'élite incompiuta. La classe dirigente politico-amministrativa negli anni della destra storica (1861-1876)*, Milano: Dott. A. Giuffrè editore, 2007, 202.

⁵¹⁸ Antonia Blasina Miseri, La figura di Marko Marulić attraverso gli slavisti italiani e l'omonimo dramma di Federico Seismit - Doda, *Colloquia Maruliana*, X, 2001, 255: "A Zara, in particolare, la rappresentazione riscosse enorme successo ed il giovane autore (allora diciottenne) 'colse fragorosi plausi da un pubblico benevolo, che lunghe fiato lo chiamò sul palco ed a furore ne chiese la replica e una seconda, entrambe di pari esito'".

⁵¹⁹ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 364 (Дал'Онгарово писмо сестри Терези од 17.09.1846): „Per allora Seismit sarà tornato dalla Dalmazia”.

⁵²⁰ Уп.: *Il Gondoliere*, a. XIV, n. 40, 03.10.1846: "In Zara, dalla signora Arrivabene, simpatica attrice, come ognuno la ricorda da quando fu qui cogli artisti del Modena, venne recitato una sera del mese scorso un Inno alla Dalmazia del signor F. D. Seismit. L'entusiasmo del pubblico fu tale che l'Inno dovette essere replicate la sera stessa, e il giovine autore comparire più volte sul palco scenico, festeggiato insieme alla brava artista."

⁵²¹ Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, Bologna: Cappelli, 1950, 9.

biancheggia il lembo d'una città...

Quante da questo mobile piano

il tuo naviglio ne additerà!

Но Дода је аутор и других дела словенске тематике, а које су типичне књижевне мистификације⁵²², инспирисане јужнословенском усменом традицијом: тако је те исте 1846. године почео да објављује у Венецији, у листу “*Il Gondoliere*”, где се појавила прво једна „босанска легенда“ о „ватри заклетве“: *Il fuoco del giuramento. Leggenda bosniense*⁵²³. Песма се састоји из четири дела, а рима следи следећу схему: *abababcc dededeff ghghghii*. У првом делу песник-младић, који се налази у Босни, поздравља зору и води се дијалог између младића и старца који се налази у Пуљи:

Salve, o sole di Bosnia! il vivo raggio
Che spendi sopra vergini foreste,
Più non saluto dal natio villaggio
Che al mattina! tuo bacio si riveste
D'una luce setti; – nel mio retaggio
Venne lo stranio, ed or trascino queste
Ultime ore del viver doloroso
Non scaldato dal tuo raggio amoroso.

Старац пати за источном обалом Јадрана, а младић за западном, тако да старац налази саговорника у невољи. Старац одлучује стога да младићу исприча своју причу:

Or del mio suol pensando al paradiso
Le infantili memorie a te ripeto,
Mentre col vecchio di seder mi pare
Sotto al patrie mio cielo, in riva al mare.

⁵²² Mate Zorić, *Hrvatska i Hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti*, у: *Hrvatski znanstveni zbornik*, 2, Zagreb: Matica hrvatska, 1971, 53.

⁵²³ *Il Gondoliere*, 05.09.1846, XIV/36.

Други део започиње причом о Јели, која је била најдража међу босанским девицама и коју су сви желели:

Tra le vergini Bosniesi
Era Jela la più cara,
Il desio di mille cor;
I più forti, i più cortesi
Frai garzoni ambieno a gara
La promessa del suo amor.

Јелу је желео и Гуснар, господар долине, који је са собом носио ханџар. Но Јела је била обећана Брки (Берго) и није никог другог желела, а њен отац Љубомир није томе хтео да се противи:

Poiché ell'ama un solo – a lui
Avea data la sua fede
Quando i monti abbandonò:
– Se fra un anno ai lari sul
Bergo ancor non volse il piede
Jela darsi a un altro può.
Questo è il patto che prescrisse
Il garzone a Jela amante
E che sacro a entrambi fu;
Ma a se stessa Jela disse:
– Se anche scorre quell'istante,
Io l'altr'uom non sarò più. –
Ljubimiro il vecchio padre
All'amor della fanciulla
Non oppone il suo voler[.]

На почетку трећег дела пева се о томе како Брко изгледа: има велике црне бркове, по којима је добио то име, а коса му је дуга, уплетена, и лепих је очију. Јела и Брко су заљубљени једно у друго, али кад француска војска окупира

Венецију (и то нам указује да је радња смештена на почетак XIX века), Венеција зове своје синове из Далмације и из Пераста, па Брко креће.

Un suono confuso di strage, di guerra
In Olbiza giunse: recava la fama
Che un'onda d'armati la Francia disserra,
Che i Dalmati figli Vinegia richiama
Dattorno al ruggente Leone dei mari,
Ché suoi difensori morendo li brama;
E i Dalmati surser; giuràr sugli altari
Far rossi di sangue francese i lor flutti,
Slanciarsi su questi superbi corsari
Gridando: - San Marco, San Marco per
(tutti! –
O sorte dei regni! più tardi a Perasto
La Dalmata fede die' gli ultimi frutti!

Брко потом љуби Јелу и обећава јој да ће се вратити кад буде био месец мај.

На почетку четвртог дела истиче се како је Брко обећао Јели да ће се вратити, и она га стрпљиво чекала; стиже мај месец, међутим од војника ни гласа; људи говоре час да је у затвору, час да га је море прогутало. Јела га усамљена чека и плаче; прође мај месец, прође и зима и Јела узалуд, али пуна наде, чека. Онда наилази један други удварач, по имену Гуснар, који Јелу одавно жели. Казује јој да је он убио Брку и да би то доказао показује јој шала који је она била Брки дала. Јела се, очајна, убија, баца се са литице да се не би дала другоме и на крају се чује бука урагана:

– Giunse, o Jela, un altro amante;
Vien, mi segui; io son Gusnar.
– Vergin – “Taci e scegli in questo istante
Il mio amore o il mio cangiar!
Lungo tempo io ti aspettai
Dopo il di del tuo rifiuto;
Ma Gusnar tien la sua l'è

Il tuo Borgo io trucidai,
Tu per sempre l' hai perduto; –
Neppar Dio può torti a me –
– Non è ver, vile assassino,
Vanti sangue e nol spargesti; ...
Trucidato egli non è... –
Guarda, o Jela, a te vicino...
Questa sciarpa a lui tu desti,
Ei morendo a me la diè. –
“Assassino ! è proprio desse! –
– Vien, se vivo brami un'ora
Il canuto genitor;
O diman la lama istessa.
Che di sangue è rossa ancora,
Starà fitta in altro cor. –
E levata in sulle spalle
La perduta, verso il piano
Dalla balza ci si slanciò,
E compagno ebbe nel calle
Il muggir dell'uragano,
Fin che in ciel l'alba spunto.

У белешци за песму Дода објашњава да је у унутрашњости Задра, где се налазе Морлаци, који силазе са планине да би продали дрво и у потрази за хлебом, сазнао од једног старог Босанца за ову легенду коју му је у стиховима испричао неколико година раније, кад се вратио у Далмацију одакле је био родом. Каже да му је стари осамдесетогодишњак испричао овај догађај јер је и он сам у њему учествовао:

Nel sabato d'ogni settimana per le contrade di Zara s'aggira una turba di Morlacchi che discendono da' monti per vendere le legna da ardersi alle famiglie della città; povera gente che alla città non ricorre se non per chiedere settimanalmente un tozzo di pane, compenso alle fatiche che durano nella ignorata lor patria. E fra questi io conobbi un vecchio Bosniense, or fa qualche anno, quando rividi la Dalmazia dove nacqui e da cui

doloro se vicende fino ad ora mi separarono. Il vecchio ottuagenario a me narrò questo fatto al quale prese parte egli stesso.

У истом млетачком часопису Дода је објавио још једну „легенду из Морлакије“ о „крвавој свадби“, *Le nozze di sangue. Leggenda popolare della Morlacchia*⁵²⁴ која опева како се Виско удвара Јелки/Јели која га не жели јер треба да се уда за Љубомира; Виско је одвраћа од венчања и жели је за себе:

Passò un mese – e Wisco ancora

Vide Jela e favellò:

– Tu all’alter vai tra brev’ora ?..

– Dio i miei voti coronò.

– Se tu lasci Lyubimiro,

Io ti sacro il mio respiro . . .

Non un occhio, non un braccio,

Ma la vita io t’offre in don!

Јела, међутим, одбија Виска, и на дан венчања он ножем убија младенце у цркви: „Non colla stola li benedisse, / Ma col pugnale li trucidò.“

Дода је објавио још једну „легенду из Морлакије“ годину дана касније, у Трсту, у листу „L’Osservatore triestino“, где је уредник Пачифико Валуси у рубрици о „Словенским традицијама“ (*Tradizioni slave*) написао у вези са прилогом Доде, па стога у вези са традицијама Далмације, о томе како се управо у Далмацији, где живе поморци и која представља једно од најважнијих земаља које посредују међу народима, италијанска раса помешала са словенском и како одатле стижу писци који ће такорећи окалемити италијанску књижевност:

Fra i popoli d’origine slava i Dalmati sono quelli che portano scolpita in fronte l’impronta della più maschia bellezza, e d’una dignità dolce e severa ad un tempo: e la Dalmazia, ove, con felice innesto, si mescolò alla razza slava l’italiana, e, dove abita un popolo

⁵²⁴ *Il Gondoliere*, 07.11.1846, XIV/45.

navigatore, è uno degli anelli più importanti fra le nazioni. Di là ebbimo scrittori possenti, che vennero per così dire a rinfondere nuovo sangue nella nostra letteratura.⁵²⁵

На том месту стога Валуси својим читаоцима представља Додине стихове о још једној народној легенди из Морлакије: опет Дода каже да му је причу о „вечном јарцу“ испричао један старац, овај пут из Черна (у Пољској?): “Così a me un povero vecchio di Czerno / Narrò l’istoria del capro eterno.” Прича, *Il capro eterno. Leggenda popolare della Morlacchia*, дакле, говори о оцеубици коге Бог казнио и претворио у јарца и тако већ десет векова лута планинама: “E qui il romito vecchio di Czerno / Finì l’istoria del Capro eterno.”

У истој рубрици о „Словенским традицијама“ Валуси је потом објавио и Додину „имитацију са илирског“ о морским предосећајима – *Presagi marini (imitazioni dall’illirico)*⁵²⁶ је прича о Мелини која шест месеци чека свог морнара да се врати: “Là sul lido. Melina mi aspetta... / Poveretta! sei mesi aspettò!...”

После тога је Дода још једном објавио стихове у рубрици о „Словенским традицијама“, овај пут из српске народне традиције, како истиче, о „бановом сну“, *Tradizioni slave. Sogno del bano (Tradizione serbiana)*⁵²⁷. У сну српски бан разговара са лепом вилом (“Bella Wila”) и каже да је само сенка од некадашње моћи те да жели Јелину:

Non vo’ sangue; io vo’ Jelina...
Patti mai non chiesi ai re...
O immortale pellegrina
Volgi pure altrove il piè.
Ma stanotte tu morrai!
E tal sia; vissuto ho assai.
I tuoi campi, le tue case
Saran preda allo stranier...
Tutto l’Unghero m’invase,
Sono un’ombra del poter...
Non mi resta che l’amplesso

⁵²⁵ *L’Osservatore triestino*, 05.02.1847, n. 16.

⁵²⁶ *L’Osservatore triestino*, 10.02.1847, n. 18.

⁵²⁷ *L’Osservatore triestino*, 17.02.1847, n. 21; *Gazzetta di Zara*, 18.02.1847, n. 14.

Di Jelina e... l'avvenir!
Più non l'hai, chè a te dappresso
Scocca l'ora del partir!

Кад се пробуди поред њега је Јелина која му забија нож у срце:

Al fiero sogno si riscosse il Bano
E senti al core un brivido mortal...
Era Jelina che con franca mano
In quel core avea fitto il suo pugnall!

Ти његови састави словенске тематике у директној су вези са чињеницом да је активно учествовао у револуционарном двогодишту 1848-1849. у Венецији. Дода је следио политичке ставове Мацинија коме је уосталом био драг⁵²⁸ и настојао је и он да повеже две обале Јадрана, али је истовремено осећао потребу за конспирацијама против аустријског режима. Анђело Виванте је рекао у вези са групом младих који су 18. марта 1848. намеравали да од Трста до Венеције понесу узвишено обећање, од стране Беча, о уставном режиму, и у ту сврху су изнајмили пароброд код Лојда, а међу тим младима је био и Дода који је тада био „интерниран“ у Трсту: „Il Lloyd, visto il patriottico scopo, mette gratuitamente a disposizione lo stesso battello allora allora arrivato; si imbarcavano i più entusiasti, fra essi quel giovane raguseo ‘internato’ a Trieste, futuro ministro del regno d’Italia: Federico Seismit-Doda [...]“⁵²⁹. Дода је себе дефинисао пореклом из Задра⁵³⁰, и стабилизовао се у Трсту у фебруару 1848. где се упознао са представницима тршћанског културног круга око Николе Томазеа, и његови су пријатељи били пре свега Дал’Онгари и Валуси, а затим Ђулио Солитро (Giulio Solitro), Леоне Фортис (Leone Fortis), Јакопо Серавало (Jacopo Serravallo), Алберто Леви (Alberto Levi), Ђовани Орландини, Ђироламо Венецијан (Girolamo Venezian). Био је међу две

⁵²⁸ Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, 136.

⁵²⁹ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico*, Trieste: Edizioni “Italo Svevo”, 1984, 29.

⁵³⁰ Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, 15.

стотине Далматинаца који су за време револуционарних комешања 1848. године настојали да дестабилизују аустријско царство⁵³¹.

Касније је, највероватније у првој половини 1851. Дода писао Дал'Онгару о својим плановима да изда књигу, о лошем здрављу, о намери да се венча⁵³², те о књизи филозофа, историчара и политичара Ђузепеа Ферарија (Giuseppe Ferrari, 1811-1876), *La federazione repubblicana* (1851) која је управо у то време изашла из штампе:

Carissimo Dall'Ongaro,

Come te ne sarai avveduto, il libro progettato rimase tra i pii desiderii. Forse, fu meglio; gli elementi non avevano la tendenza ad unità voluta dallo scopo del libro. Ma fu causa principale del suo fallimento il ritardo di parecchi fra i collaboratori sperati. Se non ti spiace, custodisco presso di me, come un ricordo dell'esigilo comune, que' tuoi schietti e vivaci versi ch'erano destinati alla stampa. Non ne profitterei per qualsiasi pubblicazione senza fartene dapprima avvertito. Consegnai al W. il quale recasi, credo, a Lugano, la strenna del Merighi, — dirai: un po' tardi, ma assicurati, pur troppo, sempre in tempo per annoiartene a sazietà.

La mia salute è cattiva, or tanto più che la stagione si muta. Mi curo omeopaticamente, e ne ricavo qualche vantaggio. Del matrimonio, non è decisa l'epoca a giorno fisso; mala dilazione non può durare: confido, oltre la state futura. Dal Veneto, notizie scoraggianti. *Costoro* lavorano a tutta schiena — e ne hanno, afle mia — a preparare un quarto disinganno all'Italia. Un libro del Ferrari, (ch'io conobbi in Parigi) dà molto a parlare; ed havvene, diffatti, motivo. Mi pare libro serio assai, degno d'essere letto e studiato senza passione; scintilla di utili discussioni fra i liberali italiani.

S'intitola — e tu forse lo avrai già letto — la *Federazione Repubblicana*. E scritto con brio, con logica; forse pretenzioso un po' troppo e (scusa il barbaro detto) *procutizzatore* delle idee di tutto il mondo nel proprio panier. Ma strappa la maschera che si sta preparando la reazione per la rivoluzione futura e grida ai democratici: all'erta.

Fuori che nel federalismo e nella soggezione alla Francia io sento di trovarmi in tutto con l'ardito scrittore. E tu che ne pensi? Scrivimi, accludendo a W. Dimmi di te, e de' fatti

⁵³¹ Josip Vrandečić, L'Italia e i movimenti nazionali in Serbia e in Croazia: dal Risorgimento alla Prima guerra mondiale, у: *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*, a cura di Franco Botta, Italo Garzia, Pasquale Guaragnella, Milano: FrancoAngeli, 2007, 32.

⁵³² Дода се венчао Бјанком Карлотом Да Камино (Bianca Carlotta Da Camino) 27.11.1851 (Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, 221).

tuoi. Ricordami con affetto alla tua buona sorella, da' un bacio al nipotino. Ricorda ed ama

Il tuo aff.mo amico

Federico.⁵³³

Управо у вези са том Фераријевом књигом⁵³⁴, Томазео је упозорио Дал'Онгара у писму од 6. јуна 1851. да је Ферари био повезан са Катанеом, а против Мацинија, па је препоручио њему и Доди да не говоре о томе шта у тој књизи пише; саветује стога Дал'Онгара да их помири, а ако до тога не дође, барем да се о томе прећути. На истом месту помиње и да је видео да о Валусију лоше пишу, што му је било жао:

Del Mazzini parlando, m'acconciavi al linguaggio di coloro a chi il libro è più specialmente rivolto: né credo ci si possa vedere intenzione nemica. Ho veduto di lui un discorso intorno al comunismo, discorso opportuno ed onesto e il più solido tra' suoi scritti. Chi davvero gli fa contro è il Ferrari; e lo dicono collegato al Cattaneo. Me ne dorrebbe. Vedete di conciliare, se non concordia, tolleranza, se non pace, silenzio. Quali sono gli scritti che uscirono avversi a Venezia? Avreste voi modo di fare stampare i cinque libri, o altra cosa mia nuova, con qualche compenso ai danni e ai disagi dell'orbo esigilo? Contro il Valussi ho vedute parole d'italiani le quali mi spiacquero. Egli, spero, non n'abbia dato cagione giusta; ma cansi anco i pretesti, se può. Raccomandano al Seismit e a voi non diciate cose che appariscano scrittevi di là entro. E anco a Pio nono vogliate esser pio; che gli errori nostri l'han fatto qual'è, anzi disfatto. Salutatemi i vostri caramente; e la me voglia ben.⁵³⁵

Дода је често путовао од Падове до Венеције, Трста и Далмације⁵³⁶, што је уосталом карактеризовало и остале припаднике тршћанског круга, и што потврђује Додину повезаност са Томазеом. Томазео је наглашавао централност функције Далмације у итало-словенском пријатељству и у оквиру концепције братства народа. Према Томазеу је Дода гајио бескрајано обожавање и потпуну

⁵³³ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 319-320.

⁵³⁴ В.: Mario Schiattone, *Alle origini del federalismo italiano: Giuseppe Ferrari*, Bari: Dedalo, 1996.

⁵³⁵ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 183.

⁵³⁶ Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, 20.

посвећеност, сматрао га је „Учитељем пар екселанс“⁵³⁷. Заједно са својим братом Луиђијем (1818-1890), Дода се осећао везаним за Томазеа заједничким далматинским пореклом и као и Томазео, два брата Сејсмит Дода су се преселила дефинитивно у Италију и борила се за слободу Венеције и Италије. Дода се посебно истакао у борбама у Тревизу и Виченци, док је у листу „Gazzetta di Venezia“ објавио после 23. марта 1848. први поздрав Републици Св. Марка у сред Јадранског залива, *Il primo saluto a San Marco in mezzo al Golfo Adriatico*, истичући да они који су пали били су већином Далматинци, па су у хору три пута узвикивали „Живео Свети Марко! Живела Млетачка република!“:

I piroscafi non erano accostati. Appena si poté udire la voce noi domandammo: Qual nuova di Venezia? – Il capitano dell’altro rispose una sola parola: *Repubblica...* Io ebbi la forza d’urlare: *Viva San Marco!* ebbi quella forza che mancò a dieci marinai i quali caddero a terra senza voce, piangendo e levando le braccia a Dio a ringraziarlo di quella notizia! Io invidiai loro quell’eloquente silenzio! La più parte erano Dalmati! *Viva San Marco! Viva la Repubblica!* – abbiamo replicato in coro più volte, e questi gridi erano pugnalate al cuore di chi assisteva dall’altro bastimento allo spettacolo di quella gioia, alla frenesia di quel santo entusiasmo.⁵³⁸

У тој револуционарној средини, међу патриотима и конспираторима који су препричавали песме, многе из јужнословенске народне традиције и певали оне које су подстицале на борбу против непријатеља, значајне су биле историјске приче, као и биографије, које су представљале ефикасно средство да се изразе идеје националности⁵³⁹. Марија Кристина Морандини сматра да је Федерико Сејсмит Дода свој идеал патриотизма искрено изразио управо у роману о млетачким добровољцима, *I volontari veneziani* (1852)⁵⁴⁰: у овом роману се с једне стране, како каже Санцин, осећа чежња за слободом која ће обухватити цело друштво у првој половини XIX века⁵⁴¹, али истовремено ово дело представља веома оштру критику у односу на политику коју су подржавали владоци и владе

⁵³⁷ *Ivi*, 3: “il Maestro per eccellenza”.

⁵³⁸ Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, 54.

⁵³⁹ Maria Cristina Morandini, *Scuola e nazione. Maestri e istruzione popolare nella costruzione dello Stato unitario (1848-1861)*, Milano: Vita e Pensiero, 2003, 188.

⁵⁴⁰ Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, 228.

⁵⁴¹ *Ibidem*.

италијанског полуострва за време првог рата за независност⁵⁴². Ово је у ствари аутобиографска прича и ту аутор, који прати догађаје око Ђованија Тонелија (Giovanni Tonelli), сина радника млетачког поморског арсенала Гаетана Тонелија (Gaetano Tonelli), кондензује неке значајне догађаје који су карактеризовали патриотску борбу Италијана за време рисорђименталног двогодишња и који су у уској вези са другом обалом Јадрана. Додин роман се у ствари доста критички поставља према личностима и чињеницама⁵⁴³ тог периода и призива догађаје око 1848. и 1849. у Венецији, Милану, Фиренци и Риму. Етичка и политичка концепција доминира заплетом тако да се осим историјских догађаја прате и догађаји чланова породице Гаетана Тонелија, Анђелика (Angelica), Луиђа (Luigia), Гадо (Gaddo) и Ђовани (Giovanni), а затим грофови Гонсалви (Gonsalvi), као и љубавна веза Ђованија и грофице Катерине Орланди Гонсалви (Caterina Orlandi Gonsalvi), те његово одвођење у притвор и ослобађање из притвора истог дана кад су ослобођени Томазео и Манин.

У опису ликова и догађаја одражавају се Додини политички ставови, али и сећање на догађаје млетачког двогодишња. Тако да се, у вези с тим, помињу конспирације. И можда је Уго Фосколо и имао право кад је рекао да прво треба растурилити секте да би се створила Италија: „A rifar l’Italia bisogna disfare le sette.“⁵⁴⁴ Фосколо је у ствари привукао пажњу на једну чињеницу а то да су конспирације секте биле у основи уједињења Италије. Тај је Фосколов став касније, тј. 1895. критиковао Ђозуе Кардучи у првом тому свог дела *Lecture del Risorgimento*. Фосколо је додао да је секте можда могла да угуши страна власт, али да јој је ипак одговарало да постоје и на тај начин владају Италијом: „Potrebbe, se non disfarle, reprimerle il ferro straniero; ma allo straniero gioverà prima istigarle, onde più sempre signoreggiare per mezzo d’esse l’Italia.“ Фосколо је вероватно алудирао на борбе између разних партија, али у то време, пред Рисорђиментом, конспирације и секте су биле једини пут који је требало прећи да би се стигло до циља.

⁵⁴² *Ivi*, 188: “il giudizio fortemente critico nei confronti della politica attuata dai sovrani e dai governi della penisola durante la prima guerra dell’indipendenza.”

⁵⁴³ *Ivi*, 229.

⁵⁴⁴ *Della servitù dell’Italia. Discorso primo*: “Considerazioni generali intorno alle parti, alle fazioni, e alle sette in Italia”, у: *Opere edite e postume di Ugo Foscolo. Prose politiche*, Volume unico, Firenze: Felice Le Monnier, [1850], 186.

Краљевство се распало 20. априла 1814, док се указом од 26. августа одлучило да се секте протерају, пре свега масонерија, која се улила у једно ново тајно друштво, искључиво италијанско, тзв. „Гвелфи“ (*Guelfi*). У поглављу о „Тајним друштвима“ дода пише о секти „Слободних зидара“ („Франки-Муратори“) које је крајем осамнаестог века у Италији имала велики број чланова и ретко да је било значајних људи да нису били њени чланови; то друштво, међутим, које је имало демократске основе и у почетку је имало добре намере, на крају је постало корумпирано и извитоперено:

In Italia, sul cadere dello scorso secolo, la Società dei *Franchi-Muratori* era ingrossata per modo da contarsi ben pochi uomini, notevoli per nascita, per sapere o fortune, che non vi fossero aggregati. Non è nostro intendimento il riandarne l'origine e le avventure, conosciute, d'altronde, da quanti sanno che quella Società abbia esistito. Ma, per venire alle sêtte che ne derivarono, dobbiamo qui accennare di volo come la troppa facilità all'ammissione, la debolezza, la gelosia, la corruzione degli affiliati germogliassero ogni dì più tra i *Franchi-Muratori*, a que'tempi di violente passioni politiche e di riscuotimento universale nelle intelligenze dei popoli. Quella Società, che avea basi e intenti di rigida e pura democrazia, finì per lasciar appendere alle pareti delle sale, in cui si adunava, così le corone dei principi come le spade dei marescialli.⁵⁴⁵

Постојала су и друга друштва, као друштво „Патриота“, „Бонапартиних лешинара“, „Универзалног препорода“, „Реформисаних европских патриота“, „Кваљера сунца“ или пак друштво „Црног броша“ („dei *Patriotti*, degli *Avoltoj di Bonaparte*, della *Rigenerazione universale*, dei *Patriotti europei riformati*, dei *Cavalieri del sole*, dello *Spillo nero*“)⁵⁴⁶ те друштво „Гвелфа и католичке Конгрегације“⁵⁴⁷, којима је био циљ италијанска независност, али само кроз папину делатност, како каже Дода, и у његово име: „in nome suo ed a prò suo; sia che lo si eleggesse sovrano di tutta Italia monarchica, sia che a lui si affidasse la presidenza di una repubblica italiana.“ Карбонари из 1820, међутим, како подвлачи Дода, нису били затворени у

⁵⁴⁵ Federico Seismit Doda, *I volontari veneziani*, Torino: Presso l'Editore F. De Lorenzo, 1852, 83-84.

⁵⁴⁶ *Ivi*, 87.

⁵⁴⁷ *Ivi*, 91: “dei *Guelfi* e della *Congregazione cattolica, apostolica, romana*”.

Спилбергу узалуд, оставили су трага и своје пријатеље, па се још више наставила тајна делатност патриота⁵⁴⁸.

После Бечког конгреса Италијани су изгледа морали да забораве на то да су Италијани, требало је да себе пониште и да безусловно прихвате аустријску владу, чија је намера била да по сваку цену германизује Ломбардо-Венето, да би на крају била германизована цела Италија. Сам Метерних је прокоментарисао такву ситуацију да су Италија и Немачка потпуно различите, па ипак мудраци из Беча би желели по сваку цену да од Италијана начине Немце: „Io non credo che vi sia qualche cosa che rassomigli meno della Germania all’Italia, eppure i nostri savii di Vienna vogliono ad ogni costo fare degl’italiani dei tedeschi. E così ciò riesce loro a meraviglia.“ И заиста, после Бечког конгреса Аустрија је владала Трентином, Горицом, Истром, Ломбардијом и Венетом са Далмацијом.

Од 1820-1823. Аустрија је настојала да угуши такву тајну делатност и била су два значајна процеса у Ломбарду-Венету против представника либерално-патриотског покрета: радило се пре свега о томе да је била откривена карбонарска организација у Ломбардији и били су ухапшени патриота, музичар и писац Пјетро Марончели (Pietro Maroncelli, 1795-1846) те писац, песник и патриота Силвио Пелико (Silvio Pellico, 1789-1854). Процес је одржан у Венецији и закључен је августа 1821. осудом на смрт двојице главних оптужених; у фебруару 1822. пресуда је царском одлуком претворена у дуге године тешког затвора. О том искуству у затвору је писао Силвио Пелико у делу које је Метерних сматрао већом штетом по Аустрију од изгубљене битке, тј. *Le mie prigioni* (1832). Пелико истиче како је ужасно пробудити се прве ноћи у затвору, да се питао да ли је могуће да се ту налази, да ли је то сан, да ли су га заиста ухапсили претходне вечери, да ли су га заиста испитивали и на крају каже да је плакао пре него што је заспао, мислећи на своје родитеље:

Lo svegliarsi la prima notte in carcere è cosa orrenda! – Possibile! dissi ricordandomi dove io fossi, possibile! Io qui? E non è ora un sogno il mio? Ieri dunque m’arrestarono? Ieri mi fecero quel lungo interrogatorio, che domani, e chi sa fin quando dovrà

⁵⁴⁸ *Ivi*, 92-93: “non passarono alle carceri dello Spielberg od alle terre straniere senza lasciare tracce ed amici. Continuò, rafforzato, dal martirio di quegli illustri, il nascosto movimento dei patrioti.”

continuarsi? Ieri sera, avanti di addormentarmi, io piansi tanto, pensando a' miei genitori?⁵⁴⁹

И Дода описује затворенике које протерују ван Венеције и воде у Спилберг, затворенике разних категорија, чамције, занатлије, људи сваке класе, док су жене клечале пред тим конвојом чамаца:

E quando i prigionieri venivano scortati fuori di Venezia, per incominciare il viaggio alla dura prigionia che li attendeva allo Spielberg, barcaioli, artigiani, uomini d'ogni ceto, si affollavano nel loro passaggio, sui ponti e sulle rive più lontane; e le donne del popolo, inginocchiate davanti al funebre convoglio di quelle barche assiegate di sgherri, protendendo verso i non reditori fratelli i loro bambini, domandavano ai condannati dell'Austria la loro benedizione su quelle giovani teste!⁵⁵⁰

Исто је и што се тиче Томазеа и Данијела Манина који су били ухапшени 18. јануара 1848. и остали у затвору иако их је суд ослободио оптужбе о конспирацији. И управо једна од бројних оптужби је била та да су били посебно активни за време деветог и последњег конгреса научника који се држао у Венецији, осим петиција за националну ствар, као и Томазеових ставова против цензуре. После побуне су Манин и Томазео били ослобођени и постављени на чело нове привремене владе (проглашене 22. марта исте године) која је призивала име старе Млетачке Републике. О томе Дода пише:

Lo scrittore Tommaseo domandava all'Austria contemporaneamente, in una pubblica seduta d'Accademia, venisse l'ufficio della censura ricondotto alle promesse ed alle leggi del 1815. Poco dappoi egli e il Manin venivano tradotti in carcere, la notte del 18 gennaio; e già fin dapprima erano stato o perquisiti, od arrestati, od espulsi altri cittadini di Venezia.⁵⁵¹

На основу архивског материјала, Иван Педерин нас обавештава детаљно о чињеници да је аустријско царство имало међу својим главним циљевима то да

⁵⁴⁹ Silvio Pellico, *Opere compiute*, Lipsia: Presso Ernesto Fleischer, 1834, 11.

⁵⁵⁰ Federico Seismit Doda, *I volontari veneziani*, 64.

⁵⁵¹ *Ivi*, 150.

држи Италију и њену конспиративну делатност под контролом. Државни канцелар Метерних је дефинисао Аустрију „la gardienne et la protectrice naturelle de l'ordre public en Italie.“⁵⁵² У свим земљама и провинцијама аустријског царства основна ћелија шпијунаже је био претор, који је био присутан у сваком граду о одржавао је контакте са читавом мрежом шпијуна и агената који су му пружали информације. Метерних и шеф полиције у Бечу, Седлицки (Josef Graf Sedlnitzky Odrowař von Choltitz, 1788-1855), заједно са великим канцеларом, грофом Саурауом (Franz Josef Graf von Saurau, 1760-1832), створили су неку врсту политичке полиције и једну праву организацију међународне шпијунаже која је регулисала читаву мрежу шпијуна у државама царства. Бројне информације је Метерних добијао захваљујући и чињеници што је размењивао новости са Седлицким, који их је пак слао гувернерима, у Милано, у Инсбрук, а посебно у Задар и Венецију. Задар је био кључно место за истраживања аустријске полиције јер управо тамо су се укрштали поморски и континентални путеви за Италију, Балкан и отоманско царство, као средиште интереса политичких агитатора⁵⁵³. Осумњичене особе су биле класификоване као „проблематичне“ или „посебно проблематичне“ и њихова су путовања пратили и контролисали, што је доводило до бројних потешкоћа нарочито на царини јер је наредба Седлицког била јасна и веома прецизна: да „осумњичене“ треба добро преконтролисати, укључујући и њихове кофере, документа и књиге. Контролисали су зато и њихова кретања, путовања, све етапе, у којој би се луци укрцали, у коју луку је требало да стигну, с ким су се састајали, с ким су одржавали односе, чак су им и љубавне везе проверавали⁵⁵⁴. Тако и у Додином роману о млетачким добровољцима главни јунак је у љубавној вези са грофицом Гонсалви коју пак помно прати аустријска полиција. Полицији успева да од грофичине служавке сазна о њеном животу, о односима, о разговорима грофице, о особама које долазе у њен дом:

⁵⁵² Clemens Wenzel Lothar Metternich, *Mémoires, Documents et écrits divers laissés par le Prince de Metternich, Chancelier de copurt et d'Etat, publiées par son fils le Prince Richard de Metternich, classés et réunis par M. A. Klinkowstroem*, Deuxième partie, *L'Ere de paix (1816-1848)*, Paris: E. Plon et Cie, 1881, 478.

⁵⁵³ Ivan Pederin, *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici Bečkoga dvora*, Zadar: Matica hrvatska, 2005, 34.

⁵⁵⁴ *Ivi*, 36-37.

Ogni passo della contessa Gonsalvi veniva tenuto d'occhio dalla sospettosa polizia dell'Austria, che s'ingegnava, con qualunque mezzo di corruzione, di diramare le fila dello spionaggio nei più segreti penetrali delle famiglie.

Alla polizia riusciva di guadagnarsi, tra pel danaro profuso, e tra per opera d'un disonesto amorazzo con un confidente ufficiale, una fantesca della casa Gonsalvi, la Maddalena, alla quale veniva affidata la mansione di notare e riferire così sulla vita, sulle relazioni, sui discorsi della contessa, come su quanto riguardava il maestro d'Ettore, Giovanni Tonelli, il più assiduo frequentatore di quella casa.

Appunto l'amante di Maddalena era l'uomo che, inosservato, notava l'arrivo della contessa e di Giovanni, nel suo portafoglio, e la Maddalena era il nostro conoscente da lui marcato nel suo rapporto alla polizia, redatto con tanta disinvoltura alla birreria della strada ferrata.

Maddalena addunque vigilava con occhio di lince, e non sospettata dalle padrone, tanto la condotta di Giovanni quanto quella delle Gonsalvi; le ciarle amorose e la infedeltà d'una fantesca venale, la buona fede e lo zelo d'un vagabondo del quale si compravan gli amori, questi erano in quella casa i portavoce di avviso imboccati dalla polizia austriaca a mantenere informato e soprattutto tranquillo il governo.⁵⁵⁵

Принц Метерних, чије писмо од 2. августа 1847. Дода цитира⁵⁵⁶, жалио се на такво стање ствари, на опште незадовољство, на агитације и конспирације, на разне секте:

Nous constatons que le mécontentement est général dans ce pays; que s'il était une suite naturelle des souffrances amenées par une série de mauvaises années, il doit être aussi attribué à la déplorable administration des Gouvernements; qu'en Italie, surtout dans la partie méridionale, ainsi qu'à Bologne et à Gènes, il règne une grande agitation dans les esprits; que cette fermentation est entretenue par les différentes sectes, dont la tendance est inquiétante sans doute, mais qui pourtant, faute d'une direction centrale, de chefs connus, d'un plan concerté et suivi, sont bien moins dangereuses qu'on ne porrai le craindre; que, malgré l'existence de cet élément d'agitation, il n'y a pas de mouvement révolutionnaire que le Saint-Siège, et que sa plus grande force réside dans ses étroites relations avec l'Autriche. Il n'y a donc pas lieu de croire qu'il tente jamais de se servir

⁵⁵⁵ Federico Seismit Doda, *I volontarii veneziani*, 73-74.

⁵⁵⁶ *Ivi*, 99: "Le sette tendono a confondere questi Stati in un solo corpo politico, o per lo meno in una confederazione di Stati, posta sotto la condotta di un potere centrale supremo."

contre ses voisins d'armes aussi dangereuses qui, le jour où nous nous séparerions de lui, se tourneraient contre lui-même.⁵⁵⁷

Репресивном аустријском систему је требало супроставити неки други систем који је могао да парализује негативне последице и формира свест једне нове генерације. У овом смислу је значајно да је управо Италија представљала једно од најважнијих центара међународне револуционарне конспирације⁵⁵⁸: реч је пре свега о Мацинијевој Младој Италији⁵⁵⁹, која је посебно у Ломбардо-Венету имала бројне следбенике. Дobar део Додиног романа је посвећен управо тајним сектама и конспирацијама, као на пример у следећем одломку где се истиче да је последица преданости Млетачкој републици била тенденција као Карбонарима и другим тајним друштвима. Стога је Аустрија протерала многе грађане Венеције, али исто тако касније видимо и неколике храбре младе Млечане који су се борили и који су одрасли, како истиче, на догмама Младе Италије:

Conseguenza della devozione radicata nel cuore verso l'antica repubblica [...] fu tra le classi medie veneziane, ed in parte fra l'aristocrazia, la tendenza al Carbonarismo e altre società segrete che serpeggiavano per la Penisola. Ond' è che noi vediamo, nel 1820, Venezia, tutta quanta commossa al processo ed alle condanne dei carbonari veneti, accorrere piangente sull'orme dei carcerati de' Piombi; ed accoglierli tra' fiori ed applausi, pur di fronte ai cannoni dell'Austria e presente il vicerè stesso, sotto alla berlina della pubblica piazza; indi accompagnarli di canti e suoni e saluti affettuosi quando da Venezia venivano tratti a languire nell'orrido Spielberg. Vediamo dappoi mandati in bando dall'Austria molti cittadini di Venezia, designati per antico osteggiamento a quel governo e sospettati per accordi recenti coi profughi italiani. Più tardi, quasi continuazione naturale di una tradizione non interrotta, vediamo, ad onta dello scoramento dovunque diffuso e del benessere materiale accarezzato come unico elemento di vita dal governo degli Absburghesi, vediamo alcuni coraggiosi giovani veneziani, alle prime promesse che lor parve intravedere nei continui fremiti delle popolazioni italiane,

⁵⁵⁷ Clemens Wenzel Lothar Metternich, *Mémoires, Documents et écrits divers laissés par le Prince de Metternich, Chancelier de copurt et d'Etat, publiées par son fils le Prince Richard de Metternich, classés et réunis par M. A. Klinkowstroem*, 91.

⁵⁵⁸ *L'alba dell'Europa liberale. La trama internazionale delle cospirazioni risorgimentali*, a cura di Francesco Leoncini, Rovigo: Minelliana, 2012.

⁵⁵⁹ Federico Seismit Doda, *I volontari veneziani*, 94: „Allora, sulla seconda grande disfatta dei patrioti italiani, sull'ecatombe dei Carbonari, vittime espiatrici domandate dall'Austria agli Stati italiani, sorse un'altra Società segreta che si disse della *Giovane Italia*.“

cresciuti ai dogmi della Giovane Italia, raccogliere il guanto degli impropri lanciati da chi non conosceva il loro paese, ed avventurarsi ad una probabile morte nelle Calabrie, purchè far salvo il decoro e il nome della calunniata Venezia.⁵⁶⁰

Дода подвлачи да чим су започеле папске реформе као и реформе у другим италијанским кнежевинама, формирала се страначка група у срезовима Венета и те групе су биле сачињене скоро потпуно од младих, једва преко тридесет година. То су били тзв. „нови људи“: „tutti uomini nuovi, ma cresciuti in un amore, in una fede, in una stessa scuola di esperienze dei padri, in un’istessa incuranza d’ogni riguardo alle convenienze politiche“⁵⁶¹. Но ипак не треба помислити да су сви млади те регије учествовали међу конспираторима или у Младој Италији, или било ком другом тајном друштву, како о томе и пише Дода, јер је у суштини конспирације било свугде, ширила се међу масама и била је непрекидна и отворена, без назива друштва или странке. Конспирација је била у срцима свих младих и сви су желели да буду Италијани:

No; questo non vogliamo, nè potremmo, volendo, asserire. La cospirazione correva più alto e più diffusa d’assai; era non solo in tutte le classi medie e fra le più elevate intelligenze, ma serpeggiava, come presentimento, fra le masse; era continua ed aperta, senza nome di società, o bandiera di partito, o segreti statuti di propaganda. La cospirazione si alimentava così nel cuore di tutti i giovani, come nei loro più aperti colloqui, raccolta in questo solo dogma di credenza e di scopo: vogliamo essere tutti italiani.⁵⁶²

У току ризорђименталног процеса главна идеја је била та да се нација и економски уједини, и део тог процеса је била (спора) изградња система превоза, односно у овом периоду се односила пре свега на железницу. Питање железнице није било само у вези са развојем мреже транспорта, већ је подстицало на дискусију о напретку Италије, пре свега у неким посебним деловима полуострва⁵⁶³. Није случајно да је гроф Камило Бенсо ди Кавур (Camillo Benso di

⁵⁶⁰ *Ivi*, 102-103.

⁵⁶¹ *Ivi*, 104.

⁵⁶² *Ivi*, 104-105.

⁵⁶³ Уп.: Savino Realis, *Memorie sulla costruzione delle strade ferrate*, Torino: Stamperia Reale, 1844; Petitti di Roreto, Carlo Ilarione, *Delle strade ferrate italiane e del migliore ordinamento di esse: cinque*

Cavour, 1810-1861), са својом политиком у оквиру које је јасно видео интересе Италије у вези са другом обалом Јадрана, сматрао да је договор са Словенима потребан и полагао поверење у економски прогрес своје земље те је држао да би железница довела до уједињења Италије. Осим тога, Кавур је бо убеђен да би тиме што би се земља помогла да се развије и обнови, дошло аутоматски до пада апсолутистичког режима, како је уосталом писао у свом чланку *Des chemins de fer en Italie* (1857): „Il n’y a plus personne possédant une dose ordinaire de bon sens qui conteste aujourd’hui l’utilité, nous dirons même la nécessité, des chemins de fer.”⁵⁶⁴ Гроф ди Кавур, који је озбиљно мислио на будућност, гледао је да изгради колосеке свугде у земљи и да свугде постоје возови, па су тада новине говориле о 800 километара колосека и скоро четрдесет локомотива и вагона⁵⁶⁵. Дода отвара свој роман управо са описом изградње железнице у Венецији 1846. године, кад је град почетком јануара био просто преплављен необичним догађајима. Тих дана је био отворен железнички мост који је повезивао западни део града са копном и људи су јурили да се диве овом изузетном делу. Било је потребно пет година да се подигну 222 лука моста који пролази кроз три хиљаде и шест стотина метара у лагуни:

Correva il gennaio dell’anno 1846.

La città di Venezia era, a que’ giorni, agitata da insolito movimento. Qualche cosa di gaio, di festivo, d’inusato, traspariva dalle fisionomie degli abitanti. Ognuno che dal centro della città si dirigeva verso Cannareggio, scontrando un amico, aveva una domanda da fargli; ognuno che dal remoto Cannareggio ritornava verso il San Marco, vedeva venirsi innanzi una processione di gente avviata verso Cannareggio. E tra quanti passavano appaiati o s’incontravano lungo le vie, uno solo era il tema alle inchieste, ai parlari, alle opinioni, ai giudizi.

Da qualche giorno era stato dischiuso ai viaggiatori il ponte della strada ferrata che congiungeva l’estremo lato occidentale della città alla terraferma. La popolazione

discorsi di Carlo Ilarione Petitti, Capolago (Cantone Ticino): Tipografia e libreria Elvetica, 1845; Antonio Cantalupi, *Le strade ferrate considerate nei rapporti tecnici, amministrativi e commerciali*, Tomo I[-II], Milano: Tipografia di Domenico Salvi e c., 1857-1858.

⁵⁶⁴ Domenico Zanichelli, *Gli scritti del Conte di Cavour nuovamente raccolti e pubblicati*, vol. II, Bologna: Zanichelli, s. d., 3.

⁵⁶⁵ Maurizio Bettini, Omar Calabrese, *BizzarraMente. Eccentrici e stravaganti dal mondo antico alla modernità*, Milano: Feltrinelli, 2002, 135.

accorreva in folla ad ammirare quella stupenda opera, monumento così dell'ardire come della perseveranza dell'ingegno umano.

Cinque anni di assidui lavori erano appena bastati ad erigere sopra solide palizzate i 222 archi del ponte che, attraversando tre mila e seicento metri di laguna, s'incatenavano dalle rive di Venezia fino alla punta del continente, detta la barena di San Giuliano. Più volte il fondo mal sicuro della laguna aveva mandato a male i lavori e si era dovuto rifare da capo ad ogni passo avanzato; più volte già incominciati gli archi s'era dovuto demolirli e ricostruirne le basi. Alcuni tratti di laguna per tal modo durarono insuperati agli sforzi dell'altre oltre a due anni; insomma più che il danaro profuso nella difficile intrapresa, cinque milioni e mezzo di lire all'incirca, era e durerà ammirabile ai futuri, l'ardimento dell'opera gigantesca, la pertinacia nel condurla, la solidità ottenuta senza scemare il prestigio della svelta eleganza a quella interminabile catena di piloni e di arcate.

Davvero gli era uno strano e bello spettacolo l'osservare, dall'estreme rive della città, la locomotiva percorrere impetuosa il lunghissimo ripiano del ponte in poco più che dieci minuti di tempo. Quelle acque mai, prima d'allora, varcate se non che sopra barche, adesso increspate dal vento di terra, accarezzando con le loro spume gli sporti dei piloni del ponte, parevano come garrule e superbe di sentir sovr'esse, diremo quasi, galleggiare la mole portentosa, in cui l'arte umana riesciva a vincere il tempo, lo spazio e gli elementi.⁵⁶⁶

Овај развој економије, примењених наука и научног знања потврђивали су конгреси италијанских научника од 1839. до 1847: радило се о појави која је била везана и за конспирације, јер се за време конгреса дискутовало о развоју примењених наука и знања, али и о материјалима, темама и предлозима који су ишли у правцу националног уједињења. Развој железничке мреже, механизација и модернизација земљорадње, примењена истраживања, здравствена организација – то су само нека од питања о којима се дискутовало и која су допринела да се створе прве дебате интелектуалаца, техничара и других културних радника италијанских држава. Било је девет конгреса: Пиза (1839); Торино (1840); Фиренца (1841); Падова (1842); Лука (1843); Милано (1844); Напуљ (1845); Ђенова (1846); Венеција (1847). О првих седам конгреса постоје детаљни извештаји, а о осмом постоји само синтетизована хроника седница конгреса. И тршћански лист „La Favilla“ је настојао да информише благовремено своје

⁵⁶⁶ Federico Seismit Doda, *I volontari veneziani*, 9-10.

читаоце о тим научним конгресима, јер се часопис бавио и научним темама, састанцима, скуповима и конгресима научника, који су представљали значајни одјек атмосфере научних открића тог доба⁵⁶⁷. Све је то, међутим, било у директном контрасту са Томазовим идејама који је према емпиријским открићима осећао дубоку одбојност.

У чланку који доноси новости у вези са првим научним скупом у Пизи, *Notizie sulla prima riunione scientifica in Pisa*⁵⁶⁸ Франческо Дал'Онгаро помиње и доктора Бартоломеа Бјазолета (Bartolomeo Biasoletto, 1793-1859), хемичара, ботаничара и природњака који је био пореклом из Дињана у Истри (Dignano d'Istria) и који је био присутан на скупу. Бјазолето је касније објавио дело о путовању краља Фридриха Августа Саксонског у Истру, Далмацију и Црну Гору 1838. године, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 della Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro* (Трст 1841)⁵⁶⁹.

О петом конгресу италијанских научника у Луки, *Quinto congresso degli scienziati italiani in Lucca. Lettera al Prof. Giambattista Bassi di Udine. Di alcuni istituti di carità educatrice*⁵⁷⁰ Дал'Онгаро је писао пријатељу, сликару и архитекти Ђамбатисти Басију (Giambattista Bassi, 1784-1852), једном од својих најдражих пријатеља из тршћанског културног круга⁵⁷¹.

Дал'Онгаро је донео новости и у вези са другим научним скуповима као у чланку *Notizia complessiva sulle tornate del gabinetto di Minerva durante l'anno accademico 1843-1844*⁵⁷², где се говори о оптужбама против искоришћавања

⁵⁶⁷ Уп.: Attilio Hortis, *Le Riunioni degli Scienziati Italiani prima delle guerre dell'Indipendenza – 1839-'47*, Città di Castello: S. Tip. Leonardo da Vinci, 1922; уп.: Luigi Pepe, *L'Istituto Nazionale della Repubblica Italiana*, у: Luigi Pepe, *Istituti Nazionali, Accademie*, 151, 154; Sandro G. Franchini, *Il perché di una data: il decreto 25 dicembre 1810 di Napoleone e la costituzione dell'Istituto Nazionale del Regno d'Italia*, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* Tomo CLXIX (2010-2011) – Classe di scienze morali, lettere ed arti, 1-24.

⁵⁶⁸ 13.10.1839, а. IV, н. 11.

⁵⁶⁹ В.: Vesna Kilibarda, *Il botanico italiano Bartolomeo Biasoletto e una visita del Re di Sassonia in Montenegro*, у: Bartolomeo Biasoletto, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, Lecce: PENSA MULTIMEDIA, 2000, 7-28.

⁵⁷⁰ 15.11.1843, а. VIII, н. XXI.

⁵⁷¹ Дал'Онгаро је 23.11.1839. писао Басију како је био у друштву Томазеа и да му је било жао што није био присутан и сам Баси (Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 193): „Ho passati due giorni di questa settimana veramente beati — con N. Tommaseo, grande scrittore, e cuore più grande : né mai in vita mia ho sentito il mio cuore palpitare più nobilmente che presso a lui. — Oh! se tu fossi stato qui! Né avrei desiderato nessun altro per terzo con essolui.”

⁵⁷² 1844, а. IX, н. XV.

малолетних у цивилизованом друштву. На тим састанцима су били присутни и доктор Бјазолето, Пачифико Валуси, и извесни др де Мулон (de Moulon) који је, као природњак, говорио о земљотресима који су застрашивали већ годину дана један део Далмације⁵⁷³. Дода је, пак, саркастично подвукао да су се поданици Аустрије у тих осам италијанских градова, током петнаест дана колико су трајали конгреси, проводили, одлазили на вечере, излете, плесове и слично: „s’erano svaporati beatamente per otto città italiane, durante quindici giorni di baldoria, in cene, in balli, in gite campestri, condite da qualche dissertazione d’agricoltura e di geologia, ed erano, in tutte le otto città suddette, trascorsi soltanto in amichevoli e tranquilli sollazzamenti“.

О IX конгресу, који се одржао 1847. у Венецији, међутим, Сејсмит Дода пише да се прошао у потпуно другачијој атмосфери и да је добио друге пропорције, те да је успео да узбурка духове у Бечу.⁵⁷⁴

Венеција је дакле, а не Трст, представљала симбол борбе против непријатеља. Није случајно да је управо из Венеције Пачифико Валуси подстицао Јужне Словене да се боре раме уз раме Италијана против заједничког непријатеља, и није случајно да је управо у Венецији објављивао своје текстове против Аустрије са малим *a*. Тако су Далматинци и пристигли у Венецију: Матија Баловић из Пераста је тада постао надлежник нове млетачке морнарице; Димитрије Мирковић из Боке Которске је био „први лекар“ болница; Антонио Паолучи деле Ронколе (Antonio Paulucci delle Roncole), пореклом из Задра, био је министар морнарице, а затим и рата; Винченцо Солитро, пореклом из Сплита, био је члан Скупштине, а дошла је и далматинско-истарска легија (Legione dalmato-istriana) и Венеција је сва била радосна због тог догађаја, како истиче Дода:

Venezia, già riscossa alla voce di unione e di fede che scorreva, con la forte rapidità dell’elettricismo, pei nervi della gran madre comune, di tutta quanta l’Italia, Venezia presentava in quell’occasione un grandioso ed inusato spettacolo. Dal cuore di tutti i buoni patrioti traboccava sul viso la gioia di quel convegno; i nuovi venuti erano accolti

⁵⁷³ Federico Seismit Doda, *I volontari veneziani*, 134: “tocchè de’ tremmoti che spaventano da quasi un anno una parte della Dalmazia.”

⁵⁷⁴ *Ibidem*.

con la semplice franca cordialità di chi attende un amico e si adopera affettuosamente a rendergli consolato, d'ogni premura e d'ogni lieto auguri, l'arrivo.⁵⁷⁵

И у тој борби у Венецији, против заједничког непријатеља, Дода је позивао на уједињење снага: као и Валуси који је у почетку оптуживао Словене што учествују на страни Аустрије, што су део аустријске војске, тако је и Дода позивао Хрвате на уједињење са Италијанима: „Fratelli tutti, croati e italiani, oppressori ed oppressi!”⁵⁷⁶ За Доду су на првом месту били независност Италије и њено уједињење. Три ствари су морале свима бити неизбежне: прва да је тенденција Италијана да се ослободе од туђинске власти, љубав према јединству и независности домовине одржала живим традицију славне прошлости; друга ствар је италијански либерални и национални напредак који је од француске револуције био константан и омогућавао сталне и тајне конспирације патриота; и треће да је револуција из 1848. године без сумње значила помирење међу странкама, сектама и разним ставовима – то је био пролог који је свака демократија очекивала и који је био садржан у концепцијама независности и уједињења Италије:

Tre cose precipuamente [...] noi ebbimo a cuore venissero nel pensiero e sul labbro di tutti, quasi deduzioni spontanee, logiche, inevitabili.

E sono codeste: che la tendenza degli italiani a disfarsi del giogo straniero, l'amore all'*unità* e all'*indipendenza* della patria, mantenuto vivo dalle tradizioni delle glorie e delle sventure degli avi, fortificato da tre secoli di comune servaggio, non venne mai meno, nè per isforzi di tirannide forestiera o domestica, nè per vicende di guerre, nè per lunghi ozii di pace tediosa: – che, dalla rivoluzione francese dello scorso secolo ad oggi, il progresso del principio liberale e nazionale italiano fu tenace, assiduo, non interrotto, non arrestato, non vinto, ma alimentato sempre, più che dalle aperte manifestazioni dei popoli, rese difficili sotto i governi tirannici, dalle cospirazioni perpetue e segrete de' patrioti: – infine che la rivoluzione del 1848 fu indubitabilmente la prima parola di riconciliazione nazionale fra tutti i partiti, fra tutte le *sette*, fra tutte le opinioni; fu il prologo di quel gran dramma che la democrazia di ogni nazione aspetta benedicendo e

⁵⁷⁵ *Ivi*, 135.

⁵⁷⁶ *Ivi*, 314.

sperando, e che sta per risolversi in quest'unico fatto: *l'indipendenza e l'unità dell'Italia!*⁵⁷⁷

У Венецију су долазили добровољци из свих регија Италије јер се тамо, са највише успеха, борило за заједничку ствар, за Италију, али и за млетачко и далматинско питање јер се тада веровало да ће се тако одлучити судбина источног Јадрана, а бројне су породице из Трста, Истре и Далмације слале своје синове да се боре за домовину, у Венету, у Ломбардији и у одбрани Рима: „Ma come per ogni città d'Italia esiste e si esalta questa viva e diretta partecipazione al 1848-49, così esiste, e va esaltata, per Trieste, l'Istria e la Dalmazia, che, a centinaia e a centinaia, mandarono i loro figli a combattere per la rinascita della Patria, nel Veneto, nella Lombardia e alla difesa di Roma.“⁵⁷⁸

7.6. Итало-словенске конспирације

Заједничке конспирације Италијана и Јужних Словена имале су своје порекло у тајним друштвима Италије, и Мацини је с правом приметио да нису били довољни Карбонерија и друга друштва претходних деценија⁵⁷⁹. Те су конспирације повезивале италијанске и јужнословенске патриоте у оквиру једне мапе сталних кретања између западне Европе и османског царства⁵⁸⁰.

Намера италијанских патриота била је јасна: било је неопходно супротставити аустријском систему један други систем који је требало да парализује моћ Аустрије и њено штетно дејство. Из те потребе за борбом против Аустријанаца Мацини је усредредио своје интересе према Јужним Словенима, које је видео као младу силу, спремну да се одупре непријатељу. Истовремено су

⁵⁷⁷ *Ivi*, 100.

⁵⁷⁸ Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, 49.

⁵⁷⁹ В. погл. „Рисорђименто и италијански патриоти“ овог рада.

⁵⁸⁰ Persida Lazarević Di Giacomo, *Tra Venezia e l'Impero ottomano: Viaggi e cospirazioni di italiani e slavi meridionali durante il Risorgimento*, у: *L'Unità dell'Italia nell'occhio dell'Europa*, a cura di Emanuele Canceff, BIV, Studi 107, vo. I, Moncalieri: CIRVI, 2013, 483-516.

Јужни Словени намеравали да направе паралелну акцију италијанском Рисорђименту: ујединити се у нацију, у земљу Јужних Словена, јужну Славију или Југославију, термин који се већ појављивао у списима италијанских патриота, као на пример у делима Пачифика Валусија.

Конспиративна активност на северо-истоку Италије је била најплодоноснија. Можда није претерано тражити почетке итало-словенске сарадње управо у тајним јулијанским друштвима у прошлости, која су била у додиру са Илирима. У оквиру Илирског приморја, на пример, а тачније у Горици, била је највероватније основана једна масонска ложа већ 1774, или можда 1784⁵⁸¹. Аустрија је настојала да контролише тајне акције, и генерални гувернер Илирије у Трсту, барон Кристоф фон Латерман (Christoph von Lattermann, 1753-1835) послао је почетком 1814. „Оптужбу осумњичених“⁵⁸². Тих година је у Трсту поново постала активна једна масонска ложа шкотског реда, чији су чланови били будуће чувене италијанске патриоте као Ђузепе Сандрини (Giuseppe Sandrini), Венчеслао де Панцера (Venceslao de Panzera), Розмини (G. B. Rosmini), Хортис (V. M. Hortis). Истом је друштву припадао и Карло д’Оттавио Фонтана (Carlo d’Ottavio Fontana)⁵⁸³, један од најактивнијих покретача Кабинета Минерве, чији се син Карло Антоно Фонтана (Carlo Antonio Fontana) бавио трговином дувана. Он је био заинтересован и за уметничко-културални живот Трста, познавао је и омогућавао делатност бројним уметницима („conobbe e fece lavorare tutti gli artisti“), међу којима је био и Иполито Кафи (Ippolito Caffi, 1809-1866) с којим је Дал’Онгаро био у свађи. Фонтана је основао, заједно са Орландинијем, лист „La Favilla“, иза кога су се скривале бројне итало-словенске конспирације. Бернард Стули сматра да је уједињеност у политичким концепцијама између младих Италијана и Јужних Словена била практично формализована сарадњом у овом тршћанском часопису⁵⁸⁴.

У том периоду, посебно око 1842. године, на италијанским универзитетима, а пре свега у Падови, студирао је изванредан број словенских студената, махом Хрвата. То је била традиција у хрватској култури јер су бројни Далматинци у

⁵⁸¹ Ranieri Mario Cossar, Società occulte giuliane del passato, estr. da *La Porta Orientale*, 3-4, 1958, 121.

⁵⁸² *Ivi*, 125.

⁵⁸³ *Ivi*, 126.

⁵⁸⁴ Bernard Stulli, *Tršćanska "Favilla" i Južni Slaveni*, 43.

прошлости похађали италијанске универзитете и неки од њих су дошли до веома високих положаја⁵⁸⁵. У периоду пред одлучујућу 1848. годину словенски студенти у Италији пратили су револуционарна кретања: из своје домовине су носили свест о потреби револуционарне акције и да је време за то у ствари сазрело. Како каже Пирјевец, ти су млади Далматинци и Хрвати настојали да упознају Италију са културом Словена, а истовремено су настојали да политички делују на Балкану:

I giovani Dalmati e Croati, che, per ragioni di studio o di servizio, si trovavano all'inizio degli anni quaranta nel Lombardo-Veneto, erano animati da un forte sentimento nazionale, che si manifestava a due livelli: da una parte, essi tentavano di far conoscere in Italia gli Slavi e la loro cultura; dall'altra, si sforzavano di svolgere nei Balcani un lavoro politico.⁵⁸⁶

О том присуству Словена на северо-истоку Италије писао је и Јан Колар, главни идеолог панславизма и један од покретача словенског препорода. Колар је сведочио о том феномену словенских студената у Италији у свом путопису, *Cestopis, obsahující cestu do Horní Italie* (1843)⁵⁸⁷. Колар се у Венецији и Падови срео са педесетак младих Словена, Илира – међу којима су били Шпиро Димитровић, Иван Аугуст Казначић⁵⁸⁸ и Медо Пуцић⁵⁸⁹ –, затим Чеха, Пољака, и подстакао их је да оснују једну читаоницу:

Ještě něco o našich známostech a návštěvách w Benátkách učiněných. Hned w prwní wečer když sme se w podlaubí náměstí Swato-Markowského w dawu lidstwa procházeli, slyšeli sme tři, welikanské postawy, muže před nami jdauci německým jazykem žiwau pozmluwu wésti, o wěci, kde sme sotwa vlastním ušim wěřili: dobřeli slyšíme, čili to jest

⁵⁸⁵ Michele Pietro Ghezzi, I Dalmati all'Università di Padova dagli atti dei gradi accademici 1601-1800, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, XXI, 1992; Petar Runje, Hrvatski studenti u Padovi 1470-1480., *Mogućnosti*, XLII, 10-12, 1995, 117-123; Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb: Golden marketing, 2001, 328-339; AA. VV., *Hrvati predavači na inozemnim (sve)učilištima*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003.

⁵⁸⁶ Giuseppe Pierazzi, Mazzini e gli slavi dell'Austria e della Turchia, *Estr. da Atti del XLVI Congresso di Storia del Risorgimento italiano*, [Roma]: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1974, 18.

⁵⁸⁷ Jan Kollár, *Cestopis, obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko se zvláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841.*, w Pešti: Tiskem Trattner –Károlyiho, 1843.

⁵⁸⁸ *Ivi*, 115.

⁵⁸⁹ *Ivi*, 117.

nějaké mámení? Jeden z nich powýšenýn hlasem a opětowalně wolal: Hrabě NN. Musí býti.⁵⁹⁰

Каже Славица Стојан у вези са сусретом Меде Пуцића и Јана Колара:

U Padovi Pucić je 1841. godine susreo češkog slavista Jana Kollara koji će ostaviti izuzetan dojam na mladog dubrovačkog vlastelina, posebice na njegov stav u pogledu jezika: „ ... riječ ona – Slavjanstvo – a veće unutarnji njezin sluh – koju ste meni vatreno priporučili prid vasim odlaskom iz Mletaka, pružila je srcu mome duge žile i prsi moje jakijem zarom razgorjela tako da ne mogoh uzdati nadahnuta slova“. Napisao je Pucić i pjesmu posvećenu Kollaru u Padovi 1842. u kojoj ga naziva poslanikom nebeskim, jer ga je poticao da pise na narodnom jeziku. A on mu strašću mladog buntovnika odgovara da je vrijeme od boja za spas domovine, a ne od pjesme.⁵⁹¹

Јан Колар, који одређивао Јужне Словене термином „Илири“, заједно је са писцем, филологом и подстрекачем панславизма Павелом Јозефом Шафариком писао о панславистичим идејама и њих двојица су били фундаментална референцијална тачка за младе Словене који су тада боравили у Италији: нису се они ограничили само на Коларов предлог да оснују читаоницу, већ су ступили у контакт са групом италијанских патриота око тршћанског листа „La Favilla“ и покушали да делују субверзивно у корист Илирије.

Међу Словенима који су били значајни у посредовању између две јадранске обале био је Петар Прерадовић (1818-1872), који је боравио у Венецији и био у додиру са Словенима и Италијанима. Ти додири су почели још пре 1848: Прерадовић је био у аустријској војсци и пребачен је у 33. Регимент мађарске пешадије у Милану. Тамо је 1840. срео Ивана Кукуљевића Сакцинског (1816-1889), који је у њему подстакао занимање за словенску прошлост. Прерадовић је, како сматра Мате Зорић, морао чути о Николи Томазеу, о његовој књижевној делатности те о његовом политичком залагању, ако не раније, а онда највероватније на почетку свог боравка у Венецији („se non prima, almeno

⁵⁹⁰ Ivi, 115.

⁵⁹¹ Slavica Stojan, Preporoditeljska pregnuća Orsata (Meda) Pucića, Dani hvarskog kazališta, 24, 1998, 374. Славица Стојан наводи да је Пуцић посветио песму Колару 1842. године, док Колар (*Cestopis, obsahující cestu do Horní Italie*, 117) бележи прецизан датум: 24.12.1841.

verosimilmente dopo l'inizio del suo soggiorno a Venezia“)⁵⁹². У лето 1843. је Прерадовићева јединица прешла у Задар: на путу ка Задру је јединица одборавила две седмице у Венецији и тај је боравак био веома значајан за односе са Илирима који су боравили у Венецији.

Управо је у Венецији потрага за осумњиченим особама довела аустријску полицију да открије итало-словенски траг. Конкретно, барон Карло Катанеи ди Момо (Carlo Cattanei di Momo, 1772?-1846?)⁵⁹³, генерални директор полиције за Венето, информисао је 3. маја 1844. полицију у Задру да је међу официрима регимента „Карл Фердинанд бр. 51“ који су били лоцирани у Венецији, постојало једно тајно друштво, које је имало за циљ да оснује словенско царство⁵⁹⁴. Покретач тог друштва је био поручник Шширо Димитровић (1813-1866), пореклом из Бенковца у Далмацији. Он је похађао војну академију и био је официр у горе наведеном регименту од 1841. до 1857. Због панславистичких идеја га је пратила аустријска полиција у Венецији и оптужили су га за заверу те да жели да формира словенско царство у Венецији. По Петру Прерадовићу, Димитровић је био на челу илирске идеологије јужнословенских официра и, како потврђује Иван Педерин на основу архивског материјала, био је један од агената покрета који је водио гроф Алберт Њуцент (Albert Nugent, 1816/1818-1896)⁵⁹⁵, кога је Седлницки сматрао највећим агитатором илирских провинција⁵⁹⁶. Њуцентови су имали поседе у Хрватској и Алберт Њуцент је посебно био везан за те крајеве. Његов отац, гроф Лавал Њуцент (Laval Nugent, 1777-1862) био је аустријски фелдмаршал ирског порекла, кога је за време рата за италијанску независност задужио Радечки да командује војном јединицом против Краљевства

⁵⁹² Mate Zorić, Preradović e Tommaseo, у: Mate Zorić, *Dalle due sponde. Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*, 348.

⁵⁹³ *Almanacco Imperiale Reale per le provincie del Regno Lombardo-Veneto soggette al Governo di Milano per l'anno 1834*, Milano: Dall'I. R. Stamperia, 418; *Almanacco per le provincie soggette all'Imp. Regio Governo di Venezia per l'anno bisestile 1836*, Venezia: Presso Francesco Andreola tipografo guberniale, 58; Mario Brunetti, Confidenze e sfoghi di funzionari della polizia austriaca, *Rassegna storica del Risorgimento*, 39/1, 1952, 45.

⁵⁹⁴ Jakša Ravlić, Tajno društvo za osnivanje slavenskog carstva u puku „Karl Ferdinand“ br. 51 u Veneciji god. 1844, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, III (1957), 123-186.

⁵⁹⁵ Породица Њуцент је била ирског порекла. В.: Ferdo Hauptmann, Korespondencija grofa Alberta Nugenta iz god. 1848, *Arhivist*, I/3, septembar-decembar, 1951, 21-57; Igor Žic, Albert Nugent „hrvatski lav“, *Sušačka revija*, 2, 6-7, 1994, 76-82; 8, 1-52.

⁵⁹⁶ Giuseppe Pierazzi, *Mazzini e gli slavi dell'Austria e della Turchia*, s.l.: Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, 1974, 21.

Сардиније. О Лавалу Њуценту, који је командовао пуком који је требало да се уједини војсци Радецког, писао је Федерико Сејсмит Дода:

[...] mentre Belluno cadeva, i Volontarii veneti, riunitisi alle legioni condotte dal generale Ferrari, bivaccavano lungo il Piave e si attendevano un attacco del Corpo austriaco che, dai passi superati dalla Carnia e del Cadore, marciava, sotto il comando di Nugent, alla volta di Verona, onde congiungersi al grosso dell'armata di Radetzky, il quale ogni dì più abbisognava d'aiuti.⁵⁹⁷

Алберта Њуцента је Томазеу представио Франческо Дал'Онгаро, с обзиром да је гроф желео да се упозна са чувеним Шибенчанином:

C. T.,

Chi vi presenterà queste righe è il conte Albert Nugent, figlio al Maresciallo, giovane di fatti più che di ciance. Fummo insieme dal Baratelli, e, lette due pagine, volle conoscervi e stringervi la mano. Vorrei voi pure lo conosceste. [...]

v. D. O.⁵⁹⁸

У том истом периоду са Томазеом и са другим сарадницима из тршћанског културног круга је дошао у додир и Димитровић, који се упознао и са Јаном Коларом чије је идеје прихватио са ентузијазмом. Као вођа словенских официра и студената који су тада боравили у Венецији, Димитровић је био уз раме сваког Словена који се нашао у Венецији од 1841. до 1844.

За Димитровића је везан и догађај око издавања Томазевих *Искрица*⁵⁹⁹. Године 1842. је Томазео објавио у Венецији своје *Илирске песме* и наша народна поезија је, управо захваљујући Томазевим преводима, значила много кад је требало охрабрити и подстаћи те младиће на борбу против туђина јер је истовремено позивала на братство народа. Ти су млади читали српску народну поезију и стихове Андрије Качића-Миошића, говорили су о политичким и

⁵⁹⁷ Federico Seismit Doda, *I volontarii veneziani*, 252.

⁵⁹⁸ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 124.

⁵⁹⁹ Nikša Stipčević, *Prisustvo Nikole Tomazea u srpskoj književnosti*, 13-61; Sergio Bonazza, La ricezione di Niccolò Tommaseo in Croazia e in Serbia, *Atti Accademia Roveretana degli Agiati*, a. 254, VIII, IV, A, II, 2004, 187-205.

историјским надама илирских народа и о Илиризму⁶⁰⁰. У то време је управо бечки двор забранио употребу имена „илирски“, па је Томазеу, који је намеравао да објави своје *Искрице* на илирском језику, у помоћ пришао Димитровић. Томазеу је то одговорило јер је на тај начин могао да избегне да се обраћа стално за помоћ свом „учитељу илирског језика“, Шпири Поповићу⁶⁰¹. Димитровић је послао одмах *Искрице* Кукуљевићу у Загреб, за извесним изменама, и тај је текст постао нека врста манифеста Илираца, који су читали и памтили читаве одељке. Кад је, међутим, Томазео сазнао за објављивање текста који није одобрио, веома се увредио и иритирао, нарочито кад је у тексту видео грешке и исправке које он није дозволио⁶⁰².

Популарност *Искрица* међу Словенима није свакако избегла контроли полиције, која је сматрала Томазеоове списе субверзивним и тиме Томазеа опасном личношћу, а већ због саме чињенице што је Томазео пуно путовао с једне до друге обале Јадрана и имао је познанства како међу Италијанима тако и међу Словенима⁶⁰³. Томазео је, како је познато, већ с краја 1847. учествовао активно у политичком догађајима Венеције, био је затим ухапшен са Манином, те касније ослобођен, но његове су наде и радост биле кратког века јер су 1849. Аустријанци поново заузели Венецију па се Томазео приклонио на Крф.

Но сам Томазео није био за субверзивну делатност и његов став у односу на конспирације је био негативан, односно барем је тако било у периоду револуционарног двогодишта 1848-49. Материјал из архива, међутим, доказује да је избио један догађај буне на Крфу у коме је Томазео активно учествовао: комитет италијанских избеглица на Крфу је био под утицајем Томазеа и адмирала Леонеа Грацијанија (Leone Graziani, 1791-1852) далматинског порекла, који је

⁶⁰⁰ Persida Lazarević Di Giacomo, *Tra Venezia e l'Impero ottomano: Viaggi e cospirazioni di italiani e slavi meridionali durante il Risorgimento*, 483-516.

⁶⁰¹ Mate Zorić, *Tommaseo e il suo "maestro d'illirico"*.

⁶⁰² Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, *Tomm. 178, 12*, писмо 84 (објављено у: *Studia Romanica et Anglicana Zagabriensia*, 38/1974, (181) 299): "Avevo dato al Dimitrović il primo foglietto della prefazione, me lo correggesse nel margine, per poi sottoporre al giudizio vostro e le sue correzioni e i miei dubbi: ma visto l'uso ch'e' fece delle *Scintille*, smessi. Ed egli invece di correggere nel margine, ricopiò. De' suoi mutamenti taluni sciupano l'armonia, quale io dentro la sento. Prego voi di correggere gli errori grammaticali, ma la collocazione delle voci lasciare, quant'è possibile, come sta. Di codesto lavoro non c'è fretta nessuna."

⁶⁰³ *Niccolò Tommaseo: popolo e nazioni. Italiani, corsi, greci, illirici*. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo, a cura di Francesco Bruni, Roma-Padova: Editrice Antenore, 2004.

такође избегао на Крф да би побегао од аустријске полиције. С њима је био дон Лука Лацанео (Luca Lazaneo, који се заједно са Пјетро Наратовићем залагао око формирања „Далматинско-Истарске легије“) са Брача, који је живео дуго у Венецији и учествовао је у револуцији, и извесни Мацукето (Mazzuchetto), свештеник такође пореклом из Далмације, и Томазео је намеравао да их обојицу пошаље у Далмацију да подстакну на буну⁶⁰⁴.

Но ипак су Томазеови најближи пријатељи учествовали у конспирацијама, нарочито у устанку у Босни. Ту је идеју конципирала група око Људевита Гаја, јер су осећали потребу да се повежу са међународним субверзивним кружоцима. Од 1842. се Дал’Онгаро, како је већ речено, повезао са Пуцићем и његовим пријатељима и настојао је да организује конспирацију за словенску акцију у Босни. Мацини је писао касније Дал’Онгару и саветовао да ако се жели упознати шта је покретало грчки устанак, треба прочитати један спис објављен у Атини 1853. године. Ради се о књижици на француском језику, анонимног аутора, под називом *De l’orient /par un oriental*. А у вези са Јужним Словенима, пројекат је био тај да се дигне буна у Босни, да се услови да Аустрија окупира Србију и Босну, и да се уједине јужнословенске територије:

Fratello,

[...]

Se si vuol conoscere lo spirito che move l’insurrezione greca, si consulti uno scritto pubblicato in Atene nel 53 col titolo: *L’Orient par un Oriental*. Contiene le vedute delle Eterie che hanno mano nel moto. E quanto all’intento per noi, è quello di trascinare l’Austria sull’arena, traendola ad invadere la Serbia e la Bosnia. La Nation dovrebbe occuparsene e simpatizzare apertamente. Non bisogna che la democrazia europea lasci falsar la questione.⁶⁰⁵

Мацини је настојао да у сврху једног општег решења, гледа на покрете у Србији и Босни и сматрао је да треба пратити грчки пример, пре него се повезати са Русима: „Fra parentesi, il tentativo greco è d’amici nostri: non russo: consigliato da me; e fecondo, se riesce, di conseguenze più ch’altri non pensa: unico mezzo di

⁶⁰⁴ Ivan Pederin, *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici Bečkoga dvora*, 302.

⁶⁰⁵ Angelo De Gubernatis, *F. Dall’Ongaro e il suo epistolario scelto*, 304.

costringere la questione a una soluzione generale, e d'involgere, per mezzo di probabili movimenti in Serbia e in Bosnia, l'Austria nell'Azione.⁶⁰⁶

Пуцић, пак, са своје стране, полагао је велике наде у Мицкјевича, с којим је био у преписци од 1844, и кога је дочекао у Риму с ентузијазмом као песника и вођу Словена⁶⁰⁷. Те 1844. је и Дал'Онгаро тражио од Пуцића (и од Казначића) да напише нешто о илирском покрету за лист „La Favilla” или евентуално за лист „Rivista Europea“ који је требало да изађе у Милану под уредништвом Карла Тенке:

Mio caro e pregiatissimo amico,

Avete voi propriamente dimenticata la povera Favilla? .. e la volete vedovare per sempre dei vostri studj sugli Slavi? ... o avete terminato di scriverne? – Datemene un cenno.

Fui quest'anno a Milano dove si sta meditando una migliore *Rivista Europea*, che non s'ebbe finora. Se la credeste meglio opportuna che la Favilla a pubblicare qualche memoria più [...] sul movimento illirico e slavo, m'impegno di procurarle un degno luogo in quel giornale mensile, diretto quind'innanzi dal Sig. Tenca. N'ho già parlato con lui. Dite lo stesso al Kasnacic; ma sarebbe assai bene [...] insieme per conto dello stile, come nei primi articoli.

Buone feste e buon anno ad entrambi.

Addio.

23. Dic. 1844. Trieste

Dall'Ongaro

Signor Co: Orsatto Pozza.⁶⁰⁸

Чак и касније, након доласка у контакт са чешким сликаром Јарославом Чермаком (Jaroslav Čermák, 1831-1878)⁶⁰⁹ из Прага, 1858. године одлучио је да

⁶⁰⁶ *Ivi*, 308.

⁶⁰⁷ Giuseppe Pierazzi, *Progetti e tentativi di propaganda sovversiva tra le truppe slave di Radetzky nella primavera del 1848*, 387.

⁶⁰⁸ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*.

⁶⁰⁹ Чермак је обишао Хрватску, Далмацију, Херцеговину и Црну Гору и учествовао је у борбама 1862. око Цетиња против турских освајача. Био је познат по својим историјским сликама и цртежима од којих су многи са мотивима са Балкана као: *Далматинско венчање*, *Рањен Црногорац*, *Повратак црногорских избеглица 1877*, *Црногорска мати*, *Херцеговачко робље враћа се на своја згаришта*, итд. Утицао је на хрватског сликара Влаху Буковца. Био је дописни члан САНУ од 1869. В.: Vjera, Borozan, Černá Hora a Černohorci optikou obrazů Jaroslava Čermáka, у: *Pravda, láska a ti na "východě": obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti: (materiály z konference konané 12. listopadu 2005 na Fakultě humanitních studií University Karlovy v Praze)*, Praha: UK FHS, 2006, 162-183; Marek Krejčí, *Daleký či blízký? Evropský Balkán*

путује по Војводини, Хрватској и Далмацији, а потом у Црну Гору. На истој линији идеја грофа Адама Јержија Чарториског, оног истог коме је Фердинандо Пелегрини посветио своје друго издање превода наших народних песама, *Saggio di una versione di canti popolari slavi* (1847)⁶¹⁰ – који је саветовао да се Србија уједини са Црном Гором и тиме уједини све остале балканске народе у Отоманском царству и Аустрији (али без повезивања са Русијом) – Чермак је дошао у Дубровник, носећи са собом писане препоруке за грофа Меду Пуцића. Овај је затражио да одустане од свог аустријског држављанства како би ушао у службу војводине Лука у Италији, где је остао неколико година. Пуцић је те 1858. много путовао: отишао је у Беч, Београд, Одесу, Цариград, Севастопољ, Смирну, Атину. Следећи аристократску традицију Дубровника, Пуцић је мрзео Аустрију и Аустријанце, и његова субверзивна активност у корист Србије, као Пијемонта Балкана, није могло да прође незапажено. Локална полиција је обавестила министарство аустријске полиције да је породица Пуцић већ годинама одржавала контакте са песником публицистом и руским конзулом у Дубровнику, Константином Дмитријевичем Петковичем (Константин Димитријевич Петкович / К. П. Дмитријев-Петкович, 1824-1898)⁶¹¹ и са другим Русима, а да су Пуцићи били за уједињење Далмације са Хрватском. У ствари Пуцић је био поданик Пијемонта, и као такав је био под заштитом руског конзулата. Шефови аустријске власти су мрзели Меду Пуцића, али се нису усуђивали да се округно понашају према њему јер се радило о дубровачком племићу, те о значајном представнику словенско-аустријске књижевности⁶¹².

У међувремену, у годинама пре револуције 1848-49. полицији у Венецији су стизале вести о уласку осумњичених у Италију, како из Париза, тако и из других земаља и градова. Тако, на пример, 30. априла 1844. шеф полиције у Венецији је био обавештен да је бивши војник Оцио, који је ратовао у Шпанији, настојао да

оџима malířů z Česka, у: *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 27. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 22. - 24. února 2007*, Прага: Academia: KLP, 2008 168-182.

⁶¹⁰ В. погл. „Окалемити италијанску поезију лирском душом Словена“ овог рада.

⁶¹¹ В.: Мирољуб М. Стојановић, *Константин Петкович и Црна Гора*, 1, Скопље: Македонска књига, 1987.

⁶¹² Ivan Pederin, *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici Bečkoga dvora*, 379.

уједини Младу Италију са реформисаном Карбонеријом и да организује једно друго тајно револуционарно друштво против аустријске доминације⁶¹³.

Такође у међувремену је Венецијом кружио револуционар Шширо Димитровић који је био не само вођа илирске идеологије словенских официра, како је сматрао Петар Прерадовић, већ, како тврди Иван Педерин, био је и један од агената покрета који је водио гроф Алберт Њуцент, уз кога су били и фрањевци из Босне⁶¹⁴. Њуцент је био посредник између револуционарних група у Италији и вођа Илирског покрета. Њуцент, који се Томазеу представио јануара 1842. био је свакако један од најпредузимљивијих Пуцићевих пријатеља. Спријатељио се пре свега са јунацима Рисорђимента, браћом Атилиом (Attilio Bandiera, 1810-1844) и Емилиом Бандјера (Emilio Bandiera, 1819-1844). Браћа Бандјера су, за време кампање 1840. године против египатског паше који је претио отоманском царству и европској равнотежи, основали једно тајно друштво, Есперија (*Esperia*), чија је сврха била ослобађање Италије од туђина.

У лето 1842. Њуцент је имао прецизан акциони план који је укључивао избијање устанка у Италији и Босни. Стигао је у Венецију и подстакао је у италијанској омладини револуционарне страсти, подучио их је да баратају оружјем, разговарао је о различитим политичким и организационим питањима са словенским студентима и официрима који су били стационирани у Венецији. Имао је један веома прецизан план: искрцати се у Далмацији, а онда отићи у Босну да се покрене побуњеничка акција. Њуцент је онда ступио у контакт са браћом Бандјера, Мацинијем, илирским круговима у Загребу, са емисарима Чарториског у Београду и Цариграду, са Франческом Дал'Онгаром, са Пачификом Валусијем, Петром Прерадовићем, Шпиром Димитровићем, Јелисејом Вукајловићем, Драгутином Раковцем, са српским патријархом Јосифом Рајачићем, са Барателијем о коме је Дал'Онгаро писао Томазеу, Медом Пуцићем, Франческом Салгетијем-Дриолијем, и у јесен 1842. основана је у Хрватској једна приватна милиција.

Међу тим младима у Венецији свакако је, како је већ речено, била значајна улога наше народне поезије: „L'invito alla fratellanza tra i popoli oppressi, tipico del

⁶¹³ Јакша Равлић, „Тажно друштво за оснивање славенског царства“ у пuku „Karl Ferdinand“ br. 51 u Veneciji god. 1844, 134.

⁶¹⁴ Ivan Pederin, *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici Bečkoga dvora*, 244.

Risorgimento italiano, trova nella poesia popolare – semplice, naturale, che tocca sentimenti comuni a tutta l'umanità, – un mezzo per realizzare questa conoscenza e avvicinamento reciproco.⁶¹⁵ А оно што привлачи пажњу јесте да осим тога што су они те песме читали, неки од њих су и сами били аутори стихова на народну. Тако је Шширо Димитровић написао неке историјско-поетске приче и, оно што је даље занимљиво, превео је око 150 дела за позориште, углавном са немачког. Тако је задарски претор Милковић (Milcovich)⁶¹⁶ писао 17. маја 1844. у вези са претраживањем куће Димитрија Димитровића, Шпириног брата, надлежном комесару полиције, доктору Креспину (Crespi)⁶¹⁷. У извештају пише да је у кући Димитрија Димитровића нашао разна документа и међу њима писма, писана из Венеције, Шпире Димитровића својој браћи Димитрију и Јови, као и једну песму коју је написао Димитрије Димитровић. У извештају се такође наводи да се у једном од писама говори о бану Хрватске, као и о обећању да ће послати слике словенских праотаца (тј. врлих људи) које је тек добио из Загреба. Такође се у истом писму говори о једној песми коју је вероватно прочитао Прерадовић:

In pronto e doveroso adempimento dell'incarico demandatomi dall'Eccelsa Presidenza Governativa e dietro le istruzioni vocali datemi sonomi recato nela località di Bencovaz, dove ho perquisito colle debite precauzioni tutte le carte rinvenutesi al domicilio di Demetrio Dimitrovich.

Componendosi l'abitazione di molte stanze nelle quali esistono armadi-Comò, Baoli, e casse, ne riesciva mal'gevole l'impresa ciò non dimeno me ne sono disimpegnato con qualche successo.

Tra le perquisite carte ritrovai tre lettere vergate da Spiridione fratello del suddetto Demetrio; datate di Venezia; una indiritta a Jovo fratello ora defunto, e due al fratello Demetrio.

No pure trovato una canzone di proprio pugno di quest'ultimo. Il breve succinto del loro contenuto che potrebbe interessare sarà per rilevarsi dalla traduzione fattane, e quivi allegata.

⁶¹⁵ Maria Rita Leto, La „fortuna“ in Italia della poesia popolare serbocroata dal Tommaseo al Kasandrich, *Europa Orientalis*, 13, 2, 1994, 220.

⁶¹⁶ Вероватно Микеле Милковић (Michele Milcovich), в.: *Schematissimo provinciale della Dalmazia*, Zara: Dalla Stamperia Governiale, 1824, 155.

⁶¹⁷ Вероватно Гаetano Креспини (Gaetano Crespi): *Foglio Ufficiale d'Annunzii della Gazzetta di Zara*, n. 97, 06/12/1842.

[...]

Nella terza lettera parla d'un quadro che gli manda rappresentante l'istalazione del Bano della Croazia, e prometta pure di spedirgli i ritratti degli *Avi slavi* (da ritenersi degli uomini illustri) appena ricevuti da Zagabria.

[...]

Nella stessa lettera parlasi pure nel penultimo periodo di una canzone, che doveva esser letta da Preradovich, al quale l'aveva mandata, allorchè sarebbe passato e soffermatosi presso l'anzidetto Demetrio.⁶¹⁸

Два дана касније је Криспи писао из Задра у *Landespräsidium* и поменуо песму коју је вероватно послао Прерадовић, као и да је у кући Димитрија Димитровића пронађена копија песме, *Позив у коло илирско*, чији је аутор хрватски песник и родољуб Павао Штоос (1806-1862):

In dem nemiche Briefe macht er von einem Gedicht Erwähnung, das er einem sicheren Preradovich geschickt habe. Dieser dürfte ohne Zweifel der Leutnant Peter Preradovich des in Garnison hier befindlichen k. k. Lin. Inf. Reg. Baron Bakonyi seyn.

[...]

Das bey Demeter Dimitrovich gefundene oberwähnte Gedicht Kolo Ilirsko ist eine Abschrift des in Agram gedruckten Gedichtes von Paul Stoos, von welchem der bekannte Redacteur der Agramer Aeutung Herr Ludwig Gaj bey Gelegenheit seiner im May 841 gemachten Reise nach Zara mehrere Exemplare vertheilt habe [...].⁶¹⁹

Штоосова је песма, која је објављена у „Даници“ 1840, веома значајна јер представља „потпуни илирски програм“⁶²⁰ и поетски изражава оно што ће нешто касније изразити италијански родољуби, пре свега Пачифико Валуси који је позивао непрестано Јужне Словене да се уједине:

U ilirsko kolo milo

Vratite se srodni puci,

⁶¹⁸ Jakša Ravlić, „Тajно друштво за оснивање славенског царства“ у пuku „Karl Ferdinand“ br. 51 у Veneciji god. 1844, 173-174.

⁶¹⁹ Ivi, 177.

⁶²⁰ Stjepan Ortner, *Život i rad Pavla Stoósa*, Zagreb: Izd. knjižare u korist Kluba Ćirilo-Methodijskih zidara, 1907, XXI.

Što su stari gvoždem bili,
Nek su duhom sad unuci!
Slavna braćo, oj Hrvati,
Ki za vašu krv i pleme
Krvlju vašom znaste stati,
Rodu vjerni svako vrijeme!
I Slavonci, slave sini,
Ki ste uvijek krepki, možni,
Na čest jednoj domovini
Sa Hrvati bili složni.
Dalmatini, braćo stara,
Gnijezdo milih naših vila,
Prva iskro našeg žara -
Slavna krvi naših žila!!
Bistri naši Dubrovčani,
Istrijanci, oj junaci!
I Korušci poštovani,
Naše zvijezde sjajni traci!
I vi Kranjci, tak nazvani
Od ilirske negda krajne,
Ki ste starom Rimu znani
Rad desnice vaše sjajne!
Oj Štajerci, kih djedovi
Bjahu naše kod vojnice
Ponosni ko labudovi,
Brzi kano lastavice!
U ilirsko kolo milo
Vratite se srodni puci,
Što su stari gvoždem bili
Nek su duhom sad unuci!
Među Murom, na Dunavu
Što stanuje, k nam nek stupa,
Sve to jednu ima slavu
Sa ilirskom braćom skupa!

Bačvani po bijelom mlijeku,
Ko vam majka sisat dala,
Da ste dika našem vijeku,
Bila vam za ljubav hvala!
Oj Banatu, komu ovo
Ime Ban od boja rodi,
Upri um tvoj u to slovo, -
Pa te k nam nek sloga vodi!
Srbliji! amo ruke vaše,
Nek se mržnja sva ukine,
Opće jer je blago naše
Jezik jedne djedovine!
A junačka kad vam sreća
Dade ustav nov dobiti,
Znajte da je slava veća
S više braće braćom biti!
Više oči vidi više,
Više misli više smatra,
Više rukâ već napiše,
S više iskar biva vatra.
Samo sloge duh jedini
Bude naša opća dika,
Anđeo mira među sini
Jedne majke i jezika!
Od bosanske sini družbe,
Kih uzdasi sve nas trape,
I od kojih gorke tužbe,
Za pomoći k nebu vape!
Hercegovci, sokolovi,
I vi, braćo Crnogorci,
Nedobitni vitezovi,
Za slobodu hrabri borci!
Još Bugari od starine
Na oružju momčad slavna,

Koje stare otadžbine
Dobro zove jur od davna:
U ilirsko kolo mili
Vratite se srodni puci,
Što su stari gvoždem bili,
Nek su duhom sad unuci!
Tako kolo, koje tminom
Dosad bjaše razadrto,
Bit će opet *Slave* sinom
Slavstva kolo sad četvrto.
Prvo kolo Ruska ima,
Drugo Poljska, *Česka treće*,
A *četvrto* nek uzima
Duh ilirski uvijek veće.
Na tih kolih nek se stara
Naša majka naprijed vozi,
Da nam k sreći put otvara!
U to ime bog pomози!!!

И сам Алберт Њуцент, као и други Илирци, писао је стихове, иако није течно говорио хрватски. Овоме треба додати и чињеницу да су ови официри и студенти били толико опијени нашом народном традицијом да су једни другима давали имена јунака народних песама, као на пример у Прерадовићевој песми коју је на подстицај Шпире Димитровића написао 1843, *Посланица Шпири Димитровићу*, и то је његова прва песма на нашем језику:

Evo tebi, Špiro, dragi brate,
Od Perlata Petra kapetana
Sitne knjige iz Dalmacije slavne.
Al oprosti, kotarski pjesniče,
Da nemogu po slaboci svojoj
Nako vladat perom vile naše,
Kako tebe naucila vila.
Jerbo moja pjesma stoprv treće
Na kriocih one mlade ptice,

Koja samo od grane do grane
Blizu gnjezda poletava svoga,
Al u dalje kraje da poleti,
Nikad još se usudila nije.
Eto meni dakle silne brige,
Gdje sad moram da ju šaljem dalje.
Da ju šaljem preko sinjeg mora
A na krilih poletarskih samo.
Oj ptičice, oj pjesmice moja,
Digni krila u to božje ime!
Nije tebi tud je ovo more,
Nit su tebi nepoznane zvijezde
Ovog neba, koje nad njim sjaje;
Mnogo krvce tvoje mile braće,
Mnogo suza tvoje jadne majke,
U tom moru izgubilo trage.
Al što more u dubljini skriva,
To je nebo u visini gore
Svakom oku zapisalo bistro:
Svaka zvijezda jedno ime nosi,
Jedno ime našijeh junaka!
Digni krila u to božje ime
Ter preleti ovo more sinje
K onom kraju, gdje nad vodom sjaj
Divni Mljetci s bijelimi si dvori.
Al u bijeli koji dvor neudji,
Već ti kucaj na oblučak mali,
Na oblučak jedne kućarice,
Koja mirno i na strani stoji.
S vana mirno, al iz nutra gledaj:
Silna buna srbskoga naroda!
Zemlja puca s grmljavine strašne
Od topova, koje Srblji pale.
Strašna vatra zažarila nebo.
Strašna vrva zemlju pritisnula.

Sablje zveče a mačevi ciče
U desnicah hrabrenih junaka,
A pred svimi, junak nad junaci,
Crni Gjuro turske glave kosi.
Samo jedan u tom okršaju
Mirno sjedi kod svojega stola,
Mirno sjedi, uzimlje na pero,
Sve što godjer oko sebe vidi.
Pero mu je srebrom okovano,
A kroz knjigu, koju sitno piše,
Zlatne žice svud su prepletene.
To je pjesnik slave srbske bune.
To je Spiro, domorodac slavni;
Njega, ptice, najprije pozdravi
I u lice junačko poljubi.
Onda stupi glavi vlade naše,
K vitežkomu banu Dumboviću,
Tri put mu se do zemlje pokloni,
Pa mu kaži, da su vjerni ovdje
I pripravnici dalmatinski puci,
Da čekaju samo, dok on digne
Bojni vapaj i u trublju tulne.
Njemu, ptice, poslanice moja,
Desnu ruku ponizno poljubi.
Do desnice banove ćeš naći
Kapistrana fratra Rukavinu,
Starog roda domorodca mlada,
Koji stoprv, kad se sunce skrije,
O desetom dobu kano mjesec
Svojom rieči okolici svieti;
Objeručke njega mi zagrlj.
A gdje čuješ ponajveću viku,
Gdje se rieči kano pčele roje,
Neprestance jedan jezik ječi,
Tamo nać ćeš Musu Arbanasa,

Troglavoga zmaja, kako veli
U svom pismu Dimitar Kotarac.
Njega primi za kuštravu bradu,
Da te sluša, kad mu ovo kažeš:
„Sada sviet se rieči već neboji,
Nego samo diela junačkijeh.”
A kad tebe Musa poslušao,
Na djelo se tebi zavjerio,
Onda stisni desnicu mu ruku.
A gdje vidiš, kano poplašene
Da ćupine strmoglavce lete,
Tamo drž' se ponajernjeg lica
I pogleda najopasnijega:
To je junak, ona zmija ljuta,
Kom smo ime Skenderbega dali;
K njemu nemoj na preblizu doći,
Već s daleka poklon' mu se samo.
Za tim jitice, potihano leti,
Da leteći Plavšu neprobudiš,
Koj uz tanku Talijanku spava,
Sladko spava, teško uzdibava,
Jer mu sladki dodievaju griesi.
Zapjevaj mu domorodnu pjesmu,
Da se prodje ljuba tudje zemlje,
Da mu ljuba bude domovina!
Već je noćca polnoć prevalila,
Ali jednog jošte možeš naći
Na velikom trgu Svetog Marka:
Tamo, vidiš, ko prikaza noćna,
Još Sejfelić liene pete vuče;
Idi k njemu, lahku noć mu želi —
I svoj drugoj braći lahku noć!

И није случајно да је Шпиро Димитровић, док је боравио у Венецији, осећао носталгију за домовином, па је стога захваљујући управо познанству са

Кукуљевићем примао сву јужнословенску баштину. Тако је и писао брату Јови, да откада је отишао из Далмације, живео је само за напредак своје домовине⁶²¹. Слао је песме Кукуљевићу из Венеције, из Мантове, Удина, слао је податке о руском генералу Михаилу Андрејевичу Милорадовичу који је учествовао у војним кампањама против Наполеона и имао је једно друштво у Верони, али и податке о Илирима у Наполеоновој војсци. Када је 1842. године Иван Кукуљевић Сакцински био стациониран у Италији, и кад је дошао у Венецију имало је прилике да буде са овим илирским родољубима. После његовог одласка му је Шпиро Димитровић писао 22. децембра 1842. информишући га о томе како су се сваке вечери састајали, говорили о будућности Јужних Словена и у истом писму помиње и Алберта Њуцента:

Odkada si otišao iz Venecije, svaku večer smo se sastajali. Na tim sastancima se peva, veseli, i govori o uvjerenju i budućnosti našinstva [...] Ovih dana dobismo u naše kolo jednog mladog ali žestokog ptica, poi menu Zon iz Čehije. On, Musa i Cincar su mi dodijali sa nemačko-ilirskom granmatikom., Pošalji nam mapu Ilirije, tvoja dela i koju pesmu. Ne zaboravi mapu za živu glavu. To je najglavnije za nas, radi čega sam ćeš znati, jer si vojnik bio. Naručili smo ilirske novine, a Zon će češke, pa ćemo imati dva slovenska lista. Šta radi naš junački knez Nužan. Odaruči mu našu čast, diku, poklon i poštenje. Pozdravi od nas svih bivšega pukovnika Simunića. Danas ćemo u gostionici Tre Porti imati naški ručak, gde neće biti tuđinaca, već pravi Dalmatinci. Biće pripravljeno pečenje praseće. Naški ćemo pri trpezi dvoriti najstarijeg-bana. Todorović je naš kolovođa, a ja njegov ameni. Biće zdravica, jer znaš za naše čudi. Pozdravljaju te Todorović, Musa Paić, Skender, Sindar Lja, Bon, Zon i ja.⁶²²

Аустријска полиција је сумњала да је о Алберту Њуценту био веома добро информисан Димитрије Димитровић. У намери да прате његове конспирације, полиције из Венеције и Задра су сарађивале са аустријском полицијом. У том смислу је занимљиво унакрсно испитивање Димитрија Димитровића од 25. јула 1844. у Задру. Записник садржи 27 питања и одговора и показује извесне веома занимљиве елементе. На питање (бр. 4) да ли познаје Алберта Њуцента,

⁶²¹ Jakša Ravlić, „Тajно друштво за оснивање словенског царства“ у пuku „Karl Ferdinand“ бр. 51 у Венецији год. 1844, 169.

⁶²² *Ivi*, 181.

Димитровић одговара да су му о њему причали његов брат Шпиро и поручник Мојсије Пајић и да је Њуцент намеравао из Француске да дође у Далмацију, а одатле у Босну и Херцеговину да помогне оне словенске народе који је требало да се ослободе од турске власти, и тиме су истакли да сви Словени који се налазе под Аустријом, као и сами Руси, живе срећни, а само Словени у оквиру турског царства живе под тиранином:

Mi fratello Spiridione ed il Tenente Mosé Paich nominato Mussa mi hanno raccontato, che il suddetto Signor Conte Alberto Nugent passerà fra breve in Francia e dalla Francia in Dalmazia donde si recherà nella Bosnia ed Erzegovina per aiutare quei popoli Slavi e liberarsi dal giogo dei Turchi. Facendo tale racconto si espressero, che tutti gli Slavi stanno molto bene tranne i poveri Slavi che abitano nelle provincie Turche; che i Dalmati ed i Boemi sotto l'Austria i Russi sotto il proprio Imperatore sono felicissimi, e che soltanto nella Turchia gli Slavi devono stare sotto un tiranno.

Null'altro ho su questo proposito udito raccontare da mio fratello dal Tenente Paich, né dagli altri. Se mi avessero spiegato di più relativamente alle intenzioni del detto Conte Nugent non avrei alcun riguardo a palesarlo, giacchè non vi ho il benchè minimo interesse.⁶²³

На питање (бр. 5) о томе шта значе те речи у писму које се односе на дотичног Господина, тј. када намерава да дође у Далмацију (“Cosa significano quelle parole contenute nell’anzidetta lettera riferibilmente al suaccennato Signore che cioè questo quando sarà il tempo si porterà da Lei?”), Димитровић је одговорио да је Њуцент намеравао из Француске да дође у Далмацију и да је од њега тражио да га прими у својој кући у Бенковцу. Димитровић је одговорио да је његов дом отворен не само за тог грофа, већ за све оне који желе да га почасте, и истакао је да он никад није видео тог грофа нити је за њега чуо пре него што су му рекли његов брат и поручник Пајић:

Come già dissi nella precedente mia risposta, mio fratello raccontò che il Conte Nugent passerà dall'Francia alla Dalmazia. Egli ciò raccontando mi pregò che io lo accettassi nella

⁶²³ *Ibidem.*

mia casa a Benkovaz. Gli risposi che la mia casa non solo per il Conte Nugent, ma per tutti quelli indistintamente, che vogliono onorarla, è sempre aperta.

Io no vidi mai il prelodato Signor Conte, e non udii mai preferire il suo nome prima che mio fratello e il Tenente Paich me ne parlassero.⁶²⁴

Питање бр. 26 се надовезује на питање бр. 4 о конспиративним намерама грофа Њуцента:

Nella risposta No. 4. Ella accennò che il di Lei fratello Spiridione e il Tenente Paich Le raccontarono, che il Conte Alberto Nugent passerebbe in Francia, indi anderebbe nella Bosnia ed Ercegovina per aiutare quei popoli slavi a liberarsi dal giogo dei Turchi. È a ritenersi che in tale occasione si sarà fatto menzione anche dello scopo della di lui andata in Francia, delle di lui relazioni e colleganze, e che si sarà parlato altresì in quel modo, con quei mezzi esso Conte Nugent aiuterà i suddetti popoli slavi nella citata impresa... Ella viene quindi ammonita a dire sinceramente tutto ciò che ha sentito e che altrimenti sa su questo proposito.⁶²⁵

Димитровић је потврдио свој одговор на питање бр. 4 и поновио да не може ништа да каже у вези са делатношћу грофа Алберта Њуцента:

Quel che ho detto nella mia risposta N. 4 è tutto ciò che mi consta sull'argomento su cui ora vengo interrogato.

Null'altro mi consta in proposito, quindi null'altro posso dire relativamente alla mentovata impresa del Conte Alberto Nugent.⁶²⁶

Њуцент је био познат и по томе што се бринуо да растури новине које су се илегално штампале у Београду. Кад су Илири из Хрватске постављени под строгу контролу полиције и цензуре, онда су се обратили Београду за помоћ. С обзиром да је 1843. Аустрија забранила коришћење термина „илирски“, па стога није могла више да излази „Даница илирска“, осећала се потреба да изађе неки лист који би

⁶²⁴ *Ibidem.*

⁶²⁵ *Ivi*, 184.

⁶²⁶ *Ibidem.*

ширио њихове идеје. Основали су онда „Бранислав“⁶²⁷, чије се име односило на одбрану Словена. Полиција у Бечу је сматрала да је „Бранислав“ – за који је знао и Никола Томазо⁶²⁸ – с обзиром да је био изразито панславистички лист, био веома добро прихваћен међу Словенима Аустрије, и због тога је била потребна строжија контрола над свиме и свима који су кружили око објављивања и растурања тог листа. Уредник је био Павао Чавловић, уз помоћ Матије Бана и Јанка Шафарика. Аутор већине чланака је био Богослав Шулек, и ти чланци су стизали тајно у Београд. Када би изашао из штампе, лист се растурао тајно, и требало је да стигне у Хрватску, а одговоран за ову последњу фазу растурања листа био је управо гроф Алберт Њуцент, који је могао да рачуна на своје бројне контакте⁶²⁹.

Те своје контакте је Нижан одржавао тако што се често померао на линији Загреб – Венеција – Београд – Беч – Цариград⁶³⁰. И на тој линији су аустријска полиција и војска пратиле његове кораке. Зна се, на пример, да је 7. децембра 1843. намеравао да дође у Цариград пролазећи кроз Венецију. Зна се такође да је деловао на рачун једне партије која се звала „Српска слога“.

Заједно са тим бројним конспирацијама које су се ланчано надовезивале једна на другу, формирале су се идеје о будућности Балкана, о односима између Италије и јадранско-балканско-дунавске регије. Тако су настале концепције о европској конфедерацији (Гарибалди), о словенском покрету (Дал’Онгаро, Пуцић, Њуцент), о Братству Народа и Угарско-Словенској Конфедерацији (Томазо), о Дунавској Конфедерацији (Кошут, Клапка, Куца, Гарашанин; Валуси) и сл. Не тако ретко су, како сматра Пирјевец, ови пројекти били доста вештачки створени и нису узимали у обзир историјско-политичку ситуацију источне Европе. Но, било је међу њима и идеја, као што је била Валусијева, о истинској историјској

⁶²⁷ Jaroslav Šidak, О uredniku i značenju ilirskog „Branislava“ (1844-45), *Historijski zbornik*, XIV, 1961, 75-87. Љубомир Дурковић-Јакшић, *Бранислав. Први југословенски илегални лист 1844-1845*, Београд: Научна књига, 1968.

⁶²⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Бранислав. Први југословенски илегални лист 1844-1845*, 188.

⁶²⁹ О афери „A. Rieth“, у вези са часописом „Бранислав“, в.: *Ivi*, 173-182.

⁶³⁰ *Dnevnik Dragutina Rakovca*, пр. Emilij Laszowski, Velimir Deželić, *Narodna starina*, I, 1922, 288: „Danas je pripovčdao iz Beča došavši Mašek, da je Sušelka, vatren Čeh, spisatelj mnogih něm. brošurah, zatvoren, nu da nisu našli ništa proti dvoru medju njegovi pismi. Isto tako su Slavjani Nugenta Alberta u Beču počastili, zdravice napijali, medju ostalim i Ilirah, na što se Šerblji razljutiše, što nije njihovo ime imenovano bilo.“

могућности повезивања Италијана и Словена, заснована на подробном познавању чињеница које су се односиле на повест и културу Јужних Словена.

За разлику од књижевног „полногласја“ културних радника тршћанског круга, идеје Пачифика Валусија које се тичу Јужних Словена представљају праву јединственост у оквиру повесне антиномије развоја концепција о будућности јужнословенских народа, и имајући стално у виду Томазеа као референцијалну тачку, стоје самостално у односу на ставове припадника Томазевог круга.

8. ИТАЛО-ИЛИРСКА ИСТОРИЈСКА АНТИНОМИЈА

Итало-илирска историјска антиномија концизно и примерно карактерише делатност Томазеовог сарадника Пачифика Валусија у односу према Јужним Словенима, пре свега концизно сажима процес Валусијевих ставова који пролазе кроз три фазе: теза, антитеза и синтеза историјског размишљања о будућности Јужних Словена и о последицама који је развој повесних чињеница Илира могао да има за Италију.

Валуси се родио у Талмасону (Talmassons) у срезу Удина 30.11.1813. Похађао је школе у Венецији и Падови, и у Падови је дипломирао математику 1837. године са тезом: „Идеје о утицају физике на интелектуални и морални развој човека“. Године 1838. је стигао у Трст где је боравио све до 1848. У Трсту је сарађивао са патриотским часописом „La Favilla“ заједно са песником Франческом Дал’Онгаром. Године 1843. је позван у уредништво једног другог тршћанског листа, „L’Osservatore Triestino“ у коме је сарађивао до априла 1848. У Трсту се упознао са сестром Франческа Дал’Онгара, Терезом, с којом се оженио 1845. Године 1847. полиција је интензификовала контролу над Валусијем и његовом новинарском делатношћу. Године 1848. Валуси је стигао у Венецију: Томазео му је тада понудио да уређује службени лист „Gazzetta Ufficiale“. Те исте године Валуси, Дал’Онгаро, Ђузепе Воло, Густаво Модена, и припадник Мацинијевог „Италијанског кружока“, Самуеле Саломоне Олпер (Samuele Salomone Olper, 1811-1877) основали су у Венецији часопис „Fatti e parole“ („Дела и речи“) у чијем је Валуси био уредништву све до јануара 1849. Истовремено је уређивао и недељник „Il Precursore“ за који је скоро све чланке сам писао. 22. априла 1849. Томазео је основао лист „La Fratellanza de Popoli“ чији је уредник

био Валуси све до априла 1849. године. У другој половини те исте године Валуси је прихватио да предаје историју у лицеју Св. Катерине у Венецији. Такође 1849. је био именован одборником скупштине регије Венето.

Валуси се затим вратио у Фурланију и ту остао десет година. Уређивао је лист „Il Friuli“ који се штампао у Удинама; потписујући се *Vls.*, Валуси је почео *de facto* да сарађује. 23. новембра 1850. као уредник и власник листа „Il Friuli“ се појављује Валуси. 8. јануара 1853. Валуси је започео са објављивањем једног другог часописа, „L'Annotatore Friulano“ чији је постао одговорни уредник 1859. Те исте године је уређивао и „Bollettino“. Такође 1859, за време другог италијанског рата за независност, Валуси је отишао у Милано и прихватио да сарађује у листу „Lombardia“ који је уређивао његов пријатељ Гацолети. У ствари, у Милану се тада задржао да би основао лист „Il Veneto“, али и зато што је Милано био центар агитације па је намеравао да подржи независност те регије. С том идејом је прихватио, за извесно кратко време, уређивање листа „Perseveranza“. У Милану је био члан свих комитета емиграције. У то време (око 1864) уређивао је политички недељник „Rivista politica settimanale“, као и „Illustrazione“. Када је 1865. главни град Италије постала Фиренца, ту се преселио и Валуси, али је његова фирентинска активност трајала кратко и окончала се 1866, кад се дефинитивно вратио у Фурланију.

1. септембра 1866. оснивао је „Giornale di Udine“ који је сам уређивао – што је најбоље сведочанство о његовој активности све до његове смрти 28. августа 1893. године у Удинама⁶³¹.

У својој богатој активности новинара, писца, уопштено речено културног радника, Валуси је мењао, у зависности од разних историјских момената, своје политичке ставове и концепције о којима је излагао у свакој прилици⁶³². Тако, док је као млад следио русоовску утопију, за време боравка у Трсту (1838-1848) и за

⁶³¹ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d'un giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, Udine: Accademia di scienze lettere e arti di Udine, Tip. A. Pellegrini, 1967; Libero Fracassetti, *Pacifico Valussi. Saggio biografico critico*, Udine: G. B. Doretti, 1894; Francesco Fattorello, *Pacifico Valussi*, Udine: Editrice R. Scuola Complementare e Secondaria d'Avviamento al Lavoro, 1931; Leo Pelosio, Una pagina biografica di Pacifico Valussi. Da Venezia alla direzione del "Friuli", *Sot la Nape. Bollettino bimestrale della Società Filologia Friulana*, a. V, n. 1, gennaio-febbraio 1953, 7-9; Giuseppe Marchetti, Pacifico Valussi (1813-1893), у: *Il Friuli. Uomini e tempi*, Udine: Camera di Commercio, Industria e Agricoltura, 1959, 587-595; Roberto Tirelli, *Pacifico Valussi. Primo giornalista friulano. 1813-1893*, Tricesino (UD): Roberto Vattori Editore, 1993.

⁶³² Уп. Giuseppe Marchetti, Pacifico Valussi (1813-1893), 593.

време млетачког двогодишта (1848/49), Валуси је дефинитивно био антиапсолутиста и републиканац. Али док Ђузепе Маркети сматра да су ти његови ставови били засновани на либералним концепцијама пре просветитељског него мацинијевског типа⁶³³, то не важи за његов однос према Словенима, где, треба подвући, по мишљењу Бернарда Стулија⁶³⁴, више је него очигледан утицај на самог Валусија те на Дал’Онгара Мацинијевих идеја и концепција, као и књижевних, друштвених и политичких формулација.

Валусијеве идеје о Италији су у почетку биле без једне јасне унитаристичке визије. Па ипак, Валусије је био Италијан свим својим бићем. Ватрени патриота за време млетачког периода, Валусији је после пада Венеције, у току свог првог периода у Удинама, без сумње наставио да буде антиаустријски настројен, али се доста пажљивије изражавао. Све више је био убеђен да ће аустријско царство убрзо пасти. Био је забринут шта ће се десити после тога, па се бавио питањем идеје нација. И иако се после кратке федералистичке паузе за време примирја у месту Вилафранка (1859), борио за унитаристичку интеграцију италијанске монархије и за анексију Фурланије, Валусија би требало сматрати као правог Европљанина, чији се патриотизам и европеизам никад нису супростављали, већ су били комплементарни и надовезивали се међу собом⁶³⁵. Валуси подвлачи постојање једног „повесног закона“ у коме идеја националности, европских држава, налази своје место, тј. где постоји право сваког народа да се организује („il diritto di ogni popolo di possedersi e disporsi di sé“), на основу неопходне политичке промене Европе, али све је то, како је сматрао, потребно умерено радити, и то је једини, тзв. трећи пут.

У смеру моралног, културног и економског прогреса европских народа, који су слободни и мирољубиво сарађују међу собом, без икакве хегемоније, треба сместити и Валусијеве идеје у вези са словенским светом и дунавским народима. У том смислу треба навести оно што каже Роберто Тирели, а тј. да поред риторичког питања, Валуси је у својим списима превасходно размотрио два питања спољне политике, дунавско и далматинско питање: „Se si

⁶³³ *Ibidem.*

⁶³⁴ Bernard Stulli, Tršćanska “Favilla” i Južni Slaveni, 30.

⁶³⁵ Уп.: Lajos Pásztor, La concezione politica di Pacifico Valussi, *Rassegna storica del Risorgimento*, Roma, 1950, a. XXXVI, fasc. I-IV, gennaio-dicembre 1950, 387-388.

eccettuano le ‘questioni risorgimentali’ due sono i problemi di politica estera che il Valussi ha maggiormente approfondito nei suoi scritti e negli articoli del suo giornale: la questione danubiana e la questione dalmata.⁶³⁶ Ово је донекле ридуктивно јер се Валуси није ограничио само на далматинско питање већ је узео у обзир словенски свет у својој целости, тј. Славију као такву.

Постоји и једна друга тачка наведеног Тирелијевог есеја где се тврди да је константа Пачифика Валусија антисловенски став: „Una costante valussiana è l’atteggiamento antislavo, assai più virulento di quello anti tedesco.”⁶³⁷ Валуси свакако није био антисловенски настројен, но даље ће се у раду размотрити како и зашто је Тирели то констатовао, јер треба узети у обзир и речи Валусијевог биографа из 1931. године, Франческа Фаторијела који каже да се морају имати на уму они списи у којима Валуси говори о југословенској нацији: „Non poche questioni che egli agitò sono ancora di palpitante attualità: basta pensare a quanto scrisse e sostenne sulla formazione della nazione jugoslava (pagine invero che dovrebbero essere conosciute e meditate) [...]”⁶³⁸.

Однос Валусија према Словенима је далеко сложенији и иде даље од редукутивне етикете „антисловенског“ става, већ се уоквирује у период и генералну слику кад је Европа (наново) открила Словене и њихову словенску, културну и политичку сложеност. Заједно са другим италијанским публицистима, патриотима и политичарима из периода Рисорђимента као што су били гроф Конте Камило Бенсо ди Кавур (Camillo Benso, conte di Cavour, 1810-1861), Карло Катанео (Carlo Cattaneo, 1801-1869), Чезаре Коренти (Cesare Correnti, 1815-1888), Франческо Просперо Антонини (Francesco Prospero Antonini, 1809-1884), Сиђизмондо Бонфиљо (Sigismondo Bonfiglio, 1822-1893), и сам Никола Томазео, Валуси је подробно размотрио питање Јужних Словена⁶³⁹. У оквиру опште европске слике, Анђело Тамбора је уочио три момента, тј. три основна мотива који се укрштају у политичкој публицистици Италијана у оно доба, укључујући и Валусија, заједно за личностима које су имали одговорности у влади, што се тиче

⁶³⁶ Roberto Tirelli, *Pacifico Valussi. Primo giornalista friulano. 1813-1893*, 186.

⁶³⁷ *Ivi*, 188.

⁶³⁸ Francesco Fattorello, *Pacifico Valussi*, 197.

⁶³⁹ В.: Antonio Anzilotti, *Italiani e Jugoslavi nel Risorgimento*, *Quaderni della Voce*, Serie terza, n. 42, Roma, 1920.

односа Италије према дунавско-балканској Европи⁶⁴⁰: први је онај где се тражило од свих словенских народа, како оних под Аустријом тако и оних у оквиру турског царства, да подигну стег слободе против деспотизма („alzare la bandiera della libertà contro il dispotismo“). У овај круг улазе Мацинијеви списи из лондонског периода, Кавуров говор у парламенту од 20. октобра 1848, лист „Concordia“ из Торина из периода фебруар-март 1849, странице које је Валуси написао у млетачком листу „Il Precursore“ 1849, и чињеница да је било основано итало-словенско друштво (*Societa per l'alleanza italo-slava*) у Торину 1849. године, захваљујући Лоренцу Валерију (Lorenzo Valerio, 1810-1865), Ђорђу Палавичинију Тривулцију (Giorgio Pallavicino Trivulzio, 1796-1878) и Карлу Белђојозу (Carlo Barbiano di Belgioioso, 1815-1881), на иницијативу пољског племића, политичара и генерала Владислава Станислава Замојског (Władysław Stanisław Zamoyski, 1803-1868), пољског етнографа и историчара Францишка Духињског (Franciszek Duchński, 1816-1893) и новинара Ђовенала Веђеџија Рускале (Giovenale Vegezzi Ruscalla, 1799-1885)⁶⁴¹.

Други моменат је тај да се желело избећи да се национално буђење појединих словенских народа и нација оријентише и усмери према великој мајци, тј. царској Русији, јер је постојао ризик панславизма. Та страховања изражавају ставови Кавура из 1855. године па надаље, Мацинија све до 1871. и Валусија који се налазе на страницама његовог листа „Il Precursore“ (21. јануар 1849). Трећи моменат уједињује Чезареа Балба (*Speranze d'Italia*), Мацинија, Ђованија Дуранда (Giovanni Durando, 1804-1869), Кавура и читаву субалпску класу, а што се тиче временског аспекта, покрива период пре 1848. па све до 1861. и даље, кад осећају јаку потребу, императив и хитност да се повежу Јужни Словени и Балкан уопште, и Италија; у вези са проблемима око Аустрије разматра се италијанско, мађарско, и оријентално питање, подстиче се буђење појединих нација, помажу се тенденције ка националној независности.

⁶⁴⁰ Angelo Tamborra, *L'Europa danubiano-balcanica e l'Italia*, Istituto per la Storia del Risorgimento italiano, Comitato di Trieste e Gorizia, Udine: Del Bianco Editore, 1958, 10-11.

⁶⁴¹ Ennio Di Nolfo, *Adam J. Czartoryski e il congresso di Parigi. Questione polacca e politica europea nel 1855-56*, Padova: Marsilio, 1964, 23. В. и: Nikša Stipčević, Ђовенале Веђеџи-Рускала, у: Nikša Stipčević, *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, 107-169.

У овом смислу односа италијанског Рисорђимента са словенским светом, у сфери троструке мотивације, треба сместити дијалектику историјске мисли Валусија у односу на (Јужне) Словене. Да Валусијеве концепције не би остале нерешене и без одредишта (лишавајући нас тиме њихове когнитивне вредности), треба, међутим, уочити динамику политичке мисли Валусија. Та Валусијева мисао захтева да се систематизује и у том истраживању је могуће уочити његову дијалектику која се креће кроз три момента, на основу схеме једне праве историјске антиномије: први моменат или фаза (теза) дешава се у периоду од 1838. до 1860, када се Валуси отворено изражава као антианексиониста, и жели да се формира једна „поморска Славија“ („*Slavia marittima*“) те схвата важност Дунавске конфедерације. Ова историјска идеја има у себи недовршеност која рађа своју супротност, тј. антитезу, или други моменат његове историјске мисли, који карактерише период од 1861. до 1864, кад Валуси изјављује, међутим, да је анексиониста, и у једном супротном историјском покрету суочава се са проблемом националних граница и етничког и политичког проблема словенског продирања ка италијанској територији. Резултат противречности дијалектичког кретања супротности је трећа фаза Валусијевих концепција о Словенима, тј. синтеза која иде од 1867. до (отприлике) 1889. године. Са овом историјском „синтезом“ Валуси настоји да премости и реши конфликт на једном вишем нивоу помирујући у једној обухватној истини, истину два супротна пола, односно две претходне фазе. Валусијева „синтеза“, тј. она скупина идеја у којима му је јасна идеја Југо-Словена, подржава итало-словенски договор и истовремено је свестан словенске конкуренције, то је једна нова теза која је у склопу даљег дијалектичког покрета, стварајући на тај начин процес сталног историјског и интелектуалног развоја, па он подвлачи важност доброг познавања и студија историјских, политичких и културних услова Славије.

8.1. Теза. Тршћанска деценија

Пачифико Валуси је стигао у Трст 1838. године, и на ту одлуку вероватно га је усмерио песник Франческо Дал’Онгаро. Тршћанско друштво прве половине XIX века било је разнолико, пуно трговине, трговаца и комуникације, Трст је био раскршће раса и народа. Статус града слободне трговинске размене је већ 1769. био проширен на читаву територију града. Чињеница је, како каже Марина Катаруца, да је у Трсту постојала слобода вере, а не само трговачка, што је условило да се створи право космополитско друштво: „Attraverso un’ampia libertà di culto per le confessioni non cattoliche, a cui corrispondevano criteri estremamente liberali nella concessione del diritto di residenza a sudditi non austriaci, e tramite l’attivazione di efficaci istituti di governo per il ceto mercantile, vennero create le premesse perché a Trieste si formasse una realtà sociale cosmopolita [...]“.⁶⁴²

Није случајно да је овај град тада тако живог промета, у коме је било све активније трговачко грађанство, могао да привуче и Валусија који ће потом рећи да су му све земље Европе биле корисне у борби за слободу: „Tutti i paesi d’Europa mi servivano a patrocinare la causa della libertà coi fatti e colle opinioni che mi fornivano.“⁶⁴³ У овом граду који је сам Валуси дефинисао као „слободну луку народа и мисли“ („Portofranco delle nazioni e delle opinioni“), излазио је већ од 1836. лист „La Favilla“, који је од јула 1836. до децембра 1846. био израз књижевног и културног живота Трста⁶⁴⁴.

⁶⁴² Marina Cattaruzza, Cittadinanza e ceto mercantile a Trieste: 1749-1850, у: *Trieste, Austria e Italia tra Settecento e Novecento. Studi in onore di Elio Apih*, а cura di Marina Cattaruzza, Udine: Del Bianco Editore, 1996, 58: „Attraverso un’ampia libertà di culto per le confessioni non cattoliche, a cui corrispondevano criteri estremamente liberali nella concessione del diritto di residenza a sudditi non austriaci, e tramite l’attivazione di efficaci istituti di governo per il ceto mercantile, vennero create le premesse perché a Trieste si formasse una realtà sociale cosmopolita [...]“ В. и: Marina Cattaruzza, *Trieste nell’Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Udine: Del Bianco Editore, 1995.

⁶⁴³ Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 41.

⁶⁴⁴ Angelo Boccardi, *Della Favilla. Giornale triestino. 1836-1846*, Trieste: Stabilimento Art. Tip. G. Caprin, 1888 (ristampa in *Memorie Triestine*, Trieste: Balestra, 1922, 7-47); Giuseppe Caprin, *Tempi andati. Pagine della vista triestina: 1830-1848*, 75-103; A. Ottolini, “La Favilla”, giornale triestino, *Rivista d’Italia*, а. XX, fasc. XII, 31/12/1917, 678-681.

Дал’Онгаро, који је у Трст стигао 1837. и узео на себе функцију директора часописа и затим је позвао Валусија у Трст, који је тако постао сарадник часописа а затим, заједно са Дал’Онгаром, и уредник. Рекао је у том смислу Валуси да се поред Дал’Онгара, Соме и Гацолетија укључио и он као четврти, а затим је остао сам са Дал’Онгаром и да су потом прихватили доприносе пријатеља из Фурланије, Венеције, Далмације и Истре: „Da parecchi mesi usciva la *Favilla*, giornaleto letterario nel quale si associavano i due poeti Friulani Dall’Ongaro e Somma ed il Trentino Gazzoletti. Allora io entrai quarto fra tanto senno e più tardi restai solo col Dall’Ongaro, accogliendo però anche scritti degli amici del Friuli, di Venezia, dell’Istria e della Dalmazia.“⁶⁴⁵

Валуси, који је био даровит новинар, већ је био одлучио да покрене лист „*La Favilla*“ за словенске теме јер је био свестан да није било могуће игнорисати етничку стварност Трста⁶⁴⁶. У ствари је одлучни подстрек за проучавање Словена дао управо Никола Томазео. У то време је Томазео боравио у Венецији, али сваке године је ишао у свој родни Шибеник, и пролазио је стога кроз Трст. Једном приликом је Валуси био у ситуацији да му се приближи први пут, и то беше велики догађај, и каже Валуси да је управо у Трсту склопио пријатељство са Томазеом: “Fu a Trieste dove io strinsi con lui una conoscenza carissima, come l’avevo fatta con tutti i suoi lavori, [...]”⁶⁴⁷ Тврди Јоже Пирјевец да кад је Томазео открио групицу културних радника око листа „*La Favilla*”, било му је још драже кад је видео дивљење које су према њему осећали Дал’Онгаро и Валуси, као и млади, не провинцијалци, већ интелектуалци типа Мариновић или Поповић који су већ имали име на културној сцени Италије, и био је довољан дводневни сусрет да уредници тршћанског листа препознају у Томазеу интелектуалног и идеолошког вођу. Узајамна симпатија је била последица и њиховог заједничког занимања за Словене:

Scoprì [Tommasèo] pertanto il gruppetto della ‘Favilla’ con lieta sorpresa, resa più gradevole dall’ammirazione che subito gli tributarono il Valussi e il Dall’Ongaro. Bastò

⁶⁴⁵ Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 34.

⁶⁴⁶ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Његошева приповетка*, 19.

⁶⁴⁷ Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 49. Валуси је затим затражио из Александрије у Египту једну Томазеову књигу која га је занимала, а тј. *Opuscoli di Girolamo Savonarola* (Париз 1835).

un breve incontro di due giorni, quanto durò la sua sosta triestina, perché i redattori della 'Favilla' lo riconoscessero come loro guida intellettuale ed ideologica; e non si trattava di letterati d'infima provincia, sul tipo di Marinović o Popović, ma di giovani che cominciarono a farsi un nome nel mondo culturale italiano.

La corrente di simpatia che si stabilì tra di loro fu dovuta anche al comune interesse per gli Slavi.⁶⁴⁸

За време Томазеовог боравка у Трсту, уредници тршћанског листа одлучише један прави програм делања с намером да се Италијани и Словени приближе. Осећало се велико поштовање међу њима, а посебно између Валусија и Томазеа, штавише Валуси је према Томазеу осећао право дивљење и називао га је „Учитељем“, као уосталом и Дал'Онгаро, Ђироламо Фанти (Girolamo Fanti), те Салгети-Дриоли: “Da quel tempo si strinse un'affettuosa relazione coll'uomo a cui, col Dall'Ongaro, col Fanti, col Salghetti-Drioli valente pittore zaratino, soggiornante allora a Trieste, davo il nome di *maestro*.”⁶⁴⁹

Такође је велико поштовање осећао и Томазео према Валусију, па ће Шибенчанин потом похвалити душу и ум младог фурланског новинара: „uno de' giovani a' quali l'affetto si leva più puro in luce d'ingegno.”⁶⁵⁰ Колико је поверење Томазео имао у Валусија потврђује и чињеница да је извесно време Валуси био посредник Томазеове преписке која је ишла преко Трста и за Трст. Тако је 13. марта 1846. Томазео писао из Венеције свом пријатељу писцу, историчару и политичару Ђину Капонију (Gino Capponi, 1792-1876) да његова приватна писма, у тестаменту, не смеју да се штампају без дозволе Пачифика Валусија, коме је поверио своје списе: „Le lettere private, nel mio testamento è vietato che si stampino senza la permissione del dottore Pacifico Valussi, dimorante in Trieste, al quale affido gli scritti miei che son qui.”⁶⁵¹ Валуси је забележио тај чин поверења од стране Томазеа који је, кад је ишао у Далмацију, а с обзиром да је неко време био

⁶⁴⁸ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 67.

⁶⁴⁹ Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, 50.

⁶⁵⁰ Niccolò Tommaseo, *Dizionario estetico*, 1867, col. 1055; Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 142.

⁶⁵¹ *Carteggio Tommaseo – Capponi*, a cura di Isidoro Del Lungo e Paolo Prunas, Bologna: Ed. Zanichelli, vol. 2, 1914 (?), 323. Уп.: *Ivi*, 631. Томазео се плашио да би полиција могла да дира у његову преписку, в.: *Carteggio Tommaseo – Capponi*, a cura di Isidoro Del Lungo e Paolo Prunas, Bologna: Ed. Zanichelli, vol. 3 (1898?-1914), 107.

болестан, пружио Валусију свој тестамент: „Una volta mi diede un grande attestato della sua fiducia in me, e lo ricordo perché ne parla il Tabarini nella vita di Gino Capponi, al quale egli ne aveva fatto cenno in una sua lettera. Andando in Dalmazia, dopo essere stato per qualche tempo malato, si era posto in mente di avere poco tempo da vivere. Mi mise in mano una lettera sigillata colla soprascritta: *Mio Testamento!*”⁶⁵²

Валуси је такође могао да прочита Томазеова писма Дал’Онгару, у којима је Шибенчанин давао савете који су могли обојици бити корисни, како је писао Дал’Онгаро Томазеу августа 1840. године: „Mi furono lette dal Salghetti e dal Valussi le vostre lettere, perchè molti consigli a loro dati non dovessero tornar vani neanche per me.”⁶⁵³

Такав однос потврђује и богата преписка између њих двојице која се добрим делом налази у Националној централној библиотеци у Фиренци и која није објављена. Већ у писму од 15. августа 1840. Валуси подсећа Томазеа на биографије Дубровчана о којима му је Томазео говорио:

Maestro nostro

Trieste 15 agosto 1840

[...] M’avevate detto di certe biografie di ragusei, che forse m’avreste dato a fare. Ogni volta che vi piaccia potete mandarmi e [...].

Credere all’affettuoso

rispetto di

Pacifico Valussi⁶⁵⁴

Валуси је показао занимање за Томазеове словенске списе, које је потврдио у писму које му је послао из Трста 5. јуна 1841. где каже да је прочитао Томазеову књигу *Dell’animo e dell’ingegno di Antonio Marinovich* (1840): „... quantunque per verità io non oso attribuirmi che il grado d’aspirante, dopo che ho letto il vostro libro del Marinovich.”⁶⁵⁵ Касније, у писму од 22. јула исте године, Валуси је посведочио да ће бити посредник за *Искрице* за Далмацију и потврђује да му се много свидело

⁶⁵² Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 51.

⁶⁵³ Angelo De Gubernatis, *F. Dall’Ongaro e il suo epistolario scelto*, 114.

⁶⁵⁴ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm., 142, 5, lett. n. 3.

⁶⁵⁵ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm., 142, 5, lett. n. 9.

оно што је Томазео упутио Грцима и Далматинцима. И овом приликом наглашава да у Томазеу види космополита и патриоту, у свему:

Ma nella fretta con cui le lessi mi piacquero assaissimo le cose che dite ai Greci ed a' Dalmati. Vi trovo tutta la solita costanza di principii e varietà d'espressione. E se ho da dirvi il vero, in nessuno come in voi ho veduto perfettamente armonizzare il cosmopolita ed il patriota, nei pensieri, nei sentimenti, nella lingua, in tutto.⁶⁵⁶

Овакав приступ у потпуности одговара доследном моралистичком и васпитном ставу који Валуси показује у листу „La Favilla”, у жељи да културно обогати град као што је Трст⁶⁵⁷, а што улази у једну већу концепцију схватања националног проблема Јужних Словена и итало-словенске сарадње.

У том смеру Валуси 10. фебруара 1842. обавештава Томазеа да још није видео Штиглицову књигу, те да су стихови које је написао у Гацолетијевом албуму права искрица, да би их било потребно штампати у четвртом или десетом тому *Искрица*: „Ancora non ho potuto vedere l'opera dello Stieglitz: quando l'avrò vedrò. – I versi che avete scritti sull'album del Gazzoletti sono una *Scintilla* così viva, che si vorrebbe vedere stampati nel quarto, o nel decimo fascicolo delle *Scintille*.”⁶⁵⁸

Валуси се овде наравно односи на наведену Штиглицову књигу, *Ein Besuch auf Montenegro* за коју потом каже да је читао⁶⁵⁹, и на *Scintille*, односно *Искрице*, Томазеово дело које постоји како на италијанском, тако и на „илирском“ језику⁶⁶⁰.

У писму од 5. маја 1842. Валуси обећава Томазеу да намерава за наредни број листа „La Favilla” да преведе један одломак из Штиглицове књиге и да ће се у том броју наћи и две студије о Словенима Пуцића и Казначића: “Pel prossimo numero della Favilla tradurrò un brano del libro dello Stieglitz e ci saranno anche due *Studj sugli Slavi* di due giovani Dalmati.”⁶⁶¹ О томе Пирјевец коментарише да је

⁶⁵⁶ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 5, lett. n. 10. Уп. и: *Carteggio Tommaseo – Capponi*, vol. 3, 109.

⁶⁵⁷ *La Favilla*, a. IX, 1844, n. 24, “Cose Patrie”, 381-382; *La Favilla*, a. VIII, 1843, n. 17, “Caratteri letterari contemporanei”, 268-273.

⁶⁵⁸ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 5, lett. n. 17.

⁶⁵⁹ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 5, lett. n. 18 (24.02.1842).

⁶⁶⁰ В.: Никша Стипчевић, Присуство Николе Томазеа у српској књижевности, у: Никша Стипчевић, *Два препорода*, 11-61, и у: Никша Стипчевић, *Упоредна истраживања*, 1, 1975, Београд: Институт за књижевност и уметност, Годишњак, I, 1976, 439-470.

⁶⁶¹ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 5, lett. n. 20.

Томазео, који је добро познавао два млада Дубровчанина, наравно одобравао такве Валусијеве намере:

Nel dare l'avvio agli *Studi sugli Slavi*, il Valussi non si proponeva soltanto di informare il pubblico triestino. Chiamando alla collaborazione giovani intellettuali dalmati egli voleva pure rafforzare il patriottismo e dar loro la spinta necessaria affinché si facessero portatori, in seno alla propria nazione, delle idee di indipendenze, di libertà, di fratellanza. Il Tommaseo, che conosceva bene il Pozza e il Kaznačić, approvava naturalmente tale impegno.⁶⁶²

Пријевец подвлачи такође да је Томазео, како је већ речено, имао негативан став у односу на тзв. „словенски покрет“ и конспирације, које је покренуо највероватније гроф Алберт Њуцент, у којима је од 1842. учествовао Валусијев пријатељ и рођак, Дал'Онгаро⁶⁶³.

Валуси је, међутим, Томазеу ипак писао о политичким догађајима с друге стране Јадрана, као на пример 7. јуна 1842. у коме се потврђује његов интерес за конспирације кад је забележио о комешањима у Загребу и да је у наводни сукоб између Мађара и Хрвата умешан генерал Њуцент: „A proposito di Slavi ho sentito jeri confusamente d'un parapiglia avvenuto a Zagabria. Pare si dovesse nominare a qualche carica municipale appunto nel palazzo della [sic!] Comune; che nascesse una lotta fra Magiari e Croati; [...] che nel conflitto ci fosse anche il Governatore e Generale Nugent.“⁶⁶⁴

Даљи интерес за политичка питања Словена у овом периоду кад Валуси показује културно занимање, видан је и из писма које је написао 11. априла 1843. кад је истакао да се Италија налази између Турске, Русије и Аустрије, но да ће спас стићи управо од Турске: “Ci troviamo fra la Turchia, la Russia e l'Austria! Ed io, invece sono d'opinione, che la salute d'Italia verrà proprio di Turchia.“⁶⁶⁵

⁶⁶² Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 69.

⁶⁶³ *Ivi*, 69; Jože Pirjevec, Il pensiero e l'azione di Mazzini e Tommaseo nei confronti dei popoli balcanici (1830-1874), *Revue des études sud-est européennes*, XIV/2, 1976, 285.

⁶⁶⁴ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, *Tomm.*, 142, 5, lett. n. 22.

⁶⁶⁵ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, *Tomm.*, 142, lett. n. 4.

2. јуна те исте године Валуси је преузео руковођење листа „L'Osservatore Triestino“⁶⁶⁶, и тог истог дана у бр. 1 излази први наставак Валусијевој студије о Венецији и Трсту, *Venezia e Trieste*; други наставак се појавио 4. јуна (у бр. 2), а трећи и последњи у броју од 7. јуна. У том последњем наставку Валуси говори о Венецији и Трсту као „главним лукама Царства“ и пропагира италијанску царинску заједницу из које не би требало да буду искључени ни Трст ни Венеција, па се овде уочава идеја о политичком националном јединству. Валуси том приликом говори о великом мешању народа (“quel gran rimescolamento di popoli, quel nuovo calore”)⁶⁶⁷. А кад помиње Трст, описује састав тог града и како види његову будућност. Говори о радницима, који долазе из словенско-германских области „tutti giornalieri, gente venuta dal Friuli e dalle contermini provincie slavo-germaniche, attratti qui dall'allettamento del guadagno [...] è naturale ch'essi divengano senza confronto la classe più infelice degli abitanti.”⁶⁶⁸ На селу у околини Трста станују, такође каже Валуси, сељаци словенског порекла који свакодневно доносе у град поврће, млеко и другу храну: „i villici d'origine slava, che si provvedono giornalmente di erbaggi, di latte e d'altre vettovaglie [...]”⁶⁶⁹ Валуси види будућност Трста и целе те зоне у заједничкој сарадњи међу грађанима и онима који су тада стизали, дошљацима, у заједничком интересу између оних који се баве разним професијама:

Ciò avverrà quando la parola detta da' vecchi cittadini di Trieste sia ascoltata da' nuovi venuti, qualunque sia in origine la loro patria; quando il monte si sposerà al mare; quando Friuli ed Istria prestino una base più sicura e stabile al credito ed al commercio col renderlo possessore di terre, come dovunque si consolidò in ferma posizione, facendosi così forte all'urto impreveduto e fatale de' subitanei eventi; quando il povero ed il ricco, il villico ed il cittadino, il dotto e l'indotto, quando le persone di qualunque condizione, nazione ed origine avranno pure qualcosa su cui intendersi facilmente, avranno gioje e dolori e interessi comuni.⁶⁷⁰

⁶⁶⁶ Giuliano Gaeta, L'appendice letteraria de "L'Osservatore Triestino" nel periodo preparatorio al 1848, *Pagine di storia giuliana*, quaderno n. 5, [1950], Estratto dalla rivista "La Porta Orientale", 11-12, novembre-dicembre 1949.

⁶⁶⁷ *L'Osservatore Triestino*, Appendice. Venezia e Trieste, n. 1, ven. 02.06.1843.

⁶⁶⁸ *L'Osservatore Triestino*, n. 2, dom. 04.06.1843.

⁶⁶⁹ *Ibidem*.

⁶⁷⁰ *Osservatore Triestino*, Venezia e Trieste, II, 04.06.1843, n. 2.

Тако у бр. 11 од 25. јуна 1843. извесни „Г. С.“ пише да истарске сељаке карактеришу интелектуалне способности, било да су италијанског или словенског порекла и управо ће они пружити пример које ће други опонашати: „Il contadino istriano è dotato di felicissime facoltà intellettuali, appartenga egli alla nazione italiana o slava, e la sua vivacità desterà in lui lo spirito d’imitazione.”

И даље под уредништом Валусија се објављују новости о Словенима, нарочито у апендиксу листа (*Appendice*), и управо је то била Валусијева највећа заслуга, та да је листу дао апендикс који је био типичан за романтичарско новинарство: “il suo merito maggiore, vale a dire l’aver dato al suo giornale un’appendice che rientra in pieno nel giornalismo romantico.” Тако 28. јула 1845. у бр. 25 излази, и даље у апендиксу, један чланак грофа Франческа Багате (Francesco Bagatta) о кнежевини Србији, *Il Principato di Serbia*, а други наставак је уследио у наредном броју од 30. јула.

У броју 8, пак, од 19. јануара 1844. где се појавио један чланак потписан Л. Ф. о главним ношњама Далмације и Црне Горе, *I principali costumi della Dalmazia e Montenegro*, који описује 24 акварела тршћанског сликара Винченца/Вицка Поареа (Vincenzo Poiret, 1813-1868) који је део свог живота провео у Задру. Наводи се у чланку да је аквареле поручио гроф Симонић (Simonich)⁶⁷¹. О томе како је Поаре преко браће Батара ступио у контакт са Франческом Караром и о самим акварелима пише Цвито Фисковић:

Tokom 1844. godine Battare su slali iz Zadra Carrari Poiretove crteže narodnih nošnja, za koje je on tražio po četiri austrijska fiorina. On je te godine naslikao ciklus tih nošnji i uputio ih ruskom generalu Šibenčaninu Ivanu Stjepanu Simoviću, koji je posjetio 1843. g. Dalmaciju, pratio događaje u domovini i bio pretplatnik „Zore Dalmatinske”. Simović je naručio kod Poireta dvadeset i četiri akvarela, po kojima je L. F. pohvalno pisao prvih dana 1844. g. u „Gazzetti di Zara“. Istaknuto je, da je vjerno, sve do pojedinosti, naslikano prema prirodi, da im je kolorit lijep i da su fizionomije likova izrazite. Ta narudžba je potakla Zadranina E. Luxarda, konzula sardinskog kralja Karla Roberta, da naruči kod Poireta također dvadeset i tri akvarela muške i ženske dalmatinske narodne nošnje, zagore, primorja i otoka. Album tih akvarela sačuvao se u biblioteci u Torinu i

⁶⁷¹ Можда генерал (Иван Стјепан) Симовић.

trebalo bi ga jednom objelodaniti. Šibenski odvjetnik Antun Fontana, koji je imao dodira s ondašnjim umjetnicima, i koji je dao sagraditi oktogonalnu kapelu u Zablaću kraj Šibenika po nacrtu šibenskog arhitekta Pavla Bionija i u nju dao postaviti sliku Franja Salghettija, obavijestio je u ožujku 1845. god. točno Carraru, da je Poiret naslikao sve dalmatinske narodne nošnje. Kad je za Carraru naslikao pašku nošnju, Battara su mu je poslali, upozoravajući ga da nije naslikana do utančine, jer je teško svladati Poiretovu svojeglavost, iako je to jedna od njegovih boljih sličica, budući da ga je pri tome upućivao neki Pažanin. Poiretove slike narodnih nošnja, čini se da nisu bile uvijek vjerne, jer se i pored uputa, kojih se pridržavao i u njima i u crkvenim kompozicijama, želio ipak izraziti samostalno.

Svi ti crteži i akvareli Poireta i ostalih slikara za Carrarinu knjigu bili su popraćeni primjedbama autora i izdavača, koji su tražili da nošnja bude vjerno prikazana, a zatim su ih popravljali litografi. Slikar Roberto Focosi ih je preradio i dao im umjetnički izgled i živost.⁶⁷²

У броју 45 од 14. априла 1844, „L’Osservatore Triestino” доноси следећу вест из иностранства (*Ausland*), под насловом *Letteratura Dalmatina*, где се говори о томе да и Далмација, као и Дубровник мисле на своју древну славу и доказ томе је појава часописа „Зора Далматинска“ (који је почео излазити управо 1844. у Задру). Препоручује се у том смислу Томазео, до тада познат као италијански писац, а у западној Европи пре свега по својим тосканским, корзиканским, илирским и грчким песмама које је сакупио и превео, јер би био од велике користи за Јужне Словене и могао би својом ерудицијом и талентом да пружи доста свом народу:

È molto confortante a sapersi, che anche la Dalmazia si desta, e che specialmente Ragusa mostra di pensare all’antica sua fama. Una prova di ciò si è la comparsa della *Zora Dalmatinska*, ed il benevolo e patriottico incoraggiamento con cui venne dovunque salutata. Il Tommaseo, finora conosciuto come scrittore italiano, e nell’Europa occidentale specialmente per i *Canti popolari toscani, corsi, illirici, greci* da lui raccolti ed illustrati, tradusse in slavo meridionale alcuni brani de’ suoi scritti. Quest’uomo sarebbe un gran guadagno per gli slavi meridionali s’e’ volesse dedicare la sua erudizione ed il suo talento al proprio popolo.

⁶⁷² Cvito Fisković, Slikar Vicko Poiret, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 11, 01.05.1960, 168-169.

У апендиксу те године појавио се још један чланак у девет наставака који описује излет у Задар, Шибеник и на Крку, *Gita a Zara, Sebenico ed alla Kerka*⁶⁷³. У једном од наставака аутор, који се није потписао, а који је могао бити управо Валуси, с обзиром на садржај текста, истиче да се врсни духови формирају у оним областима у којима су италијанска раса и најбољи део словенске расе непрестано у додиру:

Madre feconda d'ottimi ingegni è, e dev'essere, quella lunga lista di terra fra mare e monte, su cui la razza italiana ed il più gentile ramo della razza slava sono a continuo contatto fra di loro. Le varietà naturali del suolo, e la necessità di conoscere due lingue fra le più belle d'Europa, il che, per le idee molte che nascono dal confronto delle medesime, è parte grandissima d'educazione popolare e da non apprendersi fra le inamabili pareti della scuola, valgono, più che molte biblioteche e licei, ad istruire i Dalmati. Resta che uno spirito comune, come scintilla elettrica tutta la lunga costa invada e compenetri e la scuola avviandola a quella vita novella, cui il misterioso avvenire prepara ai popoli che stanno sulla porta dell'Oriente, destinato dalla Provvidenza a riabbracciarsi coll'Occidente, perché da quegli abbrucciamenti abbia principio un'altra era dell'umanità.⁶⁷⁴

У апендиксу бр. 33 од 16. марта 1845. Валуси је објавио једну причу, *Il Ratto*, из истарског историјског романа, до тада необјављеног, и чији је аутор наведен само иницијалима, А. П. Роман је насловљен *La Jele* и говори о Морлацима и о девојци по имену Јеле, „истарског стаса“, а што улази у оквир тзв. морлачке књижевности, па се име јунакиње у ствари појављује доста учестало у разним причама и облицима као: Jela, Jele, Yella, Jella, и сл.⁶⁷⁵, као што је могуће видети у горе наведеним стиховима и причама представника тршћанског културног круга.

У рубрици „Varietà”, међутим, појавио се један чланак политичара и писца Стјепана / Стипана / Стефана Ивичевића / Ивићевића (Stefano Ivicovich, 1801-

⁶⁷³ I, II - n. 81, dom., 07.07.1844; III - n. 82, merc. 10.07.1844; IV - n. 83, ven. 12.07.1844; V - n. 84, dom. 14.07.1844; VI - n. 86, ven., 19.07.1844; VII - n. 88, merc., 24.07.1844; VIII - n. 89, ven., 26.07.1844; VIII - n. 90, dom., 28.07.1844; IX - n. 94, merc., 07.08.1844.

⁶⁷⁴ *L'Osservatore Triestino*, n. 88, merc. 24.07.1844.

⁶⁷⁵ В.: Mate Zorić, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*, 104, бел. 61.

1871), *L'Aurora Dalmatica*⁶⁷⁶ који тршћанским читаоцима представља „Зору Далматинску“. У истом броју и у истој рубрици се појавио и чланак аутора који је такође потписан иницијалима А. Д. П., о привреди винарства у Истри, *Economia per distillare l'aquavite dalle vinacce nell'Istria*. 11. јануара 1846. у службеном листу, „Foglio Ufficiale“, листа „L'Osservatore Triestino“ објављен је пак проглас Александра Карађорђевића од 14. маја 1844, а исти тај проглас је изашао и у броју од 14. јануара, те 16. јануара.

У бр. 52 од петка, 1. маја 1846. појавио се чланак, у ствари нека врста приказа, дела Хајнриха Штиглица, *Istria und Dalmatien*⁶⁷⁷ из 1845. Аутор приказа је највероватније Пачифико Валуси који, између осталог, помиње да је у листу „La Favilla“ објавио један дуги извод из једног другог Штиглицовог дела, *Ein Besuch auf Montenegro*.

У чланку, пак, апендикса листа „L'Osservatore Triestino“, насловљеном *Letteratura patria*⁶⁷⁸, аутор, опет сасвим могуће Валуси, доноси и стихове, тј. како каже, „увек елегантне“ списе Истријана Микелеа Факинетија, из тршћанског културног круга.

Апендикс од 24. јануара 1847 (бр. 1) донео је чланак из „иностраништва“, о бугарској књижевности, *Varietà: Cenni sulla letteratura bulgara*, потписан иницијалом М., у коме се помињу Вук Стефановић Караџић и Јернеј Копитар, док је у бр. 16 од 5. фебруара 1847. изашао, такође у апендиксу, чланак који је потписао Валуси, и који је насловљен *Tradizioni slave*. На овом месту је објављена, већ поменута песма коју је сакупио Федерико Сејсмит Дода, *Il capro eterno. Leggenda popolare della Morlacchia*.

У овом истом смеру се појавио и оглас за Томазеово дело, *Intorno a cose dalmatiche e triestine* од 1847, а који је начинио сам Томазео⁶⁷⁹, и један чланак о истој теми, који потписао извесни „Х“⁶⁸⁰. У ствари Томазеов чланак од 21. априла је иницијатива коју је подузео управо Томазео у сарадњи са Валусијем: највероватније у марту те исте године је Томазео дошао на идеју да штампа своју

⁶⁷⁶ Stefano Ivicevich), *L'Aurora Dalmatica*, *L'Osservatore Triestino*, n. 39, dom., 30.03.1845.

⁶⁷⁷ В.: Олга Елермајер-Животић, *Из немачко-југословенских књижевних веза: Хајнрих Штиглиц (1801-1849)*, 217-228.

⁶⁷⁸ *L'Osservatore Triestino*, n. 58, ven. 15.05.1846.

⁶⁷⁹ *L'Osservatore Triestino*, n. 48, merc. 21.04.1847.

⁶⁸⁰ *L'Osservatore Triestino*, n. 63, merc. 26.05.1847.

књигу *Intorno a cose dalmatiche e triestine* чија је добит требало да иде његовој вољеној Далмацији, а пре свега његовом родном Шибенику, и изгледа да га је предложио издавачу Лојду (Lloyd), господину Игнацу Папшу (Ignaz / Ignazio Papsch, 1800-1862) код кога је већ објавио друге књиге⁶⁸¹.

Из једног дугог Валусијевог писма Томазеу од 22. марта 1847. закључује се да је Валуси посредовао у пројекту за Шибенчане између Томазеа и његовог издавача. Валуси саопштава Томазеу шта је о свему мислио Папш, и пита Томазеа да ли можда треба апеловати на Тршћане да уплате за књигу и на тај начин допринесу Далмацији. Јер, како каже Валуси, у Трсту су сакупљали паре и за Ирце, према томе нико не би одбио Томазеа и Лојд и тиме би допринео Шибенику и могла би да се сакупи довољна сума. Валуси наводи разне примере кад су Тршћани сакупљали новац у корист неке ствари, те помиње и Паридеа Цајотија (Paride Zajotti, 1793-1843), књижевног критичара, саветника у суду у Венецији и Милану, аутора дела *Del Romanzo in generale ed anche dei Promessi sposi, discorsi due*⁶⁸².

C. N.

Trieste 22 marzo 47

Il sig. Papsch ricevette la vostra lettera; ed egli entrò subito nell'idea della cosa. Ne parlò a me e mi disse vi scrivessi per intanto, onde farvene avvisato: che par, pensato sul miglior modo di raggiungere lo scopo prefisso, ve ne scriverebbe egli medesimo. Disse, che la cosa si farebbe ad ogni modo, ma forse gli pare che altra via si giungerebbe più presto a ricavare la somma che spera ricavare a favore de' Sebeniciani e forse maggiore, con risparmio di spesa e di tempo. Invece che protrarre la pubblicazione per mesi e farne la vendetta alla spicciolata con disturbo maggiore o con spesa che diminuirebbe il profitto e mettendo a contribuzione i Dalmati, che possono serbare la loro carità a' compatriotti senza questo mezzo, non sarebbe forse più opportuno fare appello per una volta tanto ai Triestini ai quali non costerebbe tanto il cavarsi di saccoccia un tallero, quanto ai Dalmati una lira?

⁶⁸¹ Nicolò Tommaseo, *Di Sebastiano Melan: discorso*, Trieste: I. Papsch & C. Tip. del Lloyd Austr., 1847.

⁶⁸² О Цајотију је писао и Антонио Гацолети: Antonio Gazzoletti, *Memorie della vita e degli studi di Paride Zajotti*, у: Paride Zajotti, *Della letteratura giovanile*, Trieste: I. Papsch e C. tipografi del Lloyd Austriaco, 1844. В.: Roberta Turchi, a cura di, *Giuseppe Acerbi. Paride Zajotti. Carteggio*, Milano: SugarCo Edizioni, 1976.

Un vostro manifesto fatto ad hoc, il nome vostro congiunto colle relazioni del Lloyd, l'iniziativa insomma d'uno scrittore che dà gratuita l'opera sua e d'uno stabilimento che dona la stampa, non otterrebbero presto l'effetto desiderato? Qui in Trieste dove si fecero collette anche per gl'Irlandesi, chi negherà l'obolo suo in nome di Tommaseo e del Lloyd per una città della Dalmazia colla quale abbiamo prossime relazioni? Ma qui però si può più presto ottenere una somma sufficiente in una volta, che non fosse la stessa spartendola in venti, come sarebbe il caso della Dalmazia. E così un terzo forse del volume riuscirebbe allo stesso effetto.

Non mancherebbero le sottoscrizioni di certo se voi prendeste le parole con quel calore che v'è proprio, e se la cosa si facesse senza indugi in buon momento ed a botta calda. Io sono persuaso, che la cosa sia appunto così, per l'esperienza che ho di questa città, ove in occasione p.e. di Zajotti, degli asili infantili, delle famiglie di alcuni marinai naufragati, del museo di Storia naturale ecc si raccolsero somme che in nessun altro luogo forse si spererebbero le uguali. Se consentite in queste idee fatene un cenno; che intanto il sig. Papsch ci pensa anch'egli. Addio. Amate il vostro

P. Valussi[.]⁶⁸³

15. априла 1847. Валуси пише „господину Банкетију“ (“signor Banchetti”) и највероватније се ради о Антонију Банкетију (Antonio Banchetti)⁶⁸⁴, Томазевом зету, мужу Томазеве сестре Маријане (Marianna), коме се обраћа у име Томазеа у вези са „шибенском ствари“, тј. са цензуром на Томазев спис; обавештава га да ће Лојд штампати Томазеву књигу (као што је штампао и „L'Osservatore Triestino“ чији је Валуси био уредник) у корист јадних Шибенчана и тиме би се могло утицати код власти:

Ora un nuovo incomodo; ma non Le sarà discaro, trattandosi di Sebenico sua patria.

⁶⁸³ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm., 142, 7, lett. n. 24 bis.

⁶⁸⁴ Antonio (Toni) Banchetti, пореклом из Тијесног (Банкетијеви су стигли у Тијесно 1638. године) (в.: Mate Zorić, Osamdeset pisama iz prepiske Tommaseo-Carrara, *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, knj. VII, ur. Mate Zorić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 2000, 342, бел. 102). Антонио Банкети је био шибенски трговац, наследник трговачке фирме Томазовог оца. И он је, као многи, посредовао између Томазеа и других летерата, и био је обавештен о многим стварима, као у случају Поповића (Mate Zorić, La prefazione tommaseiana ai „Canti del popolo dalmata“, у: Mate Zorić, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*, 302, бел. 23), и обавестио је зета о дугом разговору који је имао са Његошем (Mate Zorić, Le prose „D'un vecchio calogero“ di Niccolò Tommaseo, у: Mate Zorić, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*, 328).

Ella saprà che il Lloyd, mio padrone, stampa gratuitamente e cura le sottoscrizioni dell'opera del nostro Tommaseo per i poveri Sebeniciani. Si credette, per ottima intenzione, mentre procede la stampa, d'inserire nel foglio dell'Osservatore Triestino l'occlusa lettera. La censura non la permise perché temeva di urtare qualche autorità governativa della Dalmazia, stanteché mancava la firma di qualcuna di esse.

Ora noi La preghiamo d'interporsi presso codeste autorità. Sia presso il Podestà, come presso l'Autorità governativa per metterci il so visto, ed il bollo proprio di occlusa relazione. [...]⁶⁸⁵

Два дана касније је Валуси обавестио Томазеа о томе како се одвијају ствари, да је Папш рекао да чим се буде сакупило 100 фјорина, одмах ће послати примерке, а саветује му и да поразговара са Карлом Лудвигом фон Бруком (Karl Ludwig von Bruck, 1798-1860)⁶⁸⁶, који је био оснивач осигуравајућег друштва Lloyd Austriaco и који је могао да утиче на целу ствар:

Carissimo Nostro
aprile 1847

Trieste 17

al cancello del Lloyd troverete delle circolari. Buon augurio. Uno in questo punto, ricevuta appena la circolare, mandò 10 fiorini. Il sig. Papsch mi disse, che ~~raggiunti~~ granati i primi 100 fiorini li spediranno subito. Ora mi aggiunge, che il Sig. De Bruck trovasi domattina a Venezia; per cui, se avete cosa da dire o da spedire, potete parlare con lui al cancello del Lloyd. Io poi vi dico, che non fareste male a dirgli personalmente una parola, perché, a modo suo, ma è uomo franco e che capisce le cose. Vedo che l'intervento del Lloyd giovemi, poiché le principali cose di commercio di Trieste non si faranno stare per una cedola più o meno grande. Addio addio

vostro Valussi

P.s. L'ultimo articolo sull'[...] si stampa.⁶⁸⁷

Наредне седмице је Валуси написао једно подуже писмо Томазеу у коме га је обавестио да, осим што је његов чланак требало да изађе тек у уторак,

⁶⁸⁵ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 7, lett. n. 26.

⁶⁸⁶ В.: Ronald E. Coons, *I primi anni del Lloyd Austriaco. Politica di governo a Vienna ed iniziative imprenditoriali a Trieste (1836-1848)*, Udine: Del Bianco Editore, 1982.

⁶⁸⁷ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 7, lettera n. 27.

претплате на књигу ишле су добро, да је берза намеравала да дâ 50 фјорина, а било је и стотињак претплата међу тршћанским Јеврејима. Господин Папш је био веома заинтересован, заузео се око свега и није га бринуло да Томазеов спис буде и већи, а надао се да неће бити довољно примерака за све. Господин Папш, преноси Валуси, саветовао Томазеу да се обрати једним писамцетом Ротшилду⁶⁸⁸, па заједно са писмом из Лојда могли су тако да се добију око 100 фјорина. Валуси није био сигуран да ли ће Томазео писати богатом банкарку, но рекао му је да је и Ротшилд Јеврејин и да је сигурно био утицајан, с обзиром да је Ротшилд имао већину деоница Лојда. Валуси у писму хвали ту господу и сматра да ће Томазео наћи погодне речи да напише Ротшилду који је „краљ краљева“:

Carissimo nostro
aprile 1847

Trieste 21

in questo punto ricevo la vostra e vi ringrazio. Ho appena letto e vi risponderò domani, dopo rivisto il mio articolo in cui ci sarà forse corsa qualche altra inesattezza o cosa mal chiara per l'affrettato scrivere o per qualche ambage [...] – L'articolo vostro non avrete prima di martedì. Le cose della sottoscrizione camminano bene. La Borsa darà 50 fiorini, altrettanti in [...] Matteo Coen. I tre giovani Israeliti Norsa, Macchioro e Morpurgo n'avranno fatto, certo un centinaio di sottoscrizioni fra gl'Israeliti. Il Sig. Papsch è animatissimo nella cosa e non l'ho veduto mai così contento e benevolo anche a me. Pare, che se anche lo scritto giunga a 10 fogli non ci badi; e spera che non bastino nemmeno le copie a contentare tutti. Ma in tal caso ci sarà un imbroglio per dare a tutti il ricordo promesso. Il Sig. Papsch infervorato com'è mi disse vi scrivessi scriveste una letterina al Rothschild, che unita con una del Lloyd farebbe buon effetto e frutterebbe probabilmente delle centinaia di fiorini. Io non so, come voi la pensate sulla cosa, e se volete scrivere ad un ricco banchiere. Però, essendo un israelita anch'egli e potendo trarre occasione delle molte e spontanee limosine degl'Israeliti di qui, potreste dirigere due parole anche a questo principale azionista del Lloyd. Poi, mi dorrebbe assai che non compiaceste questi signori, dei quali io non ebbi mai come in questa occasione a lodarmi. Voi sapete bene trovare le parole convenienti anche per iscrivere a Rothschild, il re dei re. Il Lloyd, la

⁶⁸⁸ Барон Саломоне фон Ротшилд (Salomone von Rothschild). Кућа Ротшилд је дала капитал, 1837. године, без кога компанија Lloyd Adriatico не би могла да започне своју делатност. Ротшилд је био главни акционар Лојда и често је помагао компанију. В.: Egon Corti, *The Rise of the House of Rothschild*, New York: Grosset & Dunlap, 1934; Bertrand Gille, *Histoire de la maison Rothschild, vol. I, Des origines à 1848*, Genève: Droz 1965.

Dalmazia le miniere di carbon fossile della Kerka, di Dernis nelle quali è azionista, la carità degli ebrei di qui..... Fate voi. – Nel Friuli ho scritto a parecchi. [...]

P.s. Il Sig. De Bruck ora tornato da Venezia trovò il vostro polizzino da visita; ed è molto dispiacente di non avervela potuta rendere, non sapendo ove trovarvi. Egli poi aggiunge, se non vi pare che torni meglio per risparmio di tempo, di spesa e di ogni cosa di mandare a dirittura da qui per Sebenico il grano comperato a Trieste a miglior patto. Di questa cosa, potete disporre voi medesimo, od avete a scriverne a Sebenico? A queste cose rispondete in lettere [...] interventa al Lloyd.⁶⁸⁹

У ствари, Томазев чланак је изашао тог истог дана, 21. априла 1847. у бр. 48 листа „L'Osservatore Triestino”. У том чланку у коме представља своје дело *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, Томазео је тражио да Трст и Тршћани помогну Шибеник и да се претплате на ту књигу која је требало да кошта два фјорина, управо као у горе наведеном Валусијевом писму:

Alla città che, abitata da genti di stirpe diversa, promette essere tra più nazioni anello prezioso di fiducia e d'intelligenza; alla città che soccorse alle miserie dell'Irlanda lontana, e colse parecchie opportunità di seguire gli esempi generosi d'altre città italiane, anzi talvolta di superarli o precorrerli; alla città ove soggiornano in fratellvole ospitalità uomini noti all'Italia, e a me cari; con fiducia mi volgo, chiedendo un alleviamento alle necessità che aggravano in questa calamitosa annata il povero popolo di Sebenico mia patria. E a doppia ragione son lieto d'annunziare, che la benemerita Società del Lloyd di Trieste, sentendo essere da me destinato a tal fine il frutto che darebbe la vendita d'alcuni miei umili scritti intorno a cose dalmatiche e triestine, proferse di sostenere a sue spese la stampa, facendosi mezzo non solo delle materiali comunicazioni fra Trieste e la costa dalmatica, ma di ben più preziose corrispondenze, le quali alle famiglie e alle società sono augurio d'utilità durevoli e d'onorati incrementi. Alo Slavo ed al Greco, all'Israelita e all'Armeno, all'Italiano e all'Oltremontano, io domando l'elemosina in nome de' miei compatrioti affamati: e, come d'ottenuta già, ringrazio e benedico.

Il volume, di fogli otto di stampa, costerà due fiorini: gli esemplari saranno distribuiti da persone scelte dalla Società stessa editrice, la quale, mano mano che verrà raccogliendo il danaro, lo spedità a Sebenico. L'autore del libro pagherà il suo esemplare come ogni altro qualsiasi sottoscrittore.

⁶⁸⁹ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 7, lett. n. 28.

У дну Томазеовог чланка типограф Лојда, господин Папш је додао речи које потврђују донације, наводећи пример једног богатог трговца који је спонтано даровао Шибенчанима: „che spontaneo e commosso alle parole di tanto intercessore consacrava parte del suo pane quotidiano a' bisognosi di Sebenico.“

Следећег дана Валуси је писао Томазеу обавештавајући га да ће за сада новац стићи у Шибеник: „A Sebenico andranno per ora i danari [...]“⁶⁹⁰.

Два дана касније, Валуси је пун ентузијазма писао Томазеу да ствари све боље теку, да је поморска компанија Лојд намеравала да дâ 50 фјорина, осим тога што су и сами запослени хтели да се претплате, а и многи су трговци дали 10, 20 фјорина, те су стизале и друге претплате:

Carissimo Nostro

Trieste 24 aprile

1847

Il sig. Papsch crede che vi scriva anch'egli. La cosa procede sempre meglio. La società di navigazione a vapore del Lloyd, oltre alle sottoscrizioni de' suoi impiegati, dà per suo conto 50 fiorini, e così la Borsa; parecchi altri negozianti diedero 10, o 20 fiorini, ed altri mandano sottoscrizioni. I negozianti di qui dicevo, che Sebenico si provvede a Trieste; e che quindi io [...] orzo e farina gratis di volo coi vapori del Lloyd tutto ciò sarebbe guadagnato. Addio. Addio.

Vostro Valussi⁶⁹¹

Следећег месеца Валуси је имао лепе вести да обавести Томазеа у вези са шибенском „ствари“ и рекао му да је намеравао да дође у Венецију у уторак, да ће се његов чланак објавити, да је следећег дана требало да за Шибеник крену 1500 фјорина и 100 примерака књиге, а у току седмице и други примерци:

Carissimo Nostro

Trieste 12 maggio 1847.

⁶⁹⁰ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 7, lett. N. 29.

⁶⁹¹ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 7, lett. N. 30.

A Venezia verremo probabilmente martedì. Non dubitate dell'articolo. Esso ebbe già l'approvazione [...]. Domani parono per Sebenico 1500 fiorini ed anche i 100 esemplari. Entro la settimana credo si dispensi anche gli altri. Il Sig. Papsch crede di potere, specialmente da quelli che hanno più d'un esemplare avere indietro [...] ad altri. [...]

Al caso che occorresse, dite che cosa avete a disposizione de' so scrittori e c'intenderemo poi. Il podestà di Sebenico scrisse, un po' riserbato forse, ma pare però che abbia accontentato.

[...]

vostro Valussi[.]⁶⁹²

Могуће је дакле закључити да је аутор чланка од 26. маја 1847, који се појавио у бр. 64 листа „L'Osservatore Triestino”, и који је потписан са „X“, у ствари сам Валуси, јер он потврђује у чланку да зна да је већ 2000 фјорина отишло изгладнелима у Шибеник, домовину аутора књиге о којој је реч, и акционарско друштво Лојда у ту сврху није наплатило штампу: „[...] già più di duemila fiorini andarono a sollevare i poveri affamati di Sebenico, patria dell'Autore, e la benemerita Società del Lloyd Austriaco sacrificò allo scopo santissimo tutte le spese di stampa, di riscossione, d'invio, onde ormai i beneficiati godono d'ottenuta carità.” Валуси, дакле, подвлачи чињеницу да није случајно да ова Томазеова књига, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, носи посвету „Једног Словена“ – „граду Трсту“: “Alla città di Trieste – Questa tessera ospitale – Uno slavo.”

И даље у листу “L'Osservatore Triestino”, за време Валусијевог уредништва, наставља се са објављивањем „словенских ствари“: тако се у апендиксу појавио већ наведени текст Микелеа Факинетија, *Da un frammento di memorie istriane*, о коме Валуси говори у свом чланку, такође у апендиксу, који је о истарској књижевности, *Letteratura istriana*⁶⁹³. Овде Валуси додаје да сматра да је било потребно објавити и писмо Силвија Пелика који говори о Факинетијевом спеву *Fra' Felice*: „[...] per onorare l'Istria, ove il nostro foglio circola, e su cui si leggono qualche volta anche articoli dell'Istriano scrittore Michele Facchinetti, abbiamo desiderato ed ottenuto da lui copia d'una lettera di Silvio Pellico, nella quale il celebre uomo in poche parole giudica il poemetto del nostro, intitolato: ‘Frate Felice’.” Овај

⁶⁹² Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 4, lett. N. 1.

⁶⁹³ *L'Osservatore Triestino*, domenica, 22.8.1847, n. 101.

спев је објављен у Венецији код Наратовића (Naratovich) 1847. године. Дал'Онгаро је саветовао Факинетију да га објави заједно са другим стиховима код неког издавача у Милану или Торину⁶⁹⁴. У писму од 16. јуна 1847. Дал'Онгаро је саопштио Факинетију да је напослетку прочитао његов спев и да му се свидео⁶⁹⁵.

Следи, после отприлике две седмице један чланак, опет у апендиксу, Сплићанина Франческа Караре о Далматинцима, *Carattere de' Dalmati*⁶⁹⁶, док се, и даље у апендиксу, појавио у бр. 125, за недељу 17. октобар 1847. један чланак, непотписан, али је највероватније Валусијев, насловљен *Poesia slava*. Валуси започиње чланак говорећи о Петру II Петровићу Његошу ("Pietro Petrovich Vladica del Montenegro"), подвлачећи не само његову способност као владоца већ и као књижевника: „brilla fra' primi scrittori di sua lingua e s'è posto fra gli antesignani della nazione.” Разлог ове Валусијеве презентације Његоша је објављивање, у Бечу, Његошевог дела *Горски вијенац*⁶⁹⁷, о коме каже да је истовремено књижевно и политичко дело: „opera letteraria e politica ad un tempo.” Његош је више пута у својим путовањима дошао у Италију и нарочито у Трст⁶⁹⁸, раскрсницу његових путовања. Имао је прилике да се сретне са Дал'Онгаром и са Томазеом, али и са Валусијем, као и са другим сарадницима листа „La Favilla“. У тршћанском листу је, како је већ наведено, сарађивао и Ђакомо Ђудина, чији је одломак превода Валуси и пренео.

У бр. 127 од петка 23. октобра 1847. Валуси, и даље, под истим насловом *Poesia slava*, доноси још један Ђудинин превод у стиховима, овај пут песме Петра Прерадовића, *Dalmata*, која је део збирке народних словенских песама: „che forma parte d'una raccolta di canti slavi del popolo e dell'arte da lui impresa”.

⁶⁹⁴ Valeriano Monti, a cura di, *Lettere di Michele Fachinetti*, Parenzo: Stab. Tip. G. Coana & Figli, 1934-XII 17, 18.

⁶⁹⁵ *Ivi*, 19.

⁶⁹⁶ *L'Osservatore Triestino*, venerdì, 3.9.1847, n. 106.

⁶⁹⁷ О бројним преводима Његошевог дела в.: Maria Rita Leto, La “fortuna” in Italia della poesia popolare serbocroata dal Tommaseo al Kasandrić, “Europa Orientalis”, 14/1, 1995, 217-287; Ivo Frangeš, Tommaseo e Kasandrićev deseterac u prijevodima naših narodnih pjesama na talijanski, Zagreb: Zbornik radova Filozofskog fakulteta, 1951, 629-650; Nikša Stipčević, Petra Kasandrića prevod 'Gorskog vijenca', u: *Petra Kasandrića prevod 'Gorskog vijenca' Petra II Petrovića Njegoša*, a cura di Nikša Stipčević, SANU, Posebna izdanja, knj. DCXLI, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 52, Beograd 1999, 1-28.

⁶⁹⁸ В.: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst. Italijanski pisci i putopisci o Vladici-pjesniku*; В. Bjazoleti, P. Denerini, F. Dal Ongaro, Podgorica: CID, 2000; Vesna Kilibarda, *Njegoš i Italija*, Podgorica, 2014.

У бр. 132 од среде, 3. новембра 1847, у апендиксу и опет под насловом *Poesia slava* Валуси је пренео још два превода „Јакова Ћудине Далматинца“: *Kolo secondo*, тј. Коло друго *Горског вијенца* и једну народну песму под називом *Il Re di Buda e la Regina* („Краљ Будима и краљица“).

У бр. 135 од 10. новембра 1847. појавио се чланак који је потписао Валуси о словенском језику и књижевности, *Lingua e letteratura slava*. Валуси започиње свој чланак тиме што помиње и цитира једно већ опште место а тј. да се управо у Трсту мешају три расе, романска/италијанска, немачка/германска и словенска/илирска; очито је да словенска раса у том периоду привлачи највише пажњу јер обухвата многе народе који верују у своју будућност: „E proprio in questa Trieste si mescolano tre razze, romanza, italiani, tedesca/germanica e slava – illirici. È conscio che la razza slava è quella che attualmente attira maggiore attenzione giacché tanti popoli comprende dotati di belle facoltà e credenti tutti nel loro avvenire.” Валуси, међутим, не разликује три велике словенске породице, наглашава само чињеницу да је источни део Европе, где Словени највише бораве, био дуго одвојен од Запада, па се стога не познају дела Словена. Због тога жели да се отворе универзитетске катедре захваљујући којима ће и Италијани моћи да се упознају са словенским језицима и књижевностима („che porteranno la conoscenza della lingua e della letteratura slava anche fra gl’Italiani”), као уосталом у Немачкој и у Француској, тј. Паризу (и вероватно је овде Валуси мислио на катедру коју је у Паризу држао Мицкјевич). Валуси дакле подвлачи да се већ у једној илирској песми чуо позив илирске виле италијанској, да обрати пажњу на њу: „Già in un canto illirico s’udì un’aspirazione della *Vila* slava alla *Vila* italiana, invitando la prima la sorella a badare un poco a lei.” Због тога Валуси предлаже управо Ћакома Ћудину да подучава „словенски“, па овде преноси превод четири песама, из четири различита „дијалекта“, крањског, српског, далматинског и хрватског: “da quattro differenti dialetti slavi, dal carniolico, dal serbo, dal dalmato e dal croato [...]” Превод са српског је из Вукове збирке *Српских народних пјесама*, бр. 307. Ову исту песму Ћудина је већ био објавио у листу „La Favilla“ под насловом *Un pensiero slavo*, као додатак чланку *Poesia dalmata*⁶⁹⁹. Дал’Онгаро такође помиње

⁶⁹⁹ 26.7.1846, а. I, n. XXX, 360.

ту поезију, у вези са братском љубављу код Словена, у свом чланку *Sulla poesia popolare dei popoli Slavi*⁷⁰⁰.

У бр. 138 од 17. новембра 1847. Валуси је пренео још један превод Ћудине, овог пута са „боемског“, под насловом: *L'Orfano. Canto popolare* („Сироче. Народна песма“). Валуси је затим предложио тршћанским читаоцима друге чланке и преводе Ћудине, као на пример о вампиру у вези са обичајима код Словена, *Costumi slavi. Il Vampiro*⁷⁰¹. Верује се да је вампир онај који кад умре, преко њега прелети кокошка, или га прескоче пас или мачка. Вампири затим имају гвоздене зубе, излазе сваке ноћи из гроба, од Богојављења до Вазнесења. Ако вампири, кад умру, оставе младе своје жене, онда их посећују, а њихова деца немају кости и такође се претварају у вампире. Разне су дакле приче о вампирима, као кад је страх од глади јер вампири посећују амбаре и једу жито. Неки пут дође и више вампира заједно. Прича се и о два младића вампира који су се заљубили у девојке, а једној је девојци мајка саветовала да провери да ли имају гвоздене зубе јер су у том случају вампири. Један од тих младића је појео једну девојку, а друга се спасила јер је мајка успела да је одбрани до зоре кад је петао запевао и кад су вампири нестали:

Gli Slavi ne raccontano di belle di questi vampiri. Si crede vampiro colui sopra il quale, giacentesi morto a casa, sorvoli una gallina, o salti un cane o un gatto. Dietro questa credenza custodiscono ben bene il cadavere.

I vampiri hanno denti di ferro, e a questa qualità, venendo tra vivi, sono riconosciuti. Escono ogni sera dal sepolcro, dall'Epifania fino all'Ascensione, e si recano ove lor torna meglio. Se i vampiri, morendo, lasciano giovanile lor donne, vanno a visitarle, e que' fanciulli che nascono, non han ossa e, morti, si mutano ancor essi in vampiri. Se in una villa incomincia qualche mortalità, si dice che i vampiri la travagliano; e se in questo viene taluno sulle loro sepolture con in mano un palo di spino bianco, e ne li percuote per la testa, allora e' danno in urli disperati, simili a quelli di un bue, e cosi vengono estinti.

Strane invero sono le novelle che se ne contano.

Quando si teme un anno di carestia, i vampiri visitano i granai, frugano ne' sacchi, e ne mangiano i grani. Alle volte due a due, tre o quattro insieme veggonsi gironzare, e lo conferma questa novelletta, che si racconta tra loro.

⁷⁰⁰ *La Favilla*, 12.4.1840, a. V, n. 15, 115.

⁷⁰¹ Mercoledì, 24.11.1847, n. 141.

Venivano due bei giovanetti ogni sera nella compagnia delle filatrici, in una casa deserta, dove la gioventù della villa si radunava. Ciascuno di essi s'invaghì d'una fanciulla, e le fanciulle di loro. Una palesò alla madre l'amor suo, e la madre intimorita: conosci tu, le chiedeva, d'onde e' sia codesto giovinetto? — E la fanciulla rispose di no. Allora la madre insegnò a lei, che nella prossima sera si stesse bene attenta se l'innamorato avesse i denti di ferro, e se ne avvedrebbe, facendolo ridere. A sera andò la fanciulla nella compagnia con una piccola sorella. Ad ottenere l'intento, si tolse il lino dalla rocca e, accesolo, lo gittò nel seno della sua compagna. In questo i due innamorati si danno a ridere e mostrano i denti di ferro. Oh allora s'avvide la fanciulla esser l'amante suo un vampiro. Per iscapparne, disse di aver bisogno di recarsi a casa, non avendo più lino. Prima di lasciarla, volle il giovinetto gli dèsse in arra del ritorno la pelliccia.

Con la sua sorellina corse prestamente a casa la fanciulla e, tutto raccontato alla madre, si cacciò tra le coltri per paura. — A mezzanotte cominciarono a urlare i giovanetti. Quegli che avevasi a fianchi la sua fanciulla, la sbranò e mangiossela. L'altro, non veggendosi comparire la sua, corre alla di lei casa, picchia alla porta furiosamente. La madre domandò chi fosse; e il vampiro: sè essere venuto per la sua ragazza, a prenderlasi, perchè il tempo degli svati (paraninfi) è giunto.

Risponde la madre :

— Non t'aprirò fino a tanto ch'io non mi comperi la sementa del lino.

Ed egli: — Aprimi.

— Non posso, fino che non mi comperi una terricciuola.

— Aprimi, ti dico,....

— Non posso fino a che non ne ari il terreno.

— Aprimi....

— Aspetta che mi spunti il lino, e lo mieta.

— Aprimi, che n'atterro le porte...

— Aspetta ancor un pochetto insino ch'io m'acconci il lino. —

A queste parole cantò il gallo, e a quel canto il vampiro sparve come un baleno, e si ascose nella sua sepoltura.

Al domani ritrovarono in quella casa delle filatrici solo le ossa della divorata fanciulla.

Questa novellina si racconta tra il popolo slavo, ma non c'è alcuno che sappia nominar la villa ove il fatto successe.⁷⁰²

⁷⁰² Објављено и у Ћудининој збирци словенских народних песама, са извесним изменама: *Canti popolari slavi*, 232-234.

Валуси је пренео и Ћудинин превод стихова из *Горског вијенца, Dalla slava tragedia del mons. Vladica di Montenero*⁷⁰³, затим словенске загонетке, *Indovinelli slavi*, већ наведену песму *Un pensiero slavo*⁷⁰⁴, поново из *Горског вијенца, Dalla tragedia slava del Vladica di Montenero* те још једну песму, *Armonia popolare slava* („Словенски народни склад“)⁷⁰⁵.

У уводнику који доноси вести из аустријског царства Валуси преноси да Вуку Стефановићу Карацићу треба одати признање као ономе који је заслужан за културу Срба и Бугара, поданика аустријског жезла:

Delle opere di Vuk Stefanovic Karadzic scritte in lingua serviana e di fargli trasmettere un prezioso anello in brillanti colla cifra del suo augusto nome per dare un contrassegno del suo Sovrano riconoscimento ai meriti di questo scrittore sia riguardo alla letteratura che alla coltura universale delle popolazioni serviane e bulgare suddite allo scettro austriaco.⁷⁰⁶

У бр. 36 од 24. марта 1848. Валуси је донео један чланак (од 21. марта) Микелеа Факинетија, насловљен *L'Istria*. Значајан је за Валусија фрагмент у коме се каже да су Трст и Италија једна иста, италијанска домовина која пружа руке према једној већој домовини: „Trieste e l'Istria sono una sola patria: patria italiana, che dall'Adriatico stende le sue braccia ad una patria più vasta.” И с обзиром да се у том периоду приближавало време избора за Истру која је требало да има представнике у Бечу, чести су били чланци из Истре и о Истри, као као на пример Мадоницин, *Istriani!*⁷⁰⁷

Валуси је остао да уређује лист „L'Osservatore Triestino” све до априла 1848.

У ствари већ крајем 1847. политичар и новинар Лоренцо Валерио, који је у то време уређивао часопис “Museo di famiglia” и за кога је Валуси већ био претходно написао неколике чланке, понудио му је да иде у Торино да уређује једне његове политичке новине и Валуси је скоро хтео да прихвати: “Ero sul punto di accettare”. Но с обзиром да је та година била одлучујућа у револуционарном

⁷⁰³ Mercoledì, 1.12.1847, n. 144.

⁷⁰⁴ Domenica, 12.12.1847, n. 149.

⁷⁰⁵ Venerdì, 24.12.1847, n. 154.

⁷⁰⁶ L'Osservatore Triestino, mercoledì, 02.02.1848, n. 14.

⁷⁰⁷ Martedì, 18.06.1848.

смислу, сматрао је да је најбоље да остане тамо где је рођен: “ma siccome gli avvenimenti incalzavano e si poteva aspettarsi qualcosa di nuovo anche nei nostri paesi, così pensai che si dovesse aspettare di lavorare dove si era nati.”⁷⁰⁸

8.2. Млетачко двогодиште (1848/1849).

Итало-илирско приморје као компромис

Италијански патриотски покрет је био, са свим својим аспектима, део општих револуционарних кретања. У рату за националну независност која је доминирала читавим двогодиштем 1848-1849. активно су учествовали Томазео, Валуси, Дал’Онгарио и многи други културни радници из тршћанског круга. Њихове либералне и демократске идеје нису биле много другачије од идеја других европских револуционара. У ствари је италијанско питање представљало за европски мир већу претњу од било ког другог питања: „[...] ’la questione italiana’ rappresentava per la pace europea una minaccia più grave di qualsiasi altra questione.”⁷⁰⁹ У односима ван дипломатије само је Манин закључио савез са Кошутом⁷¹⁰. У фази која је претходила револуционарном покрету, 18. јануара 1848. је Никола Томазео био ухапшен и одведен у затвор, где је нашао савезника Данијела Манина⁷¹¹, који је био у затвору због свог говора који је одржао у културно-научној институцији *Ateneo Veneto* 30. децембра 1847. против аустријске цензуре.

Још од почетка народног покрета Томазео није био задовољан како су ствари ишле, био је скептичан и револуционарни духови га нису узбуђивали⁷¹². Томазеова тенденција ка патњи је била интенционална да би припремио друге на

⁷⁰⁸ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d’un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 68.

⁷⁰⁹ Stuart J. Woolf, *Il Risorgimento italiano. II. Dalla Restaurazione all’Unità*, Torino: Einaudi, 1981, 543.

⁷¹⁰ *Ibidem*.

⁷¹¹ Raffaele Ciampini, *Vita di Niccolò Tommaseo*, 383-385.

⁷¹² Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 113.

такве услове⁷¹³. 17. марта у Венецији је маса људи протествовала и постигли су да дође до ослобођења Данијела Манина и Томазеа. Венеција се тада дигла против аустријске моћи и око личности Данијела Манина, као осовине и референцијалне тачке покрета; Манин је прогласио Републику Св. Марка и 18. марта је у Милану дошло до буне кад је у току чувених „Пет дана“ протерана аустријска војска из града. 23. марта, с обзиром да је била оформљена провизорна влада под Маниновим председништвом, на тргу Св. Марка у Венецији је уздигнут амблем Млетачке Републике⁷¹⁴. А Република Св. Марка се односила не само на Венецију и на Венето, већ и на Далмацију и Истру: “La Repubblica di S. Marco significava infatti non solo Venezia e il Veneto, ma anche la Dalmazia e l’Istria.”⁷¹⁵

У пролеће 1848. Томазео, који је тада био именован министром васпитања и вере у привременој влади, био је потпуно обузет словенским питањем. Тако је исто био и Пачифико Валуси који је у Трсту, кад је стигао пароброд из Венеције, сазнао за вест о хапшењу Манина и Томазеа: “Il vapore di ritorno da Venezia ci portò la notizia dell’arresto di Manin e Tommaseo.”⁷¹⁶ Валуси је био у опасности и плашио се да неки од његових докумената не падну у руке полиције јер је у то време одржавао кореспонденцију са Томазеом. На исти начин, путем једне депутације коју су послали из Венеције, стигла му је вест о ослобађању Манина и Томазеа⁷¹⁷.

За Венецију, која је представљала главни фронт устанка на северо-истоку, кренули су тада тршћански патриоти, као уосталом и добровољци из свих регија Италије. Између 20. и 22. марта, од понедељка до среде, одржавани су, међу тршћанским патриотима (Ђулио Солитро, Федерико Сејсмит-Дода, Пачифико Валуси, Леоне Фортис, Ђовани Орландини, Франческо Саверио Да Камино и многи други), разговори који су настојали да претворе мисао у дело за заједничку ствар италијанске револуције⁷¹⁸.

⁷¹³ *Ibidem*.

⁷¹⁴ Alfonso Scirocco, *L’Italia del Risorgimento, I. Storia d’Italia dal Risorgimento alla Repubblica*, Bologna: il Mulino, 1990, 278.

⁷¹⁵ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 114.

⁷¹⁶ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d’un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 69.

⁷¹⁷ *Ivi*, 73.

⁷¹⁸ Luciano Giulio Sanzin, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, 49.

У четвртак 23. марта 1848. Федерико Сејсмит Дода се попео на пароброд *Trieste* и кренуо је за Венецију⁷¹⁹. Одмах за њим је кренуо у град у лагуни Антонио Дал’Онгаро, брат Франческа Дал’Онгара, као и други тршћански патриоти. Валуси је сакупљао податке који су стизали из Венеције, стално се информисао о догађајима на обе обале Јадрана, и о томе је писао Томазеу, да је било потребно окупити све добровољце и спојити их са дисциплинованом војском јер иначе ће сви њихови напори бити бескорисни:

[...] scrissi di tutto questo a lui [Tommaso], mostrandogli che a Venezia e nel Veneto non si prendeva la cosa colla dovuta serietà, e che si dovevano raccogliere tutti i nostri volontari ed unirli all’esercito disciplinato, che aveva obbedito alla voce dell’Italia, perché altrimenti la nostra causa sarebbe anche questa volta perduta.⁷²⁰

Штавише, Валуси је додао да су се једног дана у његовом уреду листа „L’Osservatore Triestino” појавили један Словен и један Грк (“uno Slavo ed un Greco”) који су били бесни на Валусија јер су сматрали да је узимао у обзир само Италијане кад је преносио политичке догађаје: “delle persone furiose contro di me, perché portavo nella cronaca politica del giornale, con qualche predilezione le cose favorevoli all’Italia.”⁷²¹

У ствари треба рећи да је још у Трсту Валуси оформио своју идеју о могућности једне неутралне територије између Италије и Јужне Слације⁷²². У писму од 12. априла који је послао Томазевом зету Антонију Банкетију, Валуси је скицирао оно што ће потом бити његова основна антианексионистичка идеја – тј. формирање једног итало-словенског приморја или итало-илирског, неке врсте итало-словенске федерације на границама Италије, или формирање једне праве „поморске Швајцарске“ – слободне луке два народа. Каже Валуси у писму поштованом господину Банкетију да се читава ломбардијско-венетеска регија побунила, сви су схватили то као прави крсташки рат. Немци би можда и могли да

⁷¹⁹ *Ivi*, 53. Уп.: Pacifico Valussi, *Dalla memoria d’un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 74.

⁷²⁰ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d’un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 75.

⁷²¹ *Ivi*, 77.

⁷²² Persida Lazarević Di Giacomo, *La Dalmazia di Pacifico Valussi: “uno stato medio tra italiani e slavi” / Dalmacija Pačifika Valusija: “Jedna posredna država između Talijana i Slavena”*, *Adriatico / Jadran*, 2/2006, 153-184.

добију једну битку, али би их другом већ згњечили. Читава Валусијева породица је била у Фурланији, но био је убеђен да је победа за Италијане. Није знао шта ће бити са Далмацијом, и истакао је да је Венеција све територије које су биле у оквиру Млетачке Републике поставила на степен равноправности и свака ће имати свог представника у зависности од броја становника. Валуси је сматрао да ако се Илири одвоје од Аустрије, и тиме се покрену Хрвати, Срби, и други подунавски Словени, Далмација би могла да постане посредни прстен између два народа који би били у савезу. Тако би цела обала могла да буде слободна лука. Околни народи би се сјединили не материјално, већ морално са Далмацијом и развила би се трговина. Далмација би тако произвођила и извозила више соли. А један поморско-трговачки универзитет у Венецији би привукао многе Итало-Словене и Славо-Романе са Дунава и тиме би Далмација све више била посредник у целом процесу. Далмација, која је италијанска у приморју и словенска у унутрашњости, провиђењем је одређена судбински да напредује и цивилизује околне земље. Нека се Јужни Словени не уједињују са Русима, јер су они, Јужни Словени, много лепша и паметнија раса од северних Словена.

Зашто је потребно, пита се Валуси, тражити центар у Санкт Петербургу или негде другде, кад је то могуће у Јадрану. Валуси је предвиђао да ће се Хрвати одвојити од Мађара и да ће тражити да се уједине са Далмацијом, но у том случају је Далмација требало да буде вреднована. Саветује стога Валуси да Италијани и јадрански Словени буду пријатељи за обострану радост и корист. Валуси је поручио Банкетију да и друге ствари треба објаснити Хрватима и Далматинцима, али и Венетима, па стога предлаже да ако Банкети има пријатеље који се слажу с тим идејама, нека то онда развију и подробније размотре. Ово је само скица, подвлачи Валуси, а Далмација може да буде поносна да има Томазеа, као уосталом и сам Банкети:

Stimat.^{mo} Sig. Banchetti

Trieste 12 aprile 1848

[...] Tutto il Lombardo-Veneto è sollevato e vittorioso. Uomini, donne, fanciulli, preti e frati sono tutti in una crociata. L'armata piemontese è sotto Verona; poi Romagnoli, Toscani, Napoletani, [...] in quel punto. I Tedeschi potrebbero vincere anche una

battaglia ma per rimanere schiacciati alla seconda. Io ho tutta la mia famiglia nel Friuli, che potrebbe patirne assai; ma ho certezza, che la vittoria è per gli Italiani. La Svizzera è amica e la Francia; l'Inghilterra patteggiava [?] ma ha troppo di che pensare in casa sua coll'Irlanda ed altro. La che cosa la Dalmazia potrà fare io non so. Ma so che Venezia ammise finora tutte le provincie a lei riunite sul piede d'una perfetta uguaglianza. Tutte manderanno rappresentanti proporzionalmente alla loro popolazione. Non farsi la legge e se la faranno le provincie medesime. Se gl'Illirici si separano dall'Austria, muovendosi Croati, Serbi, slavi altri danubiani, la Dalmazia può divenire anello intermediario fra due Nazioni alleate. La costa dovrebbe essere tutto un porto franco; ogni città dovrebbe avere sponde che tagliassero trasversalmente la montagna e cominciassero colla Austria, l'Erzegovina ed i paesi danubiani. Questi paesi [verrebbero] ad unirsi, non materialmente, ma moralmente alla Dalmazia che farebbe tutto quel commercio. Essa fabbricherebbe ed esporterebbe liberamente il più sale [...] che potrebbe salare. I suoi marinai coi Veneti sarebbero primi nell'Adriatico e nel Levante. Un'università marittima-commerciale a Venezia attirerebbe a studiarvi molti italo-Slavi e Slavo-romani del Danubio, i quali allargando il dominio della civiltà nella penisola slavo-ottomana farebbero fiorire sempre più la Dalmazia intermediaria di tutto codesto. La Dalmazia, italiana alla costa e Slava nell'interno è il paese destinato dalla Provvidenza a prosperare e ad incivilire i suoi vicini. Gli Slavi meridionali non si facciano co' Russi. Essi sono una razza assai più intelligente e più bella dei settentrionali. Perché cercare un centro a Pietroburgo, od altrove, quando la testa dell'Adriatico dev'essere il termine del loro punto [?] – Se le provincie tedesche dell'Austria vengono attratte nel campo della restante Germania e se le altre provincie, [...] bisogna che ognuno pensi ai casi suoi: i Croati si separeranno dai Madgiari troppo insulenti; ma vorranno incorporarsi la Dalmazia. Questa deve far sentire loro, che incorporarsi non può senza patire la schiavitù di essi patiscono or dagli Ungheresi: ma nel tempo medesimo far vedere loro, che sarebbero naturalmente alleati con reciproco vantaggio. I Veneti antichi fossero [...] origini slave anch'essi. Poi quest'alleanza fra deboli contro i forti sarebbe nell'interesse di tutti. Gl'Italiani non potrebbero escludere gli Slavi dall'Adriatico, nè questi quelli: sempre sieno amici e si giovino a vicenda. Altre cose bisognerebbe farle intendere a' Croati, ai Dalmati ed ai Veneti. S'Essa e gli amici Suoi le credono giuste le sviluppino e le consolidino. Io non ho fatto che scarabocchiare un abbozzo a penna corrente: e la bontà sua mi perdonerà se ho detto sproposito, perché forse occupatissimo e tempo da meditare non ne ha. [...] In Ungheria, in Croazia, in Gallizia, in Boemia difficoltà dappertutto; dappertutto popoli che vogliono rivendicare la propria nazionalità. I tempi sono difficili per tutti: ma come i Tedeschi vogliono essere

Tedeschi, così gl'Italiani sono risoluti ad essere Italiani e Dio li benedice e Dio finora fu per loro. Basta che seguitino a mo degli dei nuovi doni celesti e ad essere concordi. – Nicole si fa un onore, che più non potrebbe [...]. La Dalmazia può andare superba di un tanto uomo, e fortunata lei, se segue in tutto i di lui insegnamenti. Faccia Iddio, che tanta bontà e tanto senno fruttino per il bene di noi tutti.⁷²³

У писму од 13. априла, али без адресата⁷²⁴, Валуси пише (можда управо Банкетију) да се дописује са Хрватима да би их убедио не да споје Далмацију са Хрватском, већ да Далмација постане посредница између Хрватске и Италије: „... Corrispondete co' Croati per indurli, non ad incorporarsi la Dalmazia, ma per farla anello intermediario fra sè e l'Italia.“

Валусија је вероватно подстакао и охрабрио да потпише ове своје политичке мисли о Словенима, тј. Хрватима и Далматинцима, чувени Томазеов апел Хрватима и словенским народима, *Ai Croati e ai popoli Slavi*, који је написао 5. априла, и штампан као летак те растуран међу Радецковим трупима⁷²⁵. У том чланку-летку Томазео указује пут ка стварању нове Европе, инсистира на братству народа и нација, и подстиче на кооперацију Словена који су под Аустријом⁷²⁶. На основу догађаја тог доба Валуси је сматрао да ако тако иду ствари, да би било потребно да се прихвати идеја о некој врсти поморске неутралне Швајцарске која би у својој територији обухватала све од Девина, Трста, Истре, Кварнера, Далмације до албанског приморја, где је становништво мештовито, тј. урбани, култивисани део представљају Италијани, а груби део Словени:

[...] se procedendo, allora o poi, gli avvenimenti fino ad una decomposizione e ricomposizione politica di territori in Europa, non fosse tra le cose possibili ed in certe condizioni anche desiderabili, che a salvare gl'interessi di tutti, senza spingere le lotte guerresche agli estremi, s'avesse da accettare l'idea di una specie di Svizzera marittima neutrale, che accogliesse in sè tutto il territorio tra monte e mare, partendo da Duino sul Timavo, a Trieste, Istria, Quarnero, Dalmazia ed anche al Litorale albanese, dove c'erano

⁷²³ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 4, lett. N. 9.

⁷²⁴ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 4, lett. N. 11 – потпис носи Валусијево име, али рукопис није Валусијев; писмо је упућено Томазеу.

⁷²⁵ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*.

⁷²⁶ Niccolò Tommaseo, *Ai Croati e agli altri popoli slavi*, *La Gazzetta di Venezia*, n. 79, 05.04.1848.

condizioni speciali di territorio e di popolazione mista, cioè la parte urbana e colta italiana, la rustica e rozza slava.⁷²⁷

15. априла 1848. Валуси је одлучио да одбије место уредника листа „L'Osservatore Triestino” и у том смислу је објавио један чланак-програм за Трст. Вероватно је имао у виду оно што је Дал’Онгаро (који је тада био у Милану), који се бринуо шта ће се десити са Валусијем и његовом породицом, у писму од 1. априла предлагао Томазеу, да позове Валусија у Венецију или да оде у Фурланију: “Seppi alcune cose di Trieste che mi fecero più dolore che meraviglia. Che farà Valussi? Restar lì non potrebbe, né forse dovrebbe. Scrivetegli venga a Venezia, se il può, con tutta la famiglinola, o vada in Friuli.”⁷²⁸

Валуси је ипак стигао у Венецију и састао се са Томазеом који му је понудио уредништво службеног листа, „Gazzetta Ufficiale”. Пошто је ступио у додир са фурланским патриотима, Валуси, слично Мацинију који је био убеђен у вредност штампе да би се растурале идеје⁷²⁹, тврди да је намеравао да сузбија обесхрабрење и основао је у том смеру лист „Fatti e parole” заједно са Дал’Онгаром, Волом, Олпером и Моденом: „per combattere quel po' di scoraggiamento [...] Francesco Dall'Ongaro, Giuseppe Vollo, Samuel Olper [...], Gustavo Modena ed io pubblicammo un giornaleto popolare col titolo: *Fatti e parole*”; тај је часопис имао за циљ да подстакне народ на отпор и да унесе веру у постојаност уз помоћ које је пре или касније требало да дођу до победе: “aveva per iscopo principale di animare il popolo alla resistenza ed ispirargli al fede e quella costanza che avrebbe dovuto condurre presto o tardi alla vittoria.”⁷³⁰

Први број листа „Fatti e parole” изашао је 14. јуна 1848. и већ је том приликом Валуси, у чланку *Guerra a morte* („Рат до смрти”) узвикнуо да је домовина у опасности, тражио је оружје да је одбране и проклињао Аустријанце: “*La Patria è in pericolo, [...] Dateci armi a difenderla [...] Maledizione all'austriaco [...]*.” Али у тим својим млетачким листовима, као „Fatti e parole”, затим „Il Precursore” те „Fratellanza dei Popoli”, Валуси се суочио са неким од тема које су

⁷²⁷ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d'un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, 79.

⁷²⁸ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 148.

⁷²⁹ Alfonso Scirocco, *L'Italia del Risorgimento, I. Storia d'Italia dal Risorgimento alla Repubblica*, 180.

⁷³⁰ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d'un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, 80-89.

од фундаменталне важности за овај први период интересовања за Словене, а посебно оне са Балкана.

Прва тема или можда први проблем с којим се Валуси директно суочио и који је био присутан током времена изласка часописа „Fatti e parole“, био је проблем мештовите аустријске војске, а посебно словенских јединица. Аустријска војска је поштовала етнички састав самог аустријског царства. Тзв. *mish-mash* царства био је присутан и међу редовима војске. Систем се заснивао на претпоставци да пошто је царство наднационални ентитет, војници су били регрутовани из сваког дела царства, из сваког места, и у сваком тренутку било је тупа разних народности које су могле да се искористе у зависности од околности. У Италији у то време је војском командовао маршал Радецки, човек кога су војници веома волели и поштовали⁷³¹. Почетком 1848. године револуција је буктала у читавој Европи, а у Италији од 61 батаљона пешадије Радецког, девет их је било мађарских, шест чешких, десет јужнословенских, дванаест аустријских и двадесет четири италијанска: “sui sessantuno battaglioni di fanteria di Radetzky nove erano ungheresi, sei cèchi, dieci slavi meridionali, dodici austriaci e ventiquattro italiani.”⁷³² Али није се радило само о томе: у ствари, међу народима Аустрије који нису били германског порекла, војна каријера је била популарна само међу Хрватима и Србима из Војне Крајине где је војна служба била права традиција: „Tra i popoli non tedeschi, la carriera d’ufficiale fu veramente popolare solo presso i croati e i serbi della vecchia Frontiera militare dove il servizio militare era una tradizione.”⁷³³ Није случајно да је став Валусија у првом тренутку био дефинитивно непријатељски у односу на словенске војнике, посебно Хрвате, али касније и према Србима. То зато што:

U širem europskom kontekstu, međutim, ime Hrvat najčešće je i najčvršće vezano s ratničkim funkcijama. To je dijelom rezultat dugotrajnoga gubitka samostalne državne tvorevine (koja bi nužno nametnula tom pojmu i neke druge sadržaje), a dijelom ishod novačenja u korist habsburških, napoleonskih ili mloetačkih presizanja, kada su ljudi

⁷³¹ Franco Fucci, *Radetzky a Milano*, Milano: Mursia, 1997, 24-25.

⁷³² Alan Sked, *Grandezza e caduta dell'impero asburgico 1813-1918*, Bari: Editori Laterza, 111.

⁷³³ Carlile Aylmer Macartney, *L'impero degli Asburgo 1790-1918*, Milano: Garzanti, 1981, 634.

mobilizirani u našim stranama (zato obilježeni nacionalnim imenom) slani u vojne pohode diljem Europe.⁷³⁴

У овом смеру су бројни Валусијеви чланци који се односе на Хрвате-војнике, које дефинише као седам хиљада свињара (“settemille di quella porcheria di Croati”)⁷³⁵. Валуси је ироничан у односу на цара Фердинанда кога саркастично назива „добрим“ (“Ferdinando il buono”), и подвлачи да Хрвати нису желели да се потчине Мађарима и према томе окренуо је једне против других да би тиме ослабио и једне и друге, па одатле је послао Пољаке, Чехе, Мађаре, и Хрвате да убију „предраге Италијане“, те их бомбардовао, спаљивао и крао:

Ferdinando sapeva, che i Croati stavano mal volentieri soggetti agli Ungheresi: e perciò suscitò quelli contro questi, onde indebolire e gli uni e gli altri. – Evviva Ferdinando il buono! [...] di là manda Polacchi, Boemi, Ungheresi, Moravi, Stiriani, Croati ad ammazzare i suoi *carissimi Italiani*, ai quali vuol tanto bene, che li *bombarda*, li brucia, li saccheggia, ch'è una delizia, una benedizione. – Evviva Ferdinando il buono!⁷³⁶

У чланку *Il Leone e l'Aquila* („Лав и орао“) Валуси упоређује два ентитета, Венецију и Аустријско царство, тј. лава и двоглавог орла, истичући да је новопроглашена Република Св. Марка спремна на рат и смрт (“guerra a morte”) против словенских војника уз помоћ којих јој Аустрија-Орао прети и каже: “A rivederci dunque coi miei Croati.” („Још ћемо се видети са мојим Хрватима“). Валуси супроставља две исто толико омрзнуте стварности: оне коју чине присталице проглашене Републике 22. марта, а тј. Мацини, Антонини, Гарибалди, Томазео, Манин, и републиканце, јер они су ти који ометају јавни мир („*Perturbatori della pubblica tranquillità!*”) и које Аустријанци исто толико мрзе, као што Италијани мрзе Хрвате: “Questo è il nome che danno anche a noi, dopo averci detto *austriaci e croati!*”⁷³⁷

⁷³⁴ Tonko Maroević, *Hrvat, dakle vojnik. Nova zrnca o sudbini narodnog nam imena u talijanskoj književnosti*, 111.

⁷³⁵ *Fatti e parole*, 17.06.1848, n. 4.

⁷³⁶ *Fatti e parole*, 24.06.1848, n. 11.

⁷³⁷ *Fatti e parole*, 12.07.1848, n. 29.

На први поглед далује да Валуси улази у низ оних публициста и писаца који су идентификовало и име Хрват са гнусним војником: „Dakle, preko Austrije i Већа, odnosno posredstvom habsburškog popunjavanja vlastitih okupacionih trupa ljudstvom iz Vojne Krajine, došlo je do poistovećivanja našega narodnog imena s (okrutnim) vojnikom, pripadnikom osvajačke soldateske.“⁷³⁸ Таква фигура гнусног Хрвата-војника појављује се често у политичким и поетским списима тог периода⁷³⁹, али треба обратити пажњу на то да се такво схватање имена Хрват⁷⁴⁰ односи само на војни аспект, тј. Хрват је војник, или чак Немац (*croato = tedesco*)⁷⁴¹:

Hrvat i nije shvaćen kao nacionalno ime koliko kao podrugljiv naziv za bezobzirnog i manipuliranog od Habsburgovaca, a kojim su majke plašile djecu i dovodile ga u vezu s ljudožderima (ili pak samo „lojožderima“) ... iz velikog broja primjera korištenja pojma poizlazi da je Hrvat za Talijane nakon 1848. upravo ono isto što je bio i za Marxa ili Engelsa – чувар zastarjelog carskog poretka i гушителј слободe.⁷⁴²

У ствари Валуси је осећао сажаљење у односу на хрватске и словенске војнике уопште, и схватао је разлоге због којих пољски и словенски војници у аустријским редовима се боре против Италијана: “soldati Polacchi e Slavi, [...] nelle

⁷³⁸ Tonko Maroević, Hrvat, dakle vojnik. Nova zrnca o sudbini narodnog nam imena u talijanskoj književnosti, 113.

⁷³⁹ Лик Хрвата се не појављује увек негативно. Тако налазимо хрватске војнике у бројним анонимним списима: *Dispaccio del Duca di Modena a S. A. Il Feld-Maresciallo Radetzky*, или у *Quel buffon di Ferdinand* те у *La Marsigliese italiana*. И Отавио Таска (Ottavio Tasca, 1795-1872) помиње Хрвате у *Poesia trovata nella bolgia d'un croato, scritta in pretesa lingua italiana*, а и Манцони, кад каже „cavallieri croati“ у XXX поглављу *Вереника*. Дефинитивно негативни јесу коментари које се односе на „Пет дана“ у Милану у истоименом спису, тј. *Cinque giornate di Milano* Ђамбатисте Николонија (Giambattista Niccolini, 1782-1861) и у поезији *Il Knout* (1852) Франческа Дал’Онгара. Валусијева и Дал’Онгарова пријатељица Катерина Перкото такође помиње Хрвате у својој причи *La resurrezione di Marco Craglievich* и *La donna di Osoppo*. Чувени су и стихови упућени Хрвату у поезији *Sant’Ambrogio* Ђузепеа Ђустија (Giuseppe Giusti, 1809-1850). За детаљнији списак в.: Tonko Maroević, Hrvat, dakle vojnik. Nova zrnca o sudbini narodnog nam imena u talijanskoj književnosti, 114-119. Неки стихови се појављују и у *Fatti e Parole*, 26.06.1848 и једна песма Тонија Пазинија (Toni Pasini, 1833-1897) који помиње “Mezza quasi la ze dei croati” – 27.10.1848.

⁷⁴⁰ Уп.: Mirko Deanović, Ime Croato u talijanskom jeziku, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, III, 1955, 167-176; Mate Zorić, La Croazia e i Croati nelle belle lettere italiane. Stereotipi e reminiscenze poetiche. Metodi e ricerche, *Rivista di studi regionali*, 1991, sv. 2 (Nova serija), 7-14; Mate Zorić, Hrvat, Skjavun, Dubrovčanin, Morlak i Uskok – kao stereotipi i pjesnički motivi u talijanskoj književnosti, *Književna smotra*, Zagreb, 1992, sv. 85, 47-55.

⁷⁴¹ Уп.: Delio Tessa, *L’è di di mort*, Milano: Mondadori, 1932, 90-91.

⁷⁴² Tonko Maroević, Rasponi bića talijanskih –ića, у: *Zrcalo Adrijansko: Obilježja hrvatsko-talijanskog dijaloga*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1989, 171-172.

file austriache stanno contro i nostri.”⁷⁴³ Тако у чланку о рањеним Хрватима, *I Croati feriti*⁷⁴⁴ Валуси је експлицитан у свом апелу хрватским војницима и сматра да ти војници не знају зашто их је Фердинанд „идиот“, послао да убијају друге и да их убију у Италији: “Poveri infelici! Credete voi, ch’essi sappiano il perché Ferdinando l’*idiot* li mandò a farsi ammazzare e ad ammazzare in Italia?” Први пут, међутим, Валуси помиње да у редовима међу тим војницима „Хрватима из Војне границе“ (“I Croati dei confini militari”), како каже, има католика и православаца („quelli di rito greco-orientale”). Као што је већ речено, у редовима аустријске војске били су и разни српски војници који су се борили у Италији како 1848. тако и у наредним ратовима, 1859. и 1866. Стога је међу тим војницима против којих је Валуси говорио било и бројних српских официра⁷⁴⁵ из Војне Границе, међу којима треба споменути Арлова Антона Себастијана који је за време револуције 1848/49. године организовао батаљоне волонтера⁷⁴⁶, или Глишу Франића који је учествовао у бомбардовању Палманове⁷⁴⁷ те у борбама близу Милана 1848/49. Оно чему се нада Валуси је да се словенски војници врате својим кућама и организују се међу собом, па стога позива словенске лекаре и свештенике да се међу собом споразумеју и позову војнике да се врате својим кућама јер их Фердинанд „идиот“ шаље да их убију: “I medici ed i preti slavi facciano loro intendere ragione, per quanto possono, affinché tornando alle loro case, istruiscano le loro famiglie del perché Ferdinando l’*idiot* si degna di mandarli a farsi ammazzare.”⁷⁴⁸

Тако као што је растућа напетост међу Мађарима и Јужним Словенима била све већи проблем за Радецког, тако је те проблеме сагледавао и Валуси, који се бринуо да ће Мађари побити Италијане, а да ће Хрвати побити Мађаре (“i Croati ammazzano gli Ungheresi”)⁷⁴⁹. Револуција 1848. се уврштава у политичку динамику тих година, у вези са догођајима који су били везани за распад аустријског царства и за националне конфликте, тј. постављало се питање односа међу

⁷⁴³ *Fatti e parole*, I Polacchi, n. 29, 12.7.1848.

⁷⁴⁴ *Fatti e parole*, 06.11.1848, n. 145.

⁷⁴⁵ Уп.: Jovan S. Radojičić, *Srbi. Srpska Krajina Dalmacija Slavonija Hrvatska, Biografski leksikon*, Beograd: Commerce System D. D., 1994.

⁷⁴⁶ Године 1866. постао је мајор, показао је своју храброст у борби код Кустоце.

⁷⁴⁷ У борби код Палманове је, како је већ речено, био повређен Антонио Дал’Онгаро, брат Франческа Дал’Онгара.

⁷⁴⁸ *Fatti e parole*, 06.11.1848, n. 145.

⁷⁴⁹ *Fatti e parole*, 25.09.1848.

националним групама које су сачињавале царство, па су захтеви тих народа ишли од аутономије до независности. Мађарска је попуштала до максимума своје односе са Аустријом; у Прагу Чеси и Немци су се у почетку слагали кад су затражили признавање „државног права“, али убрзо се ствари промениле. На конгресу у Прагу немачки парламент из Франкфурта је послао једну делегацију у великонемачком стилу. Било је стога разумљиво да и Словени Аустрије делују активно и удруже се на том значајном славистичком конгресу: “È del tutto comprensibile che anche gli Slavi in Austria non tenessero le mani incrociate, e, oltre all’azione svolta separatamente da ogni popolo, agissero pure associati nel congresso slavo a Praga.”⁷⁵⁰ Иако су избијале противречности међу историјским нацијама и нацијама без историје, на пангерманизам се одговарало аустрославизмом чија је основна функција била заштита централне и подунавске Европе, између два велика царства: Русије и Немачке.

Ове догађаје је пратио и Валуси, и то не баш благонаклоно јер је предвиђао на ће на тај начин Хрвати аустријским Немцима рећи да постану Словени, да монархија мора да буде словенска и да ће Хрвати од тада па на даље бити Аустрија⁷⁵¹. То је добро, сматра иронично Валуси, за оне либерале из Беча који су слали родољубе убице да се боре против слободе Италије: „[...] i Croati, credendo di averla vinta sugli Ungheresi, dicono schietto e netto alla *casa d’austria tedesca*, ch’essa deve farsi *slava*, che slava dev’essere la monarchia. I Croati da qui avanti saranno l’austria. Buon pro ai *liberali di Vienna*, che mandarono *volontarii assassini* a combattere contro la *libertà d’Italia*.”⁷⁵²

Исто тако негативно Валуси види и бана Јелачића и веома је директан по том питању, кад каже да ако је Радецки цар, онда је Јелачић његов викар: “Decisamente: Radetzky è l’*imperatore*, e Jellacich il suo *vicario*.”⁷⁵³

У сукобу између Мађара и Словена, тј. Хрвата, Валуси је у почетку отворено био на страни Мађара, тако да је 19. октобра, у бр. 127 свог листа Валуси потписао чланак о пораженом Јелачићу, *Jellacich sconfitto*, где је подвукао да је бан Јелачић са својим Хрватима био потпуно поражен под Бечом и да су Мађари у

⁷⁵⁰ Beniamino Salvi, *Il movimento nazionale e politico degli sloveni e dei croati. Dall’Illuminismo alla creazione dello Stato jugoslavo (1918)*, Trieste: ISDEE, 1971, 67.

⁷⁵¹ У својим чланцима из овог периода Валуси је често писао „аустрија“ малим словом.

⁷⁵² *Fatti e parole*, 03.10.1848, n. 111.

⁷⁵³ *Fatti e Parole*, 13.10.1848, n. 121.

потпуности победили барбарску хорду: “Il bano Jellacich fu pienamente sconfitto co’ suoi croati sotto quella capitale. Il valore ungherese riuscì completamente vittorioso di quelle orde barbariche.”

У бр. 132 од 24. октобра Валуси је објавио и потписао први оглас о објављивању листа „Il Precursore. Rivista politica settimanale di Pacifico Valussi“. У објави о томе чиме ће се лист бавити, које ће бити главне теме, Валуси између осталог пише да ће говорити о односима Италије са другим народима и о њеној вањској политици те о европској равнотежи, као и да ће читаоцима пружити личности италијанске револуције, почев од Томазеа, Ђобертија, папе Пија IX:

Parlerò [...] sulle relazioni dell’Italia cogli altri Popoli e sulla sua azione al di fuori; sui limiti delle nazionalità; sul vero equilibrio europeo; [...] Darò una serie di caratteri della rivoluzione italiana, cominciando da quelli di Tommaseo, Gioberti, Pio IX, ec.. come figure storiche, ed in altre ideali raccogliendo lo spirito della rivoluzione.

После тога ће се Валусијев став у односу на Хрвате и Јужне Словене уопште променити. Други оглас, сличан првом, у вези са изласком листа „Il Precursore“, објављен је управо 5. новембра (бр. 144) и показује да садржи скицу политичке личности Томазеа: “uno schizzo sul *carattere politico di Tommaseo*”. И доиста, у бр. 1 листа који је изашао у недељу, 5. новембра 1848, у рубрици „Caratteri della rivoluzione italiana“ („Личности италијанске револуције“) Валуси је тако представио Николу Томазеа (и тако насловио чланак), да је Томазео волео Италију оном светом љубављу као што Далматинци воле заставу Св. Марка и чувају је под олтаром, сигурни да ће се једног дана поново завиорити, кад се Марко Краљевић буде пробудио из свог вековног сна и буде потегав свој мач; ту своју љубав уздигао је до светиње и тако се дужност претвара у дело јер је његова душа веома религиозна:

Nicolò Tommaseo amò l’Italia con quel sacro amore dei Dalmati suoi compatriotti, che la bandiera di San Marco custodirono sotto l’altare, securi che avrebbe sventolato di nuovo, come sono certi, che Marco Kraglievic destatosi dal sonno secolare, brandirà un’altra volta la formidabile sua spada. Quest’amore ei lo innalzò alla santità della Religione, che

colla coscienza d'un dovere trasmuta in opere gli affetti, appunto perché l'anima sua è profondamente religiosa.

У истом броју, у рубрици „Rivista settimanale”, Валуси тако осећа европске политичке промене, сматра да ће се сви народи побунити и кренути у борбу, па ће победа Словена проузроковати метаморфозу у целој Аустрији јер се у Аустрији у овом периоду боре међу собом не само језици и народи, већ и верске секте и друштвене класе. И тек сад почиње да се верује да ће се Аустрија брзо распасти, па сматра да Италијани треба да искористе ову борбу, али да се не надају превише јер се будућност Италије не сме засновати на рушевинама Аустрије:

Le nazionalità tutte, che aveano imparato a chiedere altamente il rispetto ai loro diritti, vedendo mancata la Costituzione, s'impenneranno e nei sospetti della reciproca oppressione si astieranno e torneranno a lottare. I Boemi, memori d'essere stati vinti a Praga, dove aveano convocato il Congresso slavo, vorranno coi Croati approfittare della vittoria delle nazionalità slave, e fiaccheranno le popolazioni tedesche, ricordando alla dinastia ch'essa le vinse col loro braccio. La vittoria degli Slavi producendo una metamorfosi in tutta l'Austria, cesserà in Germania il momentaneo favore per essa, [...]. In Austria sono ora in lotta non solo lingue e Nazioni, ma sette religiose ma interessi e classi sociali. Adesso comincio a credere, che l'Austria si sfascerà assai presto; [...]. Noi Italiani dobbiamo approfittare di questa lotta; ma non sperare troppo da essa. La nostra salute non si deve fondare sulla rovina loro; questa non è se non un'occasione per redimerci. Mentre casa d'austria sta titubante tuttavia a quale delle Nazionalità diverse appigliarsi, ed escilla fra gli Slavi ed i Tedeschi, accarezzando gli uni ad Agram, gli altri a Francoforte, il nostro scopo è più semplice. Sulla cima dell'Alpi sta il palladio della nostra indipendenza.

Валуси је био сав обузет европским покретом, био је свестан да је та 1848. година представљала праву међународну европску револуцију⁷⁵⁴, јер су се буне и протести и устанци организовали скоро истовремено у већем делу Европе. Иако је недостајало скоро у потпуности солидарности угњетених народа против заједничког силника, Аустрије⁷⁵⁵, Валуси је искоришћавао сваку прилику да би

⁷⁵⁴ Luigi Salvatorelli, *Pensiero e azione del Risorgimento*, Torino: Einaudi, 134.

⁷⁵⁵ *Ivi*, 137.

повезао италијанско и словенско питање. У ствари, како каже Анђело Тамбора, у Италији је, од Торина до Венеције, постојала тада права идеализација словенског покрета: “vi è in Italia – da Torino a Venezia – una vera idealizzazione del moto nazionale slavo”⁷⁵⁶. У чланку *La stampa politica in Europa ed in Italia* („Политичка штампа у Европи и Италији), Валуси ће отворено рећи да не познаје директно словенску штампу, али зна толико да може да похвали ентузијазам новог народа који се нада да ће путем слоге и љубави Јужни Словени веома брзо напредовати: “La stampa slava direttamente non conosco, ma ne so abbastanza per lodare quell’entusiasmo di Popolo nuovo che spira e quella concordia e quell’amore del sapere che farà progredire assai presto gli Slavi meridionali.”⁷⁵⁷

Само три дана касније, међутим, Валуси, као усталом Томазео, показао је незадовољство због недовољних односа између Словена и Мађара, јер је и Томазео мислио да ће Аустрија успети да поново држи ствари у рукама и да доминира народима: „Tommaseo fu fortemente turbato da quest’iniziativa, perché vedeva come l’Austria si offrisse di nuovo la possibilità di prendere in mano quel vecchio gioco di cui era maestra, di porre nazione contro nazione per dominarle tutte.”⁷⁵⁸ О тој опасности је био свестан и Валуси који је дакле само три дана касније, у чланку о Немцима, Словенима и Мађарима, *Tedeschi, Slavi ed Ungheresi* подвукао да Аустрија не намерава да престане да буде германска, да би постала словенска, па ће Јелачићеви Хрвати, заједно са чешким представницима, ускоро бити искључени, кад јој не буду више били потребни:

[...] l’Austria non ha punto intenzione di cessare di esser *tedesca* per divenir *slava*! Voi vedete, che i Croati di Jellacich, ed i Deputati boemi, che si separarono dalla Dieta di Vienna, saranno presto messi da parte col solito giuoco. Finche si avea bisogno di loro si accarezzavano: ora che vorrebbero il compenso per i servigi prestati si abbasseranno.⁷⁵⁹

С обзиром да никако није био задовољан Јелачићевим понашањем, који је на тај начин стављао у незгодну ситуацију Хрвате и друге Јужне Словене, истакао је да се Јелачић поставио као заштитник потлачених словенских народа и

⁷⁵⁶ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino: ILTE, 1958, 54.

⁷⁵⁷ *Il Precursore*, domenica, 12.11.1848, n. 2.

⁷⁵⁸ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 124.

⁷⁵⁹ *Fatti e parole*, 15.11.1848, n. 154.

Хрватима и Чесима је говорио да се бори против Мађара и Немаца, а у ствари он штити Аустрију, која, пак, на њега већ гледа сумњичаво, да се Аустрија не би свела на словенску монархију те ће он бити далеко више Хрват него Аустријанац:

Egli [= Jelacic] si mise avanti come protettore della *nazionalità slava oppressa*, e dice ai Croati, dice ai Boemi, ch'egli combatte contro gli Ungheresi e contro i Tedeschi loro nemici. Jellacich si solleva oggi proteggendo l'austria, ma guardato già da lei con occhio di sospetto, per l'importanza che si diede da ultimo, per la non celata pretesa di voler ridurre l'austria in *monarchia slava*, non tarderà ad essere assai più *croato* che austriaco.⁷⁶⁰

У оваквој клими контраста између Италијана и Словена, између Словена и Мађара, која је у великој мери забрињавала Европу, Валуси је предложио један компромис (“*proposta di compromesso*”)⁷⁶¹ који је требало, по његовом мишљењу да доведе до исправног решења. У дугом чланку о Мађарима и Јужним Словенима у односу према Италији, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all'Italia. I.*⁷⁶² Валуси је изложио своје ставове: намеравао је, пре свега, да избрише осећање омрзнутог имена „Хрват“, и да се отворено обрати Јужним Словенима: “E nel tempo medesimo noi seguitiamo a personificare e comprendere nella parola *Croati* tutto quel di peggio che la straniera tirannide fece e fa contro di noi. Qual ragione abbiamo noi ora di chiamar gli uni fratelli, pur esecrando gli altri più che mai?” Доста је, дакле, са оптужбама против Хрвата, они су били присиљени да буду у савезништву са Аустријанцима, а слаби народи, да би издржали пред јакима, требало би да уђу у савезништво са другим слабим народима, а не да траже савез и заштиту моћних (“*l'alleanza e la protezione dei possenti*”). Стога Валуси моли своје читаоце да забораве за сада окрутности које су починили Хрвати у Италији или барем да схвате да су они само средство којим се Аустрија служила против Италије: “[...] a scordarsi per ora le crudeltà che commisero e commettono in Italia i Croati, od almeno a notare ch'essi le fanno di compagnia cogli altri strumenti di cui l'austria si serve contro di noi.”

⁷⁶⁰ *Fatti e parole*, 17.11.1848, n. 156.

⁷⁶¹ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 136.

⁷⁶² *Il Precursore*, domenica 19.11.1848, n. 3.

У Валусијевој концепцији су важно место заузимали дунавски народи. И иако су Мађари војевали, као и Словени, у трупама аустријске војске, Валуси од тога није никад направио проблем нити је говорио лоше о Мађарима јер италијански народ никад није сматрао непријатеље мађарски народ, с обзиром да је знао да се многи мађарски војници боре против своје воље у аустријској војци: “popolo italiano, non considerava nemico il popolo ungherese: sapeva che molti soldati ungheresi contro il proprio volere servivano nell’esercito austriaco.”⁷⁶³ Сад се међутим ситуација променила и Валуси је дефинитивно био уз Словене, и можда је на њега, како сматра Лајош Пастор, утицала романтичарска концепција Хердера по коме су словенски народи имали велику будућност, а мађарски народ, с обзиром да је бројно био мањи, требало је да се угаси: “Io aveva influenzato fortemente anche la concezione romantica dello slavofilo Herder, secondo cui i popoli slavi avrebbero un grande avvenire, mentre il popolo ungherese, perché poco numeroso, si sarebbe spento.”⁷⁶⁴ Валуси отворено тврди да ако би Италијани морали да изаберу између Мађара и Словена, требало би онда да изаберу Словене јер су у предности: “Io affermo senza altro, che se noi avessimo a scegliere un’alleanza d’interessi fra una delle due nazionalità che ora si combattono in Ungheria, fra la magiara e la slava, dovremmo senza punto esitare dar la preferenza a quest’ultima che sarebbe la più vantaggiosa.” И затим, у ствари потврђује Хердерову тезу, да је Италијанима у интересу да се повежу са Јужним Словенима јер се они боре за слободу и независност; Словени су народ који се развија, док ће се Мађари угасити, или ако се не угасе, свакако ће имати све уже границе: “Noi Italiani, [...] dobbiamo [...] trovare del nostro interesse il collegarci cogli Slavi meridionali, perchè aspiranti a libertà ed indipendenza, perchè a contatto con noi e perchè sono una nazionalità che sorge, mentre quella dei Magiari, se non si spegne, verrà costretta almeno fra limiti sempre più angusti.”

Један од разлога због којих је Валуси ценио Словене био је и свакако то што је постојала опасност од панславизма⁷⁶⁵, од опасног проширења Русије

⁷⁶³ Lajos Pásztor, La guerra d’indipendenza italiana del 1848 e il problema dei soldati ungheresi in Italia, *Istituto per la Storia del Risorgimento italiano*, Atti e memorie del XXVII Congresso nazionale, Milano, 19-20-21 marzo 1948, 521.

⁷⁶⁴ Lajos Pásztor, La concezione politica di Pacifico Valussi, *Rassegna storica del Risorgimento*, a. XXXVII, fasc. I-IV, gennaio-dicembre 1950, 385.

⁷⁶⁵ *Ibidem*.

(“pericoloso ingrandimento della Russia”)⁷⁶⁶ и Јужни Словени су чинили неку врсту бране у том смислу. Овде, међутим, Валуси први пут у вези са Јужним Словенима помиње хрватски народни препород – Илиризам. У суштини ништа чудно, с обзиром да је реч о политичком, књижевном и културном покрету кроз који су постављене основе за буђење хрватске националне свести. Покретач и духовни вођа покрета, Људевит Гај, кога су подстакли идеали панславизма, у почетку се ограничавао да осмисли један компактни блок свих Хрвата, али ускоро је видео могућност за све Јужне Словене да се уједине и супроставе аустријској власти⁷⁶⁷. Валуси је очигледно нашао заједнички чинилац између сопствене политичке концепције и оне коју су имали Илирци, чији је покрет био у почетку књижевни, а затим је постао политички („*movimento illirico che non era dappprincipio se non letterario, ma che poi doveva divenire politico*”)⁷⁶⁸. У ствари:

Panslavizam kao pojam, izvrgnut kasnije u panrusizam i austroslavizam, nastao je najprije kao reakcija na pangermanizam i trebalo je da ujedini male jednoplemene narode u moćnu državu. Dakako da je to bilo privlačno za hrvatskog intelektualca XIX stoljeća, koji je, činilo se, u izboru između Austrije u Rusije vidio svoju jedinu alternativu. Glavni pokretački motor te ideje bila je svijest o nekadašnjoj istorijskoj praslavenskoj zajednici, koja bi se mogla na novim temeljima i principima ponovno zasnovati u budućnosti.⁷⁶⁹

На исти начин су Илирци били привлачни Валусију, због њихових мотивација и настојања. Илирци, чије су вође литерати, били су обучени у немачким школама и њихова је акција била спорија, али дубља. Били су присиљени у политици да подносе доминацију Мађара, подвлачи Валуси, па су почели да се духовно уздижу и да васпитају себе и народ. Настојали су да уједине не само словенске народе Угарске, већ и Србије, Далмације, Истре, Крањске, Штајерске, Босне, Херцеговине, Црне Горе и да направе мост између ових народа и Боemiје те земаља северних Словена. Ради се о истој врсти студија као што су Немци у сваком делу планете тражили германски елемент, тако су и ови

⁷⁶⁶ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all'Italia*. I.

⁷⁶⁷ Dubravko Jelčić, *Hrvatski narodni i književni preporod*, Zagreb: Školska knjiga, 1978, 14-33.

⁷⁶⁸ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all'Italia*. I, 35.

⁷⁶⁹ Milorad Živančević, *Hrvatski narodni preporod i nacionalni književni pokreti u Evropi*, у: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, 1978, 319-320.

применили да би нашли словенско порекло народа. Реч је о филолошким, етнолошким и књижевним студијама које је требало да припреме политичке догађаје који су већ започети и које је Валусијева генерација вероватно имала могућност да види да се приведу крају:

Illirici [...] questi invece, i cui capi erano letterati, educati nelle scuole tedesche, fecero opera più lenta ma più profonda. Costretti a sopportare nella politica il dominio dei Magiari, essi si misero ad emancipare lo spirito, ad educare sè ed il Popolo. Cercarono di aggruppare intorno a sè, non solo le popolazioni slave dell'Ungheria, ma anche quelle della Serbia, della Dalmazia, dell'Istria, della Carniola, della Stiria, della Bossina, dell'Erzegovina, del Montenegro, e di gettare un ponte fra queste e quelle della Boemia e dei paesi slavi settentrionali. Lo stesso studio, che mettevano i Tedeschi a cercare in ogni parte del globo l'*elemento germanico* esso lo adoperavano a rinvenire le *origini slave* dei Popoli. In questa ricerca si spingevano fino nelle vallate del pendio meridionale dell'Alpi, ed andavano poco a poco sottraendo prima provincie poi distretti alla Germania orientale, dove sempre l'antica nazionalità slava stava sotto ad uno strato tedesco, che la copriva superficialmente. Erano studii filologici, etnologici e letterari, ma che doveano preparare i fatti politici, che si sono ormai iniziati, e che forse la nostra generazione è destinata a veder consumare.

У овом смислу је занимљиво да Валуси сматра да ће Пољаци просто васкрснути јер су веома бројни и они одржавају живом идеју о будућој слободи Словена: “[...] i Polacchi risorgeranno, perché appartenenti ad una razza numerosa. Essi frattanto vanno peregrinando e mantengono il lievito per la futura libertà degli Slavi.”⁷⁷⁰ Ови ставови одражавају симпатије према Пољској у оно време које су, барем до 1866. биле распрострањене по Италији. Борба против Аустрије удруживала је братски два народа. У том смислу песник Адам Мицкјевич је организовао 1848. у Италији пољску легију, надајући се да ће добити благослов папе. Пољаци су се борили раме уз раме са Италијанима за Римску републику, учествујући у одбрани Сицилије, борили су се и 1859. и 1866. и сарађивали су са важним именима Италије, као гроф Кавур, на пример⁷⁷¹. Није случајно да је

⁷⁷⁰ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all'Italia*. I, 37.

⁷⁷¹ *La porta d'Italia. Diari e viaggiatori polacchi in Friuli-Venezia Giulia dal XVI al XIX secolo*, a cura di Lucia Burrello, Andrej Litwornia, Udine: Forum, 2000, 283.

интересовање Мацинија према Словенима, ишло пре свега у смеру Пољске и Пољска је требало да води уздицање других словенских народа⁷⁷²: „Alla Polonia spetta, infatti, secondo il Mazzini, il grande compito di guidare l’emancipazione degli altri popoli slavi”⁷⁷³.

Важно је приметити колико су у Италији подржавали Мицкјевичеве Пољаке, кога су инспирисале демократске и републиканске идеје. Мицкјевич је намеравао, са фондацијом своје Легије, да учествује у ослобађању и уједињењу Италије и Пољске. Легија је требало да се зове „Словенства“ и требало је да има једну заједничку словенску заставу. И у Венецији, у то време, снаге су у потпуности биле на располагању пољској Легији⁷⁷⁴, штавише, Томазео је у Венецији био највернији подржавалац пољске иницијативе и у одговору Мицкјевичу од 30. маја изјавио је да га је толико учешће узбудило: „Tommaseo è a Venezia sicuramente il più fedele sostenitore dell’iniziativa polacca, tanto che, nella sua risposta a Mickiewicz del 30 maggio, si dichiara sinceramente commosso dinanzi a tanta partecipazione.”⁷⁷⁵ А кад је Мицкјевич стигао у Рим 6. фебруара 1848.⁷⁷⁶, са њим је ступио у контакт Медо Пуцић⁷⁷⁷ који је у то време тамо боравио и који је и сам учествовао у широком словенском покрету.

Ова чињеница одражава Мацинијеве идеје да, у оквиру целокупног словенског покрета, повеже Јужне Словене са другим Словенима. Тако је Мацини питао историчара Левака да ли је у додиру са Људевитом Гајом⁷⁷⁸, на пример, с којим је већ успоставио везе Медо Пуцић 1843. године, с обзиром да му је штампао радове у „Даници”⁷⁷⁹, док је Мицкјевич дао 15. априла објаву фирентинским новинама у којима је истакао намеру да позове Пољаке, Чехе,

⁷⁷² Adam Lewak, Giuseppe Mazzini e l’emigrazione polacca у: *Il Risorgimento italiano*, vol. XVII, fasc. 4, 1924.

⁷⁷³ Wolfgang Giusti, *Mazzini e gli slavi*, Roma: Istituto per gli studi di politica internazionale, 1940, 45.

⁷⁷⁴ Giovanni Gambarin, Il Mazzini, il Tommaseo, il Manin e la difesa della Venezia, *Archivio Veneto*, V, 1929, 326.

⁷⁷⁵ Cecilia Vedana, Adam Mickiewicz e Venezia nel 1848, у: *Per Mickiewicz, Atti del Convegno internazionale nel bicentenario della nascita di Adam Mickiewicz, Accademia Polacca di Roma, 14-16 dicembre 1998*, a cura di Andrea Ceccherelli, Luigi Marinelli, Marina Piacentini, Krzysztof Zaboklicki, Varsavia – Roma: Accademia Polacca delle Scienze, 2001, 269.

⁷⁷⁶ Mieczysław Jastrun, *Mickiewicz*, Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1950, 204.

⁷⁷⁷ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Мицкјевич и Југословени*, Нови Сад: Матица српска, 1987, 106. У част Мицкјевича је Медо Пуцић саставио 11. марта једну песму чији му је рукопис предао и објавио касније у *Славенском југу*, у Загребу, 2. јануара 1849.

⁷⁷⁸ Wolfgang Giusti, *Mazzini e gli Slavi*, 47.

⁷⁷⁹ *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 1.VII, 19 VIII, IX 1843.

Хрвате, Илире и Далматинце да напусте аустријску војску⁷⁸⁰. Мицкјевич је стигао са Легијом 16. априла у Фиренцу и срео се са Медом Пуцићем; тог дана је држао говор у коме је позвао све словенске народе, Хрвате, Далматинце, Чехе, Морављане и Илире да се дигну у борбу против тиранина⁷⁸¹. И међу Илирцима, на челу са Гајем, било је наравно побуна, познато је да је Гај, на пример, тражио новац да би свргнуо Јелачића са власти и да би повео Хрвате у борбу против Аустрије⁷⁸². Пуковник Лудвик Бистшонови (Ludwik Bystrzowski, 1797-1878), емисар грофа Чарториског⁷⁸³, био је у додиру, у том смислу, са Гајом и са другим Јелачићевим противницима који су желели да се боре против Аустрије⁷⁸⁴. Тако Мацини у свом спису о словенском народном покрету, *Del moto nazionale slavo* подвлачи пољско првенство у словенском препороду⁷⁸⁵, и указује на Пољску као пример: “[...] cogliere il momento per affratellare la propria iniziativa tra gli Slavi meridionali, a quella della Polonia tra gli slavi del Settentrione.”⁷⁸⁶

У оквиру оваквог Мацинијевог дивљења Пољској⁷⁸⁷ и општег словенског покрета који је повезан са Италијом, Валуси формира сличну идеју, сматрајући да ће вероватно Пољаци са Илирима створити две главне споне па ће та два народа, кад се буду оформила, сарађивати међу собом. Илири ће тако бити мост између Италијана и словенског света, као што ће Пољаци бити између Словена и германског света. Једни на Балтику, а други на Јадрану пружиће руке суседним народима:

Forse essi [i Polacchi] cogli Illirici firmeranno due dei principali anelli per cui le Nazioni, una volta formate, comunicheranno fra di loro. Gl'Illirici saranno ponte fra gl'Italiani ed

⁷⁸⁰ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Мицкјевич и Југословени*, 114.

⁷⁸¹ Ladislas Mickiewicz, *Mémorial de la Légion polonaise de 1848 crée en Italie par Adam Mickiewicz*, 503-504. Уп.: *Gazzetta di Zara*, 1.5.1848.

⁷⁸² Љубомир Дурковић-Јакшић, *Мицкјевич и Југословени*, 126.

⁷⁸³ В.: Антоњи Цетнаровић, *Тајна дипломатија Адама Јежија Чарториског на Балкану. Отел Ламбер и српска криза 1840-1844*, прир. Петар Буњак, Београд: Славистичко друштво Србије, 2017.

⁷⁸⁴ Архив Чарториских у Кракову, 5657, l. 59-68; XVII/1522, 1524, 1583, l. 547-715; Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)*, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1935, 58; Marzeli Handelsman, *Rok 1848 we Włoszech i polityka ks. Adama Czartoryjskiego*, Kraków, 1936, 51-94.

⁷⁸⁵ *Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini, Vol. XXVI*, Imola: Cooperativa tipografico-editrice Paolo Galeati, Giuseppe Mazzini, 1917, 131, 181.

⁷⁸⁶ *Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini, Vol. LXXV*, Imola: Cooperativa tipografico-editrice Paolo Galeati, Giuseppe Mazzini, 1937, Polonia e Italia, 156-157, 161.

⁷⁸⁷ Wolfgang Giusti, *Mazzini e gli Slavi*, 49.

il mondo slavo, come i Polacchi fra il medesimo ed il germanico. Questi sul Baltico, quelli sull'Adriatico porgeranno la mano ai Popoli vicini.⁷⁸⁸

Као што је Мацини „предсказивао” јединство Јужних Словена⁷⁸⁹, и Валуси се суочио са тим појмом, како у односу према Италији, тако и у односу на панславизам који је застрашивао Европу, па је нагласио да је Јужна Славија један појам, али и чињеница, и то би одговарало Италијанима да се у потпуности спроведе. У суштини не само Италијанима, већ и свим другим народима Европе, осим Русије. Русија је, истиче Валуси, имала освајачке намере, па је у Црној Гори и у Далмацији достављала православним свештеницима портрет цара да га ставе у колибе Морлака. Радило се дакле о панславизму цара Николе који је желео да потчини све Словене православне вере:

La Slavia meridionale è un concetto ed un fatto, che a noi giova mantenere e condurre a completo svolgimento. Agl'Italiani ciò interessa precipuamente; ma forse dovrebbe importare poco meno a tutte le Nazioni dell'Europa, fuorchè alla Russia. Le mire invaditrici di questa, che paga satelliti fino sul Montenegro, e che in Dalmazia fa distribuire de' preti greci il ritratto dello czar nelle capanne dei Morlacchi; il panslavismo di Nicolò che tutti i Popoli d'origine slava, e di religione greca vorrebbe ridurre sotto alla sua verga di ferro, che gli serve anche da pastorale, non possono piacere alle altre Nazioni d'Europa, tementi di veder verificata la predizione napoleonica.

О овим је руским освајачким претензијама Валуси говорио и касније, у својим меморијама, тј. о чињеници да је Русија, како понавља, настојала да привуче православно свештенство у Далмацији, па им је нудила дарове као златне пехаре: “[...] la Russia cercava di affezionarsi perfino in Dalmazia il clero di rito greco, al quale faceva, oltre a quelli meno visibili, dei doni di calici d'oro e paramenti sacri”⁷⁹⁰. У вези са Морлацима, пак, и односима са Русијом, Валуси је препричао да је један његов пријатељ, архитект Леонардо Презани (Leonardo Presani)⁷⁹¹, који је био

⁷⁸⁸ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all'Italia*. I, 37.

⁷⁸⁹ Wolfgang Giusti, *Mazzini e gli Slavi*, 110.

⁷⁹⁰ Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, 46.

⁷⁹¹ И син Леонарда Презанија, Валентино Презани (Valentino Presani, 1788-1861), такође архитекта, био је упознат са источном обалом Јадрана и Дал'Онгару је пренео податке о неким народним

директор јавне изградње у Трсту, боравио пре тога у Далмацији и он му је рекао да је у колибама Морлака видео да имају портрет руског цара Николе. Кад их је питао чији је то портрет, они су одговорили: „*Нашег* цара!“:

Un mio carissimo amico udinese, che aveva compiuto la sua educazione artistica di architetto a Roma, Leonardo Presani, e che era direttore delle pubbliche costruzioni a Trieste, lo era stato prima in Dalmazia. Egli mi raccontava, che essendosi trovato, per ragioni della sua professione, fra i Morlacchi, aveva veduto nelle capanne di molti di questi il ritratto dell'imperatore delle Russie Nicolò. Egli chiese a quei Morlacchi di chi fosse quel ritratto. Risposero: Del *nostro* Imperatore!⁷⁹²

И даље у вези са настојањима Русије да се прошири, Валуси прича о једном млетачком племићу који је живео у Трсту и кога му је препоручио Томазо, који је, пратећи комисију руског конзула, истраживао у Млетачком архиву и нашао чињенице које би пре или касније одвеле Далмацију у руски домен⁷⁹³; помиње и један чланак који је био објављен 1849. године на немачком у Трсту, о Боки Которској, као поморској бази пријатељске моћне силе на Медитерану (“*stazione marittima sul Mediterraneo per la potenza amica*”)⁷⁹⁴.

У свом чланку у листу “*Il Precursore*“ Валуси тврди да могућност супростављања супроставили московским намерама види најбоље у формирању Јужне Слaviје, која би могла да буде независна од Северне или Источне Слaviје, као што постоје француска, шпанска и италијанска нација и нису уједињене у једну латинску или романску, како год да се зове. Стога кад би се формирала Јужна Слaviја, тако би се поставила граница панславизму. Јужни Словени су, по Валусију, по карактеру, природи и умним способностима далеко супериорнији од Руса, па кад би се оформили као нација, могли би да их превазиђу и на тај начин би уравнотежили ту неизмерну руску моћ која све у себи упија, ако јој се не постави брана:

обичајима у Далмацији. Уп.: Marija Stagličić, Klasicis Valentino Presani u Dalmaciji, *Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 22/1, Prosinac 1979, 125-135.

⁷⁹² Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, 47.

⁷⁹³ *Ibidem*.

⁷⁹⁴ *Ivi*, 48.

per opporsi alle tendenze moscovite, nulla di meglio ci sarebbe, che di costituire la *Slavia meridionale*, che potrebbe sussistere distinta dalla *Slavia settentrionale* e dall'*orientale*, come esistono le Nazioni Francese, Spagnola ed Italiana senza confondersi in una sola, *latina o romanza*, che la si voglia chiamare. Se venisse costituita una volta la *Slavia meridionale*, s'imporrebbe così un limite a quel *panslavismo*, che per la sua indeterminatezza divenne uno spauracchio, come tutti i fantasmi, che non hanno forme definite. Gli *Slavi meridionali* d'indole, di natura e d'ingegno molto superiore ai Russi, e che fatti Nazione una volta, li supererebbero d'assai, non vorrebbero certo sacrificare più all'idolo di Pietroburgo, e servirebbero ad equilibrare piuttosto, che ad accrescere la smisurata potenza russa, che assorbirà tutto in sè, se non le si contrappone una diga in un Popolo affine, il quale vorrebbe sempre, come il Polacco, mantenere la sua personalità.⁷⁹⁵

Обећавајући читаоцима да ће у једном другом чланку коментарисати могућност формирања „ове Јужне Славије“ и о предности свега тога за Италију, Валуси препричава две анегдоте: прва се односи на групни излет Тршћана у Виченцу и Венецију, у време отварања железничке пруге Венеција – Виченца у мају 1846, захваљујући иницијативи аустријске владе. Тај излет је имао у ствари једну политичку сврху⁷⁹⁶. На пароброду Лојда били су и историчар, политичар и књижевник Чезаре Канту (Cesare Cantù, 1804-1895), као и гроф Франц Штадион (Franz Seraph von Stadion, 1806-1853), гувернер Трста. О томе говори управо Канту у свом чланку о Тршћанима у Венецији, *I Triestini a Venezia*⁷⁹⁷, тј. о тој вези између две обале Јадрана која би тако повратила важност и славу овој заједничкој домовини: „quella congiunzione fra le due rive dell'Adriatico, che ridonerà e importanza e gloria a questa patria comune, alla quale nessuna speranza è soverchia.” У ствари, у чланку, пре него што су га цензурисали, Канту је говорио о Трсту као луци *будуће Славије*, управо како је истицао Валуси, да је Канту то нагласио и да Штадион, који иако није био тако лош као цензор, али био је Немац и Аустријанац, није могао да пређе преко оног „будуће“, ма како је можда у ствари Канту имао право:

⁷⁹⁵ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all'Italia*. I, 37.

⁷⁹⁶ Pietro Kandler, *L'Istria*, a. I, 174.

⁷⁹⁷ *La Favilla*, del. II, a. I, n. 23, 07.06.1846.

Egli [Cantù] fece sentire nel suo articolo ciò che vi avea di bello nell'amichevole visita fra l'italiana e mirabile Venezia ed il porto della *futura Slavia*. Stadion, ch'era un censore meno imbecille e meno vile e birbante di tutti i censori italiani, diè la passata a molte cose, ma, tedesco ed austriaco, non poté mandar giù la predizione compresa in quel futura, quantunque confessasse di temere che Cantù potrebbe non essere in questo un falso profeta.⁷⁹⁸

И, изгледа да су се у тој реченици ујединиле лука старе Италије и будуће Слације, које су доминирале Јадраном и који је тако поново постао море Европе: “La frase dell'articolo si ricostruisce senza difficoltà: ‘... parve che nel flutto, grandezza e speranza comune, si abbracciassero fratellevolmente il porto della vecchia Italia e quello ognor più fiorente della futura Slavia, le due dominatrici di quell'Adriatico che or torna a diventar il mar dell'Europa...’”⁷⁹⁹. На овај догађај је одреаговао и Франческо Дал'Онгаро који је прокоментарисао да Трст никако не би желео да буде лука будуће Слације: “Trieste vorrebbe, tutt'occhè porto della *futura Slavia*”⁸⁰⁰. Анђело Виванте тумачи да је Канту вероватно желео да каже да је специфична мисија Трста била та да буде лука суседних словенских земаља, па би се на тај начин избегли конфликти са другом обалом Јадрана. Радило се дакле о економској концепцији у оквиру које се формирала и политичка концепција, тј. будућа Слација, једно аутополитичко југословенско тело, чија је судбина била да се пре или касније конституише и да буде усмерено ка Трсту као својој природној луци:

Voleva dire evidentemente il Cantù che missione specifica di Trieste era quella di emporio e scalo dei paesi slavi giacenti alle sue spalle e che, attenendosi a questo compito assegnatole dalla sua posizione geografica, avrebbe eliminato i conflitti e le collisioni con la sorella dell'altra sponda dell'Adria. Concezione economica nella quale campeggia anche una concezione politica: la futura Slavia, cioè un corpo autopolitico jugoslavo, destinato presto o tardi a formarsi e gravitante su Trieste, suo porto naturale.⁸⁰¹

⁷⁹⁸ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all'Italia*. I, 38.

⁷⁹⁹ Cesare Pagnini, *Atteggiamenti di Pacifico Valussi e di Francesco Dall'Ongaro nel 1848*, Trieste, 1948, 4.

⁸⁰⁰ Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, 200-201. Ова иста епизода коју је препричао Валуси пренео је и *Giornale di Trieste* у бр. 37.

⁸⁰¹ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico. Dal covo dei "traditori"*, Genova: Graphos, 1997, 127.

Поред овог догађаја, Валуси је испричао још један, о томе како је један Немац, али амерички конзул трудио да докаже у листу „Giornale del Lloyd”, да је Трст немачки град што је било очигледно да је пошао од претпоставке да је словенски: „s’affabbava d’altra parte nel *Giornale del Lloyd* a provare, che Trieste era città tedesca; ed il suo principale argomento era basato su di una pretesa, ch’essa in fatto fosse città slava!”⁸⁰² Када преиспитује оба догађаја Валуси тврди да је Трст требало да постане једина ствар што је могао, а тј. Трст: „Trieste doveva divenire, la sola cosa che poteva e potrà essere, cioè *Trieste*”⁸⁰³, као и да немачка нација бива све више удаљена од Јадрана: „viene sempre più respinta dall’Adriatico”⁸⁰⁴. Додаје да се на обалама Јадрана налазе у сталном додиру словенски и италијански народ – један је млад народ, а други носи у наследство интелигенцију и знање цивилизованог народа, па би било најбоље да се повежу тамо где је провиђење ставило та два народа у додир:

[...] sulle sponde di questo [Adriatico] si trovano a perpetuo contatto la nazionalità slava e l’italiana. L’una ha la forza d’un Popolo giovane che sorge; l’altra l’intelligenza e l’ereditato sapere di un Popolo incivilito. La prima conquisterà colle armi, se la seconda non conquista con una civiltà più adulta. Meglio che tutto sarà di colegare gl’interessi nei punti ove la Provvidenza mise le due nazionalità a tale contatto, che impossibile sarebbe il separarle di netto.⁸⁰⁵

Валуси предлаже оно што Јоже Пирјевец дефинише као компромис који је био у стању да разреши контрасте између Италијана и Јужних Словена у тим пограничним областима: „una proposta di compromesso, capace di sciogliere i contrasti che già cominciavano a manifestarsi tra Italiani e Slavi meridionali per il possesso di quelle zone, dove i popoli vicini si trovavano a convivere.”⁸⁰⁶ Тако Валуси закључује чланак тиме што инсистира да између Јужне Славије, која је у том историјском тренутку била у фази формирања, и Италије, која је поново јачала свест о себи, стоје мешовите области као средство посрдовања корисно да би се

⁸⁰² Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all’Italia*. I, 38.

⁸⁰³ *Ibidem*.

⁸⁰⁴ *Ibidem*.

⁸⁰⁵ *Ivi*, 38-39.

⁸⁰⁶ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 136.

два народа повезала. Предлаже стога да читава обала од Драча до Девина, тиме што не би припадала ни једном народу, формира своју слободну луку, заједничко тржиште између Истока и Запада, Севера и Југа. А време ће одлучити која ће од ове две цивилизације, да ли млађа или старија, предоминирати над другом:

Fra la Slavia meridionale, che si costituisce e l'Italia che torna di sé, stanno questi paesi misti come un anello di congiunzione che giova adoperare ad unire le due nazionalità sui loro limiti. Tutta la costa da Durazzo a Duino, senza appartenenza esclusivamente ad alcuna delle due Nazioni, formi il loro porto franco, il comune mercato fra l'Oriente e l'Occidente, il Settentrione ed il Mezzogiorno. Il tempo deve decidere quale delle due civiltà, la più giovane, o la più vecchia, possa guadagnare terreno sull'altra.⁸⁰⁷

Пројекат Пачифика Валусија се тако поставља као веома оригиналан, пре свега у вези са његовом тачком гледишта, да Италијани морају бити спремни на будуће догађаје а то је непознато: „Noi dobbiamo essere preparati fin d'ra ad un seguito d'avvenimenti, che vertono nel dominio dell'ignoto, in quanto alla loro specialità; i quali però sono notissimi, se si considerano in una forma lata, che tutti li comprenda, senza tener conto delle accidentali particolarità.”⁸⁰⁸ Тако Валуси, кога алармира све више растућа тенденција панславизма, свестан је да се треба окренути и прихватити и пригрлити (Јужне) Словене, па и оне које је до јуче сматрао као омржене, као Хрвате којима и даље жели, у том тренутку, ђуле у стомак и славу у рају: “Siccome poi gli *Slavi* sono tutti fratelli, noi, divenuti *Slavi*, alla nostra volta, soffocheremo, a furia di abbracciamenti, quei Croati, a cui ora desideriamo una palla nello stomaco, e la gloria del Paradiso.”⁸⁰⁹

Валуси је наставио да објављује ствари које су се односиле на Јужне Словене, посебно на „буну“ Хрвата и Срба. Загреб је био активан под вођством бана Јелачића, али убрзо се показало да је он веран аустријској монархији. У Пешти је била пансловенска агитација, били су огорчени због понашања Хрвата, и уверени да ће хрватски патриоти позвати Србе у сарадњу против Мађара, у име

⁸⁰⁷ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi meridionali in relazione all'Italia*. I, 39.

⁸⁰⁸ Pacifico Valussi, *Rivista settimanale, Il Precursore*, 19.11.1848, n. 3.

⁸⁰⁹ Pacifico Valussi, *Bianchi – Giovini ed i Russi, Fatti e Parole*, 20.11.1848, n. 159.

словенске солидарности⁸¹⁰. И са српске стране су стизали одговори. 2. априла Срби из Сремских Карловаца су направили свој програм:

„Први и најпоглавитији основ тежења нашег тај је, да против сваког нападања обезбедимо не само цркву нашу православну, у којој једној савест наша налази утехе и спокојства, но да сачувамо заједно и свети онај, от дедова наши као аманет наслеђени ковчег народности наше, име и језик српски, без којег би иста љубљена православна црква лако синове своје преживети могла. Пружајмо дакле руке једнокрвој и једноплеменитој браћи нашој Харватима, с веселим из дубљине срца узкликну: да живи слога, да живи троједна краљевина.“⁸¹¹

Септембра 1848. Јелачић је прешао Драву са војском од 40.000 хрватских војника, док су се Срби из Бачке и из Баната наоружавали против Мађара. Хрвати и Срби су, дакле, морали да ступе у савез са хабзуршком монархијом да би се борили против Мађара: “*furono spinti ad allearsi con la monarchia absburgica per combattere gli ungheresi che chiedevano un governo più rappresentativo.*”⁸¹² Јелачић је желео да уједини Хрватску, Славонију и Далмацију са српским провинцијама јужне Угарске, и на тај начин да створи једну илирску државу под аустријском круном. Са српске стране, пак, био је сабор српске цркве у Сремским Карловцима 14. априла 1848. који је веома напредовао, кад је затражено конституисање српске војводине која је требало да обухвати Срем, Банат, Бачку и Барању, и да оформи једну аутономну јединицу у тројном краљевству Хрватске, Славоније и Далмације. Вођство је тада преузео српски митрополит Јосиф Рајачић (1785-1861), и тај избор карловачког митрополита за вођу српске Војводине значио је победу феудалних елемената. Рајачић је сазвао „национални конгрес“ у Сремским Карловцима за 13. мај. За војводу је био изабран Стеван Шупљикац (1786-1848)⁸¹³, пуковник граничне војне јединице у том тренутку у Италији.

⁸¹⁰ Владимир Ћоровић, *Историја српског народа III*, Бања Лука, Београд: Глас Српски, Ars Libri, 1997, 156.

⁸¹¹ *Ivi*, 157-158.

⁸¹² Henry Clifford Darby, R.W. Seton-Watson, Phyllis Auty, R.G.D. Laffan, Stephen Clissold, *Storia della Jugoslavia*, Torino: Einaudi, 1969, 50.

⁸¹³ Шупљикац је био први српски војвода. Ушао је у аустријску војску 1805. године, а од 1806. до 1814. био је француски официр. Био је награђен орденом Легије и 1842. је постао пуковник. Војне аустријске власти, које је алармирао пансловенски и пансрпски ентузијазам Стратимировића, тражиле су од Радечког да дозволи да се врати одабрани војвода, кога су дефинисали као скромног

Али ни у самој Србији није долазило у потпуности до слагања. Постојале су три подвојене групе. Рајачић је искористио свој положај и односе међу Србима да би претворио постепено легалност у контрореволюционарни карактер српске буне те да би трансформисао ту буну у акцију спасавања бечког краљевства.

Свестан тих чињеница, Валуси је објавио чланак о бану Јелачићу и патријарху Рајачићу, *Il Bano Jellacich e il Patriarca Gioseffo*⁸¹⁴ у коме тврди да док с једне стране бан жели да читава аустријска монархија постане словенска, с друге стране патријарх или војвода Срба у Карловцима ствара један одвојени комитет за српску војводину у којој је он председник, а његови министри су Шупљикац, Стратимировић, Николачић, Иркановић, Радочић:

Ma mentre il Bano vuol fare *slava* la monarchia austriaca, e lo pretende in premio delle sue graziose prestazioni, secondo *l'imperatoria promessa*, il patriarca Gioseffo il Voivoda (ossia duca) dei Serbi, a Karlowitz, sempre secondo le *imperiali promesse*, crea un *Comitato governativo separato* per il Ducato serbico, del quale egli, patriarca, è presidente, e i suoi ministri sono due Suplicatz, Stratimirovich, Nicolacich, Ircanovich, Radocich, ec.

Валуси је горко и иронично закључио о „аустријској слози“, да су прво били сви Аустријанци против Италијана, затим Немци и Словени против Мађара, потом Словени и Чеси против Немаца, а сада се Словени боре међу собом. Узвикује саркастичо „Живела аустријска слога!“: “Prima tutti gli austriaci contro gli Italiani, poi Tedeschi e Slavi contri gli Ungheresi; poi Slavi e Boemi contro i Tedeschi; ed ora gli Slavi si combatteranno fra di loro. – Evviva la concordia austriaca!”

У истом броју Валуси је одлучио да се бави и далматинским стварима, *Cose dalmatiche*. Но то није први пут да Валуси разматра далматинска питања, али и истарска. Тако у чланку о аустријском царству, *L'Impero d'Austria*, говорећи о врсној новинара и пријатеља Ђулија Солитра, помиње и догађај у вези за Франческом Дал'Онгаром и енглеским политичарем и економистом Ричардом

и изузетно коректног човека („uomo modesto ed estremamente corretto”), верног ван сваке сумње (“fedele di là da ogni sospetto”), да би преузео своју дужност. Убрзо после повратка у Војводину, Шупљикац је умро у Панчеву 15. децембра 1848. В.: Carlile Aylmer Macartney, *L'impero degli Asburgo 1790-1918*, trad. С. Ancona, Milano: Garzanti, 1976, 461; Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995, 13.

⁸¹⁴ *Fatti e Parole*, 23.11.1848, п. 162.

Кобденом (Richard Cobden, 1804-1865)⁸¹⁵, који је 26. јуна 1847. стигао у Трст и Томазео га је тада препоручио Валусију и Дал’Онгару. За време пријема који је организован у позоришту Мауронер, Кобден је одважно говорио о царинском јединству, о Савезу свих поморских држава Италије, од Ђенове до Далмације: “Lega di tutti gli Stati marittimi d’Italia, da Genova alla Dalmazia”⁸¹⁶.

Овде, у чланку о „далматинским стварима“ Валуси потврђује да ће се Далмација уздићи, како због повољних економских услова саме Далмације, тако и зато што је проглашена влада одвојена од Срба Војводине. Овде се чини да Валуси антиципира оно што је Томазео писао о Далмацији патријарху Рајачићу крајем године. У том писму Томазео каже да је рођен у Далмацији а васпитан у Италији, и да се ова борба сврши тако да могу сви споразумно да се веселе, и Италијани, и Далматинци, једном речју сви Словени. Томазео истиче патријарху да је лако могао да дигне устанак у Далмацији, али да то није учинио, да се ствари не би погоршале. И овом приликом понавља да ни Венеција, ни Аустрија немају право да владају Далмацијом, али исто тако то право немају ни Хрватска, ни Угарска. Традиционално је, каже, обичајима и успоменама, Далмација била везана за Млетке, али Млеци се нису толико бринули за Далмацију колико је требало, мада је нису, признаје, ни злостављали. Истиче да се међу одборницима у Кромержижу налази Стјепан Ивичевић и свакако да је потребно да се међу слобом сложе Италијани, Далматинци и Мађари. Томазео полаже наде у патријарха да својим ауторитетом учини да се међу собом Словени приближе те да се словенске војне трупе повуку из Италије:

Monsignore

A Lei che conosce e ama la citta dov’ io nacqui, a Lei che intende a giovare e onorare con la parola e con l’opera la gente Slava tutta quanta, io oso scrivere, e in lingua italiana, perche, poco esperto della serbica, troppo tempo dovrei spendere a significare il sentimento mio, e molte occupazioni m’incalzano.

⁸¹⁵ Ричард Кобден је био за слободну размену добара и у међународној трговини је видео најбољи пут за општи мир. Кобден је писао и о источној Европи: Letter to Mr. Tait from Richard Cobden, Esq. [“The Manchester Manufacturer”] on the Eastern Question, *Tait’s Edinburgh Magazine*, February, 1841, 78-84; *What Next and Next*, London: James Ridgway, 1856.

⁸¹⁶ Уп.: Giuseppe Caprin, *Tempi andati. Pagine della vita triestina (1830-1848)*, Trieste: Caprin, 1926, 37.

Nato in Dalmazia, allevato in Italia, amante della liberta vera, cioe della giustizia in ognun popolo e in ogni terra libero da odii passionati, e da superbie servili, io desidero vedere la dura lotta che s'agita, riuscire a tal fine, che Italiani, Dalmati e Slavi tutti, abbiano d'accordo giovarsene. Dopo i moti italiani del marzo io potevo con poche parole eccitare la Dalmazia a sommossa; ma non lo feci, per non avviluppare le questioni piu fortemente che mai, per lasciare che le sciogliessero il tempo e il libero consenso de' popoli. Io credo che ne le recenti tradizioni del dominio veneto diano all'Italia e molto meno all'Austria, il diritto di dominar la Dalmazia; ne le vecchie tradizioni della gloria croata e ungarica, valgano a spogliare i Dalmati odierni dell'imperscrittibile diritto di spontaneamente statuire il proprio destino. Ma, lasciandone a essi l'arbitrio, giova notare che qualunque potentato voglia attrarre i Dalmati a se, deve allettarli con solide giarentigie di benessere e di liberta. La Dalmazia è una piccola strascia di terra; ma il sito importante ch'ella occupa, il valore marinaresco de' suoi abitanti, fagilita delle intelligenze, la bellezza si della stirpe e sì del linguaggio, la fanno ragguardevole e preziosa. Le citta quasi tutte e tutte le isole, per abitudini, necessita e ricordanze, sono allegate all'Italia; i villici stessi amano la memoria di S. Marco, siccome patria memoria; tuttoche si dica, e sia vero, che i Veneti noti curassero, quanto dovevano la Dalmazia. Non la curavano, ma la maltrattavano meno di quel che l'Austria faccia, e di quel che da molti si teme che siano per fare i Croati. A persuadere che Croazia non è punto disposta a seguire l'Austriaco esempio, non basta, invero, prometterle ch'ella potra inviare i suoi deputati alla Dieta di Vienna e di Kremsier. D'altra parte, per condurre gl'Italiani a cedere ogni loro titolo sopra i Dalmati (giacchè quella provincia non dev'essere dai fratelli invasa di forza, e tenuta di forza come conquista), bisogna riconoscere i sacri diritti che gl'Italiani hanno sul loro proprio terreno. Bisogna ritirare di là le armi Slave, non solamente per avere gl'Italiani acconsenzienti agli scompartimenti da fara, col tempo, ma (e questa e la precisa ragione), per non si rendere piu a lungo carnefici d'un popolo e sgherri d'una corte, la quale arroghera a se l'onore della vittoria, e lascerà alle armi Slave l'odio delle atrocita e l'ignominia delle turpitudini perpetrate. Gli Slavi, se sperano, vinta Italia e Ungheria, domare l'Austria, e fare slavo l'Impero, non conoscono ne altrui ne se stessi. Si divideranno anzi la consumazione dell'opera; e su loro, divisi, Austria con tutta Germania piomberà. Meglio non abusare della vittoria, non prostituire la forza, intendersi cog'Italiani, cogli Ungheresi, co' Dalmati. Tra i Dalmati deputati a Kremsier c'è Stefano Ivicvić. Vegga, Monsignore d'avere un qualche colloquio seco, e cosi con quelli tra Polacchi i quali possono ravvicinare i Croati a Magiari. Agl'Italiani bisogna parlare co'

fatti e levare i soldati Slavi d'Italia. L'han detto nel marzo: lo facciamo finalmente. L'autorità sua, Monsignore, molto potrà. In Lei confido; e me Le offro.

*Tommaseo*⁸¹⁷

Томазео је о томе касније писао, да се српска Војводина налази при Угарској и да патријарх Рајачић није био задовољан због тога, и подсетио је да је те 1848. године српско питање представљало рат окрутности и да је долазило до освете:

Il Voivodato di Serbia, per concessione novella, si trova riattaccato a Ungheria: monsignore Rajacic ne pareva scontento. E quantunque le cose del 48 siano, a detta di taluno, più antiche che quelle di re Ladislao, nondimeno se altri risale agli Avari per titolo di possessione croata, anzi di jus posiliminii in Dalmazia (io non invento la parola, che un Croato degna prendere in prestito alla spregiata schiatta latina); a me sarà lecito usare la facoltà della memoria, facoltà, siccome Temistocle ben diceva, importuna, e rammentare che la questione serbica in quell'anno fu guerra d'atrocità; e che se gli uni ad insulto facevano luogo d'immondizie le chiese de' Serbi e gli altari, gli altri in vendetta, quando ghermissero un Ungherese, trinciavano (questa orribilità m'è attestata da un avvocato croato, milite volontario nell'impresa), trinciavano con la coltella il tabacco sulla fronte del vivo.⁸¹⁸

Валуси је стога отворено тврдио да Италијани треба да помогну Далмацију да постигне своју независност и да буде спона посредовања између Јужних Словена и Италијана. Било би довољно, каже, ослободити Далмацију од војске „аустријских цариника“, и онда би имала све предности јер јој је у интересу да буде спона између Италијана и Срба; на тај начин словенско православно становништво Далмације се не би окренуло ка Русији:

[...] noi dovremmo aiutare la Dalmazia a conquistarsi la sua indipendenza ed a farsi anello intermedio fra gli Slavi meridionali e gl'Italiani. Basterebbe liberare la Dalmazia dall'esercito di *doganieri austriaci*, che l'opprimono perchè essa se n'avvantaggiasse fra i due Popoli e desse un altro colpo all'austria scellerata. Soltanto bisognerebbe ad essa offrire tutti i vantaggi, perchè avesse interesse a servire di legame fra noi ed i Serbi, e la

⁸¹⁷ Нав. у: Grga Novak, *Maninova vlada. Nacionalni komitet i garibaldinci u odnosu na Dalmaciju*, 53-54.

⁸¹⁸ Niccolò Tommaseo, *Il serio nel faceto. Scritti vari*, Firenze: Successori Le Monnier, 1868, 306.

sua popolazione slava e di rito greco non la gettasse in mano della Russia. I bravi marinai della Dalmazia dovrebbero adoperarsi in questo desiderato avvicinamento dei due Popoli.

И даље забринут за панславистичка настојања Русије, у смислу помоћи Јужним Словенима, Валуси у том смеру објављује једно отворено писмо Хајнриху Штиглицу, *Ad Enrico Stieglitz*⁸¹⁹ у коме се позива на претплату на Штиглицову књигу о Црној Гори где је, како истиче, Штиглиц хтео да дотуче „лево крило страшног баука панславизма“ (“volevate battere l’ala sinistra il mostruoso fantasma del *panslavismo*”⁸²⁰): немачки писац се борио против панславизма, и Валуси је вероватно имао у виду тенденциозне Штиглицове коментаре у односу на везе Црне Горе за Русијом или руске намере да освоје излаз на море. У ствари, Штиглицов политички опортунизам одразио се најдрастичније у оним коментарима где оптужује Црну Гору као истурену руску претходницу, а њену свеколику спољну политику као скривену тактику руске дипломатије⁸²¹. У овом смислу Валуси алудира да је Штиглиц повикао Немачкој *Caveant consules*: „voì gridaste alla Germania vostra: *Caveant consules...*“. Ради се о латинској изреци која се односи на ванредно стање, *Videant consules, net quid detrimenti Respublica!* и која представља лајтмотив свих Штиглицових коментара из којих се види да га је панславизам плашио и упозоравао је Немце да не буду непокретни и успавани пред великим царством Словена.

Кад је реч о владици Црне Горе, Петру II Петровићу Његошу, Штиглиц није коментарисао већ је настојао да сакрије то да га је личност Његоша привлачила⁸²². Валуси, у поменутом чланку „*Bianchi-Giovini ed i Russi*“⁸²³, саркастично је одреаговао да би папа могао бити цар Никола, а не Пије и да ће свештеници ићи да се зареде код владике и војника Црне Горе, коме ће то одобрити московски папа: „*Nicolò sarà il papa, e non Pio. I preti andranno ad oridinarsi dall’arcivescovo-principe-soldato del Montenegro, che ne avrà ricevuta la facoltà dal papa moscovita.*” Помињући затим грубе крајишнике из Хрватске које немачка влада шаље да

⁸¹⁹ *Il Precursore*, 26.11.1848, n. 4.

⁸²⁰ Pacifico Valussi, *Ad Enrico Stieglitz*, *Il Precursore*, n. 4, 26.11.1848, 50.

⁸²¹ Олга Елермајер-Животић, *Из немачко-југословенских књижевних веза: Хајнрих Штиглиц (1801-1849)*, 143.

⁸²² *Ibidem*.

⁸²³ *Fatti e Parole*, n. 161, 22,11,1848, 634-635.

разоре италске области („I rozzi Confinari della Croazia, che il governo tedesco meno incivilito manda a devastare le italiane contrade”)⁸²⁴, Валуси упућује једну јасну и отворену поруку свом немачком пријатељу Штиглицу, а тј. да ако Немачка и Италија, кад се буду оформиле обе као нација, у оквиру својих природних граница, не буду помогле формирање Јужне Слације, отцепљење од Аустрије ће се десити потпуно у корист Русије: “Se la Germania e l’Italia, costituite entrambi in Nazioni entro a’ loro naturali confini, non aiutano d’accordo la formazione d’una *Slavia meridionale*, la *separazione* dell’Austria avverrà tutta a profitto della Russia.”⁸²⁵

И даље, у истом броју листа “Il Precursore”, у седмичној рубрици *Rivista settimanale* Валуси наставља са својим размишљањима о политичком саставу нација Европе, јер тврди да су се већ десили догађаји који треба да потврде конституисање илирског народа, који би могао бити у слози са Италијанима: „[...] già avvennero nuovi fatti, che si devono confermare nel desiderio di veder costituito il Popolo illirico, che potrebbe essere in armonia d’interessi con noi.”⁸²⁶ Читав чланак је, у ствари, усмерен ка критици експанзионистичких настојања Русије, њених немерљивих амбиција („ambizioni sterminate”), и тако Валуси саркастично коментарише да Русија на Дунаву ради оно што жели од три кнежевине, молдавске, пољске и српске: “Sul Danubio fa a sua posta quel che vuole dei tre principati moldavo, polacco e serbo”. На тај начин он наговештава и антиципира у вези са дунавским кнежевинама о којима ће писати почетком 1849. и подвлачи, и даље, да се Русија, од Црне Горе до Вистоле понаша већ као заштитник неких народа, а непријатељ других: „dalle rupi del Montenegro alla Vistola, comincia già a fare da protettrice aperta di alcune nazionalità e da nemica di alcune altre.”⁸²⁷

Преиспитујући намере Русије, Валуси види опасност да би она могла да буде у стању да покуша да у себе уврсти словенске земље („l’incorporazione dei paesi slavi“), јер Аустрија као словенска монархија, каквом су је замишљали Чеси и Јелачић, као идеја више није постојала: “L’austria monarchia slava, qual era il disegno de’ Voemi e di Jellacich, sembra un’idea smessa per sempre.” Затим додаје да је у Карловцима грчко-илирски патријарх начинио одвојену владу, а исто тако

⁸²⁴ Pacifico Valussi, Ad Enrico Stieglitz.

⁸²⁵ *Ibidem*.

⁸²⁶ *Rivista settimanale*, 26.11.1848, n. 4.

⁸²⁷ *Ibidem*.

прете и у Загребу: „A Carlowitz il patriarca greco-illirico fa un governo separato; ad Agram si minaccia altrettanto”.

Валуси обавештава и о једном догађају који ће потом разматрати, када се говорило да се тражи од словенских војника да напусте Италију: “si vocifera che si domanda il richiamo della soldatesca slava in Italia.” У својој визији политичког уређења и сређивања Европе, Валуси је предосећао опасност да би сви они Словени који буду наишли на отпор бечког двора, желели да сами нешто учине и да постоји опасност да затраже помоћ од Русије која би онда пожурила да им је пружи: “Tutti codesti slavi trovando resistenza alla loro volontà presso la corte, com'è presumibile, vorranno essi pure fare da sè. Però c'è pericolo, che domandino il soccorso della Russia, la quale si affretterà a porgerlo loro.”⁸²⁸ У ствари, након што су захтеви српске депутације од 7. јуна били одбијени, дошло је до незадовољства, не само у народу, већ и међу војницима, и сви војни извештаји су говорили о растурању војне границе. Прва велика битка међу Србима и Мађарима се десила 2. јула око Сентомаша, одакле се разбукнуо грађански рат. Српски патријарх је претио да ће позвати граничаре ако му царска војска не буде давала већу подршку и заштиту против Мађара у јужној Угарској. Штавише, у једном писаном акту генералу Храбовском од 20. јула, претио је да ће позвати сву браћу војнике из Италије, све Словене и да ће се обратити и Карлу Алберту у Италији⁸²⁹, тј. ујединио би се и са Пијемонтинцима, како су уосталом тражили радикални Јужни Словени⁸³⁰. Историчар Ћоровић тврди:

Ко тоне хвата се и за врело гвожђе. Неће бити никакво чудо ако се они „баце у наручја“ не можда само Русији, него чак и Турској. Такве речи, у писменом акту, са тако одговорног места, пале су у нашој прошлости са толиком отвореношћу први пут; то је уједно и најбољи доказ до које се мере било трпело народно оргорчење.⁸³¹

И управо о тој ситуацији Валуси преноси својим читаоцима односећи се на чињеницу да би Јужни Словени били у стању, очајни, да се обрете Русији, што

⁸²⁸ *Rivista settimanale*, “P”, 26.11.1848, n. 4.

⁸²⁹ Владимир Ћоровић, *Историја српског народа III*, 167.

⁸³⁰ Alan Sked, *Grandezza e caduta dell'Impero asburgico 1843-1918*, trad. R. Ricci, Bari: Laterza, 1993, 111.

⁸³¹ Владимир Ћоровић, *Историја српског народа III*, 167.

није искључено јер је патријарх Рајачић вођа српске војводине. Овим свештеницима је цар Никола као папа, признају га за свог цара, а они имају велики утицај на народ. С обзиром да нису довољно јаки да сами, каже Валуси, без помоћи других оформе једну одвојену краљевину, Јужни Словени ће се, пошто их буде издала монархија за коју су пролили толико крви, обратити коме год буде помогао њихово уздизање:

Ciò è tanto più probabile, poichè si vede il patriarca Gioseffo, ed i suoi preti messi alla testa del movimento nel Ducato Serbo. Questi preti, ai quali Nicolò è per così dire il Papa, già da un pezzo riconoscono per loro imperatore lo czar di Pietroburgo: ed essi hanno una grande influenza sul Popolo. Non abbastanza forti per costituirsi, senza l'ajuto altrui, il *regno separato*, gli Slavi meridionali, traditi da quella casa a cui sacrificarono tanto del loro sangue, e per la quale si fecero strumento di tirannide contro gli altri Popoli⁸³² della monarchia, si appiglieranno a chiunque ajuti la loro emancipazione.⁸³³

Овоме треба додати чињеницу да је Радецки, иако је он лично симпатизовао за Јелачића, који је вршио службу у аустријској војсци, морао да делује неутрално у односу према мађарском питању, и свестан вероватно стања у војсци и у сукобу, писао је ипак патријарху Рајачићу истичући да аустријска војска не сме да се распадне и да је још увек верна. Радецки моли патријарха да посредује да би се избегло крвопролиће:

“Non intendo erigermi a giudice fra le parti che adesso minacciano all’Ungheria imprevedibili sventure. Ma i loro capi, chiunque siano, saranno duramente giudicati dalla storia. Non si può, non si deve giungere a una spaccatura nell’esercito austriaco. L’esercito è ancora fedele, e animato dai più nobili sentimenti. Se vi è costretto, impugnerà le armi per salvare l’integrità della Monarchia, così come ha trionfato dei suoi nemici esterni... Io prego Vostra Eccellenza di mediare fra le parti, di usare il prestigio del suo sacro ufficio per impedire lo spargimento del sangue. Non c’è altro modo di conciliare le parti se non quello di più sciagurato di tutti, la guerra civile?”⁸³⁴

⁸³² Уп. један други Валусијев чланак у вези са словенским војницима у Италији, La sposa del Croato, *Fatti e Parole*, 01.12.1848, n. 170.

⁸³³ *Rivista settimanale*, 26.11.1848, n. 4.

⁸³⁴ A. Sked, *Grandezza e caduta dell’Impero asburgico 1813-1918*, 111.

Валуси, дакле, у том растурању аустријске војске види експлицитно манифестацију стања у монархији јер је војска била најрепрезентативнији симбол тог царства, па је стога видео и прилику за Италију да искористи и да се повеже са Јужним Словенима. Каже Валуси да би све владе Италије, са Венецијом на челу, требало да помогну стварање Јужне Славије, независне од Аустрије и Русије, јер да се Венеција сложила са Јужним Словенима, Аустрија је већ могла да падне:

Noi vorremmo che tutti i governi d'Italia, e quello di Venezia alla testa, perchè ci ha un interesse più diretto e più immediate relazioni con que' paesi, si mettessero seriamente e prontamente al caso di aiutare la costituzione della *Slavia meridionale*, indipendente dall'austria e dalla Russia⁸³⁵, perchè se Venezia [...] avesse potuto accordarsi cogli Slavi meridionali in un solo movimento l'Austria sarebbe già caduta. Ma forse, che la cosa allora non era matura nell'opinione degli Slavi, i quali avevano bisogno prima di provare le loro forze e di fare esperienze della lealtà della casa d'austria a cui sono sostegno.⁸³⁶

Валусијеве наде су се оријентисале поново према Далматинцима и Истранима, односно према онима који живе на приморју, као што је то већ урадио претходно, на пр. у чланку *Ancora una parola sull'Istria* („Још једном о Истри“)⁸³⁷, у вези са одборницима из Истре, Мадоницом из Копра, Факинетијем из Вижинаде и Дефранческијем из Умага, где је подвукао чињеницу да Истра неће дозволити никад да буде припојена Германској конфедерацији: „l'Istria non consentirà mai di essere unita alla *Confederazione Germanica*”. И додаје да никад нече бити Немци, а увек и увек Италијани (“*Mai mai tedeschi, sempre sempre italiani*”). И даље још, у чланку који је насловљен *Michele Fachinetti*⁸³⁸ Валуси пише у вези за Факинетијем да је гласно бранио италијанску националност Истре⁸³⁹. Каже Валуси да је Истра један од оних крајњих делова италског полуострва којој је потребно да буде италијанска и да жели да припада народу коме осећа да припадава: „L'Istria è una di quelle appendici dell'Italica penisola, che sentono un prepotente bisogno d'essere italiane, appunto, perché pressate da vicino dello straniero, temono di essere strappate a forza dalla Nazione a cui appartengono e vogliono appartenere.”

⁸³⁵ *Rivista settimanale*, 26.11.1848, n. 4.

⁸³⁶ *Ibidem*.

⁸³⁷ *Fatti e Parole*, 15.09.1848, n. 93.

⁸³⁸ *Fatti e Parole*, 08.10.1848, n. 116.

⁸³⁹ *Ibidem*.

Валусијеве наде иду у смеру источног и италијанског питања, и он понавља исти концепт, који је већ претходно изразио, да Истри, Далматинци и сви приморци треба да буду веза између италијанског и словенског народа и да се на тај начин створи Итало-илирско приморје, слободна лука и заједничко тржиште те средиште два народа, који дуж целе обале, од планине до мора формирају једну међу собом комплементарну зону. Јер ако је истина, каже, да су у Далмацији и Истри комешања, то може само да буде од користи Италијанима:

Ora non si troverebbero sordi alle proposte, che venissero fatte segnatamente da Istriani, da Dalmati e da tutti i Litorani, che dovrebbero essere anello di congiunzione fra le nazionalità italiana e slava, costituendo il *Litorale italo-illirico, porto franco e mercato comune e punto di riunione delle due Nazioni, che lungo tutta la costa, dal monte al mare formano un addentellato*. Se è vero, che la Dalmazia e l'Istria sono in commovimento, ciò può giovare al fatto nostro.⁸⁴⁰

Исте је концепте Валуси изложио и проширио у другом делу чланка о Мађарима и Јужним Словенима у односу према Италији, *Gli Ungheresi e gli Slavi Meridionali in relazione all'Italia II*⁸⁴¹. Валуси се наставља на чињеницу да је тражио да покаже, на Хердеров начин, у претходном чланку⁸⁴², да Мађари, као раса, изумиру. У односу на Мађаре, Илири имају веру у своју сјајну судбину и пророк су своје повести:

Gl'Illirici, sebbene soggetti fin jeri ai loro rivali, e più di essi lontani dall'essere formati in Nazione, pure hanno il presentimento di dover presto salire, e mantengono la fede nei loro splendidi destini, che si predicono in un non lontano avvenire. Un Popolo che si fa profeta della propria storia, sente già in sè la forza interna che deve condurlo a compiere le sue profezie.⁸⁴³

Кад описује карактер Илира, Валуси се надовезује на романтичарске идеје Томазеа, Франческа Дал'Онгара и читавог тршћанског културног круга. Као што

⁸⁴⁰ *Rivista settimanale*, 26.11.1848, n. 4.

⁸⁴¹ *Il Precursore*, 03.12.1848, n. 5.

⁸⁴² *Il Precursore*, 19.11.1848.

⁸⁴³ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi Meridionali in relazione all'Italia II*, 66.

Томазео подвлачи да око Марка Краљевића вековима кружи традиција народа, да су у њему садржани радост и бол, слава и народ читавог једног народа⁸⁴⁴, тако се и Валуси изражава описно о Илирима и говори о томе како у једном простом народу живи поетска меморија на националну славу те наде које се никад нису изгубиле, већ су остале као благо које се љубоморно чува, као мач српског јунака Марка Краљевића, све док се не буде пробудио. Песници и илирско-српски књижевници, као и они који Јужним Словенима говоре о њиховим политичким интересима, користе језик народних песама и калеме нову цивилизацију и нове наде на древне обичаје из оних песама које се чују на уснама Црногораца, Морлака, Срба и Илира уопште. И у тим песмама и говорима те списима Словена честа је идеја о српском или илирском краљевству:

[...] nel Popolo rozzo, che ascolta la voce delle sue guide, vivono fresche tuttavia le poetiche memorie di gloria nazionale, e le speranze, che nei tempi più duri non si perdettero mai, ma rimasero come un tesoro prezioso gelosamente custodito, come la spada di Marco Kragliević, che fa da capezzale all'eroe serbo, finchè ei si svegli dal sonno secolare a nuovamente brandirla. I poeti, i letterati illirico-serbi e tutti quelli, che parlano agli Slavi meridionali dei loro interessi politici e di Nazione, fanno propria la lingua dei canti del Popolo, ed innestano la civiltà nuova e le nuove speranze nazionali sui costumi e sulle tradizioni antiche di que' canti che risuonano sulle bocche del Montenegrino, del Morlacco, del Serbo e degl'Illirici in generale. Ed in que' canti e nei discorsi e negli scritti degli Slavi, caldi d'amor patrio, l'idea d'un regno serbo od illirico, torna spessissimo.⁸⁴⁵

У овом тренутку Валуси разматра политичку реорганизацију Јужних Словена у оквиру опште политичке слике Европе и сматра да се аустријска револуција продужила за још коју годину, Илири би били спремнији на отцепљење од Аустрије, јер иако су одавно њени поданици и иако их је Аустрија држала у незнању и економској инфериорности, свеједно су јој били захвални јер

⁸⁴⁴ Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*: "Intorno a Marco volano cantando le tradizioni del popolo, come uccelli di varia voce e colore sulle cime verdeggianti di forte montagna. In lui raccolgonsi le gioie e i dolori, e le glorie e le speranze della nazione intera per secoli molti."

⁸⁴⁵ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi Meridionali in relazione all'Italia II*.

их је подржавала у борби против Турака. Но Аустрија ће бити управо одговорна за то што ће код Словена доћи до потпуне еманципације:

Se la rivoluzione austriaca si fosse protratta di qualche anno, forse gl'Ilirici si sarebbero trovati più pronti alla separazione e più preparati ad emanciparsi dall'austria, poichè essendo da tanto tempo sudditi ad essa, e, benchè appositamente mantenuti da lei nell'ignoranza e nell'inferiorità economica, pure sussidiati nelle lotte contro i Turchi, serbavane fede e gratitudine. Però l'austria s'incarica essa di francare gli Slavi dell'antica fedeltà e di maturare la loro totale emancipazione.⁸⁴⁶

Али неодржана обећања, за Јелачићеве Хрвате и Рајачићеве Србе, заједно са распадом аустријског царства и настојањем Словена да се сами формирају (*"fare da sè"*), чини да све то помаже словенски покрет који се, по Валусију манифестује и у позиву Јужних Словена Томазеу, кад му кажу да ће га чувати као зеницу у очима; Валуси сматра да то осликава карактер словенског покрета: "Vieni a noi (essi dicevano all'autore stimatissimo delle *Iskrice*, Nicolo Tommaseo); vieni a noi, che ti custodiremo come la pupilla dei nostri occhi! - Questa frase dipinge il carattere del movimento slavo, che dà a' suoi apostoli un certo che d'ispirato."⁸⁴⁷

Такође Валуси прати изузетно негативан Томазеов став у односу на руско царство које је у позадини политичких решења која се тичу Словена⁸⁴⁸. У вези са својим претходним чланком, потврђује своју анализу става да је несумњива тенденција Јужних Словена да формирају једно одвојено краљевство и да Русија сигурно жели да их обухвати, па сматра да је у интересу Италијана, пре него других европских народа, да се смањи моћ Аустрије, а истовремено да се не повећа руска снага те стога да се помогну ти суседни народи да формирају своју нацију:

Essendo indubitata la propensione degli Slavi meridionali a formare un regno separato e certo il disegno della Russia di assorbirli in sè, noi che, primi fra tutti gli stati d'Europa, sebbene in compagnia con essi, abbiamo interesse a vedere diminuita la potenza

⁸⁴⁶ *Ibidem.*

⁸⁴⁷ *Ibidem.*

⁸⁴⁸ Mirjana Drndaski, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, 22.

dell'austria, senza che quella della Russia s'accresca, dobbiamo dar mano ai nostri vicini a costituirsi in Nazione.⁸⁴⁹

У том смислу Валуси опет предлаже свој предлог компромиса (“proposta di compromesso”) да се формира итало-словенско приморје, да приморци Јадрана послуже као посредници. Далматинци, Ријечани, Истриани и Тршћани морају бити посредници јер управо је тим мешовитим областима које не желе да буду потпуно део ни једног, ни другог народа, у интересу да буду у средини тог нових пријатељства и да покажу предности таквог савеза:

[...] circa la formazione del Litorale italo-slavo: [...] se ci servissero come di mediatori i Litorani dell'Adriatico, nel cui paese sono a contatto da per tutto ed intarsiate a più tratti le due nazionalità slava ed italiana. I Dalmati, i Fiumani, gl'Istriani ed i Triestini devono essere questi mediatori; poichè que' paesi misti, che ripugnano del pari a venire assorbiti totalmente sì dall'una che dall'altra nazionalità, hanno massimamente interesse a frapporti nello stringere questa nuova amicizia, e possono venire ascoltati da entrambi i Popoli, perchè possono mostrare ad essi i reciproci vantaggi di tale alleanza; vantaggi che rifluirebbero su quei Litorani medesimi.⁸⁵⁰

У другом делу чланка Валуси детаљно разматра далматинско и истарско питање, односно оно што он дефинише као „даље провинције“, а што је у вези са Томазевим ставовима по том питању, с обзиром да „u kontekstu zemlje u kojoj su vekovima koegzistirale dve civilizacije, latinska i slovenska, kao i u kontekstu njegove dvojne nacionalnosti, valja shvatiti i Tomazeovo autonomaštvo: on Dalmaciju vidi kao slovensku zemlju italijanske kulture, što će ga na kraju dovesti do razlaza sa hrvatskom strankom“⁸⁵¹.

Године 1848. аустријско приморје је постало непосредна провинција бечке круне и у влади је било изабрано пет одборника пореклом из Истре: четири Италијана и један Хрват. И у вези с тим Валуси је писао о „уздицању Далмације и Истре“. На овом месту је додао да је Ријека италијанска колонија, која је пре била оријентисана према Мађарској, а сада је у рукама Словена као Сињ, Порторож и

⁸⁴⁹ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi Meridionali in relazione all'Italia II.*

⁸⁵⁰ *Ibidem.*

⁸⁵¹ Mirjana Drndarski, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, 21.

остали део угарског приморја: „Fiume è colonia italiana, attratta prima d’ora verso l’Ungheria come a suo centro; adesso in mano degli Slavi come Segna, Portorè, ed il resto del litorale ungarico.”⁸⁵² О Истри је Валуси већ говорио неколико месеци пре тога, у листу „Fatti e Parole”. У чланку насловљеном *Michele Fachinetti*⁸⁵³ Валуси наглашава: “L’Istria è una di quelle appendici dell’Italica penisola, che sentono un prepotente bisogno d’essere italiane, appunto perché pressate da vicino dello straniero, temono di essere strappate a forza della Nazione a cui appartengono e vogliono appartenere.”⁸⁵⁴ И помиње, дакле, тј. подвлачи у том смислу улогу Факинетија који је одлучно бранио италијанску народност Истре, кад су намеравали да припоје Истру Германској конфедерацији:

[...] alzò più forte la voce per difendere la nazionalità italiana dell’Istria. Dolce di cuore i mite di costumi, egli tuonò quando pretendevano aggregare l’Istria alla *Confederazione Germanica*, a quella Confederazione usurpatrice che non conosce al mondo se non il *principio germanico*, e che crede tutti i Popoli della terra fatti per *i suoi minuti piaceri*. Eletto, con Madonizza di Capodistria e con De Franceschi di Rovigno, a Deputato per la Dieta Viennese, vi andò co’ due suoi colleghi come una protesta vivente e continua della nazionalità italiana dell’Istria, contro tutte le usurpazioni tedesco-slave.⁸⁵⁵

Исто важи и што се тиче Далмације. Кад се на једном ванредном састанку загребачког сабора од 25. марта 1848. тражило од цара ново уједињење Далмације са Хрватском и Славонијом, Далматинци су се одмах огласили увређени, противећи се уједињењу⁸⁵⁶. Само је један Далматинац, Србин Божидар (Теодор) Петрановић био за уједињење, онај исти који је био у полемици са Томазеом око личности Доситеја Обрадовића, јер та је полемика очигледно имала своју историјско-политичку позадину⁸⁵⁷. Само је Божидар Петрановић, дакле, подржавао аустријске ставове и инсистирао је на томе, као уосталом и Шпиро

⁸⁵² Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi Meridionali in relazione all’Italia II*, 69.

⁸⁵³ *Fatti e Parole*, 08.10.1848, n. 116, 461-463.

⁸⁵⁴ *Ivi*, 462.

⁸⁵⁵ *Ibidem*.

⁸⁵⁶ Giuseppe Praga, *Storia di Dalmazia*, s. l.: dall’Oglio, 1981, 244.

⁸⁵⁷ В. поглавље „Тачка укрштања Доситејевог и Томазеовог круга“ овог рада.

Поповић, Томазеов „учитељ илирског језика“⁸⁵⁸. Солидарност између Италијана и далматинских Словена била је јака, и италијански елемент је био присутан на читавој обали⁸⁵⁹, па је у том смислу Валуси констатовао да би Далматинци волели да буду било шта, само не Аустријанци: “Ora basti ricavare da tali deduzioni la certezza, che i Dalmati amerebbero d’essere qualunque altra cosa meglio che austriaci.”⁸⁶⁰

Што се тиче Далмације, и Валуси је очигледно имао емотиван однос према тим крајевима, као и Томазео, за кога је Далмација била једна од константних тема⁸⁶¹. Каже Еђидио Иветић да је Далмација за Томазео били додирна тачка Славије и Италије, Запада и Истока, па стога је била у специфичном положају и могло се пре 1848 говорити о далматинској нацији која је у себи садржавала славенство и италијанство:

La Dalmazia era, come diceva Niccolò Tommaseo, il punto d’incontro tra Slavia e Italia, tra Occidente e Oriente, e da qui la sua specificità, tanto da parlare negli anni prima del 1848 di una nazione dalmata, un’identità comune che potesse riassumere i tratti di slavità e italianità. In tale tipo di discorso il passato è ancora soprattutto memoria, non espressione di una continuità nazionale.⁸⁶²

То је разлог због ког Валуси тврди да у тим земљама Словени и Италијани гледају са страхом и са надом на своју будућност. Јер ако би се пробудиле концепције националности у тим крајевима, у приморју би дошло до дуге и ужасне борбе међу разним народима који у скоро истом броју настајују Далмацију, и ако се не би нашло решење да умири те духове:

In que’ paesi, Slavi ed Italiani guardano con un presentimento misto di terrore e di speranza il loro avvenire; poichè se cominciano a sentir una vita propria e la forza di fare da sè, vedono altresì, che il principio delle nazionalità, ora prevalente anche laddove non

⁸⁵⁸ Mate Zorić, Niccolò Tommaseo e il suo „maestro d’illirico”, у: Mate Zorić, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall’Ariosto al D’Annunzio*, Padova: Antenore, 1989, 262-294.

⁸⁵⁹ Giuseppe Praga, *Storia di Dalmazia*, 244-245.

⁸⁶⁰ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi Meridionali in relazione all’Italia II*, 68.

⁸⁶¹ Mirjana Drndarski, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, 18-26.

⁸⁶² Egidio Ivetic, *Archivi e ricerca storica nell’Adriatico orientale e nel contesto nazionale croato (1815-1914)*.

erano prima distinte, produrrà per il litorale una lotta lunga e tremenda fra le popolazioni diverse, che quasi in ugual numero lo abitano, se non si trova qualche temperamento, che ne ammorzi o tolga del tutto l'urto fra le medesime, permettendo al tempo di produrre le lente trasformazioni, nell'ordine naturale delle cose. Un tale temperamento ci deve essere: e bisogna cercarlo.⁸⁶³

Валуси предосећа опасност и инсистира на томе да треба искрено ући у прогресивни систем удруживања народа, и одустати од концепција освајања и доминације једних над другима: “bisognerebbe entrare sinceramente e francamente nel sistema progressivo dell'associazione dei Popoli, e rinunciare a quello retrogrado della conquista e del dominio degli uni sugli altri, e di alcune famiglie su tutti.”⁸⁶⁴

Тако на исти начин на који је Томазео идеализовао Далмацију као *trait d'union* између Истока и Запада, тако и Валуси излаже јасно свој програм и каже да свако може да види да цело Јадранско приморје, од Девина до Боке Которске и даље као да је створено да формира неутрални терен између словенског и италијанског народа. Могла би да се установи географска граница и да се конституише територија три приморја, далматинског, угарског и илирског. У оквиру ове три области, које би у Валусијевом систему формирале једну једину, становништво градова (а које је бројније) је италијанско, па стога цивилизовано и предузимљиво, док је становништво селâ сачињено махом од Словена, простих, али пуних снаге и будућности. На том терену та два народа (док време не одлучи који ће доминирати) не могу да се искључе, нити да доминирају један другом. Неутралност ове територије би била у сагласности са интересима оба народа и служила би свим народима који су дуж обале. Читаво итало-илирско приморје, са својим лукама и тржиштима би било једна слободна лука за оба народа. Из главних градова обале би кренули путеви ка Босни, Херцеговини, Бугарској, према рекама у Хрватској и према Дунаву, све до Румуна. Између дунавских и јадранских народа би се створио промет који би био у интересу за све, а Јадранско море би било пуно италијанских и илирских бродова. Јадран би стога поново био центар размене и овом приликом Валуси предлаже да посебно Далматинци, Истриани и Тршћани размотре да ли им то одговара или не и да ли имају сугестија:

⁸⁶³ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi Meridionali in relazione all'Italia II*, 69.

⁸⁶⁴ *Ibidem*.

Ognuno vede, che tutto il Litorale dell'Adriatico, da Duino fino alle Bocche di Cattaro ed oltre, è appositamente fatto per costituire un terreno neutrale fra le nazionalità slava ed italiana. Se noi tiriamo una linea che passi per tutte le vette della catena di montagne che costeggia la sponda dell'Adriatico, e che spesso manda in mare dei posti avanzati nelle molte isole e negli scogli che lo seminano, possiamo prima di tutto stabilire un limite geografico naturale certo per la Nazione degli Slavi meridionali, che sono soli sul versante di là di quelle montagne. Il versante di qua, fino al mare, colle isole, costituisce presso a poco il territorio attuale de' tre Litorali, che possiamo, dietro le usuali denominazioni distinguere, coi nomi di dalmatico, ungarico ed illirico. In queste tre provincie, le quali nel nostro sistema ne formerebbero una sola, tutta la popolazione delle città, cioè la più numerosa, la più civile e la più industriosa, è italiana, mentre la massima parte di quella delle campagne è slava, rozza tuttavia, ma piena di vigore e d'avvenire. Su questo terreno le due nazionalità (finchè il tempo non abbia deciso la questione se debba prevalere la civiltà latina più adulta, o la slava più giovane) non possono nè escludersi, nè dominarsi l'una l'altra. [...] La neutralità di tutto questo territorio coinciderebbe gl'interessi delle due Nazioni, servirebbe a quelli delle popolazioni sparse lungo quella costa e renderebbe possibile, senza urti, senza sconcerti, senza sangue e senza reclami il passaggio di que' paesi dallo stato presente alle nuove condizioni per essi vantaggiosissime ed utili del pari agl'Illirici ed agl'Italiani.

Tutto il Litorale italo-illirico, co' suoi porti, colle sue piazze di commercio, sarebbe un *portofranco per le due Nazioni*. Da tutte le principali città della costa partirebbero delle strade trasversali, che fra i monti s'internerebbero fino ai punti più importanti del territorio ora ottomano, pa resto slavo, cioè nella Bossina, nell'Erzegovina, nella Bulgaria, poi verso i fiumi della Croazia e verso il Danubio, fino a mettere noi in più diretta comunicazione intellettuale e di commercio coi cinque milioni di Rumeni, ove l'Italia deve cercare di riannodare a sè la fila dell'elemento latino. Fra le popolazioni danubiane e le adriatiche si stabilirebbe una corrente continua di traffici reciprocamente vantaggiosi; e lungo quella corrente si diffonderebbe la civiltà mercè quella delle due Nazioni. Il mare Adriatico sarebbe popolato di navigli italiani ed illirici, ai quali la Dalmazia e l'Istria e le isole del Quarnero aprirebbero i loro porti numerosi ed ampi e sicuri.

Questo mare tornerebbe di nuovo un gran centro di traffici, [...]. Io non posso qui entrare nelle particolarità di questo tema: ma siccome mi sembra essere posto sulla via del nostro avvenire, credo utile di attirare d'attenzione pubblica su di esso. [...] Io raccomando di

manifestare tanto le obiezioni, come gli argomenti in favore di questo disegno, segnatamente ai Dalmati, agl'Istriani ed ai Triestini, perchè si faccia la luce e si operi di conseguenza. [...]⁸⁶⁵

О овом је пројекту Валуси наговестио Томазеу у писму неколико дана касније, истакао је да мисли да је дошао тренутак да се пријатељски говори Јужним Словенима и да је у листу „Il Precursore” писао о томе да између Италије и једног Словенско-илирског краљевства траба да постоји једна неутрална територија, слободна лука приморја разних народа, од Девина до Котора и која би била посредник. Тражио је од Томазеа имена Далматинаца, Срба или Хрвата којима би могао да се обрати и да им о томе пише:

Carissimo Nostro

Venezia 15 dicembre 1848

[...] Io credo, che adesso sia giunto il momento di parlare amichevolmente agli Slavi meridionali. Ne *Precursore* ho scritto tra articoli, per mostrare che fra l'Italia ed un regno Slavo-illirico [...], dovrebbe esserci un paese intermediario e neutrale, un porto franco in tutto il Litorale di popolazioni miste, da Duino a Cattaro. Così le due nazionalità potrebbero rimanere a contatto senza opprimersi. Soltanto la civiltà prevalente dell'una o dell'altra potrebbe guadagnare territorio in avvenire. [...] Ditemi i nomi di quelli a cui potrei scrivere, sia in Dalmazia, sia nell'Illirico, in Croazia e potrebbe darsi, che i tempi maturassero più presto di quello che si credeva. – [...]

amate il vostro Pacifico.⁸⁶⁶

Већ следећег дана, у чланку *L'Austria nè tedesca, nè slava*, Валуси се обратио директно и „пријатељски“ Словенима и затражио да формирају своју нацију и да се за њу боре, а не да буду средство тираније: “O Slavi, costituite la vostra Nazione e per quella combattete, e non siate più cieco strumento della tirannide che vi adopera ad assoggettare le altre!”⁸⁶⁷ У овде је Валуси показао да прати Томазеа који се слично обратио словенским народима 1840. године: “Egli è tempo, o Slavi fratelli, egli è tempo d'intenderci, e di rompere la parete che ci divideva, di porre in comune la santa

⁸⁶⁵ Pacifico Valussi, *Gli Ungheresi e gli Slavi Meridionali in relazione all'Italia II*, 71-72.

⁸⁶⁶ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 4, lettera n. 19.

⁸⁶⁷ *Fatti e parole*, 16.12.1848, n. 185.

eredità dell'onore.”⁸⁶⁸ Томазео је узвикнуо да се не треба презирати, да смо сви браћа, сви Словени и сви хришћани и да мала Далмација може можда у историји да остави више трага од огромне Русије. Боље дакле патити али бити чисте душе, него владати али озлоглашено:

Non ci disprezziamo, fratelli. Tutti abbiamo errato e sofferto; a tutti resta forse molto tuttavia da soffrire. Siam tutti Slavi, Cristiani tutti. E se le sorti ci preparano nel mondo alcun po' di grandezza, non ne usiamo contro il fratello come di arme omicida: riguardiamo il più debole come il minore figliolo della comune madre; alleviamolo come un orfano poveretto; non lo facciam servo nostro, ma ad esso serviamo noi, pazienti, e dalle esterne violenze e insidie difendiamolo con quanto ardore difenderemmo noi stessi. Se tu per qualche milione di uomini, o per qualche dozzina di cannoni, ti credi maggiore degli altri, pagherai caro la tua vanità. La piccola Dalmazia può forse nella storia del mondo lasciare più splendida traccia di sè, che la Russia immensa. Ed è meglio patire, ma puri, che signoreggiare, ma infami.⁸⁶⁹

У вези с тим Валуси жели да покаже у чланку у коме говори о љубави Млечана према Хрватима, *Amore del popolo di Venezia per i Croati*⁸⁷⁰, да су у ствари Хрвати били увек омиљени народ Венеције („i prediletti del Popolo di Venezia”), и збацује сву кривицу на Јелачића и на његов режим (“*regime costituzionale inaugurato a Vienna del barone Jellacich*”), тј. кривицу за осрамљивање њиховог имена. Тако, неколико дана касније, пишући о аустријској влади и њеним народима у чланку *Il governo d'Austria ed i suoi popoli*, Валуси вреднује да је алтернатива или остати Немац, или постати Словен јер уз Словене који ће победити, немогуће је да влада дуго остане немачка: “O restar Tedesco o farsi Slavo, o reclutarsi fra tutte le varie nazioni: ecco l'alternativa. Innanzi agli Slavi vittoriosi, e chiedenti il premio della vittoria, è impossibile che il governo rimanga a lungo tedesco.” Валуси тада користи прилику да каже да су Далматинци веома искрени према аустријским целатима: „I Dalmati sono di una sincerità tremenda

⁸⁶⁸ Niccolò Tommaseo, Ai popoli slavi, у: *Scritti editi e inediti sulla Dalmazia e sui popoli slavi*, а cura di Raffaele Ciampini, vol. I, Firenze: Sansoni Editore, 1943, 102.

⁸⁶⁹ *Ivi*, 103.

⁸⁷⁰ *Fatti e parole*, 19.12.1848, 183.

verso i loro carnefici austriaci”. А у чланку *Bravi i Dalmati* („Свака част, Далматинци!“), подржава буну Далматинаца против анексије Хрватској.

Томазео је сам био дефинитивно против анексије Далмације Хрватској, па је о томе писао 29. децембра 1848. у два писма: једно је писмо српском патријарху Јосифу Рајачићу⁸⁷¹ у коме га информише и подвлачи да је Далмација власништво само својих становника:

Il diritto storico che Venezia, Austria, Croazia e Ungheria potevano citare a proprio favore per rivendicarne il possesso era lettera morta in confronto all’inalienabile diritto dei Dalmati di decidere liberamente del proprio destino. Tuttavia non era impossibile immaginare un’annessione della Dalmazia alle terre degli Slavi del Sud, a patto naturalmente che costoro le offrissent condizioni di libertà e civiltà chiare e schiette, e mostrassero in faccia al mondo di esserne degni. Per farlo, bastava che ritirassero i loro soldati dall’Italia, e si schierassero con Italiani, Ungheresi e Polacchi contro gli Asburgo.⁸⁷²

Истог дана, дакле, Томазео је написао једно друго писмо Валусију и, између осталог, разматра о Валусијевом пројекту и о његовим идејама по том питању, тј. о тада актуелној политичкој ситуацији. Каже Томазео да је имао право да се он, као Словен, обрати Хрватима. И он верује да ће кроз извесно време Далмација бити само словенска. Отворено је рекао Валусију да би тај његов предлог о једној неутралној држави између Италијана и Словена, која би била отворена за трговину три велика народа који живе у Трсту, био одлично решење и да је идеја нова те би било добро да је Валуси разради. Саветовао му је стога да се обрати Стјепану Ивичевићу, Теодору Петрановићу, Шпири Поповићу, Људевиту Гају[?]. Додаје да је од Срба, Хрвата и Пољака који су били у Паризу сазнао да је српски патријарх Рајачић, са седиштем у Карловцима, а који је био епископ у Шибенику, најсигурнији канал међу Словенима, па га је замолио да учини да се из Италије повуку хрватски војници и да би можда на тај начин Далмација могла бити словенска:

⁸⁷¹ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 135.

⁸⁷² *Ivi*, 135.

[...] Troppa ragione mi darà (noi miseri!) il tempo. Avrete dal Tiplido un mio scritto intorno agli Slavi, un altro più specialmente intorno a' Croati. [...] A' Croati che infamano il nome Slavo avevo diritto e dovere, io Slavo, di parlar forte: ma voi potete e dovete tenere più unito linguaggio, e dimostrare che se credono, schiacciando l'Italia, slavificare l'Austria, sbagliano. I Croati pretendono la Dalmazia, e un de' pretesti alla guerra d'Italia è questo che Italia vuole la Dalmazia persè. Credo anch'io, che co' secoli la Dalmazia dev'essere slava pretta, se pure gli Slavi non si rendono indegni della vittoria col fargli assistenti ai carnefici delle genti: ma non veggo per ora, come la stirpe dalmatica più svegliata, più civile della Croata, debba congiungersi a quella senza condizioni d'intera parità; le quali i Dalmati deboli non potrebbero fermarci, discordi non saprebbero proporre; avversi alla Croata ferità ed arroganze non varrebbero con modi amichevoli ad ottenere. Certo che uno stato medio tra italiani e slavi, aperto al commercio delle tre grandi nazioni confluenti a Trieste, siccome a foce, sarebbe buon termine di passaggio. L'idea è nuova e buona. Svolgetela. Non saprei, così su due piedi, indicarvi a chi scrivere di codesto. Deputati dalmati alla dieta di Kremsier abbiamo Stefano Ivicivich e Teodoro Petranich [*sic!*], che soli vorrebbero la Dalmazia slava tuta più d'ora. Ma l'Ivicivich, che intende bene, potrebb'essere parte fra le due parti, se abbracciasse l'idea vostra. Scrivetegliene anco in mio nome. Ci avessi pensato prima, gli avrei scritto io stesso in altro tenore; od almeno avrei aggiunta alle mie l'idea vostra. Ecco come gli scrissi. Da Serbi, Croati, Polacchi, che sono a Parigi, e lavorano in differenti versi, ho raccolto che Rajacich patriarca de' Serbi, siedente a Carlovitz, e stato vescovo greco a Sebenico, è forse il canale più sicuro tra gli Slavi che servono all'Austria, e la nazione vera. Mi volsi a lui esortando che faccia d'Italia levare le armi croate, che forse a questo patto Dalmazia potrebb'essere slava; che io nè prometto ne propongo, ma indico solamente la possibilità della cosa; che ad ogni modo, se gli Slavi vogliono la Dalmazia, debbono cominciare dal farle condizioni di libertà e di civiltà chiare e schiette. Il misero stato delle cose italiane (che altri canta fiorentissime) mi mosse a parlare così. [...]. Tornando agli Slavi, potete scrivere in Dalmazia a Spiridione Popovich, in Croazia a Lodovico Gagin [?] Agram, a Kremsier all'avvocato Giuseppe Filippi. Addio[.]⁸⁷³

Следећи Томазеове савете, Валуси пише да је Венеција преузела кључеве Јадрана („Venezia ha ripreso nelle mani le chiavi dell'Adriatico”) и да је постала поново знак наде за Итало-Далматинце: „divenuta nuovo segno di speranza per gli

⁸⁷³ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm. 142, 1, lettera del 29.12.1848 da Parigi.

Italo-Dalmati”⁸⁷⁴. У чланку *I Dalmati*, супростављајући се и сам хрватској анексији Далмације, опет излаже о свом пројекту да би Далмација и читаво јадранско приморје све до Девина требало да формирају једну неутралну државу, слободну луку словенског и италијанског народа: “La Dalmazia e tutto il litorale adriatico fino a Duino devono formare uno stato a parte, il porto franco delle Nazioni slava ed italiana. È giunto il momento di menar le mani da tutte le parti!”⁸⁷⁵

Охрабрен, дакле, Томазеовим писмом, Валуси пише чланак у коме и даље разматра о Итало-словенском приморју, *Ancora del Litorale italo-slavo*⁸⁷⁶, и у коме преноси речи Томазеа који дубоко познаје Италију и Далмацију и воли обе те земље те успева да види њихову будућност: „uomo che conosce profondamente l’Italia e la Dalmazia e che ama entrambi questi paesi e può vedere assai addentro nel loro avvenire”⁸⁷⁷. Каже да му је Томазео рекао да је идеја нова и добра и да треба да је разради: “L’idea è nuova e buona. Svolgetela.” То га је дакле охрабрило, па се стога поново враћа на свој пројекат: „io vi torno sopra a ribattere il chiodo“. Валуси је желео да покаже Хрватској, која је претендовала на Далмацију, да Италија нема намеру да анексира другу обалу, већ да је потребно да се створи неутралан терен, иако Далмација, како је сматрао, припада природно Италији, по језику, традицији, обичајима:

Bisogna, che i ai Croati ed in generale agli Illirici sinceri, che credono ai progetti d’invasione dell’altrui supposti nell’Italia, si faccia perdere questo falso concetto delle intenzioni nostre: ed agli Slavi, che si fanno indegno strumento dell’Austria nell’oppressione nostra si deve togliere ogni pretesto. Tutti quelli, che amano le due Nazioni e che hanno qualche relazione con Slavi influenti abitanti sia il Litorale, sia i paesi interni, facciano ad essi chiare le nostre idee. Sappiano, che noi, nonchè invadere un solo palmo di terreno abitato da Slavi, ad altro non aneliamo, che a costituire la nostra nazionalità, come vogliono essi pure. Anzi, poichè ed a Trieste, ed in Istria ed a Fiume e nela Dalmazia intera la parte più colta, più civile, più intelligente della popolazione è italiana di lingua e di costumi e quindi propende all’Italia piuttosto che alla Croazia, che vorrebbe assorbirla in sè, come ne ha promessa dall’Austria che la dà in mano di

⁸⁷⁴ Venezia e l’Italia, *Fatti e Parole*, 02.01.1848, n. 201.

⁸⁷⁵ *Fatti e Parole*, 06.01.1849, n. 205.

⁸⁷⁶ *Il Precursore*, 14.01.1849, n. 11.

⁸⁷⁷ *Ibidem*.

Jellacich, primi noi Italiani persuadiamo a quei nostri fratelli di colà, ch'essi, quantunque possano e debbano essere uniti di simpatie con noi, non devono disgiungere i loro interessi dai vicini che hanno alle spalle e che in parte convivono con loro. Noi Italiani della penisola persuadiamo agl'Italiani di colà, ringraziandoli dell'affetto loro disinteressato a rimanere buoni amici coi Croati e cogli altri Slavi.⁸⁷⁸

И тако, као што се обратио Томазеу да га пита да ли познаје некога ко би му могао помоћи у вези са пројектом итало-илирске неутралне зоне, пре свега неког Далматинца, па би тако могао да развије ту идеју и упозна друге са пројектом, и овога пута се обраћа са тим намерама људима са приморја са друге обале Јадрана и моли читаоце, пре свега Далматинце, да пренесу ове његове мисли на источну риву Јадрана, да Словени сазнају да никад неће бити слободни ни независни ако су средство опресије против Италијана и да Италијани желе да живе у миру са Словенима. Желео је да та идеја продре до Хрвата, Срба, свих Илира, до Трста (који је у борби народа само на губитку), Истре (којој штети ако би је други апсорбовали), и до Далмације (која не треба да престане да буде Далмација), па би сви они то прихватили:

[...] supplico i miei lettori, specialmente Dalmati (dei quali so di averne taluno) che trasmettano in ogni guisa possibile sull'altra sponda dell'Adriatico questo pensiero, che potrebbe giovare a tutti noi. Facciamo conoscere agli Slavi, ch'e' non potrebbero divenire mai liberi ed indipendenti se si fanno strumenti d'oppressione contro i poveri Italiani; che questi non amano nulla meglio, che di vivere in pace con loro; che sanno ed intendono il brillante avvenire riservato alla Nazione Slava; che forse fra qualche secolo la Dalmazia e gli altri paesi litorani diverranno Slavi affatto; ma che il mezzo migliore di lasciare che gli Slavi corrano spediti verso i loro luminosi destini si è questo di non mettersi in lotta mortale con noi, di lasciare fra i due Popoli un terreno neutro, come lo fece la natura e la storia, e come lo fanno i comuni interessi. Se quest'idea potesse penetrare nei Croati, nei Serbi, e negl'Illirici tutti, Trieste, che nella lotta delle nazionalità non può che perdere, l'Istria la quale vede il suo danno certo nell'assorbimento della propria nazionalità nell'altrui, la Dalmazia, che non intende di cessare d'essere Dalmazia, non domanderebbero nulla di meglio, che di accettarla.⁸⁷⁹

⁸⁷⁸ Pacifico Valussi, Ancora del litorale italo-slavo, 165.

⁸⁷⁹ *Ivi*, 166.

Овде, заједно, са пројектом једне природне територије, Валуси скицира југословенску идеју, тј. уједињење свих Јужних Словена, коју ће даље развити у својој трећој фази, тј. после 1867. кад ће дати комплетан опис тог концепта. Овом приликом каже да би Јужна Слација независна од Аустрије, са итало-илирским приморјем као неутралним тереном и слободном луком, могла да представља једну врсту људске трансакције међу блиским народима који нису у стању да буду независни:

La Slavia meridionale indipendente dall'Austria, col Litorale italo-illirico terreno neutro e porto franco fra le Nazioni vicine potrebbe prestarsi anche ad un altro accomodamento desiderabile nel tempo nostro, come una transazione umana fra Popoli vicini, che vorrebbero e non sanno essere indipendenti.⁸⁸⁰

Од бр. 12 листа "Il Precursore", Валуси је почео да објављује читав низ чланака о панславизму Словенца Винценца Клуна⁸⁸¹, главног дописника листа "Allgemeine Zeitung" из Венеције за време револуционарног двогодишта 1848-49, с намером да објасни читалачкој публици праве особине словенског националног покрета. За ту прилику, у вези са тим текстом⁸⁸², који напада политички панславизам и хегемонијску улогу Русије, објашњава, међутим, књижевни панславизам Сипријана Робера, Људевита Гаја, Павела Јосефа Шафарика. У белешци за тај чланак Валуси помиње и два Дубровчана, Меду Пуцића и Августа Ивана Казначића, и користи прилику да поново изнесе о свом пројекту, те да повеже словенски национални покрет и наговести формирање Јужне Слације. Каже да чланци које је објављивао у листу „Il Precursore” нису прошли

⁸⁸⁰ *Ibidem*.

⁸⁸¹ Валуси је читаоцима представио Винценца Клуна као Словена који живи међу Италијанима и верује у савез слободних народа те који познаје народе, језике, књижевности и земље Словена: "Slavo che vive fra noi e che crede nell'alleanza di tutti i Popoli liberi [...] un uomo, che conosce i Popoli, lingue, letterature e paesi della gente Slava." Винценц Клуна је био словеначки литерата који је дипломирао у Падови, пријатељ Манина, Томазеа и Валусија. Заједно са Штигицом је кружио међу млетачким патриотима који су се борили за очување Републике. В.: Giuseppe Pierazzi, Vincenc Ferreri Klun in beneška revolucija 1848-1849, *Zgodovinski časopis*, а. XXVI, 1972, 69-83; Giuseppe Pierazzi, Zur Revolution 1848 in Venedig, Der Donauraum, *Zeitschrift für Donauraumforschung*, а. XVII, 1972, n. 4, 218-227; Giuseppe Pierazzi, Studi sui rapporti italo-jugoslavi (1848-49), 221-222.

⁸⁸² То је само први у низу: I Panslavismo, *Il Precursore*, n. 12, 21.01.1849; II, 04.02.1849, n. 14; III, 25.02.1849, n. 17.

непримећено у Хрватској, па су му слали лист “Славенски југ“, што је био очигледан знак да је концепција „јужне Славије“, и која је требало да се развије независно од северне Славије, тј. Русије, све јаснија културним делатницима тих земаља:

Da quei Popoli, che siamo soliti considerare come assai arretrati nella civiltà, i più civili hanno molte cose da imparare: ed ogni giorno più per noi Italiani cresce la necessità di metterci in comunicazione diretta con essi. [...] Pensiamo, che gli Slavi si sono fatti austriaci soltanto per l'interesse del momento, e ch'essi del resto si fanno sempre più impazienti d'emanciparsi dalla gravosa tutela di costoro, massime dopo che il governo centrale si mostra assai poco disposto ad adempiere la sua promessa di slavizzare la monarchia. [...] Gli Slavi si faranno assai presto nostri amici, se noi porghiamo ad essi la mano. Io vi so dire, che nemmeno gli articoli del *Precursore*, circa alla quistione in cui i due Popoli sono entrambi interessati, passarono inosservati in Croazia, donde mandarono a me in cambio il foglio assai liberale intitolato *Slavenski Jug*. Il concetto di *Slavia australe*, che dovrebbe svolgersi indipendentemente dalla *Slavia boreale* cioè dalla Russia, si fa sempre più chiaro nelle menti de' pubblicisti di quei paesi.⁸⁸³

Валуси је био задовољан, стизали су знаци да су Хрвати почели да схватају да није било потребно да убијају Италијане, те да ће њихов сан о „словенској Аустрији“ остати само сан: “I Croati cominciano a vedere le conseguenze dell'essersi fatti micidiali degl'Italiani e dei Magiari e ad accorgersi che il loro sogno d'un *Austria slava* dovrà rimanere sempre sogno”⁸⁸⁴. Валуси додаје да се већ сумњало у бана Јелачића, који је другоразредно амбициозан, амбициозан не да командује, већ да служи⁸⁸⁵.

У међувремену, крајем фебруара или највероватније 7. марта 1849. створено је, на иницијативу Лоренца Валерија, једно друштво за италијанско-словенски савез, *Società per l'alleanza italo-slava*. Лоренцо Валерио, између осталог и Дал'Онгаров пријатељ⁸⁸⁶, као директор дневника “Concordia” (који је излазио у

⁸⁸³ Il panslavismo I, 181.

⁸⁸⁴ Pacifico Valussi, Rivista settimanale, *Il Precursore*, 18.02.1849, n. 16, 246.

⁸⁸⁵ *Ibidem*: “già sospettano del bano Jellacich, il quale è un ambizioso di secondo ordine, ambizioso non di comandare, ma di servire.”

⁸⁸⁶ Adriana Viarengo, a cura di, Lorenzo Valerio, *Carteggio (1825-1865), III (1848)*, Torino: Fondazione Luigi Einaudi, 1998, 402.

Торину од 1847-50)⁸⁸⁷, у једном говору међу посланицима у парламенту 1. марта 1849. тражио је од Јужних Словена, Мађара и Румуна да забораве на старе горчине и да сарађују међу собом, да се уједине, да би се на тај начин уништила аустријска моћ⁸⁸⁸. О том друштву је сазнао и Мацини, који је тада био у мисији⁸⁸⁹. О друштву се знало захваљујући прогласу упућеном словенским народима, *Ai popoli slavi*, који је издало „Друштво“, и у Србији, у Војводини, у Хрватској, али и у Румунији, па је румунски политичар Јон Јика (Ion Ghica, 1816-1897), оснивач патриотског покрета „Братство“, већ планирао један споразумни однос са вођама Мађарске, Трансилваније, Баната, Буковине, Италије, Пољске и Немачке⁸⁹⁰.

То итало-словенско друштво је имало подружнице у Ђенови, Фиренци, Венецији и другде⁸⁹¹. Осим важних личности из торинске политике и културе као Ђорђо Палавичино (Giorgio Pallavicino), Паоло Белђојозо (Paolo Belgioioso), Агостино Депретис (Agostino Depretis), и др., члан друштва је био и представник Мађара код Карола Алберта, док је почасни члан био Никола Томазео. Проглас Словенима је издат 4. марта, а у току борби међу Словенима и Мађарима⁸⁹² друштво је послало један апел и у лицеј у Београду, заједно са едицијом италијанских класичних аутора као „сведочанство пријатељства“⁸⁹³. Друштво је било за то да се Италијани помире са Хрватима објашњавајући да то за шта су их оптуживали да је било последица нада које су им уливали у оквиру словенске Аустрије, али су убрзо схватили да је то химера⁸⁹⁴. Проглас је целокупно издат под насловом *Slavi: Voemi, Illirici, Ruteni e Bulgari* у листу „L’Italia Nuova”, и

⁸⁸⁷ Federico Navire, *Torino come centro di sviluppo culturale. Un contributo agli studi della civiltà italiana*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009, 338.

⁸⁸⁸ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 138-139.

⁸⁸⁹ Giuseppe Pierazzi, Mazzini e gli slavi dell’Austria e della Turchia, у: *Mazzini e il mazzinianesimo. Atti del XLIV Congresso del Risorgimento*, Roma: Istituto per la Storia del Risorgimento italiano, 1974, 315-316.

⁸⁹⁰ Јон Јика је знао о постојању торинског итало-словенског друштва како се види из писма румунском политичару Александру Г. Голескуу (Alexandru G. Golescu, 1819-1881) од 17.03.1849: “una società è stata fondata a Torino sotto il nome di Società per l’alleanza italo-slava. Essa proclama l’alleanza degli italiani con i croati, gli ungheresi e i romani (moldo-vlacchi, bessarabi, transilvani, bukovini).“ Нав. у: Raluca Tomi, *Romeni e italiani durante la rivoluzione del 1848-1849, Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*, 2, 2000, ed. by Serban Marin, Ion Buki, Venezia, 2000, 11, 51-120.

⁸⁹¹ Ljubomir Durković-Jakšić, *Tršćanski Srbi i slovenska stremljenja u Trstu (1848-1849)*, 97; V. Čejchan, *Italsko-slavenský spolek v Turině a radikální hnutí v Čechách na jaře roku 1849, Slovenské historické studie*, 3, 1960, 320-321.

⁸⁹² Magda Jászay, *Il Risorgimento vissuto dagli Ungheresi*, Soveria Mannelli: Rubettino, 2000.

⁸⁹³ Antonio Anzilotti, *Italiani e Jugoslavi nel Risorgimento*, 60: “testimonianza di fraterno affetto”.

⁸⁹⁴ *Ivi*, 61.

изгледа да је аутор био управо Пачифико Валуси⁸⁹⁵. А у четвртом члану статута друштва, објављеном 20. марта, писало је да је сврха друштва да се гаји братска и активна љубав између Италијана и Словена за независност и напредак оба народа и да би се између Словена и Мађара успоставили исти пријатељски односи који постоје између Мађара и Италијана те Мађара, Италијана и Пољака. Друштво ће се залагати да у томе учествују и Власи који имају заједничко порекло са Италијанима и заједничке интересе са Словенима и Мађарима:

Lo scopo della Società è quello di procurare l'amore fraterno ed attivo fra gli Italiani e gli Slavi per l'indipendenza e la prosperità di ambedue queste nazioni, e perché si stringano fra gli Slavi e i Magiari quelle stesse amichevoli relazioni che esistono fra Magiari e Italiani, e fra entrambe queste nazioni e la Polonia. La Società darà mano perché i Moldo Valacchi, i quali hanno comuni le origini coi popoli Italici e gli interessi cogli Slavi e Magiari, concorrano allo scopo comune.⁸⁹⁶

По сведочењу историчара Франђишка Духињског (Franciszek Henryk Duchiniński, 1816-1893)⁸⁹⁷, који је био секретар итало-словенског друштва, тражиле су се присталице и међу Далматинцима и најдоследнији и најактивнији у том погледу је био свакако Никола Томазео⁸⁹⁸.

А Томазео, чим је сазнао, почетком марта, о постојању „Друштва за итало-словенски завез“, пожурио је да објави оснивање „Братства Народа“ (*Fratellanza dei Popoli*)⁸⁹⁹.

Валуси је, пак, у свом ентузијазму и интересу према братским односима са Словенима, у једном отвореном писму тршћанском пријатељу, новинару и политичару немачке народности у Моравској, Ернсту де Шварцеру (Ernst [de] Schwarzer von Hendelstamm, 1808-1860) изјавио је да је „Рива Скјавона“ у Венецији требало да промени име у „Рива Словена“, управо у интересу пријатељства између два народа: “la così detta *Riva degli Schiavoni* quindi innanzi

⁸⁹⁵ Fabio Tafuro, “*Senza fratellanza non è libertà*”. *Pacifico Valussi e la rivoluzione veneziana del Quarantotto*, Milano: FrancoAngeli, 2004, 160.

⁸⁹⁶ Statuto della Società centrale di Torino per l'alleanza italo-slava, *L'Italia Nuova*, 20.03.1849, n. 27, 105.

⁸⁹⁷ Франђишек Духињски је био познат по чудној теорији да Руси нису Словени него неки народ сродан Кинезима(!). В.: Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831–1878)*, 72.

⁸⁹⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Мицкјевич и Словени*, 129.

⁸⁹⁹ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 139.

con parola di più vero e più ampio significato”⁹⁰⁰. Свакако да се Валуси овде односио на горку чињеницу да историјски етник „Скјавоне“ (*Schiavone*), како су Млечани звали Словене са источне обале Јадрана, води своје порекло од термина *schiaivo*, „роб“, но није искључено да му је био познат такође један догађај који означавао бар формалан помак у третирању словенског живља, а који Ловорка Чоралић објашњава као последица дипломатских покушаја Венеције да придобије своје становнике далматинског или истарског порекла, који су покатали тада равнодушан став према млетачким политичким збивањима, и то ће карактерисати дипломатске односе током тих деценија⁹⁰¹. Ради се о томе да је године 1797. извесни Ђан или Иван/Јован Јововић (*Gian Jovovitz*), као члан новог Муниципалитета Венеције, дао био предлог да се укину службено двосмислени називи „Скјави“ (*Schiavi*) и „Скјавони“ (*Schiavoni*) те да се уводу нови облици за етник „Словен“⁹⁰²: *Slavo*, *Slavone* и *Slaviano*. Тај је предлог био изложен на најпосећенијим местима у граду:

ALLA MUNICIPALITÀ PROVVISORIA VENEZIANA.

IL CITTADINO GIAN = JOVOVITZ.

Una Nazione destinata fin dal suo nascere al valore, ed alla gloria, nata nell'Asia, poi passata nella Scandinavia, da dove trionfalmente si diffuse a soggiogare l'indomita Sarmazia Europea, meritò dalle debellate Nazioni, e da quelle, alle quali penetrò il rumore delle sue vittorie, cioè dal Mondo tutto, allora cognito, d'avere un nome, che fissasse la propria fama, perciò *Slavona* dalla voce Illirica *Slava*, che significa gloria, fu appellata. Quindi servendo alla sua destinazione, cioè di dominare la Terra, e per l'Europa, e per l'estensione intiera dell'Asia, e per quella ancora dell'Africa, abbattendo Troni, disperdendo Repubbliche, rendendo tributarie Nazioni, irresistibilmente si disperse, prendendo dalle varie circostanze il Nome di Veneti, Slavi, Verli, Illirj, Allani, Prussi, Vandali, Goti, Ostrogoti, Russi, Ungari, Poloni, Boemi, Lesi, Bulgari, ec.

Il Nome però di Slavoni, come quello, che poteva più d'ogni altro rimareare la potenza, ed il valore di tutte queste Popolazioni, loro fu iudistintamente tributtato fin dai Greci, e dai

⁹⁰⁰ Pacifico Valussi, Lettere veneziane: Lettera quarta. Ad Ernesto Schwarzer, *L'Italia Nuova*, 29.03.1849, n. 36, 141-143.

⁹⁰¹ Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, 297.

⁹⁰² B.: Persida Lazarević Di Giacomo, Iliri i Sloveni, a ne više Skjavoni: hrvatski govori u službi talijanskog Risordimenta, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 15, 2009, 225-244.

Romani li primi, che si sappia, che l'abbiano celebrato, come quelli, ai quali sommamente terribile.

Questi ultimi però più avveduti degli altri dopo essere stati tante volte sconfitti dagli Slavoni medesimi seppero per mezzo di questa Nazione accumulare nuovi Trofei al Campidoglio; ed il Grande Alessandro stesso dopo che, e con grave suo rischio vidde Menedemo ucciso, e superato il proprio esercito dalla stessa Nazione, fu convinto di abbisognare degli Illirj per combattere Dario. Questi autentici Monumenti d'Istoria ai quali infiniti di simil genere potrei aggiungere, sono altrettanti testimonj di verità, che non hanno potuto tacere quelli stessi, che con tanta cortigianesca adulazione o parziale entusiasmo, hanno voluto le glorie celebrare degli Epaminonda, dei Milziadi, dei Cesari, degli Alessandri.

Se in progresso di tempo dagli Italiani, e dalla Veneta Aristocrazia fu tramutato un nome famoso, come quello di *Slavoni*, in nome umiliante, ed aviliente, cioè di Schiavoni, ciò ben poteva convenire all'ignoranza, o alla perfidia di chi pone sua gloria in avvilire con parole quelli, dai quali sono coll'opre superati. Egli è perciò, che io intendo di reclamare e di chiedere a voi o Cittadini, che dovete essere il fonte d'ogni virtù, e nemici implacabili dell'Aristocrazia, un nome, che stabilisce il vero carattere distintivo d'una rispettabile Nazione, che le rendiate, cioè quello, che l'oligarchico Governo ebbe tutta la gelosia di ritenerle. –

Però esso unicamente si credete in dirittodi poterlo fare verso una parte soltanto di questa immensa Nazione, cioè verso quella, che gradato il Danubio, soggiogato tutto l'Illirio, penetrò nella Dalmazia, e la rendè serva al suo valore con tutta l'Istria, che con una subita scorreria sconfisse tutti li Soldati, che Foca posti avea nei presidj, e soggiogate tutte le Provincie vicine dei Romani vinse la Traccia, occupò la Macedonia, s'impadronì della Sicilia, che ... Ma vi pare, che a questa porzione della Nazione Slavona, possa competere il Nome di Schiavi, o Schiavoni? E li Veneziani possano autorizzarlo?... Tiriamo quì un velo ai fatti più luminosi dell'Istoria, che io per tema d'apparire troppo innopportunemente trasportato da sentimento della Patria, volentieri ometto.

Appoggiando all'esprese riflessioni, penetrato più che dal sentimento verso la mia Patria, da quello del vostro decoro, e dell'interesse vostro, a voi Cittadini, io mi rivolgo, onde procurarvi un nuovo monumento alla vostra virtù, ed alla Giustizia vostra col fare, che rendiate il nome di Slavons [*sic!*], o Slaviano alla Nazione, a cui appartiene.

Di più rimarcando un'inesattezza dell'Italiana Ortografia di terminare, cioè, tutti li Cognomi Slavoni che devono pronunciarsi in Itz in Ich, il che cangia il suono loro naturale pronunciandoli in Ich desidererei, che correggeste anco questo errore facendoli

scrivere coll'Itz in fine a norma di tutte le colte Nazioni, perchè in ogni Nazione appunto esattamente il nome, e cognome deve essere scritto, ad espresso.

Perciò vi propongo la Formula del seguente Decreto.

La Municipalità Provvisoria di Venezia,

Udito il presente Rapporto del suo Collega Cittadino Gian = Jovovitz in Nome della Sovranità del Popolo di Venezia;

D E C R È T A,

I. Che sia da ogni Pubblico Ministto [*sic!*], o Funzionario in qualsivoglia Carta o Registro o circostanza dato, e scritto il Nome *Slavone*, o *Slaviano* in luogo di *Schiavone*, per rendere a questa prode, e generosa Nazion quel titolo, che l'Aristocrazia voleva soppresso noi dobbiamo farsi un impegno di renderle.

II. Che essendosi fatti terminare per l'innanzi tutti li Cognomi della medesima abusivamente coll'*Ich*, abbiano in seguito ad essere scritti in tutti i Pubblici, e Privati Documenti coll'*Itz* a norma delle colte Nazioni onde non sia in verun modo alterato il suono naturale delli Nomi, e Cognomi.

III. Il presente Rapporto, e Decreto sia stampato, e pubblicato a lume, e norma universale.

Data li 23. Thermidor (10. Agosto 1797. V. S.) Anno primo della Libertà Veneta.

(Widman Presidente. Bembo Segr[etario.])⁹⁰³

Овај текст је доста касније, под називом *Обрана имена Славјанскога*, објавила „Даница илирска“, у одређеном повесном тренутку кад је све што је било везано за повест Словена доприносило заједничким интересима:

MUNICIPALNOM POVRĚMENOM MLĚTAČKOM POGLAVARSTVU
GRADJANIN IVAN JOVOVIĆ.

Narod opredeljen još od postanka svoga k slavi i hrabrenstvu, koi je od Azie kolěvke svoje prošó u Skandinaviu, od kuda pako slavodobitan razširi se, za podjarmiti neukrotjenu Sarmaciu Europejsku, zasluži od navladanih narodah i od onih, kojim glas njegovih pobědah do ušihh stiže, to jest od cěloga onda poznatoga světa takovo imati ime, koje bi utemeljilo njegovu glasovitost i zato bi prozvan *Slavjanski* od ilirske rěči *Slava*, što znači dika – gloria. – Služeći se tako svomu opredeljenju, to jest gospodovanju nad zemljom bez zaprěke prostró se je i po Europi i po neizměrnih Azie prostorih, i po onih jošte Afrike, razrušavajuć prestolja, razoravajuć vlasteoska vladanja, zaharačujuć narode,

⁹⁰³ *Carte pubbliche stampate, ed esposte ne' luoghi più frequentati nella città di Venezia: Dal giorno 2 Agosto sino li 30 desso. Tomo quinto, [Venezia:], Giovanni Zatta, 1797, 137-140.*

uzimajuć od raznih okolnosti ime Venetah, Slovenah, Verlah, Ilirah, Allanaah, Prusah, Vandalah, Gotah, Ostrogotah, Rusah, Ugarah, Poljakah, Čehah, Leh-ah, Bugarah, itd.

Ime ipak *Slavjanah*, kao ono koje biaše najmožnie od svih ostalih za naznačiti moć i vitežtvo svih ovih narodah, njima biaše uvěk bez ikakve razlike poděljivano tja od pèrvih Gèrkah i Rimljanah, da se znade, da su ga uprav oni proglasili, kojim biaše neizměрно strahovito.

Ovi zadnji pako hitrii od drugih, poslě kako biahu mnogo putah od istih Slavjanah razbieni, pomoću ovog istog naroda znali su zadobiti Campidolju (u Rimu) novih pobjedah, i isti veliki Alesandro poslě kako je vidio s velikom svojom pogibelju ubijenoga Menedema, i predobljenu svoju vlastitu vojsku od istoga naroda upoznao je, da potrebuje Ilirah za pridobiti Daria. Ove istinite i potvrđjene uspomene dogodovštine, kojim bi mogó još mnogo ih pridati iste věrste, tolika su svědočanstva istine, koju nisu mogli zamučati ni oni isti, koji su s toli uljudnom udvornostju ili jednostranim uhitjenjem hotěli proglasivati slave Epaminondah, Milciadah, Cesarah, Alesandrah.

Ako u tečaju vrěmena od Talianah i od Mlětačke aristokracie bi proměnjeno ime toli glasovito, kao ono *Slavjanah* u potišteno i pogěrdno ime, to jest *Schiavonah*, to se lasno može pripisati ili neznanstvu, ili zlobi onoga, koi postavlja svu svoju slavu u pohuljenju rěčma onih, od kojih su dělina predobljeni, i zato žudim, vas o gradjani pozvati, i od vas zahtěvati, budući da vi imate biti izvor svake krěposti i neutažljivi nepriatelji aristokracie, takovo ime, koje pokazuje pravi razlučni značaj slavnoga naroda, da mu ga povratite, to jesto ono, koje mu okrutno vlasteosko vladanje hotiaše da silom obustavi.

Medjutim jedino ovo vladanje mislilo je, da ima pravo jednoj strani ovog neizměrnog naroda takova šta učiniti, to jes narodu onom, koi uzduž Dunava, osvojivši cělu Iliriju, probi u Dalmaciju, učinivši ju podložnu s cělom Istriom svojoj hrabrostju, kojom umah razbi sve vojnike, koje Foka postavio biše za obranu od gradovah, i podjarmivši sve pokrajine bližnje Rimljanom, predobi Traciju, zasěde Macedoniu, osvoji Siciliu, koja... Mislite vi, da ovoj strani naroda Slavjanskoga može pristojati ime od Schiavah ili Schiavonah (robovah)?

A mogu li ga Mlětčani potvrđiti?... Zastrimo ovdě plaštem najsvětlie čine dogodovštine, koje ja, od straha da nebi postao preveć nezgodno zauzet ćutjenjem za domovinu, navoditi dragovoljno odustajem.

Naslonjen na izrečena razmišljanja, uzhitjen više nego od ćutjenja prema domovini, od onoga vaše dike i vašega naprědka, k vama, o gradjani obratjam se, za priskěrbit vam nov spomenik krěposti i pravici vašoj činom da povratite ime Slavjanah onomu narodu, kojemu ide.

Nada tim opazujuć nedostatnost talianskog pravopisa za dokončavat sva ilirska prezimena, koja se moraju čitati na *itz* (ić), e na na *ich*, što time gube svoj naravni glas izgovarajuć ih na *ich*, želio bi, da bi i ovu mánu hotěli popraviti, čineć da se pišu na *itz* (ić) na koncu po običaju svih izobraženih narodah, jerbo u svakom narodu uprav ime i prezime mora biti točno napisano. Zato vam predstavljam formuli slědeće naredbe.

MUNICIPALNO POVRĚMENO MLĚTAČKO POGLAVARSTVO;

uslišavši predstojeće izvěstje svoga sučlana gradjanina Ive Jovovića u ime pučkoga veličanstva mlětačkoga

NAREDJUJE:

I. Da bude od svakog obćeg častnika ili službenika u kakovomgod pismu ili registru ili drugoj okolnosti dano i pisano ime *Slovena*, *Sláva* ili *Slavjana* u město *Schiavona*, za povratiti ovomu hrabrenomu i slavnom narodu onaj naslov, koga je Aristokracia hotěla uništiti, a mi si moramo za dužnost děržati povratit ga.

II. Da sva prezimena, koja su se do sada krivo pisala s *ich* da se imaju od sada pisati u svih obćih i posebnih dokazih s *itz* (ić) na način svih izobraženih narodah, da tako u nikakvi način nebude oskvěrnjen glas imenah i prezimenah.

III. Da ovo izvěstje i naredba bude tiskana i oglašena za izgled i sveobće ravnanje.

Dato 23. Thermidora (10. Kolovoza 1797. V. S.)

Pěrvog godišta mlětačke slobode.

Widmann predsjednik.

Bembo tajnik.⁹⁰⁴

И иако Ловорка Чоралић истиче да “Јововићев заhtјев, међутим, никада неће у потпуности заживјети те ће доселјеници и њихови потомци подријетлом с истоћнога Јадрана своја обитељска презимена и nadalје претежито писати на стари начин”⁹⁰⁵, ипак је ово значајан догађај који обележава социолингвистичку свест Јужних Словена у Млечима крајем XVIII века, као и настојање Илираца да се управо надовежу на достојанство јужнословенских народа и скрену пажњу на неправедно етикетирање тих истих Словена од стране Италијана, а што је могло да демократски да утиче на помак у поимању Словена, како уосталом захтева и Валуси.

⁹⁰⁴ Obrana imena Slavjanskoga, *Danica ilirska*, 25/09/1841, 39/VIII.

⁹⁰⁵ Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, 297.

У међувремену је био још један покушај да се позову словенске трупе из Италије. И Валуси се управо често бринуо да се страни војници који су боравили у Италији позову и напусте Италију те је о томе стално обавештавао. У Београду, августа 1848.⁹⁰⁶ објављен је један памфлет Светозара Милетића који је, за време револуције 1849-49. био млади студент, али је учествовао у догађајима са ентузијазмом, загрејан за демократске и револуционарне идеје о политичкој слободи, правима, друштвеној и економској равноправности⁹⁰⁷. Валуси је стога у чланку о „једном гласу из Славије“, *Una voce dalla Slavia* рекао да му је управо у том тренутку стигао од непознатих један спис, памфлет, написан на немачком да би се лакше растурао, и како мисли, штампан у Београду или Загребу: “da mano ignota uno scritto [...] un opuscolo, scritto in lingua tedesca, a quanto pare per dargli più diffusione, e stampato cred’io in Belgrado, od in Agram. Каже Валуси да је наслов памфлета „Позив српске и хрватске нације својим синовима са војних граница, посебно онима који се боре у Италији”: “*Richiamo della Nazione serba e croata, ai loro figli dei confini militari e segnamente a quelli che combattono in Italia.*”⁹⁰⁸ Валуси цени чињеницу да тај памфлет српских либерала призива њихове војнике из Италије да би се у домовини борили против заједничког непријатеља, да Срби с разлогом подсећају како су њихови прадедови, крваво се борећи, одбијали напад Турака, и можда ће Срби постати поново један народ, а Италијани, који су такође толико дуго под туђином, постаће њихови пријатељи:

I Serbi ricordano con ragione, come col sangue e col valore dei loro padri siensi respinte le invasioni dei Turchi. Ora, che i Turchi non si temono più, si disprezzano, si malmenano i figli di quelli che furono per tanti secoli un forte baluardo alla libertà dell’Europa. Ma forse appunto questa ingiustizia degli uomini farà approssimare la giustizia divina, ed i Serbi torneranno un Popolo; e noi Italiani, oppressi a lungo anche noi, saremo loro amici.⁹⁰⁹

⁹⁰⁶ А не августа 1849. како преноси Јоже Пирјевец у *Studi sui rapporti italo-jugoslavi (1848-49)*, 201.

⁹⁰⁷ В.: Коста Н. Милутиновић, *Из историје политичких идеја. I. Балканска и Словенска конфедерација – Кошутова Дунавска конфедерација, Политова Источна Швајцарска и Милетићева Српска Војводина*, Београд: [s.n.], 1938, 46-54.

⁹⁰⁸ Pacifico Valussi, *Una voce dalla Slavia*, *Il Precursore*, 18.03.1849, 311. Тог списка нема у: Светозар Милетић, *Сабрани списи I*, прир. Чедомир Попов, Дејан Микавица, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.

⁹⁰⁹ Pacifico Valussi, *Una voce dalla Slavia*, 311.

У том спису Милетић развија концепцију Јужних Словена, што потврђује да је пратио идеје словачких романтичара, Јана Колара и Људовита Штура који су пропагирани словенско јединство⁹¹⁰, и у вези с тим је оцртао територију Јужне Слације коју је требало да сачињавају Србија, Босна, Хрватска, Славонија, Срем, Банат, Херцеговина, Црна Гора, Далмација, део Албаније, Тракија, Македонија, нижа Штајерска, Крањска, Коринтска, истарски део Фурланије, како уосталом наводи Валуси:

I liberali Serbi e Croati vanno quindi segnando il territorio della Slavia meridionale, posto fra il Danubio, la Sava la Drava, la Drina, la Bosna, la Moravia, e che comprende la Serbia, la Bossina, la Croazia, la Slavonia, Sirmio, il Banato, l'Erzegovina, il Montenegro, la Dalmazia, metà dell'Albania, la Tracia, la Macedonia, la bassa Stiria, la Carniola, la Corinzia, l'Istria parte del Friuli.⁹¹¹

Ради се о једној великој површини ("lunga estensione di terreno"), каже Валуси, па стога би представљало издају кад се не би омогућило да се уједине српски и илирски народ: "Sarebbe un empio tradimento verso il Popolo e l'umanità, se il possibile non si facesse per stringere in uno la Nazione serba ed illirica."⁹¹²

Пошто је описао слободу народа, аутор памфлета, како преноси Валуси, проглашава и позива словенске војнике у аустријским региментама у Италији, тражи од своје „наоружане браће“ да се масовно врате српском и илирском народу, да бране своје право против непријатеља, да се оснује аутономија и слобода, законска солидарност Јужних Словена. Аутор списка обраћа се војницима и пиха их шта би они рекли кад би једног дана прочитали да италијански историчари пишу како су они, као округни словенски војници, а пре свега Срби, у служби Немаца и како слепо убијају Италијане и ограничавају им слободу. Те би рели свакако биле горке јер се они боре против либералног италијанског народа који им никаквог зла није учинио; Италијани се, међутим, боре за слободу и

⁹¹⁰ Под утицајем Коларових и Штурових идеја, Милетић је узео име Свеслав. Кад је 1847. пожунска омладина основала свој алманах „Славјанка“, Милетић је с ентузијазмом саставио стихове: „Ој Славјани, браћо драга, куцнуо је и наш час!“ У делатности пожунске омладине били су уједињени елементи пансловенског конгреса у Прагу и револуционарне струје Будимпеште. В.: Владимир Ћоровић, *Историја српског народа. III*, 155.

⁹¹¹ Pacifico Valussi, Una voce dalla Slavia, 312.

⁹¹² *Ibidem*.

правду. Стога није потребно да Словени, Чеси, Морављани, Словаци и Пољаци буду у немачкој војсци. Тражи, дакле, од Срба и Илира са границе да не буду под командом народа који је непријатељ Словена:

O voi fratelli armati, che pugnate in Italia contro i bravi Italiani, risolvetevi a codesto:

O tornate in massa, coi vostri patriottici ufficiali alla testa per la più breve, alla vostra Nazione serba ed illirica a difender il vostro diritto contro ai nemicii o se trovate imprevedute difficoltà a fondo, passato a reggimenti, a battaglioni, nel più breve tempo possibile, agl'Italiani, a condizione, ch'essi vi aiutino il pronto ritorno alla Patria e vi prestino sussidio perchè possiate fondare la autonomia, la – libertà: la solidarietà legale degli Slavi meridionali. [...] Voi combattete contro la liberale Nazione italiana, che non vi fece alcun male. Quella Nazione intraprendente già da mezzo secolo fece di gran sforzi per divenire indipendente e libera e per rompere per sempre il giogo degli odiati ed oltracotanti Tedeschi. Quella Nazione è nel suo pieno diritto, come voi, o cari fratelli. Gl'Italiani combattono per la libertà, per la giustizia; e voi combattete contro di essi! I nobili Italiani sono campioni della libertà, e voi siete – perdonate, o cari fratelli – della libertà micidiali. [...] Che direste o fratelli, se siete gli eroi della giustizia e della libertà, se lo storico italiano scriverà nella storia del suo Popolo così:

“Gl'Italiani nel 1848 si levarono come un solo uomo contro i loro oppressori, contro gli avidi Tedeschi. Da principio pugnarono con molta fortuna e vittoriosamente; ma i Tedeschi mandarono contro di noi, sotto al nome di esercito tedesco, la stupida e servile soldatesca delle serve popolazioni slave, e questa con bestiale ferocia combattè contro di noi, come se combattesse per il regno de' cieli. I reggimenti slavi, e segnatamente i serbi, furono i ciechi carnefici di noi e della libertà. Maledizione a costoro; che le loro Nazioni non possano mai imparare a conoscere la libertà e l'indipendenza che l'uomo sublimano: gemano secoli e secoli sotto all'oppressore ed al disprezzo, e non godano d'altra cultura, che della tedesca!”

Amare parole; ma vere! Dio ne annienti tale verità! [...] Ora questo peso d'infamia dei Tedeschi avidi di conquista e di distruzione, questa colpa verso gl'Italiani, dovete voi portarla sotto al nome di *esercito tedesco*, o Slavi, Boemi, Moravi, Slovacchi, Polacchi? Voi confinarli, voi Serbi ed Illirici avrete a spargere così indegnamente il vostro sangue per la barbarie e la malvagità d'un Popolo straniero nemico agli Slavi? Se non siete

macchine, che non intendete altro che l'insolente comando d'un ufficiale tedesco, rispondete.”⁹¹³

Валуси који се у потпуности слагао са свим горе наведеним пропагирао је у вези са злочинима који су починиле стране војне јединице у Италији, па је стога закључио да би те мудре речи из тог списка требало да допру до ушију словенских војника који су непотребно пролили крв за Аустрију. Треба наћи начина да се Италијани споразумеју са Словенима и да се створи слога оба народа. Та мисија да се начини мост комуникације између два народа, на Јадрану, припада Венецији:

Se tutte le sagge parole dette in quello scritto potessero venir recate agli orecchi dei poveri illusi, dei soldati slavi che spandono il proprio e l'altrui sangue per ribadire le catene dei Popoli dall'austria oppressi non sarebbe di certo senza qualche frutto. Circoli, giornali ed Assemblee, noi abbiamo presentemente una quantità immensa di gente che parla tuttodi. Invece di strapazzarsi l'un l'altro e di creare partiti che condurranno la Patria in rovina, ben meglio sarebbe che tutti ci occupassimo a trovare i modi d'intendercele coi nostri vicini e di mettere in armonia gl'interessi delle due Nazioni. Venezia, più d'ogni altro paese d'Italia dovrebbe assumersi la missione di gettare sull'Adriatico un ponte di comunicazione fra i due Popoli.⁹¹⁴

У Венецији је Томазо, кад је сазнао за постојање итало-словенског друштва у Торину, основао *La Fratellanza de' Popoli* („Братство народа“) и то саопштио Валусију који је дао обавест да ће изаћи лист у Венецији који ће приређивати Италијани и страни братски народи: “Giornale ch'esce in Venezia per cura d'italiani

⁹¹³ *Ivi*, 514.

⁹¹⁴ *Ivi*, 315. У истом броју, у чланку *La costituzione austriaca* (320), Валуси предосећа крај Аустрије, тј. сматра да аустријско царство показује бескорисност војних граница, па стога коментарише иронично да војне границе, у тренутку кад више нису потребне да би одбраниле од Турака, стварају људе који убијају и које убијају, да би се монархија одржала. И даље се, дакле, чувају граничери деспотизма да не би нестало монархије. Стога се обраћа словенским либералима и каже да се управо у војним границама припремају њихови и италијански окови. Очување војних граница показује немогућност постојања уставне Аустрије: “I confini militari, ora che non servono più a difendere dai Turchi, danno gente ammazzante ed ammazzabile, per mantenere l'integrità dell'impero. Conserviamo i giannizzeri del dispotismo, poichè altrimenti l'integrità dell'impero se ne va. O liberali slavi, non patite, che nei confini militari si preparino le vostre e le nostre catene. La conservazione dei confini militari mostrano l'impossibilità d'un'Austria costituzionale.”

ed esteri affratellati”, и тиме закључује свој лист „Il Precursore”⁹¹⁵. У отвореном писму који је Томазео написао Валусију (*Caro Valussi*) од 23. марта 1849. читамо да Томазеове мисли не иду само у смеру помирења Мађара са Словенима, и Словена са Италијанима, већ обухватају многе друге народе у истим условима:

Da questo angusto ma splendido nido dell’italica dignità, vorrei potesse sciogliere il volo un principio ancor più universale; e che dalla torre di san Marco faccessi intendere la parola del Vangelo politico di tutte le genti. Non alla pacificazione soltanto de’ Magiari con gli Slavi, e degli Slavi con gl’Italiani (da me desiderata e vaticinata, è gran tempo) mirano i miei pensieri; ma abbracciano in un’idea quanti popoli possono mai, ora o poi, consentire intimamente fra sé, senza che i ministri de’ principi sieno loro interpreti o in eloquenti o svogliati od indocili.

Ово писмо се може дефинисати као прави програмски манифест у коме Томазео предлаже можда неку врсту утопије своје акције којом намерава да реши проблеме разне врсте кроз универзално братство и љубав међу народима. Овако „политичко еванђеље“ се уједињује са мотивом „народске религиозности“, чиме је доприносило само име Млетачке Републике⁹¹⁶.

Исто писмо се појавило и у првом броју часописа „La Fratellanza de’ Popoli” од 1. априла 1849. А с обзиром да се Томазео у ствари обраћао Валусију: „io vi propongo un giornale che s’intitola da una parola d’affetto”, Валусијев одговор је објављен истог дана, тј. 22. марта. Валуси говори Томазеу и о Томазеу као о спони два народа и сматра да ће се његов лист „Il Precursore” улисти у тај који се оснива, „Fratellanza dei Popoli”:

Caro Tommaseo!

Il Giornale, che mi proponete è opportunissimo, mentre in tanto comovimento [dei] Popoli a libertà anelanti, una crudele politica [...] nemicarsi fra di loro divenendo

⁹¹⁵ 25.03.1849, n. 21.

⁹¹⁶ Giuseppe Rutto, Tommaseo e la “Fratellanza de’ Popoli”, *Rassegna storica del Risorgimento*, LXII, I, gennaio-marzo 1975, 5: „motivo di una “religiosità popolare”, che il nome stesso della repubblica veneziana, Repubblica di San Marco, ravvivava, attribuisce un valore simbolico all’estrema e tragica esperienza dell’antica città marinara. Questo motivo tornerà spesso negli articoli del Tommaseo, ispirandogli pagine di contenuto misticheggiante: accostava forse l’atmosfera veneziana, quale eglo la percepiva in quei dolorosi frangenti, a quella fiorentina vissuta dal Savonarola, la cui figura, come ben sappiamo, era assurda già nel giovane Niccolò, a simbolo ed esempio di una perfetta democrazia popolare cattolico-religiosa.“

micidiali d'altri [e] di sè stessi. Coloro, che si sentono liberi dalla funesta eredità degli odii, è d'uopo si stringano in fratellevole unione per mostrare dov'è della libertà dei Popoli la fonte.

Voi, cui la Dalmazia, anello di due grandi Nazioni, diede all'Italia propugnatore di sua libertà, per la quale spendeste fatta una vita operosa, dovevate darci anche quest'esempio: voi, che al Popolo serviste e l'amaste senza adulare i difetti; voi che alla desiderata fratellanza da tanti anni cooperaste, parlando a Italiani, a Slavi, a Greci, a Francesi nella loro lingua, e le voci de' Popoli raccogliendo e colla educatrice parola illustrando. Rispetto all'Italia, per lo studio che faceste precipuamente della più gentile famiglia dei Popoli italiani, la Toscana, e d'una delle più robuste, la Corsica, illustrando i centri d'entrambe e d'entrambe narrando i più memorabili esempi di rivendicata libertà; e per la parte principalissima che aveste a suscitare gli antichi spiriti di questa libera Venezia, il cui nome faceste della Francia rispettato nel mondo, voi avete l'autorità, non dell'ingegno soltanto e dell'animo, ma quella delle opere antecedenti, tutte a stringere l'invocata fratellanza intese.

Mentre voi eravate a Parigi, inviato di questo buon Popolo che vi ama, pubblicando un Giornale non disforme nell'intenzione dal vostro, non senza un intimo presentimento lo chiamai il *Precursore*. Ora gli è per me l'adempimento d'un caro desiderio del cuore il fare ch'esso si fonda nella *Fratellanza dei Popoli*, acquistando così nuova vita.

Venezia 22 marzo.

Il vostro PACIFICO VALUSSI.

У истом броју је објављен и списак сарадника, тј. „коопераната“ који већ својим саставом потврђује Томазеву идеју братства народа. У вези са овим сарадницима, Јоже Пирјевец коментарише да је, за разлику од Мацинија који је веровао у концепт (типичан за XVIII век) елите која ће повести народ, Томазео имао поверења у јавну акцију, у колективну вољу и снагу, па је стога међу сарадницима било и оних од којих он није ни затражио дозволу:

A differenza di Mazzini, ancora legato – nonostante il suo ripudio della carboneria – al concetto settecentesco di un'élite chiamata a preparare in segreto il riscatto del popolo, il Tommaseo aveva fiducia nell'azione pubblica, nella volontà collettiva, capace di imporsi con la sola forza della sua coscienza. Per sottolineare la distanza che lo separava dall'agitatore Genovese, pubblicò nel primo numero della “Fratellanza”, i nomi dei suoi

seguaci e collaboratori, a parecchi dei quali, in maniera piuttosto disinvolta, non chiese neppure il permesso di farlo.⁹¹⁷

Тако се међу сарадницима нашао писац и преводилац Леополд Крилановић (Leopoldo Crilanovich)⁹¹⁸, Француз дубровачког порекла, како наводи Томазео, затим Далматинац Винченцо Солитро, Хајнрих Штиглиц из Хановера, Емилио Типалдо (Emilio Amedeo De Tiraldo, 1795-1878, пореклом Грк), Млечанин Ђузепе Воло, те Ђовани Абондио Видман Рецонико (Giovanni Abbondio Widmann Rezzonico, 1801-1878), млетачки племић словенског порекла, како наводи Томазео. Томазео је дао обавештење и о оснивању „Друштва за братство народа у Венецији“ (*Società della Fratellanza de' popoli in Venezia*) чији је циљ био да се побратиме народи и да помогну једни друге у остварењу слободе (“affratellare i popoli, che mutuamente s’ajutino all’acquisto delle proprie libertà”). И зато што је у том тренутку подела међу Словенима и Италијанима, Словенима и Мађарима, Италијанима и Италијанима, Словенима и Словенима представљала општу опасност за Европу, а предвиђало се да се оснују слична друштва у целој Италији:

E perché in questo momento la divisione tra Slavi e Italiani, tra Slavi e Ungheresi, tra Italiani e Italiani, tra Slavi e Slavi è pericolo comune d’Europa, a comporre queste differenze sarà la società specialmente rivolta. [...] Si procureranno società simili alla nostra ne’ paesi stranieri, e massime negli Slavi. [...] La società di Venezia propone, che in utti i paesi d’Italia instituisconsi società simili; non si arroga preminenza; chiede soltanto corrispondenza fraterna.

У том смислу се Томазео трудио да растура свој лист и ван Венеције и успео је да пошаље први број и у Хрватску где је његов манифест био објављен у „Словенском југу“⁹¹⁹, док је и даље у првом броју, у чланку *A Venezia*, написао пророчанским тоном да се нада да ће сви Словени постати пријатељи Италијана:

⁹¹⁷ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 140.

⁹¹⁸ *Scene di Venezia: Municipali suoi costumi. Opera di Pietro Gaspare Moro-Lin; abbellita d’incisioni e di litografi; tradotta in francese da Leopoldo Crilanovich* (Venezia: presso l’Editore, 1841); *Révolution et siège de Venise* (Paris: C. Jourbet, 1851).

⁹¹⁹ В.: Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 140.

E che non soli i Polacchi, già familiari all'Italia per antiche corrispondenze, e ora poi collegati per troppa conformità di sventure, ma tutti gli Slavi, anco quelli che più podersamente combattono le battaglie dell'Austria contro noi, potessero diventarci od amici o meno infesti, è da vedere a molti indizi che sfuggono all'attenzione di certi italiani, troppo pieni di sé. Volgere a questa cosa il pensiero non è mai tardi. E a questo io dedico il presente foglio e le deboli forze mie.

Па ипак, иако Јоже Пирјевец тврди да је лист „La Fratellanza de' Popoli“ био искључиво Томазеов подухват и да је као такав представљао својеврстан јавни дневник⁹²⁰, у уредништву је био и Валуси, кога је Томазео позвао, и који је потписивао бројне друге чланке. Један од тих чланака је био о источној Европи, *L'Europa orientale*⁹²¹ који је, судећи по првом одељку, требало да има свој наставак али то се међутим није догодило. У чланку Валуси предосећа скорашњу пропаст аустријског царства која је „пред вратима“, као и буну хришћанских народа у отоманском царству („popolazioni cristiane a lungo compresse dall'islamismo“). Наговештава тему проблема граница који ће 1857. разматрати у спису о економској обнови Истре, *Del Rinnovamento economico dell'Istria*; овде се међутим тек помињу друге нације, и очигледно је да се ради вероватно о формирању Јужне Слације, с тим што се наглашава да ће Италијани вероватно имати улогу кормилара:

Della Nazione italiana e della tedesca è possibile assegnare i confini; ma non è così delle altre nazionalità vicine, che non si possono dire nemmeno formate e che s'intersecano, si sovrappongono, si compenetrano in più luoghi ed in più guise, ed in pochi punti appaiono chiaramente distinte. [...] è d'uopo che noi ci affratelliamo coi vicini che sopportano un medesimo giogo, cui non potranno scuotere se non si mettono d'accordo con noi. [...] Agl'Italiani sarà dato forse di calmare i timoni, che l'Europa orientale incurse all'Occidentale, contribuendo a preparare quella federazione di Popoli liberi, che sola può assicurare l'avvenire della civiltà europea.

Валуси закључује, трагом Томазеових ставова хришћанске оријентације и утопијске жеље да уједни и побратими народе као потребни предуслов за један

⁹²⁰ *Ibidem.*

⁹²¹ *La Fratellanza de' Popoli*, 05.04.1849, n. 2.

здрав и сложни развој, да ће пријатељство и уједињење држава које су слабије, представљати „цемент“ нове цивилне федерације: “L’amicizia e l’unione degli Stati più deboli, che impediscano l’urto violento delle grandi potenze sarà cemento alla nuova federazione civile, da stabilirsi più che nei trattati, nel sentimento dei Popoli e nell’armonia dei loro interessi.”

У чланку *Austria, Ungheria, Slavia*⁹²², међутим, Валуси показује да се плаши повратка духа Јелачића. Но, ипак, изгледа да сад има поверења у Јужне Словене, осећа њихову снагу и свест коју формирају дан за даном и истиче да се у Загребу, Карловцима, Београду и Темишвару све више осећа незадовољство владом Оломоуца:

Ma forse, che gli Slavi meridionali, disgustati per la parte che li riguarda nella Costituzione imperiale, non si lasceranno così presto prendere all'anno. Nella cura che si ebbe di mantenere e nell'evidente disegno di perpetuare le divisioni nelle provincie della Slavia meridionale, videro, che si vogliono deboli, e che, vinti che fossero i Magiari, le austriache catene si stringerebbero sempre più intorno a loro. Perciò tanto ad Agram, quanto a Carlowitz, a Belgrado e Temeswar apparisce un grande malcontento verso il governo di Olumütz.

Валуси наставља у смеру Томазеовог и Мацинијевог филополонизма. За Томазеа је Пољска, заједно са Србијом, представљала једно од центара будућег уједињења Словена⁹²³. Отприлике у том периоду, тј. 24. и 31. марта 1849. појавио се у дубровачком листу Казначића, “L’Avvenire”, чувени чланак Меде Пуцића, *Formiamo noi una nazione?* – у овом чланку Пуцић, који се залагао за уједињење Словена у Аустрији, оправдавао је борбу Пољака, и проценио је да су Пољаци били једини који су умели да сачувају достојанство свог народа, и да су се Мађари борили против Словена, Пољаци би остали на страни словенске браће; Пољаци би, сматра Пуцић, били спремни да буду и под Русима, само да се уједине. Валуси, у том истом правцу, види месијанску, хришћанску улогу Пољака у оквиру уједињења свих Словена. Сматра да није далеко помирење Мађара и Словена у

⁹²² *La Fratellanza de' Popoli*, Cose Esterne, 08.04.1849, n. 3.

⁹²³ В.: Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 36: “La Polonia e la Serbia (con la Dalmazia insieme), sono, a mio vedere i due centri dell’incivilimento degli Slavi futuri.” Уп.: Niccolò Tommaseo, *Dello statuto ungherese e croato se possa alla Dalmazia applicarsi*, у: *Serio nel faceto*, 346.

Угарској захваљујући посредству Пољака. Наводи да су словенске новине објавиле једно писмо генерала Хенрика Дембињског (Henryk Dembiński, 1791-1864) који је писао својим сународницима да иде да се бори за мађарску ствар у нади да ће то користити за слободу Пољске и свих других Словена:

Non è forse lontana una riconciliazione fra i Magiari e gli Slavi dell'Ungheria mediante i Polacchi. I giornali slavi stampano una lettera del generale Dembinski a' suoi compatriotti che rimanevano a Parigi, nella quale è detto: ch'egli andava a servire la causa ungherese nella speranza di giovare alla libertà della sua Patria e di tutti gli Slavi; ch'egli avrebbe procurato di distogliere gli Ungheresi da ogni idee di dominare gli altri Popoli; che credeva dovere tutte le stirpi slave schierarsi intorno alle bandiere ungheresi, per liberarsi dal giogo straniere; che se i Magiari non si fossero mostrati giusti verso gli Slavi, e' si sarebbe ritratto da loro per tornare nella solitudine in cui visse diciott'anni. – Quello, che Dembinski promise, dice la *Gazzetta tedesca*, attenne. Le condizioni da lui poste alla Dieta ungherese furono accettate ed i Polacchi si prefissero di provare agli Slavi, che tornava loro meglio attenersi alla libera costituzione ungherese, che non allo stato uno austriaco[.] Sembra, che la Provvidenza destini i profughi figli della Polonia alla missione di campioni della libertà di tutti i Popoli, quasicchè non dovessero conquistarsi una Patria, che dopo averla data altrui. Nessun Popolo godrà di libertà vera, se non si sarà ricordato del *prossimo suo*, procurando che liberi sieno anche i Popoli vicini.

И у чланку *Venezia e Polonia*⁹²⁴ Валуси подвлачи пријатељство између Италије и Пољске, због чињенице да су се та два народа приближила у тренутку невоље. Хвали заједничку тежњу Пољске и Венеције да се спаси хришћанство пред варварством османлија. Због тог разлога објављује писмо пољског краља Владислава Рекса из 1642. које се налази у Млетачком архиву, и коме следи чланак о Русији где, свестан опасности руског напредовања, излаже политичку ситуацију земље и разматра проблем савеза Русије са Аустријом.

У рубрици *Cose italiane*, међутим, поново се враћа на тему итало-словенског приморја, *Litorale italo-slavo*⁹²⁵: објављује једно писмо из Трста у коме се хвали улога Венеције и приморца који су посредници између Италије и народа с друге стране Јадрана и тиме показују да ће заједничка слобода бити плод заједничког

⁹²⁴ *La Fratellanza de' popoli*, 12.04.1849, n. 4.

⁹²⁵ *La Fratellanza de' Popoli*, 15.04.1849, n. 5.

напора: „mediatori fra l’Italia ed i Popoli dell’altra sponda dell’Adriatico, mostrando ad essi che la comune libertà sarà un frutto delle comuni fatiche.” Тај заједнички напор претпоставља да треба, пре свега, припремити Италију на уједињење⁹²⁶. Валуси затим каже да Италијани, Словени и Немци монархије морају да буду спремни да иду тамо где их Бог зове, тј. према браћи: “[...] Italiani, Slavi e Tedeschi della monarchia devono star sempre pronti ad andare dove la voce di Dio li chiama, cioè verso i loro fratelli.”⁹²⁷ Исто то стоји и у апелу Италијанима, *Agli Italiani*⁹²⁸, у коме Валуси позива Италијане да се окупе око стега слободе: „Raccogliamoci tutti laddove sventola tuttavia la bandiera di libertà.” У чланку, пак, насловљеном *Austria*⁹²⁹, предосећа две опасности: с једне стране Радецки, а с друге Русија која је, како каже, господар ушћа на Дунаву. Валуси стога тврди да ће аустријско царство завршити као турско и доћи ће до борбе Грка, Египћана, Друза, Маронита, Курда, Албанаца, Бугара и Срба:

Impero e Costituzione sono due parole che si fanno la guerra: e l’impero austriaco correrà la sorte dell’impero ottomano, che si consuma nella guerra interna divenuta il suo stato normale, dovendo combattere successivamente Greci, Egizii, Drusi, Maroniti, Curdi, Albanesi, Bulgari, Serbi, mentre si sforza di stringere in mostruoso conubio la barbarie e la civiltà.

У бр. 12 од 10. маја 1849. Валуси објављује одломак Томазеовог писма, под насловом *Germania e Austria*, у коме Томазео понавља концепцију коју је већ претходно Валуси објавио и о којој ће и касније говорити, а тј. да су Словени већ свесни себе и постаће опасно средство: “La stirpi Slave hanno ormai coscienza di sè: onde diventano strumento pericoloso ed incomodo.”

⁹²⁶ Preparare, *La Fratellanza de’ Popoli*, 19.04.1849, n. 6.

⁹²⁷ *Ibidem*, “Cose esterne”. Germania.

⁹²⁸ *La Fratellanza de’ Popoli*, 22.04.1849, n. 7.

⁹²⁹ *Ibidem*, “Cose esterne”.

8.3. Етнографска пауза

Између револуционарног млетачког двогодишта и 1857, године кад је објавио свој спис о економској обнови Истре, *Del rinnovamento economico dell'Istria*, Валуси је у том свом „првом фурланском периоду“⁹³⁰, кад је уређивао лист „Il Friuli“⁹³¹, али и „La giunta domenicale al Friuli“ те “l’Annotatore Friulano”, објавио једну књигу коју је мало ко узео у обзир јер не представља ниједну политичку концепцију писца, али ипак показује континуирани интерес за Јужне Словене, овај пут у вези са етнографским аспектом, о чему је писао у Удинама с краја 1851. и почетком 1852. Ради се о првом тому списа *Scritti vari*⁹³² посвећеног у извесном смислу Тршћанима, тј. “A’ miei benevoli di Trieste” како гласи наслов предговора (написаног јануара 1852), где аутор хвали љубав Тршћана према култури и закључује да је Трст судбински, већ својим положајем и израженом разменом добара, одређен да буде спона међу разним народима:

E di lettere e d’arti parlando, permettete che io concluda facendo testimonianza, che nella vostra Città, la quale è pure sì operosa nei traffici, va penetrando e rendendosi comune sempre più quella coltura e quell’amore dei buoni studii, senza di cui la materiale prosperità d’un Popolo sarebbe come corpo sen’anima. Possa la gioventù Triestina riconoscere il vasto campo che s’apre alla sua attività, trovandosi in un paese che per la sua posizione e per i suoi traffici è destinato a formarsi anello fra varie Nazioni!⁹³³

Валусијев спис садржи много сличних елемената са извесним темама о којима је писао Франческо Дал’Онгарио и које су излазиле у листу “La Favilla”. Прво поглавље описује један догађај који се може објаснити управо у вези с оним о чему је писао Валусијев пријатељ и зет. То поглавље говори о јамама Краса, “Le grotte del Carso” и почиње описом тројице младића, пријатеља који напуштају

⁹³⁰ Francesco Fattorello, *Pacifico Valussi*, 83-113.

⁹³¹ Leo Pilosio, Una pagina biografica di Pacifico Valussi. Da Venezia alla direzione del “Friuli”, *Sot la nape. Bollettino bimestrale della Società Filologica Friulana*, gennaio-febbraio 1953, a. V, n. 1, 7-9.

⁹³² Udine: Tip. Trombetti – Murero, 1852.

⁹³³ *Ivi*, 8.

Трст зиме године „184...“ да би ишли на излет и тако обишли дивне јаме ове кречњачке висоравни: “che sotto alle rocce del Carso si approfondano.” Природњак, сликар и песник, путујући по словенским местима који су добили име по дрену и липама које ту расту (“paeselli Slavi ch’ebbero il nome del corniolo e del tiglio che vi crescono”⁹³⁴), приближују се јами Локева где, окружени сталактитима и сталагмитима, долази до чаролије, па су у стању да виде злоћудног патуљка те добру словенску вилу, тј. „o se una delle fate buone (vile) degli Slavi si fosse eretta improvviso nelle candide sue vesta, non avrebbe sorpreso nessun dei tre amici, nella disposizione d’animo in cui si trovavano.“⁹³⁵ Три пријатеља стижу до Сан Канцијана, где пролази Река и поред долине Врема, да би стигли напекон у Постојну, у јаму Аделсберг: “La grotta di Postoina è delle più famose: e da lontane regioni vengono gli studiosi delle cose naturali a vederla. Quivi tutto è grandioso e singolare: e quel sotterraneo, del quale non si conosce il fine, lo direste un soggiorno incantato, da digradarne le fantasie Ariostesche.”⁹³⁶

Након силаска у јаму, одлучују да почну причати приче. Ова прича има много сличности са чланком Дал’Онгара који се појавио у листу „La Favilla”, *La grotta d’Adeisberg*⁹³⁷ – то је географски и геолошки опис тршћанског и истарског висоравни и Постојинске јаме у Словенији. И Валуси је очигледно, као и Антонио Гацолети који је објавио песму *Ondina d’Adelberga*, био инспирисан Дал’Онгаровим списом. Али Дал’Онгарово путовање је пре свега поетско, како сведочи поднаслов: *Reminiscenze d’un viaggio poetico*, па стога Дал’Онгаро не може а да се не изрази и у стиховима. За разлику од Валусија кога је подстакло нешто „ариостовско“, Дал’Онгарово путовање је поетски сан, пун маште, и аутор упоређује самог себе са Дантеом који излази из пакла⁹³⁸.

Све се то дакле десило године 1839. Три године касније Дал’Онгаро се наводно поново вратио у Постојинску јаму, али мотив је био другачији. Највероватније око 1842, у тршћанској крчми *Tre tre* где се окупљала група интелектуалаца који су сарађивали око листа „La Favilla” и са Томазеом, избила је

⁹³⁴ *Ibidem*.

⁹³⁵ *Ivi*, 13.

⁹³⁶ *Ivi*, 15.

⁹³⁷ *La Favilla*, 04.08.1839, а. IV, н. 1.

⁹³⁸ *Ibidem*: “Io era Dante quando varcato il centro della terra si trovò fuor dell’abisso [...]”

свађа⁹³⁹ између Дал’Онгаро и сликара Иполита Кафија (Ippolito Caffi, 1809-1866)⁹⁴⁰. Кафи је, по поручбини Отавија Фонтане, направио слику трга Берзе у Трсту и на слици се налазио Дал’Онгаро, са једним смешним шеширом на глави. Младом Дал’Онгару се слика није свидела и осветио се чланком *La festa dei moccoli*⁹⁴¹ у коме је критиковао целу ствар све негативно. Кафи, који се са своје стране увредио, осветио се и он, тиме што је ноћу насликао на зидовима зграда у Трсту песника потписавши се „Дал’О...“. Помирио их је њихов заједнички пријатељ Антонио Гацолети који је организовао излет управо у Постојинску јаму, која је можда инспирисала и самог Гацолетија да напише горе наведену песму, *Ondina di Adelberga*, како тврди Ђулио Пјаца⁹⁴².

Дал’Онгаро је написао и *La grotta di Corniale* („Јама Виленица“)⁹⁴³, чланак који, како Валуси наводи, описује лепоте тог краја, али и један други, *L’Oasi del Carso* („Оаза Карса“)⁹⁴⁴ где и помиње Липицу, Сан Канцијан, долину Време и „тајновиту Реку“.

У трећем поглављу Валусијевог списка, насловљеном “Портрет“ („Il ritratto“), приповеда сликар, и ту наилазимо на једну књижевну реминисценцију: сликар описује како би било лепо насликати слику са Драшћи Врха кад дува бура: „come sarebbe stato d’un Tempesta il dipingere la mirabile scena che si presentava allorché dal Monte Spaccato soffiare a Borea impetuossissimo e sbattendo le acque ne sollevava come un minuto polverio su cui i raggi del sole si scomponeano in iridi momentanee.“⁹⁴⁵ Наведени одељак призива Дал’Онгарову баладу *La vila del Monte spaccato o l’origine della Bora*, у којој се, као и у Валусијевом тексту, бура пореди са неком врстом ваздушне катаракте⁹⁴⁶, а већ је о томе говорио у чланку *Di una profezia sopra Trieste che s’è in parte avverata* („О једном пророчанству о Трсту које се

⁹³⁹ В.: Giulio Piazza, Francesco Dall’Ongaro a Trieste, *La Porta Orientale*, gennaio-dicembre 1932, X-XI, а. II, 607.

⁹⁴⁰ Иполито Кафи је значајан италијански сликар XIX века, познат пре свега по својим сликама Рима; студирао је млетачке ведуте XVIII века; умро је у битки на Вису 1866, у сукобу Италије против Аустрије за ослобођење Венеције.

⁹⁴¹ В.: Carlo Curto, *La letteratura romantica della Venezia Giulia 1815-1848*, Parenzo: Stab. Tip. G. Coana & Figli, 1931, 200. Дал’Онгаро помиње сликара Кафија и у чланку: Un viaggio in cerca della sapienza, *La Favilla*, 15.10.1842, а. VII, n. 19, 316: “Il Caffi dipinse all’intorno alcune prospettive di Roma, in modo da disgradarne i suoi quadri.”

⁹⁴² Giulio Piazza, Francesco Dall’Ongaro a Trieste, 607.

⁹⁴³ *La Favilla*, 24.11.1839, а. IV, n. 17.

⁹⁴⁴ *La Favilla*, 31.07.1842, а. VII, n. 14.

⁹⁴⁵ Pacifico Valussi, *Scritti varii*, 56.

⁹⁴⁶ Francesco Dall’Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, 89.

делимично обистинило“)⁹⁴⁷, док на Драшћи Врху почива словенска вила⁹⁴⁸ и призива сенке својих сестара и своје браће.

Јунаци ове Валусијеве приче су Ђоакино (Gioacchino), млади трговац, за кога ни сликар не би могао да каже да ли је био Италијан, Грк, Словен, Немац, Енглец или Француз, с обзиром да је говорио све те језике: „nemmeno l’occhio d’un pittore avrebbe potuto dire ch’ei fosse piuttosto Italiano che Greco, o Slavo meglio che Tedesco, od Inglese o Francese: ed egli parlava tutte queste lingue.”⁹⁴⁹ Ту је и Елена, шваља⁹⁵⁰, коју је завео и напустио један „перфидни Италијан“ који се оженио, из интереса, Бечлијком Ернестином, док се освета дешава у Истри, тачније на путу ка амфитеатру у Пули. И ова прича призива приче других аутора из прве половине XIX века, у којима једна поштена и чиста девојка, као Елена, обично Морлакиња (али Валуси, истини за вољу не каже ништа о њеном пореклу), бива заведена и напуштена од стране једног странца из западноевропске земље, као што налазимо уосталом у Дал’Онгаровој причи *Viaggetto nell’Istria*⁹⁵¹.

Не треба запоставити ни чињеницу да је име јунакиње Валусијеве приче управо Елена – ради се опет, и у овом случају, о имену (Јелена, Јела, Јелка, Јеле, и сл.) које се са невероватном учесталошћу појављује у књижевности XIX века⁹⁵².

Сличне романтичарске интересе у истом периоду налазимо и у писмима које Пачифико Валуси пише Карлу Тенки, па тако, у писму од 30. марта 1858, говорећи о фурланском дијалекту, примећује да се у неким селима у фурланском дијалекту налазе словенски елементи, у именима села, или река, а затим у местима као Градишка, Градишкута, Гориција, Лестица, Соверденкја, Лонка, Белградо, итд.:

In alcuni villaggi, col dialetto firulano trovo traccie slave fra i contadini più rozzi. Le traccie le trovo nei nomi stessi dei villaggi, o di qualche parte di essi, o di qualche torrente, o situazione. Un po’ alla volta visiterò il Friuli e terrò nota dei nomi raffrontandoli ai luoghi. [...] Poi, come vi dicevo, nomi slavi nel mezzo stesso della

⁹⁴⁷ *La Favilla*, 02.06.1839, a. III, n. 44, “Cose patrie”.

⁹⁴⁸ В.: Francesco Dall’Ongaro, *Le fantasie drammatiche e liriche*, 89: „Le Vile sono spiriti dell’aria, una specie di fate slave, ora benigne, ora avverse ai mortali.”

⁹⁴⁹ Pacifico Valussi, *Scritti varii*, 57.

⁹⁵⁰ *Ivi*, 58.

⁹⁵¹ В. погл. „Истриани, Далматинци, Бокељи, Срби, једном речју Морлаци“ овог рада.

⁹⁵² Mate Zorić, *Croati e altri Slavi del Sud nella letteratura italiana dell’800*, 116.

pianura, p. e. Gradisca, Gradiscutta, Gorizza, Goriz, Lestizza, Soverdenchia, Lonca, Belgrado ecc.⁹⁵³

Исто тако је Валуси заједно са Дал’Онгаром разматрао деценију раније у листу „La Favilla”, да се Фурланија налази у додирној тачки латинске, германске и словенске расе, па је стога веома важна за проучавање: „Ora, trovandosi il Friuli ad uno di tanti punti di contatto, poichè la razza latina, la germanica la slava che dividonsi l’Europa vi si toccano dappresso, e risulta evidente la sua importanza agli studiosi di cose civili.”⁹⁵⁴ Овде се напомињу услови о којима ће Валуси у овом истом периоду говорити у свом спису о економским условима Истре.

8.4. Премиса: о економској обнови Истре

Ни сам Валуси у својој аутобиографији⁹⁵⁵, а касније ни проучаваоци као Либеро Фракасети⁹⁵⁶, Франческо Фаторело⁹⁵⁷, па ни Антонио Анцилоти⁹⁵⁸ не помињу један Валусијев спис који без сумње треба разматрати као премису у овој првој фази. Ради се о тексту *Del rinnovamento economico dell’Istria*⁹⁵⁹ који је Валуси окончао 1. децембра 1856. како пише у предговору упућеном истарским пријатељима („A’ miei amici Istriani”), у коме понавља свој став да море не раздваја цивилизоване народе, већ их уједињује: “Il mare non disgiuge le popolazioni incivilite, ma le unisce”⁹⁶⁰. А Фурланија и Истра, наставља Валуси, с обзиром да имају сличне историјске и економске аспекте, и пошто су две

⁹⁵³ Renato Giusti, Il giornalismo lombardo-veneto nei rapporti tra Carlo Tenca e Pacifico Valussi (1852-1859), у: *Il Lombardo-Veneto (1815-1866) sotto il profilo politico, culturale, economico-sociale. Atti del Convegno Storico*, а cura di Renato Giusti, Mantova: Accademia virgiliana di Mantova, 1977, 128-129.

⁹⁵⁴ *Ivi*, 137. Писмо је у ствари чланак насловљен *Delle condizioni naturali e civili del Friuli* који се појавио у листу *Il Crepuscolo*, а. III, n. 30, 25.07.1852.

⁹⁵⁵ Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*.

⁹⁵⁶ Pacifico Valussi. *Saggio biografico critico*.

⁹⁵⁷ Pacifico Valussi.

⁹⁵⁸ *Italiani e Jugoslavi nel Risorgimento*.

⁹⁵⁹ *Porta Orientale. Strenna per l’anno 1857*, Trieste: Libreria Schubert Editrice, 163-190.

⁹⁶⁰ *Ivi*, 163.

последње области Италије, „le due ultime provincie dell’Italia mondiale”⁹⁶¹, представљају у ствари велики пут светског промета који се зове Јадран: “la grande via del traffico mondiale, che Adriatico si chiama”⁹⁶².

Иако Валуси признаје да се о Истри зна само нешто више од обале⁹⁶³, настоји да ипак скицира неке „опште идеје”⁹⁶⁴ које би тако изложене могле бити од користи да би се обавила једна подробнија студија. У Валусијевој историјској антономији ради се о спису који представља премису из које излазе предуслови да се конкретно постави проблем граница. Не улазећи у разговор о ономе што је претходно писао у листовима као „Fatti e Parole” и “Il Precursore”, Валуси пружа једно још увек неадекватно познавање услова и остаје жртва опозиција које он сам ствара, разлучујући и раздвајајући, па ће његова политичка мисао морати да прекорачи следеће фазе, ван граница које поставља у овом периоду.

Цитирајући одломак из Дантеа у коме се узвишени песник односи на Истру⁹⁶⁵, Валуси разматра прво што је потребно за економску обнову Истре (“Prima cosa necessaria per il rinnovamento economico dell’Istria”), тј. подстицати у најобразованијим Истранима жељу да се озбиљно занимају за општу истарску ствар, да буду тога свесни: “raffermare ne’ più colti figli dell’Istria la volontà di occuparsi seriamente degl’interessi a tutto il loro paese comuni, di farli pienamente consci e persuasi.”⁹⁶⁶ А да би се све то постигло, коментарише Валуси, иако се ради о различитости раса, обичаја и језика⁹⁶⁷, чињеница је, у ствари, да Истра представља јединство⁹⁶⁸, али ипак треба разликовати те три регије, тј. три органа истог тела, тј. „tre membra del medesimo corpo”⁹⁶⁹: приморску и доњу Истру, средњу и горњу Истру, те унутрашњи део⁹⁷⁰. Узроке назадовања и сиромашности Истре Валуси види у скоро потпуном недостатку унутрашњих путева⁹⁷¹, али пре свега у различитости раса које, с обзиром да нису могле да се стопе у једну

⁹⁶¹ *Ibidem.*

⁹⁶² *Ibidem.*

⁹⁶³ *Ivi*, 164.

⁹⁶⁴ *Ibidem.*

⁹⁶⁵ *Inf.*, IX, 113-114: “sì com’a Pola, presso del Carnaro / ch’Italia chiude e i suoi termini bagna”.

⁹⁶⁶ Pacifico Valussi, *Del rinnovamento economico dell’Istria*, 165.

⁹⁶⁷ *Ivi*, 166.

⁹⁶⁸ *Ibidem.*

⁹⁶⁹ *Ivi*, 167.

⁹⁷⁰ Данас се Истра дели на белу, зелену и црвену. В.: Dario Alberi, *Istria. Storia, arte, cultura*, Trieste: Edizioni LINT, 1997.

⁹⁷¹ Pacifico Valussi, *Del rinnovamento economico dell’Istria*, 167.

једину, биле су велика препрека друштвеном и економском напретку становништва у својој целовитости⁹⁷². Тако Валуси просуђује да у унутрашњости живе сељаци словенског порекла (“*le rustiche genti delle varie famiglie slave*”)⁹⁷³, док у приморском делу живе цивилизованији људи⁹⁷⁴.

У овом делу, највероватније пратећи ставове Винченца Ђобертија у делу о моралном и друштвеном првенству Италијана, *Del primato morale e civile degli Italiani*, Валуси потврђује да је италијанска раса на истарској обали далеко образованија и напреднија, цивилизованија у односу на разне словенске народе који се налазе у унутрашњости. Италска раса, осим бројне надмоћности, има и јединствен језик:

La stirpe italica successa alle altre genti incivilite, che sulle coste istriane tennero stanza, è pure presentemente di gran lunga la più colta e la più progredita in civiltà rispetto alla stirpe delle varie famiglie slave, che si assisero nell'interno. L'italica ha la supremazia numerica rispetto alle genti slave, e di più essa venne dalla civiltà unificata nella lingua e nei costumi e ritrae dalla nazione italiana e segue tutti i progressi di questa.⁹⁷⁵

Валуси оптужује Словене у Истри да су језички фрагментирани, као и што се тиче њихових обичаја, али показује да познаје илирски покрет, тј. зачетнике новог словенског периода којим се настоји да се уједине три гране, тј. Србија, Далмација и Хрватска: “*iniziatori della civiltà slava novella, che tende ad unificare i tre rami attigui della Serbia, della Dalmazia e della Croazia*”. И, наставља Валуси, ако се има у виду да је илирски покрет имао пансловенски карактер, то је онда све значило културну, али и политичку сарадњу⁹⁷⁶.

Валуси показује да познаје да међу Словенима постоје остаци румунске расе⁹⁷⁷, и највероватније се односи на Влахе и на Морлаке, али ипак остаје чињеница да италијански језик све више доминира над словенским дијалектима:

⁹⁷² *Ivi*, 168.

⁹⁷³ *Ivi*, 169.

⁹⁷⁴ *Ivi*, 170.

⁹⁷⁵ *Ibidem*.

⁹⁷⁶ Milorad Živančević, Hrvatski narodni preporod i nacionalni književni pokreti u Europi, у: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, прir. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, LIBER, 1978, 327.

⁹⁷⁷ Pacifico Valussi, *Del rinnovamento economico dell'Istria*, 171: “Di mezzo agli Slavi stessi c'è qualche avanzo di stirpe rumena”.

„tende a guadagnare terreno sui dialetti slavi ogni giorno di più”⁹⁷⁸; стога ће италски род асимилувати друге словенске народе и замениће друге дијалекте својим језиком⁹⁷⁹, као што се десило са Словенима Фурланије где је словенски постепено нестао: „lo slavo non solo imbastardì, ma andò in qualche tratto anche scomparendo fino a’ di nostri.”⁹⁸⁰ У овом делу Валуси тврди да су чак и номадски становници Резије постали скоро Фурланци: „i girovaghi abitatori della vallata slava di Resia, sono fatto ormai pressochè Friulani anch’essi.”⁹⁸¹ Овом приликом треба споменути да је и Франческо Дал’Онгаро, претходно, у листу „La Favilla” објавио у шест наставака приповетку *La valle di Resia*⁹⁸², у којој се помињу становници долине Резије близу Удина, о којој је писао претходно и књижевник Квирико Вивијани (Quirico Viviani, 1784-1835) у свом роману *Gli ospiti di Resia*⁹⁸³, и који говоре једним словеначким дијалектом⁹⁸⁴. Валуси каже да се италски и словенски род надмећу и да ће у Далмацији победити италијански над илирским, у Далмацији где је словенска књижевност поседовала једну древну радионицу у Дубровачкој републици и где су близу независна Црна Гора, затим Србија која ће то ускоро бити, као и турска Славија: „la vittoria della civiltà italiana sulla illirica in Dalmazia, dove la letteratura slava possedeva un’antica palestra nella Repubblica di Ragusa, dove sono vicini il Montenegro indipendente, la Serbia che lo è quasi e la Slavia turca che lo diverrà”⁹⁸⁵. Ово надметање, сматра Валуси, у Истри у ствари не постоји, с обзиром да је становништва словенског порекла мало, језик је расцепкан, па ће асимилација са италским родом бити од користи за то становништво⁹⁸⁶.

Валуси стога саветује италијанске власнике на истарској обали да продру у унутрашњост полуострва и да тамо развију индустрију, да промовишу формирање свештенства и учитеља, да образују становништво и да сматрају словенске сељаке

⁹⁷⁸ *Ibidem*.

⁹⁷⁹ *Ibidem*.

⁹⁸⁰ *Ibidem*.

⁹⁸¹ *Ibidem*, 172.

⁹⁸² *La Favilla*, 1) 19.07.1840, а. V, н. 29; 2) и 3) 02.08.1840, а. V, н. 31; 4) 09.08.1840, а. V, н. 32; 5) 16.08.1840, а. V, н. 33; 6) 23.08.1840, а. V, н. 34; Francesco Dall’Ongaro, *Racconti*, Firenze: Successori Le Monnier, 1869, 157-184.

⁹⁸³ Udine: Pei Fratelli Mattiuzzi, 1827.

⁹⁸⁴ В.: Rosanna Benacchio, *Il dialetto resiano tra slavo e romanzo: peculiarità morfosintattiche*, у: *Contributi italiani al XII Congresso Internazionale degli Slavisti (Cracovia 26 agosto – 3 settembre 1998)*, а cura di François Esvan, Napoli: AIS, 1998, 221-244; Rosanna Benacchio, *I dialetti sloveni del Friuli. Aree periferiche e di contatto*, Padova: Università di Padova, 2000.

⁹⁸⁵ Pacifico Valussi, *Del rinnovamento economico dell’Istria*, 172.

⁹⁸⁶ *Ivi*, 173.

као средство свог богатства и будућег богатства земље: „il contadino slavo come lo strumento della propria ricchezza e della futura prosperità del paese”⁹⁸⁷. Валуси указује на пут ка васпитању, умешности пловидбе, пољопривредно-техничком образовању, инсистира да се у Истри морају формирати институти за пољопривредно-техничке студије, где ће се формирати учитељи основних школа који знају оба језика, италијански и словенски⁹⁸⁸, и овом приликом је потребно имати у виду да је Валуси више пута у својим списима истакао важност техничког, пољопривредног и економског образовања⁹⁸⁹.

И Валуси, у вези са Истром не сумња да до свега тога неће доћи јер сама Истра има одличне елементе: „l’Istria [...] ha troppi ottimi elementi in sè stessa, perchè si possa dubitare ch’essa manchi all’uopo.”⁹⁹⁰ Валуси види штету и негативне последице у старој конгрегацији градова истарске обале: да би дошло до економског унапређења, пожељно је удруживање свих општина Истре, као и да се оснује једно производно удружење које би имало невероватне посредне и непосредне предности⁹⁹¹, затим истарске новине, као и књиге, те среско удружење које би утицало на подстицање економског унапређења јер се ради о томе да треба од нечега почети⁹⁹². Валуси предлаже неколико општих идеја као могуће побољшање у границама природних постојећих услова у Истри⁹⁹³, а тј.: а) искористити богатство Истре, а то су шуме; б) распрострањити гајење воћњака; в) побољшати гајење винове лозе и маслине да би се регулисала трговина истих; г) побољшати гајење свилене бубе; д) развити индустрију гајења стоке, дати предност овцама чија је вуна фина, или мерино овцама; ђ) гајити одлично поврће за трговину; е) експериментисати гајење извесних индустријских биљака; ж) потенцирати риболов Истре.

⁹⁸⁷ *Ivi*, 174.

⁹⁸⁸ *Ivi*, 176.

⁹⁸⁹ Уп: *Delle Società provinciali per l’incoraggiamento dell’industria agricola e come considerare l’azione e la utilità per i nostri paesi*, *Estr. dell’Annontatore Friulano*, Udine: Tip. Trombetti-Murero, 1857; *Degli studi diretti a promuovere la utile produzione nel Veneto, estr. dal vol. I, ser. V, degli Atti dell’Ist. Veneto di s. l. ed a.*, Venezia: tip. Grimaldo, 1875; *Riassunto descrittivo della Provincia del Friuli sotto l’aspetto naturale ed economico, pubblicato negli Annali di Agricoltura del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio*, Roma: tip. Eredi Botta, 1885.

⁹⁹⁰ Pacifico Valussi, *Del rinnovamento economico dell’Istria*, 177.

⁹⁹¹ *Ivi*, 179.

⁹⁹² *Ivi*, 181.

⁹⁹³ *Ibidem*.

У закључном делу, где разматра морску пловидбу као одлично занимање за младе из Истрани⁹⁹⁴, јер Истра има одличне морепловце и требало би да искористи своја морска богатства, Валуси се бави више политиком јер сматра да ће Медитеран поново бити једно право језеро између цивилизованих народа⁹⁹⁵ и Исток неће више бити остављен самом себи: „La gara degli Stati europei è portata ormai verso l’Oriente, che non sarà più lasciato a sè stesso.”⁹⁹⁶ Овом реченицом Валуси, који закључује да ће до економске обнове Истре доћи и да ће Истри знати да то постигну како на копну, тако и на мору, и он изражава у смеру политике у оквиру које разматра проблем Јужних Словена.

8.5. Двогодиште 1859/1860.

Својим списом о економској обнови Истре Валуси је показао да је реалнији, и напустио је тада идеју једне средње државе итало-илирског приморја те предосетио и начео теме о источним границама које су биле присутне већ у рисорђименталном двогодишту, кад је дошао у Милано да уређује листове „La Perseveranza” и “Giornale del mattino“. И даље је био убеђен у своје републиканске и федералистичке идеје и са неповерењем гледао на монархију Савоје која је у Млечима показала своје границе⁹⁹⁷. Али у Милану долази до преображења, Валуси је изабрао пијемонтски модел уједињења Италије, заједно са централизмом и конзерватизмом: „assieme al re il Valussi sceglie anche tutto quel che è il modello piemontese di unità d’Italia a cominciare dal centralismo e dal conservatismo.”⁹⁹⁸

⁹⁹⁴ *Ivi*, 186.

⁹⁹⁵ *Ivi*, 188.

⁹⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁹⁷ Roberto Tirelli, *Pacifico Valussi. Primo giornalista friulano 1813-1893*, 136.

⁹⁹⁸ *Ibidem*.

У Милану се Валуси спријатељио са једним од главних очевидаца тзв. “Пет дана” (“Cinque giornate”), Карлом Тенком⁹⁹⁹ и са драматургом, песником, политичарем и новинаром Анђелом Брофериом (Angelo Brofferio, 1802-1860)¹⁰⁰⁰, али и са писцем и новинаром Леонеом Фортисем (Leone Fortis, 1827-1896) којег је Валуси већ био упознао у Трсту¹⁰⁰¹.

Занимљиво је да Лајош Пастор помиње само узгред овај важан период његовог живота и делатности, тј. Валусијев боравак у Милану: „Qui prendeva parte alla fondazione del giornale *La Perseveranza* e lo dirigeva.“ Важно је међутим подвући чињеницу да је у разним часописима, нарочито на страницама листа “La Perseveranza”, Валуси подржавао венетску ствар, био је члан комитета емиграната, расправљао је о источним границама Италије, проучавао је однос са словенским, мађарским и дунавским светом, предлагао је федерацију народа, пријатељске односе између народа у јадранској и дунавско-балканској области:

[...] la causa del Veneto, fece parte dei comitati per gli emigrati, disusse a fondo il problema dei confini orientali d'Italia, studiando i rapporti con il mondo slavo, ungherese, danubiano in genere, proponendo Federazioni di popoli, amichevoli rapporti tra le nazioni interessate a convivere pacificamente nell'ambito dell'Adriatico o nel bacino danubiano-balcanico.¹⁰⁰²

Имајући у виду проблем источне границе, читамо у листу “La Perseveranza” од 20. новембра 1859 (бр. 4) да италијански народ реагује из Трста и Истре, мађарски из Пешта, словенски из Загреба, Кракова и Лавова: “La nazionalità italiana reagisce da Trieste e dall'Istria, la magiara da Pest, la slava da Agram, da Cracovia e da Lemberga.”

У листу “La Perseveranza” Валуси је објавио, између осталог, један низ чланак који се односе на проблем опстајања Аустрије, *L'Austria e le sue ragioni di esistere*. У првом наставку, под насловом *Dubbi resi generali* („Сумње које су

⁹⁹⁹ R. Giusti, Il giornalismo lombardo-veneto nei rapporti tra Carlo Tenca e Pacifico Valussi (1852-1859), 97-137.

¹⁰⁰⁰ В.: Angelo De Gubernatis, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*.

¹⁰⁰¹ Фортис је потом био новинар у Милану и у његовом листу “Pungolo” појавили су се бројни Валусијеви списи. В.: R. Tirelli, *Pacifico Valussi. Primo giornalista friulano 1813-1893*, 141.

¹⁰⁰² R. Giusti, Il giornalismo lombardo-veneto nei rapporti tra Carlo Tenca e Pacifico Valussi (1852-1859), 103.

постале опште“)¹⁰⁰³, сумња управо у постојање аустријског царства, као што је и раније чинио и поставља питање који су историјски и политички разлози постојања Аустрије: “Chi si faccia a considerare l’Austria oggidì colle idee del tempo nostro, ed in relazione agli altri grandi fatti contemporanei, si fa le domande: *se l’Austria abbia una ragione storica e politica di continuare ad esistere*; e ne dubita.” Нико не сумња, наставља Валуси, у постојање Француске, Русије, или Енглеске, или пак америчке заједнице. Сасвим се супротно дешава, међутим, са Аустријом пошто се италијански део аустријског царства налази у сталном сукобу против Аустрије, и наставља да Хрватска, са целом Јужном Слaviјом отворено показује да жели да се ослободи:

L’Ungheria è un membro domato, ma resistente, e che tende a sfuggire all’Austria di nuovo. La popolazione rumana ha altrove il suo centro d’attrazione, nei Principati Danubiani divenuti il Piemonte del Danubio. La Croazia, con tutta la Slavia meridionale, ha una manifesta tendenza a liberarsi. La Polonia e parte della Boemia non si tengono unite, che colla forza. Il resto manca di coesione e di ogni altri principio unificatore, che non sia l’esercito.

Валуси примећује сепаратистичке тенденције у Трентину, у приморју, у Истри, и то исто види и у Хрватској, Србији и другим словенским провинцијама: “le stesse tendenze nella Croazia, nella Serbia o nelle altre provincie Slave”¹⁰⁰⁴. Тако у другом делу чланка, који говори о три различите Аустрије које немају разлога да постоје, *Tre Austrie diverse cessano nell’ultima le ragioni di esistere*¹⁰⁰⁵, Валуси објашњава разлог због кога су Угарска, Трансилванија, Србија, и Хрватска вековима биле под притиском Турске, па су стога желеле да се ослоне на монархију која је владала над многим земљама: “L’Ungheria, la Transilvania, la Serbia, la Croazia si erano trovate per secoli sotto alla pressione della Turchia; quindi dovevano desiderare di appoggiarsi ad una casa, che regnava sopra molti paesi, e che univa nella stessa persona la dignità imperiale.” Сада је, пак, дошло до свести да аустријска влада примећује систем *divide et impera* и окреће народе једне против

¹⁰⁰³ *La Perseveranza*, 01.12.1859, n. 12, a. I.

¹⁰⁰⁴ *La Perseveranza*, 02.12.1859, a. I, n. 13.

¹⁰⁰⁵ *Ibidem*.

других, е држи их све као робове, а само Угарска, Трансилванија и Хрватска пристају уз своје старе уставе и аустријски деспотизам: „Solo l’Ungheria, la Transilvania e la Croazia, che si tengono aderenti alle loro vecchie costituzioni, riescono a tener testa al dispotismo austriaco.” Иако, како сматра аутор, Аустрија користи древни антагонизам између Мађара и Словена да спречи спонтани импулс према једној новој цивилизацији тих народа.

У трећем делу чланка, који својим насловом упућује на политичке националности, Дунавску конфедерацију и говори о крају и границама Аустрије, *Nazionalità politiche. Confederazione danubiana. Hic finis Austriae*¹⁰⁰⁶, Валуси тврди да ће се осетити незадовољство у Угарској, Хрватској, код Пољака и Румуна који ће се пре или касније побунити („Sussisterà il malcontento dell’Ungheria, della Croazia, delle popolazioni polacche e rumane, le quali una volta o l’altra insorgeranno”), па ће стога једног дана рећи да је ту крај Аустрије: “così dovrà dirsi un giorno: *Hic finis Austriae.*”

У чланку о поморским интересима, *Interessi marittimi*¹⁰⁰⁷, Валуси наговештава концепт Дунавске конфедерације кад тврди да су на Дунаву два народа, српски и румунски, који ће васкрснути, и тако је читава европска Турска у узлазном покрету: „Al Danubio vi sono altre due nazionalità, la romana e la serba, che risorgono: e così tutta la Turchia d’Europa è compresa nel movimento ascendente.” Валуси наговештава концепт једне велике Конфедерације дунавских народа, свих аутономних, због чега је настојао да приближи Мађаре, Словене и Далматинце¹⁰⁰⁸, е који је потом развио у листу “Alleanza” мађарског политичара и новинара Игнаца Хелфија (Helfy Ignác, 1830-1897) који је издавао у Милану. О концепцији Дунавске конфедерације у листу “La Perseveranza” писао је, међутим, филолог, писац и патриота Марко Антонио Канини (Marco Antonio Canini, 1822-1891) у серији чланака који су имали заједнички наслов *Delle condizioni sociali e politiche dei Principati uniti danubiani* („О друштвеним и политичким условима Уједињених дунавских кнежевина“)¹⁰⁰⁹, и који је сигурно познавао ситуацију на Балкану, с

¹⁰⁰⁶ *La Perseveranza*, 06.12.1859, a. I, n. 7.

¹⁰⁰⁷ *La Perseveranza*, 05.02.1860, a. I, n. 77.

¹⁰⁰⁸ Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista del Risorgimento italiano*, 169.

¹⁰⁰⁹ I – Classi in cui si divide la nazione romana-boiaria – 23.11.1859, a. I, n. 4; II – Popolo – classe media – stranieri – 26.11.1859, a. I, n. 7; III – La convenzione di Parigi del 19 agosto 1838 – 08.12.1859, a. I, n. 19.

обзиром да је путовао све до Мале Азије¹⁰¹⁰. Године 1859. Канини се вратио у Италију и стигао у Милано где је почео да сарађује у листу “La Perseveranza”, иако није био потпуно задовољан својим послом¹⁰¹¹. У Милану се састао са Еугеном Кватерником.

Еуген Кватерник, адвокат из Загреба, стигао је априла 1859. у Италију и представио се у Томазеовој кући с изговором да му носи поздраве и једну тада објављену књигу Ивана Кукуљевића Сакцинског¹⁰¹². Томазео је Еугена Кватерника довео у додир са Лоренцом Валериом¹⁰¹³, и у Торину је Кватерник остао две седмице, да би касније кренуо за Париз.

Крајем априла 1859. избио је рат, 8. јуна су краљ Виторио Емануеле II и Наполеон III, који му је дошао у помоћ како је било договорено, ушли у Милано. Међутим, 27. јуна било је примирје између Француза и Аустријанаца, па је Аустрија препустила Наполеону Ломбардију, коју је он дао Пијемонту. На крају септембра Кватерник се вратио у Италију. Боравио је у једном периоду у Фиренци, видео се више пута са Томазеом и са њим разговарао о будућности Далмације коју је Кватерник сматрао колевком хрватске нације¹⁰¹⁴. У марту, са Томазовим писмом препоруке¹⁰¹⁵, Кватерник је дошао у Милано и упознао се са Валусијем, захваљујући сусрету који је организовао публициста и музиколог пореклом из Шибеника, Паоло Мацолени (Paolo Mazzoleni, 1831-1923) и Тршћанин, издавач Емилио Тревес (Emilio Treves, 1834-1916)¹⁰¹⁶. Кватерник је том приликом био у друштву једног од мало оних који су добро познавали балканско питање, конкретно хрватско питање у односу на Мађаре: „che di questioni balcaniche se ne intende. ‘Con lui si parla più a lungo. Comprende la cosa’, vale a dire i termini della questione croata nei confronti dei Magiari.”¹⁰¹⁷ Тако, као што

¹⁰¹⁰ Марко Антонио Канини је био оптужен да пропагира социјалистичке идеје и да је мацинијевац, кад су француске трупе ушле у Рим, па је био приморан да бежи на Исток, прво у Грчку, а затим и у друге крајеве Балкана и Мале Азије. О својим путовањима говори у књизи *Vingt ans d'exil* (Paris: Dramard-Baudry, 1868). В.: Federico Donaver, *Uomini e libri*, Genova: Tipografia del R. Istituto Sordo-muti, 1888, 215-260; Nikša Stipčević, Marko Antonio Kanini i Srbija, у: *Dva preporoda*, 173-268.

¹⁰¹¹ Nikša Stipčević, Marko Antonio Kanini i Srbija, 180.

¹⁰¹² Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 165-166.

¹⁰¹³ Валерио је већ био објавио у листу „Diritto” један чланак посвећен односима Аустрије и Хрватске, *Austria e Croazia*, где је сажео Кватерникове идеје.

¹⁰¹⁴ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*.

¹⁰¹⁵ *Ivi*, 178.

¹⁰¹⁶ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino: ILTE, 1958, 225.

¹⁰¹⁷ *Ibidem*.

су у Милану многи представници из света политике и публицистике показивали да се слажу са Кватерниковим настојањима да Хрватска буде потпуно независна од Мађарске, тако је изјавио и Валуси¹⁰¹⁸, који ће потом нагласити да је познавао и Хрвате, између осталог извесног Кватерника, који је касније стрељан у Загребу, и са којим је говорио о будућој Југославији: “Conoscevo anche dei Croati, tra cui un certo Kuaternik, che credo sia quello stesso che più tardi venne fucilato a Zagabria, col quale parlavo della Jugoslavia futura.”¹⁰¹⁹

У овоме се слагао и Марко Антонио Канини кога је Кватерник имао прилику да упозна највероватније у редакцији листа „Perseveranza”¹⁰²⁰. Па тако, као што је Томазео подржао револуционарну акцију Еугена Кватерника¹⁰²¹, и Канини је био под утицајем разговора са Кватерником, па је Томазеу изразио своје мишљење које потом није могао да подржи кад се залагао за сарадњу Срба и Хрвата са Мађарима¹⁰²². Канини је, штавише, молио Томазеа да саветује Кватернику да се припреми терен за итало-словенско јединство¹⁰²³.

Један мали инцидент, међутим, довео је до прекида пријатељства између тројице те до полемике између Еугена Кватерника, Пачифика Валусија и Марка Антонија Канинија на страницама миланског листа „Perseveranza” 6. априла 1860. године¹⁰²⁴. Разлог неслагања и полемике са Италијанима је књига коју је Кватерник објавио на француском о Хрватској и Италијанској конфедерацији, *La Croatie et la Confédération Italienne*. У почетку је књига била добро прихваћена. Примерке који су ишли за Хрватску требало је да пошаље Дал’Онгаров пријатељ, фурлански опат Антонио Коиц (Antonio Coiz)¹⁰²⁵, члан „Политичког комитета

¹⁰¹⁸ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 178.

¹⁰¹⁹ Pacifico Valussi, *Dalla memoria di un vecchio giornalista del Risorgimento italiano*, 169.

¹⁰²⁰ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 225.

¹⁰²¹ Giuseppe Pierazzi, Il pensiero e l’azione di Mazzini e Tommaseo nei confronti dei popoli balcanici (1830-1874), *Revue des Études sud-est*, XIV, 2, 1976, 285.

¹⁰²² Nikša Stipčević, Marko Antonio Kanini i Srbija, 181.

¹⁰²³ *Ibidem*.

¹⁰²⁴ Angelo Tamborra, Balcani, Italia ed Europa nel problema della Venezia (1859-1861), *Estr. della Rassegna Storica del Risorgimento*, a. XLIV, fasc. IV, ott.-dicembre 1957, 814: “ferma anche se cortese polemica fra il croato Eugen Kvaternik e Pacifico Valussi e Marc’Antonio Canini sulla *Perseveranza* di Milano il 6 aprile 1860.” Уп.: Angelo Tamborra, Cavour, i Croati e il confine orientale, *Nuova Antologia*, 85/1800, dicembre 1950, 337-361.

¹⁰²⁵ Veronica Toso, Spunti per una riflessione sulla corrispondenza Caterina Percoto – Antonio Coiz, у: *Caterina Percoto: tra impegno di vita e ingegno d’arte*, а cura di Fabiana Savorgnan di Brazzà, Udine: Forum, 2014, 195-203; Silvia Franchini, *Editori, lettrici e stampa di moda: Giornali di moda e di famiglia a Milano: dal “Corriere delle Dame” agli editori dell’Italia unita*, Milano: FrancoAngeli, 2002, 150.

Венета“ (“Comitato politico veneto”)¹⁰²⁶. Све је требало да тече како треба, јер је Коиц већ крајем фебруара добио један примерак који је требало да пошаље на одредиште; пре него што га је послао, међутим, добро је прочитао садржај и колико год је желео да допринесе итало-словенској ствари, садржај те књиге га је узбудио: „Prima però di spedirlo lo lesse e, per quanto desideroso di giovare alla causa italo-slava, ne rimase turbato.”¹⁰²⁷

Шта је то могло да узбуди Дал’Онгаровог пријатеља? У својој књизи је Кватерник је сматрао, у основи са етничким и историјским разматрањима, да читава Истра припада Хрватској, па је стога по њему Хрватска требало да буде до Соче¹⁰²⁸. Ова полемика о границама између Италије и Слације десила се и између Кватерника, Канинија и Валусија. За време свог пропутовања кроз Милано, Кватерник се договорио са Канинијем да пошаље један низ чланака о хрватској ситуацији; чланци су стизали из Француске, конкретно из Париза, али Канини је стављао као да долазе из Загреба, као да се ради о кориспонденцији из Хрватске. Канини се, међутим, није ограничавао да објави само оно што је Кватерник писао, већ је то модификовао, прерађивао, ублажавао је неке изразе који су му се чинили прејаким, и то је тако оправдао Томазеу у писму од 8. марта 1860. где је нагласио да је Кватерник желео да Соча буде граница две државе: “Vorrebbe che l’Isonzo fosse il confine dei due stati. Io non ho voluto dire alla lettera il contrario di quello che lo scrittore pensa sopra un tale importante argomento, ma fu accennato anche alle altre opinioni, e notato che il campo è aperto ad una cortese discussione.”¹⁰²⁹ Тиме што је Кватерник довео хрватску границу до Соче, дирнуо је један деликатан аспект Италијана, онај у вези са источном границом. Кватерник је настојао да изјави,

¹⁰²⁶ Ради се о друштву избеглица који су имали за циљ ослобођење италијанских територија под Аустријом.

¹⁰²⁷ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, 177.

¹⁰²⁸ *La Croatie et la Confédération Italienne*, 236: „Toute l’Istrie et le cercle (Kreis) de Gorica sont incontestablement une partie intégrante, primitive, naturelle et exclusive du territoire du royaume de la Croatie; quiconque prétend avoir des droits sur eux, ne peut les baser que sur l’immoralité internationale, et ne saurait alléguer aucun autre titre que le vol et la rapine; car le mode de l’acquisition prétendue est le résultat de la violence et du parjure des archiducs d’Autriche, agissant en leur qualité de rois de Croatie.”; 239: „La Gorica, depuis l’embouchure de l’Isonzo et tout le long de ce fleuve jusqu’en Carinthie, faisait également partie intégrante de l’ouest croate; car, suivant le témoignage cité ‘versus montana aliquatenus etiam supra Istriothe thema excurrit’, il suffit de jeter un coup d’oeil sur la carte pour se convaincre que le territoire ‘supra Istriothe thema’ est l’étroite contrée située entre le Frioul et la Carniole, allant jusqu’à la - Carinthie tout le long de l’Isonzo et séparant la nationalité croate de la nationalité italienne. Des témoignages historiques cités plus loin dis siperont tout doute à cet égard.”

¹⁰²⁹ *Ivi*, 179.

обраћајући се Италијанима, да Хрвати немају везе са Аустријом, да пружају руке Италијанима и желе да забораве на прошлост, па то очекују и од Италијана. Једно јако хрватско краљевство, стога, било би мост између две братске расе, италијанск и романске. Каже да је пет или шест милиона Словена који желе да се побратиме са латинском расом:

Sappiate che i Croati sono inconciliabili con l’Austria. Noi stendiamo la mano agli italiani, e dimentichiamo il passato: che essi facciano altrettanto... Un forte regno croato sarebbe quasi ponte fra due razze sorelle, l’italiana e la rômana. Siamo cinque o sei milioni di Slavi che bramano di affratellarsi con le razze latine.

Пита Кватерник Италијане да ли одбијају Хрвате: “Ci respingete?” На то је уредништво у једној белешци објаснило да границе Италије у XIX веку треба да буду тамо где је била за време Римљања, како је то Данте већ опевао, а унутар граница дошло би до усаглашавања по етничком и географском принципу:

A nostro parere, ecco la soluzione giusta e possibile. L’Italia nel secolo XIX debbe finire dove finiva al tempo dei Romani, come dice Dante:

... a Pola là preso il Quarnaro
che Italia chiude e i suoi termini bagna.

... All’interno i confini sarebbero da regolare secondo il principio etnico conciliato al possibile col geografico.

Тамбора сматра да је аутор ове белешке вероватно Валуси или Канини, или можда обојица¹⁰³⁰, мада би се могло ипак закључити да је то био управо Валуси, судећи по позивању на Дантеа, како је то већ учинио у спису *Scritti vari*¹⁰³¹.

Тамбора је прокоментарисао делатност обојице, и оценио да је одговор двојице мацинијеваца, Валусија и Канинија, веома значајан јер су њих двојица напустили сваку идеализацију која је била типична за 1848. годину, свако филословенско осећање које је било под француским утицајем, и поставили су проблем односа са Словенима с друге стране Јадрана на основу националних

¹⁰³⁰ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 229.

¹⁰³¹ Уп.: Pacifico Valussi, *Il Friuli: studi e reminiscenze*, Milano: Tipografia Internazionale, 1865, pp. 189-193.

интереса, а тј. почев од мирољубивог заједничког живота требало је стићи до одређивања граница на основу етничких и географских критеријума. Све остало је била празна реторика, а питање Трста и Истре у ствари је остало последње у оквиру италијанског Рисорђимента:

[...] abbiano lasciato cadere ogni idealizzazione quarantottesca, ogni slavofilia d'influenza francese per impostare il problema dei rapporti con gli Slavi d'oltre Adriatico sulla base degli interessi nazionali, cioè in termini concreti, gli unici validi: riconosciuta la secolare pacifica convivenza delle due stirpi italiana e slava, arrivare alla definizione del confine sulla base di criteri entici temperati con le necessità geografiche. Tutto il resto non era che vuota retorica, pura e semplice accademia appoggiata a motivi ideologici, non ad una seria volontà di collaborazione, derivante dal temperamento dei reciproci interessi. E nulla, soprattutto, quanto questa evoluzione di pensiero e di posizione politica in uomini di origine mazziniana come Pacifico Valussi e Marc'Antonio Canini definisce meglio l'unità degli spiriti che si era compiuta già nel 1860 anche intorno ad una questione, come quella di Trieste e dell'Istria, che rimaneva così come l'ultimo dei problemi del nostro Risorgimento.¹⁰³²

Овај догађај означава крај револуционарног двогодишта и рисорђименталних идеја о словенском братству те о утопији једне „средње земље“ између Италије и Славије, и тиме се постављају премисе и предуслови за конкретно излагање проблема источне границе, које карактерише други део Валусијеве делатности и политичке мисли, почев од 1861, у односу на Јужне Словене.

8.6. Антитеза (1861-1864)

Уједињење Италије створило је унитарна осећања, што се манифестовало кроз веће италијанско занимање за источну границу: тако је већ 1859. године лист „Diritto” из Торина штампао серију списа насловљених *Una voce dell'Istria* („Један

¹⁰³² Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 230.

глас из Истре“); затим је 1860. године историчар пореклом из Копра, Ђовани Риоза (Giovanni Riosa, 1836-1900)¹⁰³³ објавио у Милану студију о географским и историјским подацима о Истри, *Nozioni geografiche e storiche sull'Istria*¹⁰³⁴; патриота Карло Комби (Carlo Combi, 1827-1884), такође пореклом из Копра, пак, објавио је у Торину текст о етнографији Истре, *L'etnografia dell'Istria*¹⁰³⁵.

Године 1861. Валуси је анонимно објавио свој спис о Трсту, Истри и италијанском питању, *Trieste e l'Istria e loro ragioni nella questione italiana*¹⁰³⁶, који је већ представљен у сарадњи¹⁰³⁷ са тршћанским дипломатом и сенатором Костантином Ресманом (Costantino Ressa, 1832-1899), са адвокатом из Истре Томазом Лучанијем (Tom[m]aso Luciani, 1818-1894)¹⁰³⁸ те са тршћанским патриотом Еуђенијем Солферињем (Eugenio Solferini)¹⁰³⁹, 10. маја 1861. у парламенту и 14. маја у Сенату у име Централног комитета Венета (“Comitato Veneto Centrale”)¹⁰⁴⁰, а објављен је истовремено и на француском¹⁰⁴¹. Овај спис,

¹⁰³³ Attilio Gentile, Nesazio ed Epulo nel dramma. Epulo, ultimo re degli Istri, dramma di Giovanni Riosa, *Pagine istriane*, a. VII, luglio 1909, 147-148.

¹⁰³⁴ *Annali universali di statistica*, luglio, 1864.

¹⁰³⁵ *Rivista Contemporanea*, XXI, Torino 1860.

¹⁰³⁶ Milano: Presso la Libreria Brigola.

¹⁰³⁷ Camillo De Franceschi, Tomaso Luciani e il movimento patriottico istriano dal 1848 al 1866, *Pagine istriane*, a. II della Nuova Serie (XIV della Raccolta), fasc. I-II, gennaio-aprile 1923, (49-71), 59-60: “Il Valussi, considerato a ragione la personalità più eminente dell’emigrazione friulana, nutriva, come tutti gli uomini della prima Favilla che qui vissero e operarono a lungo, un grande affetto per Trieste e per l’Istria, mantenendovi antiche consuetudini d’amicizia con gli spiriti più colti e illuminati; ond’era ben ovvio che a lui ricorressero i nostri patrioti e in lui trovassero un fervido zelatore della loro causa nazionale. Intanto non pochi triestini e istriani, insofferenti del servaggio austriaco, passavano il Mincio per partecipare da vicino agli incalzanti avvenimenti della rivoluzione italiana, o come combattenti nelle file garibaldine o come propagandisti dei voti e delle speranze della patria.”

¹⁰³⁸ Melchiorre Curelich, La vita e l’opera di Tomaso Luciani, *Pagine istriane*, II/I-II, 1923, 7-43; *Nella traslazione in patria delle ossa di Tomaso Luciani*, scritti di E. Popovich, M. Curelich, M. Bartoli, B. Benussi, C. Defranchi, A. Hortis, C. Marchesetti, G.B. Negri. E. Pais, G. Quarantotto, F. Salata, P. Sticotti, a cura del “Comitato regionale per la Venezia Giulia della Società nazionale per la storia del Risorgimento italiano”, Capodistria: Stabilimento tipografia nazionale Carlo Priora, 1923; Giovanni Quarantotto, Un patriota istriano dell’Ottocento – Tomaso Luciani, estr. *Porta Orientale*, Trieste, settembre-ottobre 1932, n. 9-10.

¹⁰³⁹ Еуђенио Солферињ је био тршћански патриота, оснивач 1859. првог комитета тршћанских избеглица у Торину (“Comitato di fuorisciti”), председник првог тајног тршћанско-истарског комитета који је основан 1861. Био је пријатељ гарибалдинца и патриоте Еуђенија Поповића (Eugenio Popovich, 1841-1931). В.: Luigi D’Angeli, Polo Friz, *La Massoneria italiana nel decennio post unitario: Lodovico Frapolli*, Milano: FrancoAngeli, 1998, 80, 109, 180, 206; Jelena Todorović, A personal microcosm – the collection as identity of Eugenio Popovich, у: *Cronotopi slavi. Studi in onore di Marija Mitrović*, a cura di Persida Lazarević Di Giacomo, Sanja Roić, Firenze: Firenze University Press, 2013.

¹⁰⁴⁰ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 241; Pacifico Valussi, *Dalla memoria d’un vecchio giornalista dell’epoca del Risorgimento italiano*, 167: “D’accordo cogli amici di Trieste e dell’Istria, che ne sostennero le spese, io stampai in quel tempo un opuscolo: *Trieste e l’Istria e loro ragioni in questione italiana*”.

изузетан због вредности својих аргумената (“*esemplare per intimo calore e validità di argomenti*”¹⁰⁴²), Анђело Виванте је дефинисао као „манифест јадранског иредентизма“¹⁰⁴³, који означава преокрет у Валусијевим ставовима. Односно, како Анђело Виванте тврди, Валусија је уједињење трансформисало, од антианексионисте какав је био 1849, године 1861. инсистирао је на томе да цела Јулија припада искључиво Италији, у име националног права, те географског, војног и економског фактора: “*Il miracolo dell’unità lo ha trasformato. Nel 1849 il Valussi è antiannessionista esplicito e definitivo; nel 1861 rivendica tutta la Giulia esclusivamente all’Italia, nel nome del diritto nazionale, del fattore geografico e militare, persino del fattore economico!*”¹⁰⁴⁴

Ова Валусијева књижица представља антитезу његових претходних идеја, показује читав низ противречности и опозиција у односу на оно што је Валуси претходно сматрао и о чему је писао. На тај начин се преокреће свако претходно одређивање, у некој врсти супротне детерминације, скоро као да се раствара у томе¹⁰⁴⁵. Антонио Анцилоти синтетизује проблематику коју Валусијева књижица третира – требало је, дакле, одредити линије националног решења, оцртати границе, рећи јасно „овде је Италија, тамо су Слација и Аустрија“: “*Bisogna dunque fissare le linee di una soluzione nazionale; bisogna tracciare i limiti delle due zone d’influenza; bisogna dire chiaramente: di qua c’è l’Italia, di là la Slavia e l’Austria. Ed è questo ciò che in sostanza fa l’opuscolo del Valussi.*”¹⁰⁴⁶

Валуси напушта своју претходну идеју да је Трст „Хамбург Јадрана“, као што је сматрао на страницама листа “*L’Osservatore Triestino*”, чиме је пратио идеје свог пријатеља и зета Франческа Дал’Онгаро који је подржавао идеју да Трст постане истовремено италијански и слободан град¹⁰⁴⁷. Валуси је приметио да се од

¹⁰⁴¹ *Trieste et l’Istrie: leurs droits dans la question italienne*, Paris: E. Dentu, 1861. Преводац је био Костантино Ресман.

¹⁰⁴² Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 241.

¹⁰⁴³ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico. Dal covo dei “traditori”*, Genova: Graphos, 1997; уп.: Giuseppe Stefani, *Il problema dell’Adriatico nelle guerre del Risorgimento*, Udine: Del Bianco, 1965, 17.

¹⁰⁴⁴ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico. Dal covo dei “traditori”*, 71.

¹⁰⁴⁵ Carlo Schiffrer, *Le origini dell’irredentismo triestino (1813-1860)*, [Udine]: Del Bianco Editore, 1978, 159: “*Né sono questi fatti isolati o specificamente triestini, ma tutta la storia d’Italia di questo periodo è piena di conversioni non dissimili.*”

¹⁰⁴⁶ Antonio Anzilotti, *Austria e Slavia negli scrittori del nostro Risorgimento*, 105.

¹⁰⁴⁷ В.: Cesare Pagnini, *Atteggiamenti di Pacifico Valessi e di Francesco Dall’Ongaro nel 1848*, 7; уп.: Giorgio Negrelli, *Al di qua del mito. Diritto storico e difesa nazionale nell’autonomismo della Trieste asburgica*, [Udine]: Del Bianco Editore, 1978, 91.

1848. десила велика промена у идејама Тршћана и нова генерација је потпуно италијански настројена по својој политичкој идеји и жељи за националним уједињењем: “La nuova generazione è tutta italiana, non soltanto per la simpatia che nutre verso un’Italia libera ed indipendente; ma per il pensiero politico di volere l’unione nazionale.”¹⁰⁴⁸ Његова је намера, дакле, да предложи једно решење, а тј.: одредити линије националних граница. Полазна тачка је реченица коју је изговорио папа Пије IX, а тј. да се свака нација повуче да живи у оквиру својих природних граница: “*che ogni nazione si ritiri ad abitare entro i suoi naturali confini*”¹⁰⁴⁹; односно, како сматра Валуси, за италијански народ у оквиру тих граница улазе Трст и Истра: “Per la nazione Italiana tali confini geografici la natura li ha determinati chiaramente; ed entro questi stanno indubitatamente Trieste e l’Istria, come dimostreremo.”¹⁰⁵⁰ И заиста, Валуси установљује природне границе, тј. линију која дели два народа и која је састављена од Триглава, Снежника, и Учке, који деле италијанску од дунавске стране. У овој трећој фази европске цивилизације, како је дефинише Валуси, тј. у фази слободних нација, дозвољено је претпоставити судбину „друге обале“. Валуси стога претпоставља да ће Јужни Словени у османском царству и они који улазе у оквиру аустријског царства формирати једно велико Дунавско краљевство или Јужну Слaviју: “formeranno parte, o di un gran Regno danubiano o d’una Slavia meridionale.”¹⁰⁵¹

У ствари Валуси је веома рано, још 1849. схватио важност Дунавске конфедерације иако је тек десетак година касније почео да сарађује са мађарском емиграцијом¹⁰⁵². У вези са Дунавском конфедерацијом је писао и касније, у Хелфијевом листу “Alleanza”. Овде се ограничава, још једном, да подржи важност Далмације која се налази између две државе: италијанске и дунавске:

Allora la Dalmazia sarà la costa marittima dell’uno o dell’altro di questi due Stati. Essa manterrà forse la lingua italiana come lingua commerciale e marittima del Mediterraneo, ma si farà del resto interamente slava d’interessi e di civiltà. Insomma, nella fase di civiltà in cui noi entriamo presentemente, la costa dalmatica appartiene alla nazionalità slava.

¹⁰⁴⁸ Pacifico Valussi, *Trieste e l’Istria e loro ragioni nella quistione italiana*, 28.

¹⁰⁴⁹ *Ivi*, 9.

¹⁰⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁰⁵¹ *Ivi*, 15.

¹⁰⁵² Lajos Pasztor, *La confederazione danubiana nel pensiero degli italiani ed ungheresi nel Risorgimento*, Roma: Tip. Bussola, 1949, 56-57.

Noi Italiani dobbiamo desiderare, ch'essa sia presto sottratta a' suoi attuali dominatori, ma non accampiamo alcuna pretesa su di essa. Sentiamo che sull'Adriatico devono incontrarsi le due Nazioni vicine. Che se il Regno danubiano comprendesse tutto il paese al nord del Balkan sino al mar Nero, ed un Regno Greco-Albanese, tenendo le chiavi del Bosforo, venisse ad attingere anch'esso, oltrechè, nel mar Jonio, nello stesso golfo Adriatico, noi non ci avremmo nulla a ridire.¹⁰⁵³

Валусијев однос према Словенима се дакле мења, како је већ приметио Анђело Виванте који истиче да Словени Јулије нису више представљали расу с којом је требало да се побратими италијански народ, и да се стога формира један неутрални терен, већ сад за њега представљали рурално становништво које није у стању да се уздигне и које ће нестати међу Италијанима:

Gli slavi della Giulia, che nel 1849 erano per il Valussi [...] la seconda stirpe indigena da affratellarsi con l'italiana, in una zona neutra, terreno di passaggio fra Slavia ed Italia, nel 1861 son retrocessi a plebe rurale dispersa e divisa, incapace di evolversi a nazione, anzi addirittura anelante a scomparire nell'italianità [...].¹⁰⁵⁴

Исто то вреди и за језике Словена које Валуси сматра овај пут дијалектима без културе и литературе, чија је судбина да се угасе пред италијанским језиком и друштвом: “dialetti slavi rustici [...] dialetti senza coltura e senza letteratura, destinati a spegnersi dinanzi alla civiltà prevalente nella società e nella lingua italiana.”¹⁰⁵⁵ И даље наставља с презирним тоном према Словенима, дефинише их простима, различитог порекла, разних дијалеката и одвојених од других Словена. Каже да су то прости дијалекти, без културе, немају никакав књижевни центар. Хрвати, Далматинци и Срби ће моћи, сматра, да формирају заједнички књижевни језик, који ће тако ујединити њихове дијалекте, док је судбина италијанских Словена да се формирају као Италијани и да се врате у крило старих традиција, кад су били поданици Венеције:

¹⁰⁵³ Pacifico Valussi, *Trieste e l'Istria e loro ragioni nella quistione italiana*, 15.

¹⁰⁵⁴ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico*, 71.

¹⁰⁵⁵ Pacifico Valussi, *Trieste e l'Istria e loro ragioni nella quistione italiana*, 21.

Gli Slavi sono una gente dispersa in molti casolari staccati, rozza, di origine diversa, con dialetti fra loro dissimili e molto incompleti tutti, e staccati da quelli degli altri Slavi. Questi sono dialetti rozzissimi e rustici, senza nessuna coltura. Essi non hanno nessun centro letterario, al quale volgersi. Croati, Dalmati e Serbi potranno formarsi una lingua letteraria comune, la quale unisca i loro dialetti, che si avvicinerrebbero quando esistesse una letteratura vivace e copiosa. Questo nostri Slavi invece non rimangono Slavi, se non sino a tanto che rimangono barbari. [...] E così questi pochi Slavi, per essere qualche cosa, si formano italiani, ed altro non anelano che di tornare alle tradizioni antiche, allorquando erano sudditi di Venezia.¹⁰⁵⁶

Тако, међу шест претпоставки које Валуси помиње о условима у којима би се евентуално и политички могао наћи Трст, између Аустрије и Италије, чини се занимљивом четврта хипотеза, о Трсту и неутралном приморју, “Trieste ed il Littorale neutrale”, где Валуси понавља своју идеју о једној територијалној и дипломатској транзицији; ако би итало-словенско приморје било неутрално, било би корисно за трговину свих народа: “Neutralizzando il litorale italo-slavo, esso servirebbe al commercio di tutte le nazionalità indistintamente, senza appartenere in particolare ad alcuna.”¹⁰⁵⁷ Заједно са Словенима Аустрије и Турске, заједно са формирањем Дунавског краљевства или јужнословенске државе, неутралност Трста и итало-словенског приморја би одражавала равнотежу. Тако би та нова мала држава могла да буде заједнички протекторат и свима би била од користи:

formazione di un Regno danubiano, od anche di uno Stato slavo meridionale, la neutralità di Trieste e del litorale italo-slavo manterrebbe la rispettiva posizione delle vecchie e delle nuove potenze. Il piccolo Stato trafficante servirebbe a tutti, e potrebbe trovarsi sotto alla comune protezione come fu il caso di Cracovia, ecc.¹⁰⁵⁸

Валуси, међутим, предосећа одмах да у овом случају, са овом четвртом претпоставком, Трст и словенско приморје не би били сигурни: “Trieste ed il litorale slavo si troverebbe in una condizione di poca sicurezza.”¹⁰⁵⁹ Односно, то би могло да буде само прелазно решење коју Тршћани и Истрани неће захтевати:

¹⁰⁵⁶ *Ivi*, 23-24.

¹⁰⁵⁷ *Ivi*, 36.

¹⁰⁵⁸ *Ivi*, 37.

¹⁰⁵⁹ *Ibidem*.

“[...] questa potrebbe essere una transizione, ma per parte nostra noi Triestini ed Istriani non la invocheremo mai [...]”¹⁰⁶⁰

Валуси такође предосећа да ће се Аустрија убрзо растурити, па се пита коме ће припасти Трст и јадранско приморје, ако не Италији?¹⁰⁶¹ Дунавском или словенском краљевству аутор додељује читаву итало-далматинску обалу, читаво хрватско приморје, а Ријека би била италијанска, као и један део Истре све до Учке, итало-словенских острва Далмације и Кварнера: “tutta la costa italo-dalmatica, tutto il litorale croato, l’italiana Fiume, una parte dell’Istria fino al Monte Maggiore, le isole italo-slave delle coste della Dalmazia e del Quarnero”¹⁰⁶². Судбина Трста и Истре је да постану спона између Италије и Немачке: “[...] noi sentiamo che il nostro interesse richiede che ci facciamo anello di congiunzione fra l’Italia e la Germania.”¹⁰⁶³

Да би потврдио своје ставове Валуси у апендиксу приноси неколике податке о становништву Истре и Трста – “Popolazione dell’Istria e di Trieste”, где каже да су Словени подељени на две главне групе: словеначку и српску и бројно су скоро једнаки, али њихова физиономија и карактер су различити, као и језик, традиција и навике. За Србе каже да су већином Морлаци из Далмације и да још увек чувају своје обичаје, као и да су последњи странци који су населили Истру. Валуси закључује да је судбина и Словенаца и Срба, с обзиром да су без цивилизације, без историје, без књижевног језика, да нестану пред напредовањем италијанске цивилизације:

Gli Slavi, a tacere delle minori varietà, vanno divisi in due stirpi principali; la Slovena e la Serba, numericamente quasi uguali, ma differentissime per carattere fisionomico e morale, per lingua, tradizioni ed abitudini. Gli Sloveni si appalesano subito come i più antichi della provincia alla lingua corrotta ed agli usi tralignati. I Serbi, al contrario, che per la maggior parte sono Morlacchi di Dalmazia, mostrano a primo tratto nei loro costumi più nazionali e nelle ancor vive ricordanze delle anteriori loro storie, d’essere gli ultimi stranieri che siensi introdotti nell’Istria. Gli uni e gli altri, senza istituzioni, senza

¹⁰⁶⁰ *Ivi*, 38.

¹⁰⁶¹ *Ivi*, 41.

¹⁰⁶² *Ibidem*.

¹⁰⁶³ *Ivi*, 43.

civiltà, senza storia, senza lingua scritta, senza omogeneità coi popoli finitimi, perciò destinati a scomparire ai progressi della civiltà italiana.¹⁰⁶⁴

Овај Валусијев спис, „брз, густ, јасан“, како вели Анђело Виванте¹⁰⁶⁵, био је познат и Мацинију који се за њега заинтересовао априла 1861¹⁰⁶⁶, и који је усвојио Валусијев предлог претпостављајући једну линију која је требало да иде од Пуле, кроз Учку до Јулијских Алпа: “una linea che corra da Pola, attraverso il Monte Maggiore alle Alpi Giulie.”¹⁰⁶⁷

Овај Валусијев запис је, између осталог, одобравао и Карло Катанео¹⁰⁶⁸, али овде треба поновити, како подвлачи Тамбора, да он представља манифестацију највеће политичке зрелости коју је генерација Рисорђимента могла да пренесе на наредне италијанске генерације: “costituisce la manifestazione più alta, di maggiore maturità politica che la generazione del Risorgimento poteva legare alle successive generazioni italiane.”¹⁰⁶⁹

И даље 1861, Валуси је објавио једну књижицу коју је написао претходне године, насловљену *Napoleone III*¹⁰⁷⁰, у едицији “Galleria nazionale dei contemporanei italiani del secolo XIX” („Национална галерија савремених Италијана XIX века“). Ова књижица, сматра Фракасети, није једна од уобичајених биографија са историјским тривијалностима, већ је то једна подробна политичка студија која открива широко и детаљно Валусијево познавање унутрашњих

¹⁰⁶⁴ *Ivi*, 62.

¹⁰⁶⁵ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico*, 72.

¹⁰⁶⁶ Giuseppe Pierazzi, *Mazzini e gli slavi dell’Austria e della Turchia*, estr. da Atti del XLVI Congresso di storia del Risorgimento italiano, Genova, 24-28 settembre 1972, [Città di Castello]: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, [1974], 98; ун.: Carlo Combi, *La frontiera orientale d’Italia e la sua importanza, Scritti sul problema veneto e il confine orientale*, 73.

¹⁰⁶⁷ Giuseppe Pierazzi, *Mazzini e gli slavi dell’Austria e della Turchia*, 99.

¹⁰⁶⁸ Carlo Cattaneo, *Scritti politici ed epistolario*, pubblicati da Gabriele Rosa e Jessie White Mario, vol. II (1849-1863), Firenze: Tipografia di G. Barbèra, 1894, 327: “Questo scritto [*Trieste e l’Istria e loro ragioni nella quistione italiana*] consacrato a dimostrare non a noi – chè la fratellanza si sente e non si ragiona – ma all’Europa la comunanza delle origini, de’ costumi, degli affetti degli istriani e delle altre popolazioni italiane, venne dettato e pubblicato appunto per incarico dell’emigrazione triestina ed istriana, la quale parla in nome de’ congiunti e degli amici lontani. Non la è dunque una voce isolata e individuale codesta: la è una voce collettiva: la è quella voce medesima che, non è molto, nella dieta di Parenzo, alla richiesta di mandare deputati a Vienna, rispose per trenta volte: NESSUNO: la è sempre quella voce forte e pietosa che inviò a’ prodi combattenti per l’unità d’Italia augurii e voti. Quando un giro d’ira o di pietà, quando uno scongiuro od una invocazione, escono dal petto di un popolo schiavo, dal petto rotto delle battiture, oppresso dalle angosce, indebolito dagli stenti, quando questa voce e questo grido, invano soffocati da manigoldi, giungono alle orecchie de’ fratelli liberi, sarebbe delitto di non porgervi l’attenzione di tuta quanta l’anima.”

¹⁰⁶⁹ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 241-242.

¹⁰⁷⁰ Torino: Dall’Unione Tipografico-Editrice, 1861. У овом раду се односимо на 2. издање.

проблема Француске, а посебно њених политичких, моралних и парламентарних услова¹⁰⁷¹. Што се тиче Словена посебно, Валуси оцртава Наполеонов програм, тј. пре свега отварање путева Медитерана што би створило основе за једно ново међународно право, и без сумње открива Валусија као једног модерног мислиоца. Валуси разматра проблем источног питања, у овом случају кроз студију личности Наполеона III који је за основу своје политике узео национални принцип, и на Балкану у свакој прилици се суочавао и јачао националности против својих противника у Медитерану, Аустрије и Русије. У том смислу, и даље заснивајући се на принципу националности, покушавао је да сугерише Аустрији идеју да се помогну амбиције Србије после Босне и Херцеговине, и да се тако привуче на његову страну и одвоји од Русије¹⁰⁷². Каже Валуси да је за Београд, за Молдавију, Влашку и Црну Гору увек Наполеонова Француска имала да каже коју реч што је откривало њене претензије: “E per Belgrado, e per la Moldavia e la Valacchia, e per il Montenegro ed in altre occasioni, usciva sempre dalla parte della Francia napoleonica qualche parola, la quale accennava a pretese molto maggiori che alcuna delle altre potenze non fossero disposte a concedere.”¹⁰⁷³

Наполеон III је видео независност Мађарске у вези са интересима Србије, али је одлучно одбио план кнеза Михаила, који је хтео од Србије да створи Пијемонт свих Словена на Балкану, да се италијанско питање повеже са источним¹⁰⁷⁴, и сумњао је, како коментарише Валуси, у политику која је настојала да му супростави Пијемонт на Дунаву: “della politica che tendeva a contrapporre un Piemonte al Danubio, che non rimaneva inattiva in Serbia ed al Montenegro, e che di quando in quando faceva sentire alla Porta ch’era tempo di adempiere le solenni promesse in favore delle popolazioni cristiane dell’Impero Ottomano.”¹⁰⁷⁵

Али, наглашава експлицитно Валуси, Наполеон III је хтео да ограничи енглеску моћ у Медитерану, па је због тога стварао лажне пријатеље од народа који су излазили на Медитеран, било да су Шпанци, Италијани или Словени: “vuole bandire la supremazia inglese del Mediterraneo, e per questo procura di farsi

¹⁰⁷¹ Libero Fracassetti, *Pacifico Valussi*, 56.

¹⁰⁷² В.: Васиљ Поповић, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928, 130.

¹⁰⁷³ Pacifico Valussi, *Napoleone III*, 50.

¹⁰⁷⁴ Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, А. Д., [s. a.], 94.

¹⁰⁷⁵ Pacifico Valussi, *Napoleone III*, 60.

amici i popoli i di cui paesi vi si bagnano, siano essi Spagnoli, od Italiani, o Greci, o Slavi.”¹⁰⁷⁶

На крају Валуси сугерише Наполеону којим путем треба кренути, па закључује своју књижицу белешком од новембра 1861. да независна Италија неће престати да буде пријатељица Француске јер ће тако заједно, са целом латинском расом, бити равнотежа германској и словенској раси: “L’Italia indipendente ed una non cesserà d’essere amica alla Francia, perchè con lei e con tutta la razza latina potrà fare equilibrio alle due raze germanica e slava, le quali avevano una tendenza soverchiatrice.”¹⁰⁷⁷

Годину дана касније Валуси је објавио оно што Фракасети дефинише као студију међународног права¹⁰⁷⁸, насловљену *La Russia l’Europa e l’Italia*¹⁰⁷⁹. Ова политичка студија разматра могуће међународне односе између Русије и Италије и у оквиру неутралности Медитерана и Источног питања. Валуси примећује да Источно питање куца на врата сваки дан (“La quistione orientale, sempre rinascente, batte alle porte tutti i giorni”)¹⁰⁸⁰, и то већ четрдесет година, у овом делу света. И даље спецификује да италијанско, германско, пољско, грчко, источно, суецко и многа друга питања постају део великог европског питања: “La quistione italiana, la germanica, la polacca, l’austriaca, l’ungherese, la greca, l’orientale, quella dell’istmo di Suez e tante altre diventano accessori della grande quistione europea.”¹⁰⁸¹ Валуси је о тим својим идејама писао и у својим меморијама где је истакао да је италијанско питање, још пре 1848, сматрао делом источног питања које је требало да привуче пажњу свих великих држава Европе. Источно питања се стално поставља и управо се захваљујући њему разумевају сва друга питања која би могла да се зову „западна“, као питање Америке:

La *quistione italiana*, ancora prima del 1848, io la considerava connessa con quell’altra, che suolsi chiamare la *quistione orientale*, la quale avrebbe di necessità, e per una legge storica, chiamato l’attenzione di tutti i grandi Stati d’Europa nelle loro gare di primato e di eguaglianza. [...] La *quistione orientale* sempre rinascente, e nella quale sta il nodo

¹⁰⁷⁶ *Ivi*, 66.

¹⁰⁷⁷ *Ivi*, 93.

¹⁰⁷⁸ Libero Fracassetti, *Pacifico Valussi*, 55.

¹⁰⁷⁹ Torino: Libreria scolastica di Sebastiano Franco e figli, 1862.

¹⁰⁸⁰ *Ivi*, 7.

¹⁰⁸¹ *Ivi*, 19.

che comprende tutte le altre, mi si permetta di dire, che anch'essa fa parte di un'altra molto larga, che si potrebbe chiamare la *quistione occidentale*, come quella dell'America.¹⁰⁸²

Као и Томазео, и Валуси је предосећао опасност од панславистичке пропаганде која би око Русије привукла друге, цивилизованије словенске народе. То би значило да би Русија обећала религиозну и политичку заштиту хришћанским народима у турском царству:

una propaganda panslavistica, la quale avrebbe dovuto attirare intorno alla Russia altri popoli Slavi, de' suoi più civili, od almeno più suscettivi di accogliere i germi della civiltà; con un protettorato religioso e politico sopra i popoli cristiani soggetti alla Turchia, largheggiando con essi di promesse di liberarli dal giogo ottomano, che alla fine si avrebbe dovuto scambiare con un più duro e tenace.¹⁰⁸³

Валуси је предосећао опасност да би источна црква могла да се претвори у политички протекторат односно религиозно питање би у овом случају могло да буде нека врста маске која би на негативнији начин могла да замени панславизам¹⁰⁸⁴. Оно што би Европа, међутим, требало да уради је да помогне религиозну еманципацију разних народа, да свако има своју веру, и овом приликом треба истаћи да је ово први пут да Валуси помиње термин „Југословени“(!), па каже да треба дозволити Југословенима да имају свог патријарха: “Se i Greci vorranno avere il loro patriarca, i Jugoslavi il loro, e gli Armeni del pari, deve essere permesso ad essi, come deve esserlo ai Francesi, agl'Italiani, agli Spagnoli, ai Tedeschi, agli Inglesi delle varie credenze.”¹⁰⁸⁵ Валуси бележи национално буђење бројних народа, Грци се већ буне, а Црногорци, Срби и други Словени ће покренути једну општу борбу; такође се оглашавају Пољаци, Чеси, Мађари, Хрвати и Румуни; и сви њихови повици прелазе границе Русије:

¹⁰⁸² Pacifico Valussi, *Dalla memoria d'un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, 158-159.

¹⁰⁸³ Pacifico Valussi, *La Russia l'Europa e l'Italia*, 9-10.

¹⁰⁸⁴ *Ivi*, 21.

¹⁰⁸⁵ *Ibidem*.

[...] tutte le popolazioni dell'Impero ottomano si sono rafferimate nelle lor speranze di non lontana emancipazione. I Greci si agitano per questo; i Montenegrini, i Serbi e gli altri Slavi vengono esercitandosi in una lotta che terminerà col diventar generale; [...]. Polacchi, Czechi, Magiari, Croati, Rumeni alzano tutti la voce; e le loro grida passano i confini della Russia, i quali non possono ormai essere più guardati.¹⁰⁸⁶

И овом приликом Валуси сугерише да дунавски народи формирају једну слободну конфедерацију, а да Грци и Албанци створе једну државу, а да оставе слободним Дарданели и Босфор: “[...] le danubiane si costituiscano in libera confederazione tra di loro, e la greco-albanese formi un altro Stato, lasciando liberi i canali dei Dardanelli e del Bosforo e resi neutrali sotto alla guarentigia di tutta l'Europa”¹⁰⁸⁷.

Валуси закључује свој трактат специфичним разматрањем о односима и о политичким договорима између нове Русије и нове Италије. Експлицитно изјављује да је главни непријатељ против кога се треба борити за Италију у ствари Аустрија¹⁰⁸⁸, и задатак Италије је да скупи снаге да се бори против непријатеља, да тражи и створи непријатеље унутар саме Аустрије, међу народима аустријских провинција као што су Мађари, Словени, Румуни, Пољаци и други: “[...] e questi nemici sono i popoli dell'Austria oppressi, Magiari, Slavi, Rumeni, Polacchi ed altri che sieno.”¹⁰⁸⁹ Глобална тенденција је та да се Исток цивилизује, да се еманципују дунавски народи и турско царство, и да се сложе са Италијом око заједничке будућности. Конфедерација дунавских народа, слободна Грчка и слободни приступи Црном мору и Медитерану представљају услове који би били погодни за Италију да се по том питању сложе са Русијом и са целом Европом: “La confederazione dei popoli danubiani, la Grecia libera interamente e liberi gli accessi del Mar Nero e del Mediterraneo sono condizioni, nelle quali coll'Italia avrebbero interesse d'accordarsi la Russia e l'Europa intera.”¹⁰⁹⁰

Решење Источног питања Валуси види у постојању других држава на Црном мору, којих се Русија не би плашила, али свеједно би биле довољне да се

¹⁰⁸⁶ *Ivi*, 13.

¹⁰⁸⁷ *Ibidem*, 22.

¹⁰⁸⁸ *Ivi*, 40.

¹⁰⁸⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁹⁰ *Ivi*, 41.

установи равнотежа у тим деловима света и у односу према целој Европи: “Questi Stati sarebbero appunto la Confederazione dei popoli danubiani fra i Carpazii ed i Balkani, e la Greco-Albanese tra questi ed il Mediterraneo.”¹⁰⁹¹

По Валусију је Дунавска конфедерација требало да се простире све до обала Јадранског мора¹⁰⁹², и тиме је показао да је његова мисао о источном питању сазрела с обзиром да је и у овоме, као што се претходно односио на Далмацију као слободну луку словенског и италијанског становништва, видео један облик „транзиције“ који би сви прихватили¹⁰⁹³ и о којој се дискутовало у међународним политичким и дипломатским круговима, а о чему се писало нашироко у међународној штампи¹⁰⁹⁴, као што ће касније и сам Валуси писати подоста о овом пројекту.

8.7. Синтеза (1867-1889)

Ова трећа фаза Валусијевог занимања за Јужне Словене представља врсту историјске синтезе, која је последица његових претходних разматрања и свакако промењених историјских услова: 8. априла 1866. Италија и Прусија су склопиле војни антиаустријски договор који је предвиђао да Венето припадне Италији у случају победе над Аустријом. 15. јуна 1866. је почео сукоб, Прусија изјавила распад Немачке конфедерације и концентрисала је трупе окупирајући Холштајн који је припао Аустрији. 20. јуна Италија је ушла у рат уз бок са Прусима и тиме је почео трећи рат за независност. 24. јуна Италијани су били тешко поражени код Кустоце; 20. јула Италијани су били опет поражени, овај пут на Јадрану, испред острва Вис; 12. августа је дошло до примирја код Кормонса (Фурланија) и крај рата; миром у Бечу од 3. октобра 1866. Венето је припао Италији.

¹⁰⁹¹ *Ivi*, 44.

¹⁰⁹² Pacifico Valussi, *La Russia l'Europa e l'Italia*, 44; Lajos Pasztor, *La confederazione danubiana nel pensiero degli italiani ed ungheresi nel Risorgimento*, 58.

¹⁰⁹³ Pacifico Valussi, *Dalla memoria d'un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, 168.

¹⁰⁹⁴ Коста Милутиновић, *Развој федералистичке мисли код подунавских народа*, Нови Сад: Крај Војвођанских музеја, 4, 1955, 72.

У овом периоду је могуће уочити неколико референцијалних тачака Валусијевог разматрања проблема. Валуси је, у суштини био разочаран што није прихваћено решење које је он предлагао и констатовао је, у спису из 1867. године, *L'Oriente d'Italia e le nazionalità*¹⁰⁹⁵ како су границе домовине биле оцртане не поштујући географске, етничке и одбамбрене принципе.

Исто тако у спису из 1870, *Studi sull'Austria e sul Veneto*, нагласио је да треба пажљиво пратити настојања Немачке и Слације, па и овом приликом поменуо Југословене. Пре свега је Валуси сматрао да је крајње бесмислено подсмевати се југословенској нацији; потребно је, међутим, имати и виду управо ове „Југословене“. Тим поводом је требало привући пажњу на две опасности: једна је била у вези са империјалистичким настојањима Словена, а друга се односила на могућност да Словени остваре свој национални програм у оквиру Аустрије. Ти народи су, како вели Валуси, млади, активни, продуктивни и предуземљиви.

Валуси је и даље подржава итало-словенски договор, али је показао да „илирски покрет“, кога је ранијих година подржавао, има своје опасности с обзиром да представља конкурентну снагу, па је стога године 1871. написао програм националне одбране и економских активности нове Италије, *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia*¹⁰⁹⁶. И на овом месту Валуси помиње Југославију, каже да су је виртуелно већ конституисали најважнији представници, на извесним конференцијама које су одржане у Загребу и Љубљани, и ти представници су објавили свој програм, учинили га доступним народу, створили комитет, неку врсту провизорне владе да би се омогућило остварење тог програма да неби остала тек пропаганда:

Alcuni mesi sono la Jugoslavia si è già virtualmente costituita in certe conferenze tenute a Zagabria ed a Lubiana dai rappresentanti più operosi dei diversi gruppi; i quali, anziché dissimulare il loro programma nazionale, se ne fecero belli pubblicamente, lo stamparono nei loro giornali, lo diffusero tra il popolo, gli assicurarono molte adesioni e costituirono tra di loro un Comitato, una specie di Governo provvisorio per promuoverne l'attuazione,

¹⁰⁹⁵ *Nuova Antologia*, 1867, VI, 429-446.

¹⁰⁹⁶ Udine: Tipografia Jacob e Colmegna, 1871.

e fare non soltanto una facile propaganda d'idee, ma progredire con tutti i mezzi nel senso il più pratico del programma stesso.¹⁰⁹⁷

Валуси је упозоравао да се у штампи већ показивао наговештај претензија Југославије на Јадран¹⁰⁹⁸, и каже са су Јужни Словени или Југословени, како себе називају, касно постали свесни своје националности. Националност не може да постоји, тврди Валуси, без цивилизације и културне традиције. А Јужним Словенима је управо то недостајало. Признаје, међутим, да постоје епске песме Срба, којима се у народу одржавала традиција борбе за независност против османлија који су окупирали српско краљевство. И управо су Срби, словенски род који је остао најчистији, били ти који су највише осећали потребу за независношћу и који су се потрудили да је освоје. Извесну дивљу независност, тврди Валуси, имали су и Црногорци који су се увек понашали као неукроћени; а затим је ту била и Дубровачка република чија је култура латинска и италијанска, а не словенска; источну обалу Кварнера су насељавали ускоци којима су се користили Аустријанци против Венеције:

Gli Slavi del mezzogiorno, o Jugoslavi, corno sogliono chiamare sè medesimi, ebbero tardi la coscienza della propria nazionalità. Non ora punto da meravigliarsene, poiché la consapevolezza della propria individualità nazionale una gente non l'ha soltanto perchè derivi da una data stirpe, parli una certa lingua, abiti un dato paese. Nazionalità vera non c'è senza civiltà e senza tradizioni d'una cultura propria. Perche gl'Italiani avevano una cultura tradizionale ed una comune civiltà, anche nei tempi della loro maggiore dipendenza, ebbero la consapevolezza della loro nazionalità distinta; ciò che valse a ridare ad essi finalmente l'indipendenza.

Gli Slavi del mezzogiorno invece mancavano di queste tradizioni di civiltà, od almeno di tradizioni a lutti comuni. C'erano, per vero dire, i canti epici dei Serbi, i quali mantenevano tra il popolo la tradizione delle lotte antiche per l'indipendenza - sostenute contro gli Ottomani invasori del Regno serbo: e furono appunto i Serbi, cioè la stirpe slava rimasta la più pura, quelli che nutrivano in sè maggiori sentimenti d'indipendenza, ed allo svigorirsi del dominio dei Turchi si adoperarono a riconquistarla. Una certa selvaggia indipendenza mantennero gli abitatori del Zernagora, i Montenegrini; ma questi

¹⁰⁹⁷ *Ivi*, 56.

¹⁰⁹⁸ *Ivi*, 69.

si diportarono sempre come una di quelle tribù indomite, alle quali l'asprezza dei luoghi è difesa, la povertà causa di libertà, la fierezza tien lungo di patriottismo. Era il nero ed aspro monte (nero ha per gli Slavi significato di cattivo, bianco di buono che manteneva le nahie del Zernagora libere di fitto, sebbene non fossero civili). In un angolo a mare si manteneva la piccola Repubblica di Ragusa, la quale ebbe la civiltà più latina per istudii, ed italiana per civili contatti, che non slava. L'Adriatico era italiano, la marina assumeva sempre sull'Adriatico e più in sé ancora il carattere italiano. La lingua marittima si può dire che sia italiana ancora. Fra le Isole e gli scogli della riva orientale del Quarnero abitavano gli Usocchi (assaltatori) pirati slavi adoperati volentieri dall'Austria contro Venezia, massimamente dacché i Veneziani, intenti a dilatare i loro possessi di terraferma, si servivano per la loro marina di popoli d'origine slava, invece che far da se.¹⁰⁹⁹

Валуси је био свестан потребе да се реагује на ову „словенску конкуренцију“, но то му ипак није сметало да позитивно гледа на споразумну делатност илирских народа и њихове тенденције, мада се ипак мора рећи да су разлози те симпатије лежали у чињеници да је по сваку цену требало избећи уједињење са Аустријом и супроставити се германској инвазији на Јадрану. И овом приликом Томазеов сарадник, дакле, није могао а да не помене српску епску поезију као средство у борби за независност.

¹⁰⁹⁹ *Ivi*, 46-47.

9. ОДЈЕЦИ ТРШЋАНСКЕ КЊИЖЕВНЕ РЕПУБЛИКЕ

Народна поезија је наставила и касније, у другој половини XIX века да буде значајан функционални елемент итало-словенских и конкретно итало-српских односа, иако су то већ били одједи једног времена које пролази. То је време, ту групу тршћанских културних радника која већ више није постојала описао Валеријано Монти (1872-1950?) из Светвинчената у Истри, пишући о последњим данима Микелеа Факинетија. Поменуо је Валусија, Гацолетија, Дал'Онгара, Сому, Кафија, и посебно Ђулија Солитра, као представнике тршћанске књижевне републике која је обележила читав један револуционарни период својим ентузијазмом и интересовањем за словенски свет:

Ed intanto il gruppo si scioglieva: s'allontanava il Valussi, se n'andavano ad uno ad uno il Gazzoletti, il Dall'Ongaro ed il Somma, che videro altrove giorni migliori, mentre Ippolito Caffi trovera la tomba nel sommerso *Re d'Italia* a Lissa. Così passavano.

E con essi passava il quarantotto e la sua generazione di eroi e di maschere, come altri volle chiamarla: eroi della penna e martiri delle idee innovatrici, maschere che sostenevano la parte nella commedia del tempo con la gravità che si conviene alla tragedia. Passava il tempo che il Gazzoletti, capitano della guardia nazionale triestina, arringava dall'alto d'una botte il popolino comicamente rivoluzionario per una insegna d'osteria; ed il tempo glorioso di pensatori e poeti — ah! troppo presto dimenticati! — i quali, sia nei versi di facili stornelli, sia nelle terzine ben tornite, coltivavano in questo ultimo lembo di terra il pensiero civile ed artistico. La primavera fiorita aveva durato appena un decennio a Trieste.

Attori di un dramma di ieri, essi parlavano un linguaggio di cui abbiamo perduta l'abitudine: si mostravano commossi da sentimenti di cui, pare, si è essicata la scaturigine, e noi perdiamo la coscienza del nesso di continuità che a questo passato ci unisce, come se il quarantotto fosse un tempo lontano, lontano.

Della repubblica *l e t t e r a r i a* triestina resto ancora solo e per poco quel Giulio Solitto, che ai rappresentanti dell'Istria al parlamento di Vienna tributava una lode perché portavano seco il nome della patria con quella dignitosa mestizia onde le donne antiche portavano l'urna delle ceneri eare.

Poi tutto finì.

Il quarantotto era passato come una meteora luminosa, lasciando dietro di sé una striscia di luce scialba; ma da essa si sprigionò la scintilla che accende il cuore di quanti, nei vari campi della civile attività, fanno onore alla patria.¹¹⁰⁰

После њих су дошли неки други културни радници, који, иако временски нису припадали историјској скупини интелектуалаца који су се окупљали око Томазеа и формирали Томазеов, тзв. тршћански културни круг, ипак су се у Трсту (и Венецији) кретали путевима који су Томазео и његови сарадници установили кад је реч о итало-словенским културним односима и својом делатношћу обележили одјеке претходне генерације. У тој другој половини XIX века појављују се у Фиренци прва и друга књига наших народних песама *Canti del popolo slavo* (1878) Јакова Ђудине где аутор, у одељку где описује живот Вука Стефановића Караџића, од рођења у Тршићу, па затим његово дело, сусрет са Копитаром који је утицао на Вукову књижевну делатност. Говори о путовању Вука у Русију, о објављивању *Мале протонародне славено-српске пјесмарице*, *Српске писменице*, *Српских народних пјесама*, као и Вуковог *Српског рјечника*. Такође говори о „југословенској књижевности“, о „југословенској нацији“, и надовезује се на кључни Томазеов став о Вуку, тј. да је Вук за српски језик и књижевност заслужнији од читаве једне академије:

Questo colosso della letteratura jugoslava nacque a Tersic, nell'odierna Serbia. Apprese a leggere e a scrivere dal suo parente Jefe Savic e nel monastero di Tronosa e Loznica.

¹¹⁰⁰ Valeriano Monti, Gli ultimi giorni di Michele Fachinetti, *Pagine Istriane*, a. VI, n. 10, Ottobre 1908, 227-228.

Frequentò per qualche tempo le scuole a Karlovic, e poi anche all'epoca di Giorgio il Nero, la così detta scuola grande, la quale non era per anco ben conosciuta.

Poi si affaticò da solo, cosicché la maggior parte può dirsi ch'egli sia stato istruttore di sé. Quando i Turchi piombavano sulla Serbia nel 1813, il Vuk era venuto a Vienna, ove, con piccola interruzione, soggiornò a lungo.

Quivi egli strinse amicizia col professore sloveno Bortolo Kopitar, che lo eccitava al lavoro letterario, ed infatti e' vi si mise alacramente. Poi fu due volte in Russia, ove fece conoscenza coi più distinti letterati russi.

Si trattenne anche nella Germania, ove si amicò coi più egregi professori e letterati tedeschi, ed in particolare con Grim, Goethe e Valter e l'università di Jena lo nominò dottore di filosofia.

Fu podestà, per breve tempo, della città capitale della Serbia; visitò il Montenero, e visitò più che altri nessuno tutte le contrade della nazione jugoslava, anche più volte, raccogliendo canti, proverbi, indovinelli e facendo nota de' costumi nazionali.

Nel 1864 poi finì la sua vita inghirlandata di un'aureola di gloria immortale.

Avendosi in mente l'idea di fare sorgere la letteratura nazionale dal vero linguaggio del popolo, stabilì di dare alla luce lavori nazionali.

Credeva di potere per questo modo conseguire il suo scopo premeditato e intraprese, nel 1814, questo difficile, ma utilissimo compito. E quell'anno stesso vide la luce il suo primo lavoro Mala pròsto-narodna slaveno-serpska pjesmarica (piccola popolare raccolta di Canti slaveno-serba), e nel 1815 un altro lavoro Sèrpska Pismenica (Canti serbi) in cui spiegò la sua nuova ortografia.

Fece a Lipsia la seconda edizione dei Canti nazionali Narodne pjesme in tre volumi nel 1823-1824, e rifece l'edizione nel 1841-1866 in sei grossi volumi.

I proverbi nazionali, Narodne poslovice comparvero la prima volta a Cetinje nel Montenero, l'anno 1836, e la seconda volta nel 1840 a Vienna.

Le novelle nazionali Narodne pripovjedke furono stampate nel 1853 a Vienna, e nel 1870 se ne fece un'altra edizione più ricca.

Con siffatti materiali cominciò allora il Vuk lo studio della lingua. A ciò valse potentemente il Dizionario serbo Sèrpski Rjecnik composto di 26, 270 vocaboli, pubblicato la prima volta, con l'annessavi grammaticetta, nel 1816, e la seconda volta nel 1852. In questo dizionario si raccolsero le voci della viva lingua.

Con siffatta fedele raccolta di produzioni nazionali, e col dizionario, ed in ispecie con un'adattata ortografia appianò il Vuk la via per la grammatica, (in cui fece i primi esperimenti Ignazio Berlic) e per la formazione della lingua letteraria nazionale.

Oltre le accennate benemerenzze per l'incivilimento della sua nazione, ha eziandio il Vuk questa, di avere dimostrata la differenza fra il linguaggio vecchio serbo-sloveno, e quello di cui la nostra nazione si serve nelle chiese slave, cioè il russo-slavo.

A questo colossale suo lavoro letterario linguistico ne aggiunse uno storico, e scrisse la recente storia della nazione serba, pannelleggiando in diversi volumi la vita di Milos Obrenovic, e degli articoli sulla storia di tutte le insurrezioni de' serbi, dal 1804 al 1815.

Descrisse i vari costumi serbi nelle opere Kovcevic, e Zivot i obicaje naroda sèrpskoga.

Dipoi tentò di occuparsi in traduzioni, lavorando con classiche forme la versione del Nuovo Testamento, che fu parecchie volte ristampata coi caratteri latini e cirilliani, e, dopo la sua morte, comparve la preparazione per V istoria universale e il Dizionario serbo-tedesco.

Con tale lavoro si otteane un pienissimo rivolgimento nella nostra letteratura.

Senonchè il Vuk Stefanovic, uomo della lingua e delle lettere serbiche più benemerito d'una intera accademia, come dice l'illustre Tommaseo, non risparmiò né fatiche né denaro pe' viaggi attraverso luoghi montuosi e difficili per la raccolta de' Canti popolari serbi, ch'egli fece con grande intelligenza e con uno zelo degno de' più grandi elogi.

Il Vuk deve una buona parte della sua raccolta a un povero vecchio merciajuolo, che sapeva una quantità di Canti serbi. Egli lo prende seco, lo fa sedere alla sua mensa, e può trascrivere un centinajo di poemi, ed una quantità di romanzi.

Un'altra volta gli s'indica un uomo, che sapeva d'una maniera rimarchevole il poema delle nozze di Massime Cernoevic. Ne fa parola al principe Milos, che sapeva appena, dice Mickievicz, firmare il proprio nome, ma ei' era appassionato per le tradizioni popolari. Milos ordinò che gli si facesse venire quell'uomo o vivo, o morto. Lo condussero a Milos, ma l'illustre rapsode era un vecchio ladro, assai indebolito dai colpi di sciabola e di jatagan, ricevuti nel suo mestiere di brigante. Egli era talmente stupefatto di vedersi chiamato alla Corte del principe che subito resistette a tutte le istanze fatte, e non poteva cantare che dopo troppe libazioni d'acquavite, ma una volta incominciato il canto, non si lasciava più interrompere, di modo che, siccome non v'avea stenografi nel paese, così si dovette riunire parecchi scrittori i quali cercassero, or l'uno, or l'altro, di scrivere i versi a misura che gli uscivano di bocca. Interrotto una volta non volea più ricominciare, né proseguire. Un altro cantore che fu assai utile al Vuk, era rinchiuso in carcere sotto il peso d'un'accusa criminale, dove giaceva per avere ucciso una donna, che, diceva egli, avevagli stregato il figlio.

Ciò avveniva nel 1820.¹¹⁰¹

На Томазеову филословенску делатност, као и на списе његових сарадника из тршћанског културног круга на доведује се у суштини и Луиђи Фикерт (Luigi Fichert, 1826-1899), слабо познати писац у Италији, а посебно код нас¹¹⁰², који је делао на линији Трст-Венеција. Пореклом из Задра, Фикерт је био аутономистички идеалист, веровао је у посебну словенску далматинску народност, те вођен тим идеалом у Задру је у априлу 1859. основао лист “Rivista Dalmata“ у коме су сарађивали Италијани и Словени, они исти који су сарађивали и у тршћанским листовима као Стјепан Ивичевић, Јован Сундечић, Ђузепе Ферари-Купили (Giuseppe Ferrari Cupilli, 1809-1865), Антонио Бајамонти (Antonio Baiamonti, 1822-1891), Винченцо Дупланчић (Vincenzo Duplancich, 1818-1888). Када је прешао у Трст, заједно са Ђованијем Фердинандом Рубинијем (Giovanni Ferdinando Rubini) основао је либерални часопис “L’Alba”¹¹⁰³, у суштини веома кратког века (1865-1866), који се бавио претежно књижевношћу а у коме су сарађивали многи представници тршћанског културног живота те друге половине XIX века: Енрико Ное (Enrico Noe), Феличе Тофоли (Felice Toffoli), Анђело Кавацани (Angelo Cavazzani), Ђузепе Очони (Giuseppe Ocioni), Еуђенио Павани (Eugenio Pavani), Паоло Тедески (Paolo Tedeschi). У Трсту је Фикерт радио као професор историје у општинској гимназији. Владином декретом му је било забрањено да предаје јер је сарађивао у радикалним листовима и кретао се у опасним срединама. Прешао је потом у Венецију и ту остао до краја живота где је предавао на женском колеџу Оливо. Своја дела је објављивао углавном у Трсту и Венецији.

¹¹⁰¹ Giacomo Chiudina, *Canti del popolo slavo tradotti in versi italiani con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi*, 7-11.

¹¹⁰² Отац Луиђија Фикерта је био француског порекла али родом из Милана, записник у Управи финансија. Мајка: Ђована Ђунио. О Фикерту в.: Ст. Илијић, Luigi Fichert, *Novi vek*, IV, 01.02.1899, 3, 170-172; С., Luigi Fichert, *Rivista dalmatica*, Zara, Stab. Tip. di S. Artale, a. I, fasc. I, 01.05.1899, 104-105; Mate Zorić, *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, 457. В. и: А. De Marchi, [*Presso la salma di*] Luigi Fichert, Venezia: Pre. Stab. di Carlo Ferrari, 1899; в.: Ана Буковић, *L’emancipazione slava nell’opera d’impegno di Luigi Fichert*, у: *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana III. / Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell’Adriatico III*, uredili / a cura di Nedjeljka Balić Nižić, Luciana Borsetto, Andrijana Jusup Magazin, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Zadar – Lovinac, 5.-6. studenoga 2010. / Atti del Convegno internazionale (giornate di studio) Zara – Lovinac, 5-6 novembre 2010, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013, 41-72.

¹¹⁰³ Silvana Monti Orel, *I giornali triestini dal 1863 al 1902*, Trieste: Edizioni LINT, 1976, 74-75.

Дела словенске тематике италијанског писца и песника Луиђија Фикерта¹¹⁰⁴ – а тих дела има више: *Il colonello, La madre slava, La stella di Varsavia, Le Notti Adriatiche, Veneti e Schiavoni, Pel sesto centenario di Dante. La Slavia, Le brigantesse, Scienza e fede, La contessa di Paradiso, La Giovane Slavia, Il pazzo di San Servilio, I profughi di sagrestia, Bielka di Bosnia, La madre triestina, Emancipatele!, Il bersagliere d’Africa, Femminismo o terzo sesso, Italia e Slavia. Francia e Germania* – ваља посматрати у оквиру закаснелог романтичарства по већ устаљеној политичко-књижевној линији Мацини-Томазео, те приближно, по својим политичким идејама, и конкретној концепцији итало-словенског приморја Пачифика Валусија. Тематски, по садржају и структури својих дела, Фикерт у припада овом културном кругу, иако временски припада другој половини XIX века када објављује већину својих дела и када занимање Италијана за словенске народе добија други, често негативи аспект.

Фикертово прво важно дело, *La madre slava* (Словенска мајка), објављено додуше први пут октобра 1857. у Задру, изашло је у Венецији тек 1873. године¹¹⁰⁵. Сва остала његова дела са словенском тематиком, штампана независно или по часописима у Трсту и Венецији појавила су се тек после 1860. године. Фикерт је, међутим, ипак био у додиру са горе наведеним интелектуалцима Трста. Знамо, на пример, из његових писама упућених свом “учитељу” Томазеу, да је познавао сликара Франческа Салгетија-Дриолија¹¹⁰⁶ који га је охрабрио да пише Томазеу и да му упути један свој „скромни спис.” У свом роману *Le brigantesse*¹¹⁰⁷ помиње тршћански часопис “La Favilla”, Франческа Дал’Онгара и његово дело *La perla*

¹¹⁰⁴ Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Српска усмена традиција у словенској визији Луиђија Фикерта, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: МСЦ, в.: Ана Буковић, *Imagološka analiza književnog opusa Luigija Ficherta, Riječki filološki dani*, 9, Rijeka : Filozofski fakultet Rijeka, 2014, 63-76; Ана Буковић, *L’emancipazione slava nell’opera d’impegno di Luigi Fichert*, у: *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell’Adriatico*, ur. Nedjeljka Balić-Nižić, Luciana Borsetto, Andrijana Jusup Magazin, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013, 41-72.

¹¹⁰⁵ Остала издања: Zara: Fratelli Battara Tipografi Editori, 1862², con aggiunta della *Fidanzata Immortale*; Venezia, 1873³; Venezia, 1896⁴ (ово издање је песник посветио италијанском краљу Виторију Емануелу и његовој супрузи Јелени из Црне Горе). Постоји и превод дела на хрватски језик: *Slavska majka spiev u šest piesamah od Alojzia Fikert-a*, preveo Antun Šimonić, Zadar: U Knjigopечатnji Braće Battarah, 1861.

¹¹⁰⁶ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Tomm., 175, 32, необјављено писмо из Трста, 26.04.[1864.?]: “Or fa un anno, rincuorato dal Signor Francesco Salghetti-Drioli, io stava per indirizzarle un mio umile scritto.” В. и писмо из Трста од 24.09.1865.

¹¹⁰⁷ *L’Alba. Periodico bimensile di scienze, lettere ed arti*, 01.12.1865-15.03.1866, у наставцима.

nelle macerie („Бисер на отпаду“), затим Антонија Гацолетија те падовански локал *Pedrocchi*, чувено састајалиште интелектуалаца Венета и Фурланије¹¹⁰⁸.

Смисао Фикертовог књижевног дела обликује се као интертекстуална чињеница. Словенске теме, речи, слике, наративне радње, па чак и ритмичка решења појављују се у скоро свим његовим делима; потврђује се тиме унутрашња интертекстуалност, али и вањска с обзиром да налазимо кореспонденције у делима Мацинија, Томазеа, Валусија, Дал’Онгара. У политичком смислу Фикерт следи Мацинија и извештај број мислилаца италијанског Рисорђимента (Чезаре Балбо, Карло Тенка, Карло Катанео, Чезаре Коренти, Пачифико Валуси)¹¹⁰⁹. Као што је Мацини основао 1831. године Младу Италију, а затим и Младу Европу (која се следећих година разгранала и изродила Младу Пољску, Младу Немачку и Младу Швајцарску) и Фикертова је жеља да види једну Младу Славију (*Giovine Slavia*), тим пре што Мацинијево „мисли о Словенима имаду једнаку усмереност, истичући велики значај словенских скупина народа“¹¹¹⁰. Није случајно што у том смислу насловљава једно своје дело *La Giovane Slavia. Canto politico (Млада Славија. Политички спев)*¹¹¹¹, а поводом шестогодишњице Дантеове смрти даје у штампу спев *Pel sesto centenario di Dante. La Slavia*¹¹¹². Ове је стихове песник посветио Штросмајеру за кога је у том тренутку сматрао да је требало да обнови словенску нацију¹¹¹³. Фикертово приклањање Штросмајеру који је шездесетих година гајио федералистичке идеје следи очигледно и хришћански федерализам Томазеов који је, са своје стране, морао бити близак хрватском бискупу¹¹¹⁴. Један други спев, пак, *Italia e Slavia. Francia e Germania. Cantiche*¹¹¹⁵ посветио је светој

¹¹⁰⁸ У истом часопису *L’Alba* Фикерт помиње Салгетија али и извесног Тому Светину (Tommaso Svettina) (01.04.1866, а. I, н. 9, 104), једног од важних чланова “Словенског друштва”. Биће да је то онај исти “честити Србин Тома Светина из Каштеља” који је на представи Дал’Онгарове драме *Марко Краљевић – Српски Херкул* 7. (19.) октобра 1863. у Трсту, поклатио главном глумцу, Томазу Салвинију, буздован од сребра са посветом на српском језику, в.: *Даница*, 10.11.1863., год. IV, бр. 45, 720.

¹¹⁰⁹ Никша Стипчевић, *Два препорода. Студије о италијанско-српским културним и политичким везама у XIX веку*, 108-111.

¹¹¹⁰ *Ivi*, 110. В. и: Antonio Anzilotti, *Italiani e Jugoslavi nel Risorgimento*, 42; Wolfgang Giusti, *Mazzini e gli slavi*; Mirko Deanović, *Mazzini et le mouvement illyrien*, *Le Monde Slave*, XIIe année, Juin, 1935.

¹¹¹¹ 2^a ed., Venezia: Tipografia Ripamonti-Ottolini, 1869.

¹¹¹² Trieste: Tip. Coen, L. Fichert Edit., maggio 1865.

¹¹¹³ *Ibidem*: „A Sua Eccellenza monsignor Giuseppe Giorgio Strossmayer vescovo di Diakovar che col duplice apostolato di religione e civiltà la patria slava rigenera“.

¹¹¹⁴ Уп.: Никша Стипчевић, Да ли су Штросмајер и Рачки походили Николу Томазеа, *Историјски гласник*, бр. 1-2/1975, 141-144.

¹¹¹⁵ Venezia: Prem. Stab. Tip. di P. Naratovich, 1889.

успомени свог „сународника и учитеља“ Николе Томазеа: „Alla sacra memoria di Niccolò Tommaseo mio connazionale e maestro“.

Фикертова словенска визија је једноставна и утопијски формулисана. Историчност је филтрирана кроз призму идеологије италијанског Рисорђимента, а уз помоћ екстратекстуалних референата. На утопистички начин, и веома слично Валусијевом пројекту и идејама, Фикерт жели да се словенске земље уједине у једну федерацију, тј. „федерални пакт“, те да саме владају, независно од Русије:

Le fraterne genti
Di Slavia, in patto federal
congiunte, Regnino sole.¹¹¹⁶

Песник је посебно наклоњен словенским земљама које су под турском влашћу. У романтичкој трагедији у три чина, помало алфијеријевској, *Bielka di Bosnia* (*Бјелка из Босне*) у којој војвода Мирко намерава да освети свог оца, мајка Бјелка на умору има следећу визију када се овако обраћа сину:

Veggio cinque lucenti astri confusi
In un solo, e la tua stella... li guida
Son le slave sorelle [...] in una sola
Patria raccolte; e.... tu.... regni....sovrano!¹¹¹⁷

У белешци песник истиче да се ради о пет словенских земаља потчињених под турском влашћу („Le cinque regioni slave soggette o vassalle all’Ottomano“)¹¹¹⁸, тј.: Србија, Црна Гора, Босна, Херецеговина и Далмација. Мате Зорић подвлачи да је Фикерт био „Томазеов слѣдбеник у погледу народносно-политичке оријентације, наиме Талијан по етничкој припадности и култури, али истовремено и аутономистички идеалист, који је и даље вјеровао у посебну словенску далматинску народност.“¹¹¹⁹ У оквиру овакве федерације словенских земаља, на пример, он види Далмацију као стратешки елемент, као „тампон-државу“ („stato-

¹¹¹⁶ *Bielka di Bosnia. Tragedia nazionale*, Venezia: prem. Stab. Tip. di P. Naratovich, 1876.

¹¹¹⁷ *Ivi*, 71.

¹¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹¹⁹ Мате Зорић, *Одјеци са словенског Балкана у књижевности “треће” Италије*, Сарајево: Годишњак II, Балканолошки институт, 1961, 190. В. и: Julije Grabovac, *Zadar za druge austrijske vlasti*, Zagreb: Zbornik Matice hrvatske, 1964, 218.

cuscinetto“) између Италије и Југо-Славије. Далмација би, према Фикертовој замисли јужнословенских држава¹¹²⁰, требало да задржи своје природне карактеристике и границе, те да се клони споне са Хрватском или са било којом другом државом¹¹²¹. Далмација је за Фикерта морска обала широког словенског континента, који се продужује све до Дунава: „la vera spiaggia marittima del vasto continente slavo, prolungatesi fino al Danubio.“¹¹²² Фикерт иде даље и разматра Источно питање („Questione Orientale“)¹¹²³, и сматра да на исти начин на који се Србија и Грчка боре за своју слободу, у име слободе би требало онда да падне и граница између Далмације и Босне и Херцеговине, те да се оне уједине.

У оквиру оваквих разматрања о словенским земљама Фикерт нарочиту пажњу поклања Србији и њеној усменој традицији. Штавише Србија је за песника управо синоним за Славију. У историјском спеву *Le Notti Adriatiche (Јадранске ноћи)*¹¹²⁴, који, како се наводи, у приказу у листу „Il Tempo“, представља, срећан спој италијанске и словенске књижевности синтетизоване маштом песника¹¹²⁵, говори се о љубави песника и лепе Италијанке Камиле, а у ствари је то прича о односу Италије и Славије зачињена описима места на Јадранском приморју. Том приликом песник објашњава своју концепцију Славије, коју види као племениту домовину Карађорђа, и из дубине песникове душе излази повик: „То је Славија која плаче!“. Песник сматра да је у својим „скромним списима“ са срдачном вером истакао „јецања те јадне земље“ и настојао је да пренесе „грозничаву, грчевиту жестину, спонтани језик снажних страсти, изузетно одважним бојама“, што на жалост, како каже, нису схватили извесни критичари који би о словенским стварима хтели да користе избледеле боје довољне да изразе ситна јунаштва других, уистину цивилизованијих, али ипак увелих народа. Фикерт додаје да кад говори о словенским земљама има на уму оне „у којима се са Мухамедовог

¹¹²⁰ Luigi Fichert, Dalla Dalmazia, *Il Tempo*, 03.10.1861, а. I, n. 3, 9-10 и 04.10.1861, n. 4, а. I, 13.

¹¹²¹ V.: Federico Augusto Perini, *Giornalismo italiano in terra irredenta*, Perugia: Regia Università degli Studi, 1937-XV, 47; Pacifico Valussi, *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia*.

¹¹²² Luigi Fichert, Dalmazia, Erzegovina e Bossina, *Il Tempo*, 29.11.1861, а. I, n. 50, 195; 30.11.1861, а. I, n. 51, 199-200; 01.12.1861, а. I, n. 52.

¹¹²³ Renato Giusti, a cura di, *Scritti sul problema veneto e il confine orientale, 1859-1871*, Venezia: Collana Ca' Foscari, 1971; Pacifico Valussi, *L'Oriente d'Italia e le nazionalità*.

¹¹²⁴ Trieste: L. Herrmanstorfer Tipografo Editore, 1864.

¹¹²⁵ M. Buono, „Le Notti Adriatiche“. Canti Storici di Luigi Fichert, *Il Tempo*, 22.07.1864, а. IV, n. 166, 659.

минарета мере молитва и време земљацима Марка Краљевића“, с обзиром да друге словенске земље „имају много бољу судбину“, а неке су чак срећне:

La Slavia nobile patria del Caragiorgio, strappa al certo all'intimo dell'animo mio un grido ben più possente di quello qui compendiato in una mesta parola [„È la Slavia che lagrima!!....].

Senonchè io ne' modesti scritti per me pubblicati sinora tengo d'avere ripetuti con religione affettuosa sempre i gemiti di quella misera terra, e feci di riprodurne la febbrile, la convulsa veemenza, spontaneo linguaggio delle gagliarde passioni, in tempore sopramodo gagliarde, il che non venne compreso da certi critici i quali vorrebbero che trattando di cose slave, s'adoperassero le tinte sbiadite che bastano a riprodurre i minuti eroismi d'altre nazionalità più civili sì, ma più floscie.

È bene ch'io aggiunga solo, come parlando di terre slave, intenda quelle, in cui dal minareto maomettano si misura la preghiera ed il tempo a' compatrioti di Marco Kraglievich..... Chè le altre contrade di *Slavia*, appetto a queste, hanno ben migliori destini, e talune anzi felici.....¹¹²⁶

За Фикерта функционално и структурално Србија и српска усмена традиција заузимају посебно место у његовим делима са словенском тематиком. Као за многе књижевнике Рисорђимента којима је борба Срба против турске власти служила као представа борбе против туђина, тј. Аустрије, за Фикерта је српска култура неизбежна основа словенске духовности и симбол осећања слободе. У том правцу ваља подвући да је структурални принцип спева *La madre slava* типичан за већину Фикертових књижевних остварења: главна јунакиња Стефанија враћа се са сином Видом у Црну Гору из Србије, у којој су провели двадесет година, с намером да се освети Видин отац Туро. Мајка је жељна освете и у бесу убија Видову љубав Анђу, девојку из Доброте, чији је отац и сам жртва убице Видовог оца.

Овај се спев видео италијанском писцу и политичком борцу, екстремном републиканцу Франческу Доменику Гуерацију (Francesco Domenico Guerrazzi, 1804-1873) који је поздравио „словенског песника“ у писму које је објављено у

¹¹²⁶ *Le Notti Adriatiche*, 68-69.

млетачком листу “Il Tempo”¹¹²⁷ 12. априла 1873: „[...] Salute dunque a te, poeta, slavo, che offri asilo al mio materno idioma nei tuoi domestici lari, e puro da ogni contaminazione le adoperi a raccontarmi i forti gesti dei tuoi fratelli slavi.“

Фикертгов спев се свидео и тршћанској позоришној публици. Фикерт је, у савари, написао и либрето *La madre slava. Melodramma in tre atti*¹¹²⁸, а музику је укомпоновао маестро Никола Стрмић (Nicolò De Stermich). Опера је била извођена у Задру, Трсту и Загребу. Публика у Трсту је одушевљено прихватила страсти и патње словенске мајке¹¹²⁹; критика је похвалила музику, композитора и извођаче, а замерила песнику оно на чему је управо он сам инсистирао: стилски, језички аспект, тј. незграпност италијанских израза којима је Фикерт настојао да пренесе утисак ритма словенског стиха, као и избор тематике – инсистирање на мотивима крвне освете и окрутности црногорске мајке¹¹³⁰, тј. на одликама које се природно супротстављају бескрајној нежности италијанских обичаја и италијанског језика. И заиста, Фикерткови јунаци имају невероватну снагу и жељу за осветом, њихова је истрајност скоро нестварна. Емоционални климакс достижу захваљујући могућности да у Србији и српској традицији нађу уточиште и извор моћи. У најтежим тренуцима, када се свака нада чини изгубљеном, Црногорка Стефанија се окреће Србији, тј. српским долинама где се подиже нова химна уз ратничке гусле:

Alle Serbiche valli, [...] ove 'l novello
Inno s'innalza che la Slavia evoca
Alle gusle guerriere, a quella terra
D'onde il bacio del sol suscita tanta
Voluttà di speranze, il piede or volge. -¹¹³¹

У светој земљи Србији мајка ће сина васпитати на принципима части, поштења и освете. Јер Србију, која је једном давно била средиште српског

¹¹²⁷ Писмо је објављено и у задарском листу *Il Nazionale*, 19.04.1873, п. 32.

¹¹²⁸ Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1865.

¹¹²⁹ Према подацима које поседује позоришни музеј у Трсту, *Carl Schmidl*, представа је давана 3., 5., 6., и 8. априла 1865. године у позоришту Teatro Comunale. О представи има речи у следећим чланцима: *Osservatore Triestino*, 03.04.1865, п. 76; 04.04.1865, п. 77; 06.04.1865, п. 79; *Il Tempo*, 27.02.1865, а. V, п. 47, 186; 03.04.1865, а. V, п. 76, 300; 04.04.1865, а. V, п. 77, 305.

¹¹³⁰ Appendice. Teatro Comunale. *La madre slava. Melodramma in tre atti* del prof. Luigi Fichert, musica del Mr.o Nicolo de Stermich.

¹¹³¹ Luigi Fichert, *La madre slava*, 19.

царства, треба разликовати међу осталим словенским крајевима, по славним успоменама, по врсноци језика, обичаја и земље, како наводи песник у белешци: „La Serbia centro altra volta dello Impero serbico, va distinta fra le regioni Slave per le ricordanze gloriose, per la eccellenza dell’idioma, delle costumanze e del suolo.“¹¹³² И родиће се херој из Србије с обзиром да је Србија мајка хероја и њихова узвишена великодушна хранитељка: „Madre d’eroi la Serbia, a lui nutrice / Sia generosa d’alti sensi-“,¹¹³³. Србија је за песника идеална земља о којој има пасторалну замисао: Видо, у знак пажње и љубави даје Анђи један нежни цвет из Србије (“un gentil fiore di Serbia”), долине Србије пуне су радости, а кроз бреге продире узвишена песма о слави вољене Србије (“Tue glorie, o Serbia amata”). Том приликом Фикерт први пут помиње да Косовска битка означава жалосну и неутешну страницу у историјама Словена и која је одлучила судбину српског царства, чије је „распарчане удове“ узалуд оспоравала турска власт: ““La battaglia di Cossovo segna una pagina di lutto inconsolato nelle istorie Slave. – Combattutasi il 15 Giugno 1589 [sic!] nei piani di Cossovo, decise del destino del Regno Serbico, le cui sparte membra, vennero indarno contese alla conquista ottomana.“¹¹³⁴ На овом месту песник призива гуслара са планине који хармонично оживљава успомену на химну словенских песника и лик бесмртног Марка Краљевића који треба да се пробуди из дугог сна и обнови славу Србије и словенских земаља:

Posa l’estro guerriero sul sepolcro
 Del tuo Marco immortal; [...] altri infiniti
 S’agirano cola, finché egli sorga
 Dai lunghi sonni, e, ribrandita l’elsa
 Del terribile acciar, sproni il destriero
 A disfide di gloria.-¹¹³⁵

У овом смислу Фикерт прати изблиза Томазеово приказивање Марка Краљевића¹¹³⁶ када, поред тога што наводи да је син Вукашина, краља Срба,

¹¹³² *Ivi*, 23; уп. *ivi*, 63: „Favellomi di Serbia; ne vestiva / Le fantastiche fogge, e l’idioma, / Quel sì bello idioma, avea sul labbro.“

¹¹³³ *Ivi*, 20.

¹¹³⁴ *Ivi*, 49.

¹¹³⁵ *Ivi*, 64.

војвода Прилепа, истиче да је прототип националног јунаштва. Наводи и да је живео је у VI веку [sic!], и да Срби не сматрају да је мртав, већ да спава на свом мачу. Такође износи о народном веровању да када Бог буде извукао Марково оружје из корица, дух Илирије ће васкрснути. Све словенске песме, каже Фикерт, величају овог величанственог јунака:

[Marco Kraglievich], figlio di Vucassino Re de' Serbi voivoda di Prilipo, è 'l prototipo dell'eroismo nazionale. Visse nel secolo VI. [sic!], e no 'l ritengono morto, ma dormente sulla sua spada. Aggiungono che allorquando Iddio farà cadere quell'arma dalla guaina, il Genio d'Illiria risorgerà -, Le canzoni slave inneggiano tutte all'altissimo eroe.-¹¹³⁷

Фикерт је покушао, уистину не баш успешно, да прилагоди структуралне и тематске елементе српске народне поезије својим стиховима. Осим лика Марка Краљевића кога наводи у скоро свим својим делима у којима има помена о Славији-Србији, тј. о томе како ће ослободити и ујединити словенске народе, те није искључено да је Фикертова намера била да у позадини својих спева о Славији обликује лик Марка Краљевића у једну органску целину, нешто слично Томазовом и Дал'Онгаровом покушају¹¹³⁸, Фикерт анахроно прелази преко српских долина у којима су „једног дана“ Карађорђева душа и мач заискрили у сјају божанске светлости!: „dove un giorno / Di Caragiorgio [...] l'anima ed il brando, / Sfavillaro in un sol lampo di luce Divina!“¹¹³⁹ Такође анахроно прелеће и преко Дурмитора војводе Момчила, омиљеног у нашем народном приповедању и певању¹¹⁴⁰; као што „Момчило по песми има коња Јабучила, натприродних својстава“¹¹⁴¹, и овде овог српског јунака води један коњ дугачких крила: „un destriero fornito d'ale lunghissime“¹¹⁴². Ту су затим и виле, незаобилазан елемент српске народне поезије и Фикертових стихова.

¹¹³⁶ Niccolò Tommaseo, *Canti popolari toscani corsi illirici greci*, 31-32.

¹¹³⁷ Luigi Fichert, *La madre slava*, 66.

¹¹³⁸ В.: Никша Стипчевић, Поглед на преводе српскохрватског усменог песништва у Италији, 448-457.

¹¹³⁹ Luigi Fichert, *La madre slava*, 132.

¹¹⁴⁰ *Ibidem*. В.: Недељко Љубинковић, Војвода Момчило у савременим хроникама и усменој епској народној песми, *Упоредна истраживања*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1991, 23-234.

¹¹⁴¹ Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд: Требник, 1996, 161.

¹¹⁴² Luigi Fichert, *La madre slava*, 136.

Фикерт је пратио и моду морлакизма, те своја дела украшава састојцима “морлачке” традиције: пастирка Анђа (“la mandriana”) обавијена је меланхоличном атмосфером; типично за словенске девојке јесте да носе црвену капу (“il berreto rosso”) као знак девичанства; кроз читаво дело се осећа жеља за крвном осветом; присутан је песник (“bardo slavo”) који опева јуначка дела.

Површно, скоро убрзано је Фикерт испричао “морлачку” причу у наставцима, *Profili slavi (Словенски ликови)*¹¹⁴³. Пишчева намера је била да пружи новости неуморној истрајности цивилизованих читалаца („porgere un po’ di novità all’instancabile perseveranza dei civili lettori“) и да омогући да се боље упозна нетакнуто богатство словенског света („intatta ricchezza del mondo slavo“)¹¹⁴⁴. Основа приче је класична освета међу породицама: Ђорђе се враћа из Галиције у родну Далмацију јер му је саопштено да се његова вереница Бјелка удала за Марка који се обогатио ратујући уз Турчина. Бјелка објашњава Ђорђу да се удајом жртвовала и тиме спасила оца од вековне мржње која постоји међу њиховим породицама. Тиме она стиче Ђорђево поштовање. Ђорђеова мајка даје Бјелки на самрти један крст за Ђорђа. Да би спасила Ђорђа, Бјелка убија Марка. Ђорђе постаје хајдук а Бјелка његова љуба (“la sposa dell’aiduko Giorgio”). Куну се на вечну љубав али их убрзо стиже правда. Има овде свих саставних делова призора из морлачког живота: крвна освета, вековна мржња међу породицама, Ђорђу су од рођења виле непријатељски наклоњене, Ђорђе је упознао Бјелку у колу; љубавни занос и љубомора, тескоба болесне мајке, носталгија невесте. Није чудо што је управо Франческо Доменико Гвераци био одушевљеним Фикертским поетским заносима и словенством. Гвераци је волео Бајрона, Стерна и Фоскола, и вероватно га је одушевљавала и слика словенских народа, те контраст између морала нетакнутог “морлачког” света и западњачке искварености мора да је одговарао његовим књижевним склоностима¹¹⁴⁵.

Следеће, 1864. године, Фикерт је објавио дело *Veneti e Schiavoni (Млечани и Словени)*¹¹⁴⁶. Аутор то своје дело назива „историјском приповетком“, но то је

¹¹⁴³ *Il Tempo*, 20.05.1863, а. III, n. 113, 447-448; 21/05/1863, а. III, n. 114, 450; 22.05.1863, а. III, n. 115, 454; 23.05.1863, а. III, n. 116, 459-460.

¹¹⁴⁴ *Il Tempo*, 20.05.1863.

¹¹⁴⁵ В.: Mate Zorić, Neki odjeci Mériméeove književne mistifikacije u Dalmaciji, *Zadarska revija*, decembar 1960, IX, 6, 413-414.

¹¹⁴⁶ Trieste: Stab. Libr. Tip. Lit. Music. e Belle Arti di Colombo Coen ed.

роман, а поставља се питање шта је ту историјско. Осим чињенице да су главна лица Далматинци који су заиста, како и наводи аутор, ратовали и бранили град Венецију почетком XIX века, као млетачка народна војска која је штитила заставу Светог Марка¹¹⁴⁷, Фикертов роман се у потпуности уклапа у књижевну производњу Италије и других европских земаља с почетка XIX века. Оваквом оријентацијом Фикерт наставља шездесетих година да доприноси романтичарској наклоњености традицији словенских народа. Можда је историјско то што је аутор спецификовао време и место радње: године 1794. у Далмацију, у један од седам Каштела стиже млетачки племић, гроф Марино. Пошто се насукао, а у потрази за уточиштем, гостопримство му пружа једна морлачка породица коју сачињавају отац Марко, супруга, пет синова и најмлађа кћи Даринка. Грофу је тешко да напусти Далмацију, одушевљен пријатним друштвом и лепотом словенске девојке. По одласку Млечанина, Марко одводи своју кћи у Сплит код родбине. Дешава се, међутим, да отац сазнаје да Даринка бива отета и одведена у Венецију. Марко са синовима спрема освету, намерава да убије грофа и врати кћи. Шаље прва три сина у Венецију но они не успевају у својој намери, бивају откривени и умиру. Шаље и последња два сина који налазе Даринку која је грофова љубавница. Четврти син, Васо убија грофа. Пети син, Ђорђе постаје официр; 1805. године са уласком француских трупа у Венецију стиже и он, и налази грофову удовицу. Она му показује Даринкин гроб (коју је претходно усвојила да је спаси од очевог беса), али и гроб оца Марка. Ђорђе сазнаје да је и његов брат Васо погинуо у једном сукобу у коме га је пробио хрватски бајонет: „fratello Vasso cadde in uno scontro, trapassato a tergo da una baionetta croata.“¹¹⁴⁸ Он одлази потом да се бори на руској граници где га спасава једна Пољакиња по имену Камила¹¹⁴⁹. Маркиза умире у Паризу 1850. године. Половину наследства оставља држави а половину свом сину.

Описи народних обичаја измеђују се са патетичним описима крајолика Далмације, тј. Каштела. Мало је ту историјског, превасходно су присутни

¹¹⁴⁷ В.: Frederic C. Lane, *Storia di Venezia*, Torino: Einaudi, 1997, 506-507.

¹¹⁴⁸ Luigi Fichert, *Veneti e Schiavoni*, 193.

¹¹⁴⁹ Уп. Фикертова дела: *Le Notti Adriatiche* и *La stella di Varsavia. Nuovi canti*, Trieste: Stabilimento tipografico di L. Herrmanstoffer, 1863. В. и: P. Tedeschi, *Bibliografia. La stella di Varsavia. Nuovi canti di Luigi Fichert, Il Tempo*, 21.06.1863, а. III, n. 139, 551-552; Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, 451.

пасторални описи морлачког живота. Читаве наративне епизоде се односе на описивање традиционалних словенских одлика: гостопримство¹¹⁵⁰, лепота словенске девојке¹¹⁵¹, церемонија братимљења, тј. пријатељство¹¹⁵², игре у колу, звук гусле¹¹⁵³, црвена (словенска) капа¹¹⁵⁴, пожртвованост Далматинаца према Венецији¹¹⁵⁵, жеђ за осветом¹¹⁵⁶, предрасуде¹¹⁵⁷, част¹¹⁵⁸, издаја, бег и контаминација лепе и младе Морлакиње у контакту са западним светом¹¹⁵⁹, бајање против урока¹¹⁶⁰, хајдуци, егзотичност словенског народа¹¹⁶¹.

У кругу ове породице старе морлачке лозе (“antico serro morlacco”) гаји се љубав према српској народној песми која даје снагу и духовно напаја ту словенску скупину која се у цркви крсти на православни начин¹¹⁶². Уз музику Вердија Фикертови Морлаци хармонично уклапају стихове песама “Мајка Мару” (“tradizionali canzoni della Maika Mora”), мотив који се највише помиње у Дубровнику и Рисну¹¹⁶³, и о Марку Краљевићу, јунаку титанских успомена (“di titanica memoria”). Као у нашој народној песми, организација освете браће у Фикеровом роману следи трочлану композицију текста српске усмене традиције: три брата, Вук, Јанко и Лазар, на најубичајенији начин, градацијом (не) остварују три задатка. “Три добра јунака” три пута крећу у заседу¹¹⁶⁴; три су прста руке коју отац Марко диже у цркви у знак заклетве пре поласка синова¹¹⁶⁵.

Слично српској народној песми и овде је снажна љубав између браће и сестре. Породична част и обавеза јаче су од смрти, а братска љубав је надахнуће у

¹¹⁵⁰ Luigi Fichert, *Veneti e Schiavoni*, 8.

¹¹⁵¹ *Ivi*, 9.

¹¹⁵² *Ivi*, 14: „Qui convien avvertire che tra gli Slavi l’amicizia и tenuta con religiosa osservanza.“. Уп. *Ivi*, 134-135.

¹¹⁵³ *Ivi*, 16.

¹¹⁵⁴ *Ivi*, 23.

¹¹⁵⁵ *Ivi*, 30.

¹¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹¹⁵⁷ *Ivi*, 57-58.

¹¹⁵⁸ *Ivi*, 62.

¹¹⁵⁹ *Ivi*, 64.

¹¹⁶⁰ *Ivi*, 68-69.

¹¹⁶¹ *Ivi*, 79.

¹¹⁶² *Ivi*, 70.

¹¹⁶³ Уп. Вук, I / 331,332, 381, 385, 726, 727. Овде Фикерт користи прилику да нагласи да је Дубровник створио целовиту књижевност, која је остала славни споменик чврстог и врсног знања, и угледна успомена као утеха у тешким данима: „un’intera letteratura, che rimase glorioso monumento di soda e squisita sapienza, e a lei ricordanza cospicua nello sconforto di miseri giorni.” (Luigi Fichert, *Veneti e Schiavoni*, 52).

¹¹⁶⁴ Luigi Fichert, *Veneti e Schiavoni*, 68, 73.

¹¹⁶⁵ *Ivi*, 70.

тренутку освете. Типично је и психолошко стање ове младе жене која се у туђини преиспитује и сумња у себе, и проналази изгубљено поштење у тренутку када јој брат стиже у Венецију, и када испољава радост због сусрета са братом: “[...] le effusioni di tenerezza [...] il giovane si strinse contro il petto la sorella”¹¹⁶⁶. Свест потом о смрти најмилијих, њене браће, те и смрт ње саме дају овој нарацији посебну вредност.

Фикерт је и на овом месту искористио прилику да представи своју идеју о Славији, тј. пројекат романтичарског хуманизма у коме је он потпуно на страни поробљених балканских Словена. Далмација, истиче Фикерт, етнографски и географски припада јужној Славији (*Slavia meridionale*) која се у време радње романа простире од долина Дунава до Јадранског мора. Овој растргнутој словенској нацији (“*dilaniata nazione slava*”) потребан је један изузетан оквир од гвожђа и олова: “*una distinta cornice di ferro e di piombo*”¹¹⁶⁷, тј. ако би Словени прихватили ову једноставну концепцију нације и ујединили се, били би спремни на нове велике подухвате. У ту сврху, словенску браћу на јуначке подвиге подстиче историја српске независности, која се Италијанима свиђа и даје им достојан пример: „*La storia dell’indipendenza serbiana, cui talenta di leggerla, ci fa una degna risposta*”¹¹⁶⁸.

Ову своју визију Фикерт је већ био претходно изразио у чланку *Il movimento slavo (Словенски покрет)*¹¹⁶⁹ у коме је још једном нагласио да је нова снага Европе управо словенски елемент који се простире од Балтика до Црног Мора, од Азије до Јадрана. Разлике у језику, култури и традицијама разлог су неслоге међу овим народима. Алудирајући на илирски покрет аутор истиче да посебно Јужни Словени осећају инстинктивно потребу да се чврсто уједине међу собом: „*Gli Slavi del mezzodì risentono istintivamente la necessità d’una stretta unione fra loro*”¹¹⁷⁰.

У складу са политичким идејама свог времена, управо као Валуси и други мислиоци, Фикерт се надовезује на концепције *нације* и *федерације* те објашњава да је идеја Југославије већ одавно скицирана, да сјаји у умовима учених и

¹¹⁶⁶ *Ivi*, 139.

¹¹⁶⁷ *Ivi*, 75.

¹¹⁶⁸ *Ivi*, 74.

¹¹⁶⁹ *Il Tempo*, 22.01.1862, а. II, н. 17, 65; 23.01.1862, а. II, н. 18, 69; 24.01.1862, а. II, н. 19; 25.01.1862, а. II, н. 20, 77; 26.01.1862, а. II, н. 21, 81.

¹¹⁷⁰ *Il Tempo*, 23.01.1862.

почасних грађана, али се још увек није остварио силазак тог опасног концепта са аристократских кругова знања до демократије маса: „L’idea d’una *Iugo-Slavia* però già da pezza abbozzata, brilla alle intelligenze letterate e a quelle dei cittadini onorarii, ma la discesa di quel periglioso concetto dai cicli aristocratici del sapere alla democrazia delle masse non s’è ancora avverata.“¹¹⁷¹ Фикерт говори о словенском препороду, помиње и Доситеја Обрадовића, и пита се којој би земљи требало да припадне првенство подухвата уједињења Словена: да ли Србији, чија борба за слободу још траје, да ли Хрватској за коју вели да јој уопште нису наклоњене симпатије Сланије: “le simpatie della Slavia non sono tutto affatto per lei”, или Црној Гори која ипак нема снаге да оствари такав пројекат и тиме се супротстави својој заштитници Русији. Аутор чланка је међутим одлучан у погледу књижевности и традиције Србије, од четири главне словенске књижевности (руска, пољска, чешка и српска) своје безусловно поштовање изражава симпатичној Србији (“la simpatica Serbia”), јер историја и усмена традиција српског царства условљавају историју свих осталих словенских народа. Словенски свет, по ауторовом мишљењу, поноси се српским царством које се срушило у XIV веку. У том тренутку у којем је модерна историја других народа тек почињала, историја словенских народа је била прекинута једном изузетном речју, а та реч је „Косово“, коју су изговорили Турчини у заносу победе и крви. Од тог доба су за словенску породицу настали тужни дани инерције, апатије и понижења, а њен национални дух је био сведен на материјализам, заслепљен предрасудом, те гурнут у варварство, издељен и већином унакажен:

[...] il mondo slavo non vanta che una sola Olimpiade brillante; la vita dell’impero serbico che cadde col secolo XIV.- A questo punto in cui la storia moderna degli altri popoli comincia appena, quella delle genti slave viene interrotta con una formidabile parola **CÔSSOVO**, proferita dal turco nell’ebbrezza della vittoria e del sangue. Da tale epoca per la famiglia slava volsero giorni luttuosi d’inerzia, d’apatia, d’abiezione, il suo genio nazionale fu calcinato nel materialismo, accecato dal pregiudizio, risospinto nella barbarie, e cadde, facile preda, divisa, e snaturata in gran parte.¹¹⁷²

¹¹⁷¹ *Il Tempo*, 25.01.1862.

¹¹⁷² *Il Tempo*, 22.01.1862.

По Фикертовој концепцији словенских народа, дакле, битком на Косову, тј. падом српског народа под турску власт настало је време несреће и неслоге свих словенских народа, а васкрс новог словенског духа вођеног ликом Марка Краљевића, охрабреног и надахнутог песмама српске усмене традиције, омогућио би ново јединство Словена и формирање једне нове и снажне нације. Фикерт инсистира на овој визији па у својим спевовима понавља читаве стилске групе, као формуле; слично народном песнику који не оставља места сумњи, и Фикерт допушта да се разазнају општа места која понављају елементе српске народне песме на тематско-сижејном и уметничко-изражајном плану.

Овакви скоро устаљени стихови, који прелазе из спева у спев, појављују се и у делу о Славији, за обележавање шест стотина година од рођења Дантеа, *Pel sesto centenario di Dante. La Slavia*, где се опева химна која се диже са широких поља Србије, да је словенска земља најсветија:

[...] e l' inno
Fervido assurge dai diffusi piani
Di Serbia, ove il terren slavo è più sacro, [...].

А када се песник обраћа духу Славије (“il genio della Slavia”), саветује му да Италији опише древне дане српске славе, када су на кобном Косовом пољу, где је Марков мач замахнуо узалуд страховито, злокобне османлије сломиле лозу Немањића са Лазаром на челу, и тиме отцепили један народ од слободе. На том пољу је била једна шума жалосних чемпреса и одатле су илирски духови слушали суморну песму, последњи спровод палим српским јунацима. Но, неочекивано се дигао Божји Арханђео, Карађорђе из Србије и онда је поново домовина постала слободна, нешто срећнија, али и даље тужна:

[...] i giorni antichi
Delle Serbiche glorie, e quello ahi triste!
In che sui piani di Cossôvia infausta,
(Ove il brando di Marco, ultima prova,
Vibrò indarno il terribile fendente)
Truce un nipote d' Ottomano, infranse
Di Lazzaro sul fronte il diadema
Real di Nemanîdi, e delle sparte

Schegge raccolte nell'adunca mano,
 Fe' nuove armille ai polsi estenuati
 Dalla febbre dei despoti, baccante
 Ai singulti d'un popolo strappato
 Alla vita dei liberi. Le narra
 Come dal campo in seminato, l'ala
 Precipiteolgevi ove più fonda
 Una selva antichissima pendea
 Di funerei cipressi, e quindi immoto
 Agli illirici ingegni il tetro carne
 Della morte apprendevi, ultima esequie
 A' caduti tuoi prodi, e alla speranza.
 Ma dille come inopinato surse,
 Fulmin di guerra, Arcangiolo di Dio,
 Caragiorgio di Serbia! e allor vedesti
 Entro angusto confin libera ancora
 Ridivenir la patria, e raccoglievi
 Sulle pianure che l'irrigua Drina
 Va con lenti meandri attorneggiando,
 Lo stanco vol, meno infelice, e sempre
 Pur sempre mesto!¹¹⁷³

У последњој Фикертовој словенској трагедији у три чина, *Bielka di Bosnia*, мајка Бјелка, којој је Турчин убио супруга, босанског војводу, подстиче, управо као у спеву *La madre slava*¹¹⁷⁴, свог сина Мирка да освети оца. Мајка је сина спасила од муслиманског беса и сакрила га у манастир код калуђера где је и васпитаван. По повратку у Босну Мирко се заљубљује у Зору, девојку која је рођена из брака босанског паше са једном хришћанком (која је тиме спасила свог брата). Бјелка се на умору мири са Зором. И овде песник поново жали за падом Србије под турску власт, чије је царство једном давно постојало, па је ипак пропало: „Così di Serbia un giorno / Stette l'impero, eppur crollò“¹¹⁷⁵. Фикерт и овом

¹¹⁷³ Luigi Fichert, *Pel sesto centenario di Dante. La Slavia*, 10-11.

¹¹⁷⁴ Фикерт и на тај начин прати нашу народну поезију и Томазеа који истиче да је лик мајке свето место у српској усменој традицији, в.: Niccolò Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, 10. Уп. и : Luigi Fichert, *La madre triestina*, Venezia: Prem. Stab. Tip. di P. Naratovich, 1879.

¹¹⁷⁵ Luigi Fichert, *Bielka di Bosnia*, 11.

приликом понавља појмовно причу о паду Србије под турску власт, да је пре тога, давно, ведрим хоризонтима Србије кружио древни словенски орао на величанственој глави краљевске лоше Немањића, а онда, као вртлог, обухватило га је много помамних звери и после дугог боја с висине је пао прободени орао и мач Марка Краљевића је закопан те је закопана и Славија:

Roteava sicura nei sereni,
Orizzonti di Serbia un dì l'antica
Aquila slava sull'augusto capo
Dei nemanidi prenci. [...]
Vorticosa,
Infinita, li avvolse una colluvie
Di frenetiche belve, e dopo lunga,
Iterata battaglia, il diadema
Serbico infranto, dalle aree altezze
Piombava la trafitta aquila, il brando
Si nascose di Marco e fu sepolta
La Slavia. -¹¹⁷⁶

Патетична је метафора по којој умире стара Славија (Бјелка), а рађа се нова тј. Зора, она која иако рођена у харему, међу Турцима, на српским народним песмама је васпитана и подучена да се напаја на подвизима Марка Краљевића јер песник још једном подвлачи у белешци да старе легенде говоре како Марко Краљевић није мртав већ спава наслоњен на мач и чека на откупљење слободе домовине¹¹⁷⁷. А Зора замишља да је Мирко вођа, тј. “дух младе Славије” (“il genio della giovin Slavia”)¹¹⁷⁸ који ће објединити пет словенских земаља под турском влашћу. Непријатељ је, по Фикерту, Турчин, углавном муслиман. Занимљиво је то да Фикерт, и сам католик, не види у добром светлу ни католички свет. Насупрот православном калуђеру који има све песникове симпатије, лик исквареног католичког монаха јесте у суштини Фикертова “критика реакционарне улоге католичког редовника који је идентифициран с натражњачком политиком папинства, у борби за уједињење Италије”¹¹⁷⁹ (песник упоређује папу са султаном,

¹¹⁷⁶ *Ivi*, 11-12.

¹¹⁷⁷ *Ivi*, 33, 12.

¹¹⁷⁸ *Ivi*, 34.

¹¹⁷⁹ Мате Зорић, *Одјеци са славенског Балкана у књижевности “треће” Италије*, 191.

а фратарску мантију са чалмом). А ту Италију је посетио и Бјелкин син, војвода Мирко, и тамо проширио своје слободарске погледе. То је још једна потврда Фикертове тезе о сарадњи двају народа, Италије и Слaviје, тј. о прожимању културе једног цивилизованог народа и лепоте нетакнуте словенске традиције.

Додајмо, уместо закључка, да је врло мало чланака о Фикерту и ниједна озбиљнија студија¹¹⁸⁰. Фикерт је био наклоњен слави српске нације, један искрени и можда чак наивни поборник спорног итало-словенског братства, иако је остао од рођења до смрти честити Италијан, који је због свог карактера био приморан више пута да поднесе горчину живота:

[...] il nostro Luigi Fichert [...] non fu né croato, né fu promotore di rinascimenti croati a Zara od altrove, ma fu semplicemente un cuore affezionato alle glorie della nazione serba, fu un sincero e persino forse ingenuo fautore della discussa fratellanza italo-slava, pure essendosi mantenuto dalla nascita fino alla morte italiano tutto d'un pezzo, ed italiano che per il suo carattere dovette anche più volte subire delle gravi amarezze.¹¹⁸¹

Фикертова дела словенске тематике, иако скромне књижевне вредности, важан су документ италијанских романтичара, на основу мацинијевских идеја Рисорђимента и народњаштва Николе Томазеа, према борби словенских народа за слободу.

Интересовање за нашу народну песму део је политичке идеологије Италије XIX века. Постојао је у Италији одговарајући културни амбијент који је прихватао дела словенске тематике; уз помоћ јунака српске усмене традиције требало је „показати достојанство једног народа с којим се тражио савез у борби против Аустрије.“¹¹⁸² Дела Луиђија Фикерта су, у складу са својим временом, пре свега израз искрене наклоњености српској историји, српској усменој традицији и култури уопште.

¹¹⁸⁰ Уп.: La madre slava, *Osservatore dalmato*, 23.12.1857, n. 205; La madre slava, *Osservatore dalmato*, 17.01.1858, n. 9-10; Književne vesti, *Glasnik dalmatinski*, 29.01.1858, X, 9; *Annuario Dalmatico*, I/1859, 223; F. Cameroni, *Bielka di Bosnia*, Tragedia nazionale di Luigi Prof. Fichert, *Mente e cuore*, 01.05.1876, n. 5, 201-220; в.: Јубиларни број *Народног листа*, 1912, бр. 2.

¹¹⁸¹ Francesco Beden, A proposito di Luigi Fichert, una rettifica, *Il Dalmata*, 22.06.1912, XLVII, n. 50; уп.: Luigi Fichert e la sua Madre Slava, *Il Dalmata*, 27.01.1897, a. XXII, n. 8; У. I., Luigi Fichert, *Corriere nazionale*, 21.02.1896, a. I, n. 16.

¹¹⁸² Никша Стипчевић, Поглед на преводе српскохрватског усменог песништва у Италији, 451.

Нешто другачији и блеђи је пак приступ још једног тршћанског културног радника, Ђованија Алесандра де Горакукија (Alessandro de Goracuchi, 1807-1887), лекара тада чувеног у тршћанској интелектуалној средини друге половине XIX века, а кога уопште не помињу књижевне историје, нити студије о италијанско-јужнословенским односима¹¹⁸³.

Могао би стога случај Де Горакукија да делује као изолован, но он ипак представља неке од карактеристика које су биле својствене културним радницима тршћанског културног круга који су били заинтересовани за (Јужне) Словене и њихову културу, у функцији рисорђименталне борбе.

Де Горакуки¹¹⁸⁴, који се родио у Трсту, припадао је старој аристократској породици пореклом из Албаније. Студирао је медицину у Бечу, вратио се затим у Трст где је радио као доктор и имао бројну клијентелу, а често и чувене пацијенте као Максимилијана Хабзбуршког који га је звао за консултације 1849. кад је била епидемија колере. Де Горакуки је заједно са доктором Ђорђем Николићем (1818-1886), лекаром Градске болнице у Трсту, а који је био у вези са српском православном општином у Трсту¹¹⁸⁵, лечио барона Револтелу¹¹⁸⁶ који је патио од опстипације: „Sia Nicolich che de Goracuchi non conoscevano ancora concretamente i microbi, ma l'uso che essi facevano del clorato o del permanganato di potassio ci fa

¹¹⁸³ *Italia e Croazia*, Roma: Reale Accademia dell'Italia, 1942-XX; Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio*; Mate Zorić, *Hrvatska i Hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti, Hrvatski znanstveni zbornik*, sv. 2, Zagreb, 1971, 7-122; Mate Zorić, *Talijanski pisci o južnoslavenskim narodima. Talijansko-jugoslavenski odnosi*, 6, у: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8 (Srbija-Ž), Zagreb: Leksikografski zavord, 1971, 302-313; Mate Zorić, *Talijanski pisci o nama i našim književnostima. Svjedočanstva, odjeci i prijevodi od Dantea do Pasolinija, Književna smotra*, III/9, 1971, 88-105; Mate Zorić, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*; Mate Zorić, *Hrvat, Skjavun, Dubrovčanin, Morlak i Uskok – kao stereotipi i pjesnički motivi u talijanskoj književnosti*; Mate Zorić, *Dalle due sponde. Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*.

¹¹⁸⁴ Claudio Bevilacqua, Giovanni Alessandro de Goracuchi, *Il Lanternino*, 1982, n. 5, 6.

¹¹⁸⁵ Giorgio Milossevich, *I serbi nella storia di Trieste*, Belgrado: Jugoslovenska knjiga, 1987, 55.

¹¹⁸⁶ Барон Паксвале Револтела (Pasquale Revoltella, 1795-1869) био је индустријалац, чија се породица преселила из Венеције у Трст. В.: Laura Ruaro Loseri, *Guida di Trieste: la città nella storia nella cultura e nell'arte*, Trieste: Edizioni LINT, 1985, 66; Giulio Cervini, *Un aspetto della vita economica triestina di cento anni fa, attraverso le carte del barone P. Revoltella relative al Canale di Suez*, estr. dalla *Rassegna Storica del Risorgimento*, a. XXXIX, fasc. IV, Ottobre-Dicembre, 1952, 495-507; Marina Cattaruzza, *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Udine: Del Bianco Editore, 1995, 46, 55; Antonio Ara, Claudio Magris, *Trieste. Un'identità di frontiera*, Torino: Einaudi, 2000, 41.

ritenere che la loro esperienza li portasse a considerarne benefica la consuetudine del mantello cutaneo e come antiflogistico delle mucose.¹¹⁸⁷

Но, како каже Бевилаквa, иако је био чувен као лекар, можда је био још више цењен као литерата и ерудита: „Però, pur colto come medico, forse fu più apprezzato come letterato e scienziato, erudito, com'era, nelle scienze umanistiche e naturali.“¹¹⁸⁸ Учествовао је на конференцијама и монданским сусретима, а био је један од оснивача Јадранског друштва природних наука (*Società Adriatica di Scienze Naturali*), члан Удружења Минерве (*Società di Minerva*), и Тршћанског уметничког удружења (*Società Triestina di Belle Arti*), док му је 1852. био додељен орден *Cavaliere di Corona ferrea*¹¹⁸⁹.

Де Горакуки је био и два пута изабран за општинског одборника, више година је био члан Сталне комисије и инспектор грчких и илирских школа у Трсту¹¹⁹⁰, а школске године 1864-65. радио је као лекар школе српске православне општине¹¹⁹¹.

Као лекар је де Горакуки објавио бројна дела из медицине на латинском, немачком и француском: *Inauguralis medica. De incurvationibus columnae vertebrarum abnormibus. Diss. innung. med*¹¹⁹²; *Kranichzüge nach del südlichen Frankreich, der ligurischen und tyrrhenischen Küste, mit vorzüglicher Rücksicht auf Montpellier, Hyères, Nizza und Pisa*¹¹⁹³; *Studi sul cholera asiatico con ispeciale riguardo all'epidemia che regnò in Trieste l'anno 1849. Aggiuntavi un'appendice in lingua italiana, tedesca, francese ed inglese, indicante il metodo per preservarsi e*

¹¹⁸⁷ Loris Premuda, Tentativo di diagnosi clinica retrospettiva sulle cause di morte del barone Pasquale Revoltella, у: AA. VV., *Sogno e consapevolezza del cosmopolitismo triestino. Pasquale Revoltella 1795-1869*, Udine: Arti Grafiche Friuliane, 1996, 262

¹¹⁸⁸ Claudio Bevilacqua, Giovanni Alessandro de Goracuchi.

¹¹⁸⁹ Односно вероватно до 1854. године, како је 16.03.2001. саопштио Уго Кова (Ugo Cova) из Државног архива у Трсту (Archivio di Stato di Trieste), на основу докумената: *Hof-und Staats-Handbuch des Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie*.

¹¹⁹⁰ C. Bevilacqua, Giovanni Alessandro de Goracuchi.

¹¹⁹¹ Миодраг Ал. Пурковић, *Историја српске православне општине у Трсту*, Трст: Српска православна црквена општина, 1960, 132: „Од интереса је поменути да је школа имала и свог лекара за децу. Као лекар школске 1864/5 помиње се Алесандро де Гоаркуки.“ В. и *Guide di Trieste* за 1872. и 1881. годину (Archivio dello Stato di Trieste).

¹¹⁹² Wien: Vindobonae Mechitaristae, 1831.

¹¹⁹³ Wien: F. Beck, 1839.

*curarsi da sé nella pluralità dei casi in mancanza di medico*¹¹⁹⁴; *Alcun che sul colera asiatico*¹¹⁹⁵.

Писао је и историјска и филозофска дела као *Passi di autori insigni intorno a Dio ed alla vita eterna* (1867), или *In memoria del barone Elio de Morpurgo* (1876), а објавио је између 1878. и 1886. три тома еклога, антологију аутора на разним језицима.

Но кад је реч о Словенима, први де Горакукијев спис у том смеру је *Lago di Cirknitz nel paese dei Carnj*¹¹⁹⁶ где се помињу Трст, Пула, Церкнишко језеро и околина: „Nei monti che fanno corona a quest’emporio di traffichi, a questo convegno di tutte nazioni che, da fruttifera marcatura edotte, si fanno fonte inesauribile di carità, maraviglie si veggono tali, che ci riempiono di stupore e di ammirazione.”¹¹⁹⁷ Де Горакуки наводи стихове недовршеног свева Торквата Таса, *Le sette giornate del mondo creato* (1594), где се помиње ово словеначко језеро:

Alla Lugea palude onde si vanta
La nobil Carnia, lunga età vetusta
Non ha scemato ancor l’onore e ‘l grido.
Quivi si pesca prima, e poi ch’è fatta
Secca ed asciutta, in lei si sparge il seme
E si raccoglie, e tra le verdi piante
Prende l’abitator gl’incanti augelli,
E in guisa tal diviene che in varî tempi
La stessa sia palude, e campo e selva.

Из текстова који на први поглед делују искључиво научни, пробија се Де Горакукијево занимање за културу и традицију Словена¹¹⁹⁸ и Де Горакуки

¹¹⁹⁴ Trieste: Tipografia del Lloyd austriaco, 1850.

¹¹⁹⁵ Trieste: Morterra, 1886.

¹¹⁹⁶ *Strenna per l’anno 1849 edita dal Dr Goracuchi*, Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1849, 134-136

¹¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁹⁸ Persida Lazarević Di Giacomo, I croati e la Croazia negli scritti di Alessandro de Goracuchi, noto medico triestino e uomo di cultura dell’Ottocento. Hrvati i Hrvatska u spisima Alessandra De Goracuchija, čuvenog tršćanskog liječnika i erudite XIX stoljeća, *Adriatico/Jadran*, 1/2005, 680-705.

користи сваку прилику да покаже своје познавање повести источне обале Јадрана, што је уосталом карактерисало и остале научнике Трста XIX века¹¹⁹⁹.

У том смислу треба читати и Де Горакукијево дело о заједничкој води и мору, о посредничкој снази природе, *Dell'acqua comune e di mare. Premessi alcuni cenni sulla forza mediatrice della natura* (1861)¹²⁰⁰, које је у суштини трактат из хидротерапије, па кад говори о Јадранском мору и о Задру, помиње и Фортиса који је говорио о остацима античких цивилизација:

costa dalmata a Zurì, uno scoglio presso Sebenico, ove si trovano delle urne cinerarie nel mare; e dell'antico Epetium (Stropez), all'oriente di Spalato, si osservano ancora nel fondo del mare avanzi di mura che circuivano la città. Così a Zara, al dire del Fortis, nel ristauero del porto si trovarono importanti residui di palazzi, come pure si riscontrano nel mare innanzi alla città urne, lampade ed altri vasi mortuarii di epoca romana, il che prova che questo terreno era un cimitero un dì, ad un livello molto più alto che quello dell'acqua. E ciò verosimilmente per l'azione della forza vulcanica centrale del globo che in altri siti è causa di sollevamenti sottomarini.¹²⁰¹

Хидрологија Јадрана је предмет једне друге Де Горакукијеве студије, на немачком, *Die Adria und ihre Küsten*¹²⁰², која је посвећена значајном тршћанском и италијанском предузетнику и економисти барону Пасквалу Револтели (Pasquale Revoltella, 1795-1869). Ова студија садржи у себи аспекте етнографских

¹¹⁹⁹ Piero Sticotti, Bartolomeo Biasoletto. Aspetti della vita scientifica di Trieste nella prima metà dell'Ottocento, *Archeografo Triestino*, serie IV, volume VII-IX (LVII-LVIII della raccolta), Trieste: Arti Grafiche L. Smolars & Nipote, 1945, 242

¹²⁰⁰ Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco.

¹²⁰¹ Alessandro de Goracuchi, *Dell'acqua comune e di mare. Premessi alcuni cenni sulla forza mediatrice della natura*, 199. Вероватно се де Горакуки односи на следећи одељак из Фортисовог *Пута по Далмацији* (Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, a cura di Eva Viani, Venezia: Marsilio Editori, 1987, 18-19): "Il mare guadagna continuamente sopra Zara e, se non lo provassero abbastanza le alte maree che allagano que' luoghi, a' quali l'acqua non dovea giungere quando furono fabbricati, lo provano gli antichi pavimenti della piazza che sono molto al di sotto dell'attuale livello medio dell'acque, e i residui di fabbriche nobili scopertivi, non ha molti anni, nel purgare dalle immondizie quella parte del porto che si chiama il *mandracchio*. La quantità de' fatti, che incontransi lungo le coste dell'Adriatico, atti a provare l'alzamento progressivo dell'acque, non permette che si metta più in dubbio fra noi. Il mare guadagna su i litorali costantemente, anche ad onta de' fiumi, che prolungano le terre deponendo belletta ed arena presso alle loro foci. Sia paludoso, arenoso o montuoso e marmoreo il litorale del nostro golfo, vi si ritrovano sommerse le rovine delle antiche fabbriche; e di giorno in giorno vi si moltiplicano le prove dell'innalzamento di livello, o pella retrocessione delle acque fluviali impedito dall'aver l'antico libero corso, o pella corrosione e smantellamento de' massi e de' monti."

¹²⁰² *Die Adria und ihre Küsten mit Betrachtungen über Triest als Badeort nebst einer Erörterung über das Seewasser und dessen heilbringende Wirkung von J. Alexander Ritter v. Goracuchi, Doctor der Medecin*, Triest: Buchdruckerei des Oesterreichischen Lloyd, 1863.

проучавања о Јужним Словенима, па се тако де Горакуки показује као добар познавалац књижевности Далмације, Дубровника и Боке Которске. И овде тршћански лекар помиње наведени Фортисов одељак: „So fand man auch in Zara, nach F o r t i s, beim Restauriren das Hafens bedeutende Ueberreste von Balästen, und auch vor der Stadt sind im Meere Urnen, Lampaden und andere Todtengeräthe der Römerzeiten zu finden, was auf die Fristenz eines Begräbnißplatzes, welcher einst über dem Wasserspiegel stand, hindeutet.“¹²⁰³

Де Горакуки говори о путовању саксонског краља Фридриха Августа 1848. у Далмацију и Црну Гору те о неким личностима које је он лично упознао том приликом, као саксонског конзула Јохана Вилхелма Ритера фон Сарторија (Johann Wilhelm Ritter von Sartorio)¹²⁰⁴ и два тршћанска ботаничара која је познавао, Муција де Томазинија (Mutius Ritter von Tommasini, 1794-1879)¹²⁰⁵ и Бартоломеа Бјазолета, који је „ganz Dalmatien und Montenegro, in der Absicht bereiset“, аутора дела објављеног код Фаваргера у Трсту 1841. године, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*¹²⁰⁶.

Де Горакуки помиње разна места на источној обали Јадрана, па тако и Дубровник и том приликом каже да је дубровачки језик најлепши од свих словенских језика: „Es ist zu bemerken, daß auf dieser letzten Strecke [Ragusa] sogar die ungebildeten Bergbewohner die beste slavische Sprache [...] sprechen [...]“¹²⁰⁷ Затим наставља о заједничкој судбини Јужних Словена и о настањивању Срба и Хрвата:

Auch ist noch zu erwähnen, daß aus den beiden Zweigen der slavischen Bevölkerung, nämlich der Serben und der Kroaten, von denen die einen in den oberen, die andern in den unteren zwischen dem adriatischen Meere und der Donau gelegenen Provinzen sich

¹²⁰³ *Ivi*, 15.

¹²⁰⁴ *Giornale del Lloyd austriaco*, n. 75-76, 1838.

¹²⁰⁵ Муцио Томазини (Muzio Giuseppe Spirito de' Tommasini, 1794-1879) из Трста, проучавао је истро-илирску вегетацију и намеравао је да опише сву флору обале. Томазини је једно време боравио у Задру, Сплиту и Котору. Био је сарадник Бартоломеа Бјазолета с којим је учествовао у експедицији у Далмацију 1838. године. В.: Piero Sticotti, Bartolomeo Biasoletto. *Aspetti della vita scientifica di Trieste nella prima metà dell'Ottocento* 306.

¹²⁰⁶ В.: Bartolomeo Biasoletto, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, saggio introduttivo di Vesna Kilibarda, Lecce: Pensa Multimedia, 2000.

¹²⁰⁷ *Die Adria und ihre Küsten*, 112.

ansäßig gemacht haben, und ihr Land auf der einen Seite Serbien, auf der andern Kroatien nannten, die Slaven herkamen, welche jetzt die Rüstenländer zwischen Albanien und dem Karste inne haben.¹²⁰⁸

Занимљив је и де Горакукијев покушај да објасни порекло Морлака, њихове карактеристике и етимологију имена „Морлак“, од „море“ и „Влах“:

Die Morlachen aber, welche die mittlere Landstrecke beinahe ausschließlich bewohnen und sehr häusig den Character der Serben und der Kroaten in sich vereinigen, dürften aus diesen Zweigen in einander geschmolzener Racen entstanden sein. Und dies mag wohl geschehen sein, als die Kroaten – welche zuerst diese Landschaften besetzten, nach und nach und von den politischen Begebenheiten sich genöthigt sahen, die höheren von ihnen besessen Länder den Serben abzutreten – je mehr sie sich von dem Binnenlande entfernten und dem Meere nahten, den Namen Morlachen annahmen. Morlach will auch factisch nichts anderes heißen, als „dem Meere nahes Hirtenvolk,“ aus *More* – Meer – und *Vlach*, der Name, womit man in ganz Griechenland, Rumelien, Thessalien, Livadien und Makedonien die Hirten bezeichnet.¹²⁰⁹

Де Горакуки затим објашњава да је (Јадранско) море инспирисало бројна књижевна дела, па наводи Хорација, Гундулића, Ариоста, Таса, Виргилија, Дантеа и Петрарку, а онда наглашава да на далматинској обали пажњу привлаче народне песме, па он приноси један одељак за који каже да га је читао у једном тексту о Далматинцима, изузетним Дубровчанима и Макаранима („die Dalmaten, vorzüglich die Ragusäer und Macarscaner“), и овде мисли на дело барона фон Рајнзберга¹²¹⁰, *Les auteurs et leurs ouvrages. Esquisse bibliographique par Othon, Baron de Reinsberg-Düringsfeld (Extrait du tome XII, du Bulletin du Bibliophile belge.)*

Die Völkerschaften slavischen Ursprunges haben unter den mächtigen Einflüssen dieses Himmels Dichter und Gedichte von auffallender Originalität und hoher Schönheit

¹²⁰⁸ *Ivi*, 112-113.

¹²⁰⁹ *Ivi*, 113.

¹²¹⁰ Otto von Reinsberg-Düringsfeld (1823-1876), аутор чланка *Montenegro (Unsere Zeit. Jahrbuch zum Conversationslexicon*, Bd. II, 1858, 323-344, Leipzig: Brockhaus), мужа списатељице Иде Рајнзберг дон Диригсфелд. В.: Nada Beritić, Dalmatinske teme Ide Düringsfeld, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, XII, 1970, 367-388; Nada Beritić, *Otkrića iz arhiva*, Split: Književni krug, 2000, 181-208.

erzeugt. Ebenso wie die Albanesen die glorreichen Thaten ihres Landsmannes, des berühmten S c a n d e r – b e g, in Versen singen, und dabei sich bis zum Enthusiasmus entflammen, wiederholen die Dalmatiner in ihrem einförmigen Gesange beständig die von M a r c u s K r a l j e v i c h, dem Helden ihrer Nation, gegen die Türken verrichteten Heldenthaten. Die slavischen Barden improvisiren ihre Verse in Lied und Gesang auf dem Monochord, welches ihre Gusla ist, zur gemüthlich freudigen Unterhaltung ihrer Landsleute. Die Sammlung der illyrisch-slavischen Gedichte ist ungemein schön und bezeuget den dichterischen Geist einer für Poesie im höchsten Grade empfänglichen Nation.¹²¹¹

Тршћански лекар помиње и значајне личности Дубровника као Руђера Бошковића, Геталдија, Кунића, Замању, Гундулића, Златарића, Апендинија:

Unter den Ragusäern, welche wegen hoher wissenschaftlicher und literarischer Bildung sich einen unvergänglichen Ruf erwarben, nennen wir nur: den Arzt B a g l i v i u s, den Astronomen B o s c o v i c h, den Mathematiker G h e t a l d i, die lateinischen Dichter C u n i c h und Z a m a g n a, und den Erstaunen erregenden lateinischen Improvisator G a g l i u f f i, welche alle sich auch in der Pflege der serbischen Sprache auszeichneten. Der Verfasser des berühmten serbischen Epos: „Osman“ G u n d u l i c h (Conte Gondola † 1638) und der Gymnasiarch S l a t a r i c h, welcher mehrere Dichtungen italienischer Classiker, besonders T a s s o's „Aminta“ so schön in die slavische Sprache übertrug, daß die Uebersetzung dem Original gleich geschätzt wird, sind in Ragusa geboren und erzogen worden. A p p e n d i n i, ein gelehrter Calasanctianer aus Piemont, welcher durch eine lange Reihe von Jahrzehnten als Professor in Dalmatien lebte, zählt, mehr als 400 Gelehrte im literarischen Fache, die in Ragusa das Licht der Welt erblickten.¹²¹²

Де Горакуки описује и културу Сплита, али и Шибеника и том приликом се односи на Томазеа: „auch haben hier die zwei noch lebenden berühmten Männer, der Literat N i c c o l ò T o m m a s e o und der Botaniker V i s i a n i das Licht der Welt erblickt.“¹²¹³

И у једном другом спису де Горакуки описује културу Јужних Словена: 12. и 16. марта 1877, представио је у Јадранском удружењу природних наука (*Società*

¹²¹¹ *Die Adria und ihre Küsten*, 118.

¹²¹² *Ivi*, 142-143.

¹²¹³ *Ivi*, 158.

Adriatica di Scienze Naturali) два реферата о Боки Которској, која су била касније објављена под заједничким насловом *Bocche di Cattaro* у „*Bollettino della Società*“ . Овај текст такође открива јасну де Горакукијеву свест о култури Боке Которске, па тако у оквиру научног описа региона, прилажу се главни историјски и културни догађаји. После историјских и етнографских описа Црне Горе, и описа византијског и католичког елемента, де Горакуки посвећује пажњу неколиким културним центрима у којима је цветала књижевност.

Но де Горакуки се упушта и у детаљно описивање повести Бокелја који су служили у морнарици Млетачке Републике¹²¹⁴, а кад говори о прошлости Котора износи да је био под доминацијом Срба, па наводи Уроша, Немањиће, Стефана Душана, и Косовску битку:

Questa Cotera, l'odierna Cattaro, divenne come tutte le città marittime di que' tempi uno stato libero che si mise sotto la protezione dei dominatori Serbiani, il cui potere andava sempre crescendo. Essi ingrandirono il dominio della piccola repubblica col regalarle i territorj di Lustiza e di Ertole, poi gli scogli Stradioti. Dopo il 1178 Cattaro ritornò sotto il protettorato degli Imperatori greci, quando Manuele, il più grande de' Comneni, avea portato a questi lidi le sue armi vittoriose. Se non che, siccome con questo Monarca si sparse lo splendore che il valor suo avea procacciato alla Corona, i Cattarini misersi ancor una volta sotto la protezione de' principi serbiani, da' quali di bel nuovo ottennero in dono La Bianca, Crusevizza ed altri territorj che vennero incorporati a questa piccola repubblica, la quale restò costantemente sotto la protezione serbiana fino alla morte di Urosc (1367), ultimo regnante della stirpe dei Nemagna e figlio di Stefano Dušan, soprannominato il potente per il quale la Serbia raggiunse il suo punto di culminazione. Spento Urosc e con lui i Nemanidi, le intestine discordie formarono dell'impero serbo tanti staterelli indipendenti e rivali, prima causa del grande disastro compitosi a Kossovo il giorno 15 Giugno dell'anno 1389, e Cattaro, approfittando delle circostanze per la morte di quell'imperatore, godette per breve tempo perfetta libertà, ma passata poco dopo (1368) agli Ungheresi ebbe il re Lodovico il grande a protettore.¹²¹⁵

¹²¹⁴ Alessandro Goracuchi, *Le Bocche di Cattaro*, *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste*, Trieste: Tipografia del Lloyd Austro-Ung., 1878.

¹²¹⁵ *Ivi*, 134.

За језик Боке де Горакуки каже да је „српско-илирски“, или дијалекат Херцеговине, како га зове Вук Стефановић, али у градовима у приморју говори се и италијански:

La favella propria di tutto il paese è il serbo-illirico, *illirski*, chiamato dialetto d'Erzegovina da Vuk Stephanovich; ma anche l'italiano è compreso e parlato nelle città e borgate al mare, segnatamente dagli uomini, anzi non pochi Bocchesi ebbero fama di distinti oratori in quest'idioma, tanto nel foro quanto sul pergamo nell'Italia stessa.¹²¹⁶

Де Горакуки користи прилику да истакне лепоту српске цркве Св. Спиридион у Трсту, за који каже да је један од најсавршенијих храмова у византијском стилу који постоје у Европи за православце, и овом приликом, с обзиром да је био савременик догађаја, доноси један занимљив податак, да су тршћански Срби у ствари дужни племенитој Анастасији де Нако, кћери Михаила Вучетића из Херцег Новог, која је у ту сврху подарила 52.500 фјорина у част вере, уметника и уметности¹²¹⁷:

E se Trieste vidde giungere a compimento in S. Spiridione uno de' più perfetti templi di stile bizantino che esistano in Europa per i Greci di liturgia slava, ne va debitrice alla generosità della nobile dama Anastasia de Nako figlia all'egregio signor Michele Vucetich da Castelnuovo, la quale per siffatto scopo donò la ben considerevole somma di fiorini 52,500, che servirono non meno ad onorare la religione che ad animare gli artisti, a favorire le belle arti.¹²¹⁸

¹²¹⁶ *Ivi*, 104.

¹²¹⁷ О Анастасији де Нако нема речи у историјама српске православне општине у Трсту. Giorgio Milosевич (*I serbi nella storia di Trieste*, 43) преноси следеће: “Una vera gara nel versamento di contributi ci fu anche in occasione dell'erezione della nuova chiesa di S. Spiridione. Ancora Jovo e Massimiliano Curtovich, Michele Vucetich (50.000 fiorini), Jevtimije e Maria Perinovich (75.000 corone).” ; в. и: Ђорђе Милошевић, *Црква Светог Спиридона*, Trieste: Bruno Fachin Editore, [s.d.], 45-46: „Дакле, за нову цркву поново дају прилоге Јован и Максимилијан Куртовић. Михаило Вучетић је понудио 50 хиљада форинти, а Јевтимије и Марија Периновић 57 хиљада круна.“ Михаило Вучетић је био председник Српске православне општине у Трсту од 1835-37, в.: Velimir Djerasimović, *La comunità serbo-ortodossa a Trieste*, Trieste: [s.n.], 1996, 78.

¹²¹⁸ *Ivi*, 112.

За Трст је везан и један други де Горакукијев спис, који је написан на француском, *Attraits de Trieste avec un aperçu historique*¹²¹⁹, и овде наводимо у преводу на италијански, *Attrative di Trieste*¹²²⁰. И овде је могуће прочитати нешто о Јужним Словенима, почев од етимологије топонима „Трст“, словенског порекла, па до књижевности Јужне Славије, укључујући и поезију Андрије Качића Миошића коју је хвалио „најпознатији српски писац“, Вук Стефановић Караџић:

E quanti geni non ha dato la Slavia meridionale? Anteriori a Newton, come questo stesso nobile inglese conferma, furono le osservazioni sul fenomeno dell'iride da parte dell'arcivescovo di Spalato Antonio de Dominis (Gospodnetich); Francesco Patrizio (Patris) nell'opera *Nova de universis philosophia*, sviluppò con maggiore chiarezza il sistema sessuale delle piante abbozzato da Teofrasto e diede lumi agli studi del grande Linneo; Roma e l'Italia tutta considerano come italiano il genio sublime di Ruggero Boscovich, capo di una nuova scuola della dinamica, che tanti meriti acquisì nel campo delle scienze fisiche e matematiche; un Benedetto Begna (Bencovich), professore alla Sorbona nel secolo XVI, guadagnò a Parigi l'appellativo di *monarca delle scienze* e nella stessa città Giovanni Stojkovich-Staj, prima di essere inviato al Concilio di Basilea, tenne applauditissime lezioni di teologia; Pietro Gozze raggiunse una tale rinomanza nel Brabante ed in Francia da essere chiamato *prodigio di talento, dottore illirico*; Anselmo Banduri suscitò l'ammirazione di Luigi XIV e dei dotti di Parigi per la sua erudizione profonda, i suoi talenti politici, letterari ed archeologici; Anton Lorgna, nato a Knin, direttore del celebre collegio militare di Verona, fondò l'Accademia dei Quaranta, la principale in Italia; e Trifone Uvrachien (Vračen) uomo di eccezionale intelligenza, nato alle Bocche di Cattaro, fu destinato dal Senato di Venezia e segretario della famosa Repubblica; i dalmati Ekterovcich e Baracovich con i loro versi immortali cantarono le glorie di Marco Marulo, definito *divino* dall'Ariosto; Menze (Mincetich), Darsich e Vetrani (Cjavcich) rinnovarono la letteratura slava meridionale e sulle loro orme vigorose ed elegantissime il celebre Gondola cantò le glorie di Vladislao e la morte di Osman. Oggetto di nobile invidia presso le nazioni più civili furono anche i poeti Staj, Kunich, Zamagna, Gagliuffi, Kasnacich, celebri, oltre che per i loro versi greci e latini, anche per le loro poesie slave, nelle quali fu pure famoso lo Slatarich, traduttore sublime

¹²¹⁹ Trieste: Lloyd Austro-Hongrois, 1883

¹²²⁰ Traduzione dal francese Fulvia Costantinides, Trieste: Edizioni "Italo Svevo", 1977. Ово издање доноси и портрет у уљу Алесандра де Горакукија, који је израдио 1845-50. Ђузепе Томинц (Giuseppe Tominz, 1790-1866), исти тршћански сликар који је урадио Његошев портрет. В.: Даница Радовић, Сви Његошеви портрети, *Политика*, 29.06.2004.

dell'*Aminta* del Tasso. Di infinita soavità colmano l'animo i versi di Pietro II Petrovich, principe del Montenegro, quanto le poesie di Andrea Kacich, di cui Vuk Stefanovich, il più celebre tra gli scrittori serbi, tesse i più grandi elogi.¹²²¹

Де Горакуки је дакле, у оквиру својих списа која се баве научним питањима, успео да изнесе многе податке и чињенице о повести и култури Јужних Словена. И иако се није поетски окушао и није у стиховима изразио онај подстрек и инспирацију нашем народном традицијом која је карактеризовала његове претходнике и што је уосталом било учестало међу тршћанским културним радницима, ипак је на свој начин успео да допринесе упознавању италијанске културне средине са традицијом и историјом Јужних Словена, па у том смислу његов допринос ипак треба посматрати као одјек славенофилске активности Томазеа и тршћанског културног круга.

¹²²¹ *Attrative di Trieste*, 28-29.

ЗАКЉУЧАК

На основу досадашњих истраживања прегледа италијанско-јужнословенских, а посебно италијанско-српских културних и повесних односа, настоји се овим истраживачким радом употпунити слика о релацијама између италијанске и јужнословенских култура и о њиховом значају како за италијанску стварност тако и, пре свега, за књижевност, историју и културу Јужних Словена и Срба на прелазу из XVIII у XIX век. Реч је о истраживањима, заснованим на архивском и (не)објављеном материјалу, која су у вези са тзв. „тршћанским културним кругом“. Синтагма „тршћански културни круг“ би у првом тренутку могла да наведе на помисао да се ради о тршћанској песничкој школи која је била окупљена око Доситеја Обрадовића; односи се, међутим, на групу културних радника као што су били Франческо Дал'Онгаро, Пачифико Валуси, Антонио Гацолети, Антонио Сома, Ђузепе Воло, Катерина Перкото, али и Медо Пуцић, Аугуст Казначић, Јаков Ћудина, Федерико Пелегрини и др. који су, подстакнути идејама и делима Ђузепеа Мацинија и Николе Томазеа, делали на релацији Трст-Венеција, око преломног револуционарног двогодишта 1848/49. те допринели бољем упознавању Италијана са Јужним Словенима и њиховом традицијом.

Након увода у стање, циљеве и методе истраживања, разматра се појам тршћански културни круг који је нов, како за јужнословенску (и српску) научну заједницу, тако и за италијанску. До сада су се припадници овог круга, почев од бројних студија о Николи Томазеу, и донекле учесталим студијама о Франческу Дал'Онгару, те о спорадичним анализама дела горе наведених културних радника који су познати италијанској књижевној и револуционарној сцени прве половине XIX века проучавали појединачно, углавном изоловано. Данас махом

заборављени, или пак одређени као мање значајни писци у оквиру богате италијанске књижевне традиције, били су међутим у првој половини XIX века заједно веома активни у Трсту, углавном око часописа “La Favilla”, инспирисани Томазевим идејама о братству народа, па су стога често упућивали поглед према Јужним Словенима. На овај начин се њихова делатност разматра скупно, као последица њихове константне сарадње и заједничких идеја и циљева.

У свом интересовању ка Јужним Словенима, ови су се културни радници кретали на линији Трст – Венеција. Ако се узме у обзир чињеница да Трст није учествовао активно у борби против Аустрије, већ је ту улогу имала Венеција, у Венецију су пристизали управо они интелектуалци који су били упознати са проблемима везаним за пограничну област и за однос Италијана и Словена, конкретно припадници тршћанског културног круга. Стога било потребно размотрити тршћански, али и млетачки залив крајем XVIII и у првој половини XIX века, управо у вези са тршћанском интелигенцијом. Италијански књижевници и патриоти видели су у политичком буђењу Јужних Словена подстрек за ослобађање од аустријске доминације и за уједињење Италије, а у ту сврху је изузетну функционалност имала јужнословенска усмена традиција, пре свега српска народна поезија и лик Марка Краљевића.

Било је потребно објаснити како је до интересовања за Јужне Словене и Србе дошло. С једне стране је то била последица чињенице да се географски скупина о којој је реч налазила у пограничној области, у додиру са Словенима. У Трсту који је економски јачао и био настањен припадницима бројних народа, циркулисали су разни дневни листови, па је тако било могуће Италијанима, Јужним Словенима те и Србима у Трсту да се упознају са догађајима у турском царству с почетка XIX века, како читамо у поглављу „Србија као крвава сцена“. Те су информације добијали Доситеј Обрадовић и његови сарадници када су се, боравећи у Трсту, окупљали у локалима и кад се припремао Доситејев одлазак у Србију.

Коју деценију касније су се на разним, често „скровитим местима“ (како гласи наслов следећег поглавља) окупљали и Италијани, у жељи да допринесу културној активности Трста, што је у зачетку оснивања листа “La Favilla”, али и каснијих удружења.

У вези са удружењима и са разним неизбежним консипирацијама је и потреба да се изложи о историјској позадини интересовања Италијана за (Јужне) Словене те Србе и њихову традицију, како је наведено у поглављу „Рисорђименто и италијански патриоти“. Активни чланови тршћанског културног круга спремно су прихватили политичке и културне идеје Ђузепеа Мацинија, Николе Томазеа, Данијела Манина и других и тако дали свој допринос тиме што су функционално искористили материјал словенске традиције који су имали на располагању.

А такође је историјска и политичка позадина релација две обале Јадрана условила „тачку укрштања Доситејевог и Томазеовог круга“, која је у директној вези са догађајима везаним за православне и католичке односе у Далмацији, у којима су имали свог удела и они који су били део тршћанског културног круга.

На основу материјала који је сакупљен кроз истраживачки рад, било је могуће пратити тему управо како је теза и постављена, као повратну спрегу утицаја тршћанског културног круга у вези са културом, књижевношћу и историјом Јужних Словена и Срба XIX века, па су изнесене две главне целине рада: она у којој се говори о књижевној делатности и утицајима, и друга која се односи на разматрања историјских услова итало-јужнословенских те итало-српских односа. У првој групи заједнички чинилац је управо народна традиција (Јужних) Словена и могуће је говорити о „књижевном вишегласју“: припадници тршћанског културног круга, превасходно Дал’Онгаро, Гацолети, Сома, Воло, Катерина Перкото, Пуцић, Казначић, Ћудина, Пелегрини и др. видели су у словенској народној традицији прави извор и благо чиме су, додуше несистематски и спорадично, обогаћивали своја књижевна дела, али и преводилачку делатност. Учестало су стога писали о Морлацима, које су идентификовали са Истранима, Далматинцима, Бокељима, или пак Србима, и та „морлачка књижевност“ има своје тематске константе које наглашавају чистоћу словенског народа, осветољубивост, доследност, јунаштво. Свест о културном благу Словена је била јака, и тим је интелектуалцима окупљеним око Томазеа било јасно да морају окалемити своје стихове поезијом која је садржавала лирску душу Словена, нове облике, али и нове теме, тада непознате европском западу. Најзначајнији резултати тог итало-словенског књижевног укрштања, међутим, могуће је наћи у оним делима која су „у знаку Марка Краљевића“, у којима се

опевају јуначки подвизи „српског Херкула“ (као код Дал’Онгара или Катерине Перкото, на пример), па се тако српска епска традиција више вреднује него германска, с којом су такође Тршћани били у додиру. Реч је, дакле, и о представницима германског света који су сарађивали у тршћанском културног кругу у вези са интересовањем према Слатвији, па стога се занимали и за стање у Венецији, где су долазили бројни добровољци у борби против аустријске окупације. Ту борбу карактерише сарадња Италијана и (Јужних) Словена те да се може говорити управо о сложеним италијанско-словенским конспирацијама које су такође у јужнословенској и српској народној традицији налазили подстрек и снагу, у оквиру револуционарних комешања на распону од Венеције до Цариграда.

За разлику од хетерогености књижевних итало-словенских манифестација италијанских патриота тршћанског културног круга, кад је реч о историјском (и политичком) аспекту итало-јужнословенских и итало-српских односа, могуће је систематизованије ставове проучити само код једног Томазеовог сарадника, новинара Пачифика Валусија. Штавише, његова списатељска активност дозвољава да се прати једна права, додуше усамљена итало-илирска историјска антиномија, кроз тезу, антитезу и синтезу које карактеришу еволуцију Валусијевих ставова: од временаведеног у Трсту, кад је са Дал’Онгаром, између осталог, уређивао и лист „La Favilla“, па до преласка у Венецију за време револуционарног двогодишта, кад је Валуси био антианексиониста и предлагао једно решење за итало-словенске односе, тзв. „Итало-илирско приморје“ или поморску Швајцарску; касније је дошло до развоја те идеје, када, нарочито после уједињења, Валуси постаје анексиониста и веома одлучно инсистира на одређивању граница између Италије и Слатвије. Као таква, ова Валусијева историјска антиномија представља новост за проучавање итало-јужнословенских релација из више разлога: како због (архивског) материјала, до сада добрим делом необјављеног, тако и због еволуционог сагледавања повесних ставова овог веома активног Томазеовог сарадника.

Следи на крају поглавље о „одјецима тршћанске књижевне републике“, како је доста касније дефинисана делатност главних културних радника тршћанског круга. Ради се на овом месту о такође израженом присуству

јужнословенске и српске народне традиције у делима Луђија Фикерта, који је такође сматрао Томазеа својим „Учитељем“, те о већ избледелом еху занимања за Јужне Словене у научним делима тршћанског лекара Алесандра Де Горакукија.

Овом дисертацијом је оформљена, дакле, мрежа односа припадника тршћанске културне интелигенције, тзв. тршћанског културног којима је било заједничко занимање за чињенице и традицију Јужне Славије, па стога и Србије, и приложени су нови подаци за повест и културу Јужних Словена и посебно Срба. Итало-јужнословенске релације се на овај начин посматрају и анализирају у једном новом кључу, кроз призму заједничких деловања и у својој целовитости, а не изоловано. Добијена база података о књижевним и повесним делима којима се у Италији допринело упознавању јужнословенске и српске књижевне традиције и повести, те узајамних културних доприноса и која, управо кроз друштвено-културни феномен тршћанског културног круга, отвара могућности за нова открића и анализе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I

Archivio di Stato di Trieste: Direzione di polizia di Trieste. Atti presidiali riservati (1814–1918), b. 346, mod. A, n. 45, 1863; Hof-und Staats-Handbuch des Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie.

Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Francesca Carrare, razni rukopisi: prepiska Carrara – Dall'Ongaro.

Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze: Fondo Tommaseo.

Civico Museo Teatrale „Carlo Schmidl“, Трст, Archivio Teatro Armonia.

Muzeum XX. Czartoryskich, Kraków.

II

Agnelli, Arduino, Macini i mlade nacije, y: Đuzepe Macini, *Slovenska pisma*, prev. i prir. Snežana Milinković, Novi Sad: Platoneum, 2005.

Alberi, Dario, *Istria. Storia, arte, cultura*, Trieste: Edizioni LINT, 1997.

Allegrezza, Paolo, *L'élite incompiuta. La classe dirigente politico-amministrativa negli anni della destra storica (1861-1876)*, Milano: Dott. A. Giuffrè editore, 2007.

Almanacco Imperiale Reale per le provincie del Regno Lombardo-Veneto soggette al Governo di Milano per l'anno 1834, Milano: Dall'I. R. Stamperia.

Almanacco per le provincie soggette all'Imp. Regio Governo di Venezia per l'anno bisestile 1836, Venezia: Presso Francesco Andreola tipografo guberniale.

- Ancora sull'Ercole Slavo del signor Dall'Ongaro, *La Voce Dalmatica*, Zara, 3/1/1863, a. IV, n. 1.
- Antoljak, Stjepan, 1848. godina i Split, *Istorijski zapisi*, 1951, X/1.
- Anzilotti, Antonio, *Italiani e jugoslavi nel Risorgimento*, Roma: La Voce, 1920.
- Ara, Antonio, Claudio Magris, *Trieste. Un'identità di frontiera*, Torino: Einaudi, 2000.
- Ardau, Giuseppe, *Giuseppe Mazzini, apostolo d'italianità*, Milano: Ceschina, 1946.
- Aubel, Enrico, N. Tommaseo, Milano: Rinaldo Caddeo & C.i., [1920].
- Aylmer Macartney, Carlile, *L'impero degli Asburgo 1790-1918*, Milano: Garzanti, 1981.
- Babić, Josip, Lik Kraljevića Marka u njemačkoj književnosti, y: *Uporedna istraživanja*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1982, IV/2, 135-147.
- Bajamonti, Antonio, *Della vita e degli scritti dell'abate Dr. Francesco Carrara*, Spalato: Tip. V. Olivetti e Giovannizio, 1854.
- Balduino, Armando, Romanticismo e forma poetica in Luigi Carrer, *Atti dell'Istituto Veneto*, tomo CXX, 1961-62, 93-161.
- Banašević, Nikola, La Chute d'une Ange et la poesie populaire serbe, *Revue des études slaves*, 31, 1954, 33-38.
- Banti, Alberto Mario, *Il Risorgimento italiano*, Roma-Bari: Laterza, 2004.
- Barac, Antun, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, I, *Književnost Ilirizma*, Zagreb: JAZU, 1954.
- Barbiera, Carlo Raffaele, *Ricordi delle terre dolorose*, Milano: Fratelli Treves, Editori, 1918.
- Barbiera, Carlo Raffaele, *Simpatie. Studi letterari*, Milano: N. Battezzati e B. Saldini Coeditori, 1877.
- Beden, Francesco, A proposito di Luigi Fichert, una rettifica, *Il Dalmata*, 22.06.1912, XLVII, n. 50.
- Benacchio, Rosanna, *I dialetti sloveni del Friuli. Aree periferiche e di contatto*, Padova: Università di Padova, 2000.
- Benacchio, Rosanna, Il dialetto resiano tra slavo e romanzo: peculiarità morfosintattiche, y: *Contributi italiani al XII Congresso Internazionale degli Slavisti (Cracovia 26 agosto – 3 settembre 1998)*, a cura di François Esvan, Napoli: AIS, 1998, 221-244.

- Benussi, Bernardo, Pietro Kandler nella sua vita e nelle sue opere, y: *Scritti storici in onore di Camillo Manfroni nel XL anno di insegnamento*, Padova: [s.n.], 1925, 34-44.
- Benussi, Bernardo, *In difesa della memoria di Pietro Kandler*, Trieste: [s.n.], 1926;
- Benvenia, Lorenzo, Giovanni Salghetti Drioli, *Rivista Dalmatica*, III/4, 1903, 69-101.
- Beritić, Nada, Dalmatinske teme Ide Düringsfeld, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 1970, XII, 367-388.
- Beritić, Nada, *Otkrića iz arhiva*, Split: Književni krug, 2000.
- Bešker, Inoslav, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Roma: Il Calamo, 2007.
- Bettini, Maurizio, Omar Calabrese, *BizzarraMente. Eccentrici e stravaganti dal mondo antico alla modernità*, Milano: Feltrinelli, 2002.
- Bevilacqua, Claudio, Giovanni Alessandro de Goracuchi, *Il Lanternino*, 1982, n. 5.
- Biasoletto, Bartolomeo, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, saggio introduttivo di Vesna Kilibarda, Lecce: PENSA MULTIMEDIA, 2000.
- Biblioteca storica della Dalmazia. Monografie. II*, Ragusa: Tipografia Editrice di Giuseppe Fiori, 1882.
- Boccardi, Angelo, *Della Favilla. Giornale triestino. 1836-1846*, Trieste: Stabilimento Art. Tip. G. Caprin, 1888 (ristampa in *Memorie Triestine*, Trieste: Balestra, 1922, 7-47).
- Bonazza, Sergio, La ricezione di Niccolò Tommaseo in Croazia e in Serbia, *Atti Accademia Roveretana degli Agiati*, a. 254, VIII, IV, A, II, 2004, 187-205.
- Bonazza, Sergio, Доситеј Обрадовић и италијанска култура, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд: МСЦ, 1990, 19/2.
- Bonazzi, Luigi, *Gustavo Modena e l'arte sua*, Città di Castello: S. Lapi Tipografi Editore, 1884.
- Borozan, Vjera, Černá Hora a Černohorci optikou obrazů Jaroslava Čermáka, y: *Pravda, láska a ti na "východě": obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti: (materiály z konference konané 12. listopadu 2005 na Fakultě humanitních studií University Karlovy v Praze)*, Praha: UK FHS, 2006, 162-183.
- Bosio, Ferdinando, *Ricordi personali*, Milano: Tipografia Editrice Lombarda, 1878.

- Botteri, Guido, a cura di, *Una storia europea di liberi commerci e traffici: il porto franco di Trieste*, Trieste: Editoriale, 1988.
- Bowring, John, *Servian Popular Poetry* (London: Printed for the Author, 1827).
- Branca, Vittore, Giorgio Petrocchi, a cura di, *Niccolò Tommaseo nel centenario della morte*, Firenze: Leo S. Olschki Editore, 1977.
- Bratulić, Josip, Žarko Dadić, Vladimir Dugački, Mijo Korade, Vladimir Muljević, Snježana Paušek-Baždar, Milan Pelc, Ennio Stipčević, *Hrvati predavači na inozemnim (sve)učilištima*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003.
- Broll, Enrico, *Niccolò Tommaseo ed Enrico Stieglitz a Venezia: con lettere e documenti inediti, 1840 – 1849*, Trieste: s.n., 1958.
- Broll, Enrico, Niccolò Tommaseo e Enrico Stieglitz, *La Porta Orientale*, a. XXVII, 1957, nn. 9-10.
- Brunetti, Mario, Confidenze e sfoghi di funzionari della polizia austriaca, *Rassegna storica del Risorgimento*, 39/1, 1952.
- Bucco, Gabriella, *L'ingegnere-architetto Valentino Presani, Imperial Regio funzionario asburgico, y: Tra Venezia e Vienna le arti a Udine nell'Ottocento*, a cura di Giuseppe Bergamini, Cinisello Balsamo: Silvana editoriale, 2004, 77-91.
- Buczynski, Alexander, *Memoari baruna Franje Trencka*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.
- Bukvić, Ana, L'emancipazione slava nell'opera d'impegno di Luigi Fichert, y: *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana III. / Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico III*, uredili / a cura di Nedjeljka Balić Nižić, Luciana Borsetto, Andrijana Jusup Magazin, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Zadar – Lovinac, 5.-6. studentoga 2010. / Atti del Convegno internazionale (giornate di studio) Zara – Lovinac, 5-6 novembre 2010, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013, 41-72.
- Bukvić, Ana, Imagološka analiza književnog opusa Luigija Ficherta, *Riječki filološki dani*, 9, Rijeka: Filozofski fakultet Rijeka, 2014, 63-76.
- Buonaccorsi, Eugenio, *La recitazione del "grande attore". Da Gustavo Modena a Tommaso Salvini*, Genova: Istituto di storia dell'Arte, 1974.
- Bustico, Guido, *Caterina Percoto e Francesco Dall'Ongaro*, Domodossola: Tipografia Ossolana, 1910.

- C., Luigi Fichert, *Rivista dalmatica*, Zara, Stab. Tip. di S. Artale, a. I, fasc. I, 01.05.1899, 104-105.
- Cameroni, F., *Bielka di Bosnia*, Tragedia nazionale di Luigi Prof. Fichert, *Mente e cuore*, 01.05.1876, n. 5, 201-220.
- Canini, Marc'Antonio, *Vingt ans d'exil*, Paris: Dramard-Baudry, 1868.
- Cantalupi, Antonio, *Le strade ferrate considerate nei rapporti tecnici, amministrativi e commerciali*, Tomo I[-II], Milano: Tipografia di Domenico Salvi e c., 1857-1858.
- Canti del popolo Slavo tradotti in versi italiani con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi per Giacomo Chiudina*, Volume Primo, Firenze: Coi Tipi di M. Cellini e C. alla Galileiana, 1878.
- Canti popolari slavi, saggio di una versione di Ferdinando de Pellegrini*. Terza edizione riveduta dal traduttore, Roma: Tipografia di proprietà di G.A. Bertinelli, 1848.,
- Caprin, Giuseppe, *I nostri nonni*, Trieste: Caprin, 1888.
- Caprin, Giuseppe, *Tempi andati. Pagine della vita triestina (1830-1848)*, Trieste: Stabilimento Artistico-Tipografico G. Caprin, edit., 1891; 1926.
- Car, Marko, *Nikola Tomazeo prema srpstvu*, y: Marko Car, *Moje simpatije*, III, Dubrovnik, A. Pasarić, 1904, 157-190.
- Car, Marko, Tommaseo i Obradović, *Hrvatska rieč*, 10/1914, 951.
- Carrer, Luigi, "Poesie" di Francesco Dall'Ongaro, y: *Scritti critici*, a cura di Giovanni Gambarin, Bari: Gius. Laterza & Figli, 1969.
- Carte pubbliche stampate, ed esposte ne' luoghi più frequentati nella città di Venezia: Dal giorno 2 Agosto sino li 30 desso. Tomo quinto*, [Venezia:], Giovanni Zatta, 1797.
- Carteggio Tommaseo – Capponi*, a cura di Isidoro Del Lungo e Paolo Prunas, Bologna: Ed. Zanichelli, vol. 2, 1914(?).
- Carteggio Tommaseo – Capponi*, a cura di Isidoro Del Lungo e Paolo Prunas, Bologna: Ed. Zanichelli, vol. 3, 1920.
- Cattaneo, Carlo, *Scritti politici ed epistolario*, pubblicati da Gabriele Rosa e Jessie White Mario, vol. II (1849-1863), Firenze: Tipografia di G. Barbèra, 1894.
- Cattaruzza, Marina, *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Udine: Del Bianco Editore, 1995.

- Cattaruzza, Marina, Cittadinanza e ceto mercantile a Trieste: 1749-1850, y: *Trieste, Austria e Italia tra Settecento e Novecento. Studi in onore di Elio Apih*, a cura di Marina Cattaruzza, Udine: Del Bianco Editore, 1996, 57-84.
- Cervani, Giulio, Pietro Kandler storico di Trieste e dell'Istria, in *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, n.s., XXII, 1974, 3-16.
- Cervani, Giulio, Un aspetto della vita economica triestina di cento anni fa, attraverso le carte del barone P. Revoltella relative al Canale di Suez, estr. dalla *Rassegna Storica del Risorgimento*, a. XXXIX, fasc. IV, Ottobre-Dicembre, 1952, 495-507.
- [Chiari, Pietro], *Memorie del barone di Trenck comandante de' Panduri. Scritte da lui medesimo*, In Amsterdam; si trovano in Venezia: appresso Marco Carnioni, librajo in Merceria, all'Insegna dell'Europa, 1754.
- Chants populaires des Serviens, recueillis par Wuk Stephanowitsch, et traduits, d'après Talvy, par Mme Élise Voïart, I-II*, Paris: Librairie grecque-latine-allemande-anglaise et départementale, de J. Albert Mercklein, Rue des Beaux-arts, n. 11, 1834.
- Ciampini, Raffaele, *Vita di Niccolò Tommaseo*, Firenze: Sansoni, 1945.
- Cippico, Antonio, Di Francesco Salghetti-Drioli, *Archivio storico per la Dalmazia*, giugno, 1926, a. I, fasc. III.
- Combi, Carlo, La frontiera orientale d'Italia e la sua importanza, *Il Politecnico*, XIII, 1862, 172-187.
- Coons, Ronald E., *I primi anni del Lloyd Austriaco. Politica di governo a Vienna ed iniziative imprenditoriali a Trieste (1836-1848)*, Udine: Del Bianco Editore, 1982.
- Corti, Egon, *The Rise of the House of Rothschild*, New York: Grosset & Dunlap, 1934.
- Cossar Ranieri, Mario, Società occulte giuliane del passato, estr. da *La Porta Orientale*, 3-4, 1958.
- Crilanovich, Leopoldo, *Révolution et siège de Venise*, Paris: C. Jourbet, 1851.
- Crnogorka*. Napisao Francisko dall'Ongaro. Pohrvatio I (van) D (zman), *Vienac zabavi i pouci*. Zagreb, 1873, 405-409, 422-425, 438-442.
- Cronia, Arturo, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Padova: Officine grafiche STEDIV, 1958.

- Cronia, Arturo, *La Croazia vista dagli italiani: Quadri – figure – bilanci*, Roma: Istituto per l'Europa Orientale, 1942 – XX.
- Crosara, Fulvio, L'importanza di Pietro Kandler, y: *Studi kandleriani*, Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 1975, 9-62.
- Curelich, Melchiorre, La vita e l'opera di Tomaso Luciani, *Pagine istriane*, II/I-II, 1923, 7-43.
- Curiel, Carlo, *Trieste settecentesca*, Palermo: Remo Sandron editore, 1922.
- Curto, Carlo, *La letteratura romantica della Venezia Giulia (1815-1848)*, Parenzo: Stab. Tip. G. Coana & Figli, 1931.
- Cusani, Francesco, *La Dalmazia e le isole Jonie e la Grecia (visitate nel 1840). Memorie storicostatistiche*, Milano: Tipografia e libreria Pirotta e c., 1846-47.
- Čale, Frano, Rodoljubivi motivi u recepciji prošlostoljetne talijanske drame u Zagrebu, y: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, V, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1995, 197-227.
- Čale, Morana, Sanja Roić, Ivana Jerolimov, a cura di, *I mari di Niccolò Tommaseo e altri mari*, Zagreb: FF press, 2004.
- Čejchan, V., Italsko-slavenský spolek v Turině a radikální hnutí v Čechách na jaře roku 1849, *Slovenské historické studie*, 3, 1960.
- Čoralić, Lovorka, *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb: Golden marketing, 2001.
- D'Amico, Silvio, *Il tramonto del grande attore*, Milano: A. Mondadori, 1929.
- D'Angeli, Luigi, Polo Friz, *La Massoneria italiana nel decennio post unitario: Lodovico Frapolli*, Milano: FrancoAngeli, 1998.
- D'Aronco, Gianfranco, *Caterina Percoto e il folklore friulano*, Estratto dagli *Annali della Scuola Friulana* edito dal Provveditorato agli Studi di Udine, Udine: Tipografia Arti Grafiche Friulane, 1949.
- D'Aronco, Gianfranco, Vita sentimentale nascosta di Caterina Percoto, *La Porta Orientale*, 1948, a. XVIII, 127-141.
- dal Ongaro, Frančesko, *Njegoševa priča o vjerenoj Crnogorki*. Preveo sa italijanskog Franjo Nakić-Vojnović. Redaktor dr Ljubomir Durković-Jakšić, Narodna knjiga: Cetinje, 1952.

- dall'Ongaro, Francesco, *Crnogorka. Hiljada najboljših novela (1000 svjetskih pisaca)*. Uređuje Ljubo Wiesner. Svezak 45. Zagreb, 1932, 7-42.
- Dall'Ongaro, Francesco, *Fantasie drammatiche e liriche*, Firenze: Successori Le Monnier, 1866.
- Dall'Ongaro, Francesco, *I Dalmati*, Torino: Carlo Schiepatti Editore, 1847.
- Dall'Ongaro, Francesco, *Il Fornaretto*, Trieste: Weis, 1846.
- Dall'Ongaro, Francesco, *Novelle vecchie e nuove*, Firenze: Felice Le Monnier, 1861.
- Dall'Ongaro, Francesco, *Poesie scelte*, [s.l.]: edizione speciale della casa editrice Lonigo, s.a.
- Dall'Ongaro, Francesco, *Poesie scelte*, Firenze: Le Monnier, 1844.
- Dall'Ongaro, Francesco, *Poesie*, Trieste: Favarger, 1840.
- Dall'Ongaro, Francesco, *Racconti*, Firenze: Successori Le Monnier, 1869.
- Dall'Ongaro, Francesco, *Stornelli Poemetti e Poesie*, a cura di Nico Schileo, Treviso, Zoppelli, 1913.
- Damerini, Gino, *Tommaseo amico e nemico di Carrer*, Venezia: Per la Fondazione Omero Soppelsa, 1934-XII.
- Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 08.11.1845, XI, n. 45.
- Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 1843.
- Darby, Henry Clifford, Robert William Seton-Watson, Phyllis Auty, R.G.D. Laffan, Stephen Clissold, *Storia della Jugoslavia*, Torino: Einaudi, 1969.
- De Franceschi, Camillo, *Giuseppe de Coletti tipografo e giornalista: contributo alla storia della tipografia e del giornalismo a Trieste*, Parenzo: Tipografia di Gaetano Coana e figli, 1935.
- De Franceschi, Camillo, Tomaso Luciani e il movimento patriottico istriano dal 1848 al 1866, *Pagine istriane*, a. II della Nuova Serie (XIV della Raccolta), fasc. I-II, gennaio-aprile 1923, 49-71.
- De Goracuchi, Alessandro, *Alcun che sul colera asiatico*, Trieste: Morterra, 1886.
- De Goracuchi, Alessandro, *Dell'acqua comune e di mare. Premessi alcuni cenni sulla forza mediatrice della natura*, Trieste: Tipogr. del Lloyd Austriaco, 1861.
- De Goracuchi, Alessandro, *Inauguralis medica. De incurvationibus columnae vertebrarum abnormibus. Diss. innung. med.*, Wien: Vindobonae Mechitaristae, 1831.

- De Goracuchi, Alessandro, *Kranichzüge nach del südlichen Frankreich, der ligurischen und tyrrhenischen Küste, mit vorzüglicher Rücksicht auf Montpellier, Hyères, Nizza und Pisa*, Wien: F. Beck, 1839.
- De Goracuchi, Alessandro, *Studi sul cholera asiatico con ispeciale riguardo all'epidemia che regnò in Trieste l'anno 1849. Aggiuntavi un'appendice in lingua italiana, tedesca, francese ed inglese, indicante il metodo per preservarsi e curarsi da sé nella pluralità dei casi in mancanza di medico*, Trieste: Tipografia del Lloyd austriaco, 1850.
- De Gubernatis, Angelo, *F. Dall'Ongaro e il suo epistolario scelto*, Firenze: Tipografia Editrice dell'Associazione, 1875.
- De Gubernatis, Angelo, *Italia illustre. Galleria di Ritratti Biografici di Contemporanei Italiani. Tommaso Salvini*, Roma: Presso l'Autore, s.d.
- Delbianco, Valnea, *Talijanski kroatist Arturo Cronia*, Split: Književni krug, 2004.
- De Lollis, Cesare, Le "ballate" di Dall'Ongaro e Maffei, y: *Scrittori d'Italia*, a cura di Gianfranco Contini e Vittorio Santoli, Milano-Napoli: Riccardo Ricciardi Editore, 1968.
- De Marchi, A., [*Presso la salma di*] *Luigi Fichert*, Venezia: Pre. Stab. di Carlo Ferrari, 1899.
- De Pellegrini, Ferdinando, *Saggio di una versione di canti popolari slavi*, Torino: Stabilimento Tip. Fontana, 1846.
- De Pellegrini, Ferdinando, *Saggio di una versione di canti popolari slavi*, Seconda edizione riveduta ed accresciuta dal traduttore, Roma: Tipografia di proprietà di Gaet. A. Bertinelli, 1847.
- Deanović, Mirko, Ime Croato u talijanskom jeziku, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, tom. III, 1955, 167-176.
- Deanović, Mirko, Mazzini et le mouvement illyrien, *Le Monde Slave*, XIIe année, Juin, 1935.
- Di Mirencourt, Eugène, *Portraits et Silhouettes en XIX siècle: Mazzini*, Paris: Faure, 1867.
- Di Nolfo, Ennio, *Adam J. Czartoryski e il congresso di Parigi. Questione polacca e politica europea nel 1855-56*, Padova: Marsilio, 1964.

- Di Roreto, Petitti, Carlo Ilarione, *Delle strade ferrate italiane e del migliore ordinamento di esse: cinque discorsi di Carlo Ilarione Petitti*, Capolago (Cantone Ticino): Tipografia e libreria Elvetica, 1845.
- Die Adria und ihre Küsten mit Betrachtungen über Triest als Badeort nebst einer Erörterung über das Seewasser und dessen heilbringende Wirkung von J. Alexander Ritter v. Goracuchi*, Doctor der Medecin, Triest: Buchdruckerei des Oesterreichischen Lloyd, 1863.
- Die Montenegrinerin* von Francesco Dall'Ongaro (Gest. 1873). Aus dem Italianischen von I. B. Vierklee. *Novellenschatz des Auslandes* herausgegeben von Paul Hayse und Hermann Kurz. Siebenter Band. München: Oldenbourg, 1873, 1-56.
- Dnevnik Dragutina Rakovca*, pr. Emilij Laszowski, Velimir Deželić, *Narodna starina*, I, 1922.
- Dogo, Marco, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità*, Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 1999.
- Donaver, Federico, *Uomini e libri*, Genova: Tipografia del R. Istituto Sordo-muti, 1888.
- Drndarski, Mirjana, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1989.
- Djerasimović, Velimir, *La comunità serbo-ortodossa a Trieste*, Trieste: s. n., 1996.
- Đurić, Željko, Italijanski sadržaji i teme u "Srpsko-dalmatinskom magazinu", y: Željko Đurić, *Pesničke osmoze: srpsko-italijanske kulturne veze*, Beograd: Plato, 2004, 96-103.
- Đurić, Željko, Temi e contenuti italiani nella rivista „Srpsko-dalmatinski magazin“, y: *Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni*, a cura di Morana Čale, Sanja Roić, Ivana Jerolimov, Zagreb: FF Press Editore, 2004, 405-411.
- Ekmečić, Milorad, Risordimento i srpska istorija 1797-1882. godine, y: *Macini 2005. Zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija*, priredila Snežana Milinković, Novi Sad: Platoneum, 2005.
- Engel, Johann Cristian, *Allgemeine Welthistorie*, Halle: bei Johann Jacob Gebaue, 1797.
- Fatti e Parole*, 1848.
- Fattorello, Francesco, *Pacifico Valussi*, Udine: Editrice R. Scuola Complementare e Secondaria d'Avviamento al Lavoro, 1931.

- [Fichert, Luigi], *Bielka di Bosnia. Tragedia nazionale*, Venezia: prem. Stab. Tip. di P. Naratovich, 1876.
- Fichert Luigi, La madre slava, *Annuario Dalmatico*, I/1859.
- Fichert Luigi, La madre slava, *Osservatore dalmato*, 23.12.1857, n. 205; 17.01.1858, n. 9-10;
- Fichert Luigi, La madre slava, Književne vesti, *Glasnik dalmatinski*, 29.01.1858, X.
- Fichert, Luigi, *La madre triestina*, Venezia: Prem. Stab. Tip. di P. Naratovich, 1879.
- Fichert, Luigi, *Nuovi canti*, Trieste: Stabilimento tipografico di L. Herrmanstofrer, 1863.
- Fichert, Luigi, *Slavska majka* spiev u šest piesamah od Alojzia Fikert-a, preveo Antun Šimonić, Zadar: U Knjigopečatnji Braće Battarah, 1861.
- Fichert, Luigi, *Veneti e Schiavoni*. Pacconto storico di Luigi Fichert, Trieste: C. Coen, 1864.
- Fisković, Cvito, *Dopisivanje Mate i Stipana Ivičevića*, Split: Baština hrvatskih pisaca, 1971.
- Fisković, Cvito, Slikar Vicko Poiret, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 11, 01.05.1960.
- Foglio Ufficiale d'Annunzii della Gazzetta di Zara*, n. 97, 06/12/1842.
- Formichi, Gianluca, *Il Risorgimento. 1799-1861*, Firenze: Giunti, 2003.
- Fortis, Alberto, *Viaggio in Dalmazia*, a cura di Eva Viani, Venezia: Marsilio Editori, 1987.
- Fracassetti, Libero, *Pacifico Valussi. Saggio biografico critico*, Udine: G. B. Doretti, 1894.
- Franchini, Sandro G., Il perché di una data: il decreto 25 dicembre 1810 di Napoleone e la costituzione dell'Istituto Nazionale del Regno d'Italia, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* Tomo CLXIX (2010-2011) - Classe di scienze morali, lettere ed arti, 1-24.
- Franchini, Silvia, *Editori, lettrici e stampa di moda: giornali di moda e di famiglia a Milano: dal "Corriere delle Dame" agli editori dell'Italia unita*, Milano: FrancoAngeli, 2002.
- Frangeš, Ivo, Tommaseov i Kasandrićev deseterac u prijevodima naših narodnih pjesama na talijanski, Zagreb: Zbornik radova Filozofskog fakulteta, 1951, 629-650.

- Frels, Wilhelm, *Deutsche Dichterhandschriften von 1400 bis 1900. Gesamtkatalog den eigenhänden Handschriften deutschen Dichter in die Bibliotheken, Archiven Deutschlands, Österreichs, der Schweiz und CSR*, Leipzig: [s.n.], 1934.
- Fucci, Franco, *Radetzky a Milano*, Milano: Mursia, 1997.
- Gaeta, Giuliano, L'appendice letteraria de "L'Osservatore Triestino" nel periodo preparatorio al 1848, *Pagine di storia giuliana*, quaderno n. 5, [1950], Estratto dalla rivista "La Porta Orientale", 11-12, novembre-dicembre 1949.
- Galić, Pavao, Jedna Dall'Ongarova pjesma o Uskocima, (Posebni otisak iz *Zadarske revije*, V./4.), Zadar, Novinsko poduzeće "Glas Zadra", 1957.
- Galleria contemporanea* di Angelo Brofferio, [s.n.], 1840.
- Gambarin, Giovanni, Il Mazzini, il Tommaseo, il Manin e la difesa della Venezia, *Archivio Veneto*, V, 1929.
- Gazzetta di Zara*, 1848.
- Gazzoletti, Antonio, Memorie della vita e degli studi di Paride Zajotti, y: Paride Zajotti, *Della letteratura giovanile*, Trieste: I. Papsch e C. tipografi del Lloyd Austriaco, 1844.
- Gelcich, Giovanni, Giovanni Augusto Kaznačić. Cenni biografici, Ragusa, 1883; estr. dalla *Biblioteca storica della Dalmazia. Monografie. II.*
- Gentile, Attilio, Nesazio ed Epulo nel dramma. Epulo, ultimo re degli Istri, dramma di Giovanni Riosa, *Pagine istriane*, a. VII, luglio 1909.
- Ghezzo, Michele Pietro, I Dalmati all'Università di Padova dagli atti dei gradi accademici 1601-1800, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, XXI, 1992.
- Gille, Bertrand, *Histoire de la maison Rothschild, vol. I, Des origins à 1848*, Genève: Droz 1965.
- Gioberti, Vincenzo, *Del primato morale e civile degli Italiani*, Capolago: Tipografia Elvetica, 1846.
- Giuliano Gaeta, L'appendice letteraria de "L'Osservatore Triestino" nel periodo preparatorio al 1848, *Pagine di storia giuliana*, quaderno n. 5, 1950.
- Giusti, Renato, a cura di, *Scritti sul problema veneto e il confine orientale, 1859-1871*, Venezia: Collana Ca' Foscari, 1971.

- Giusti, Renato, Il giornalismo lombardo-veneto nei rapporti tra Carlo Tenca e Pacifico Valussi (1852-1859), y: *Il Lombardo-Veneto (1815-1866) sotto il profilo politico, culturale, economico-sociale. Atti del Convegno Storico*, a cura di Renato Giusti, Mantova: Accademia virgiliana di Mantova, 1977, 97-137-
- Giusti, Wolfgang, *Mazzini e gli slavi*, Roma: Istituto per gli studi di politica internazionale, 1940.
- Goracuchi, Alessandro, Le Bocche di Cattaro, *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste*, Trieste: Tipografia del Lloyd Austro-Ung., 1878.
- Grabovac, Julije, *Zadar za druge austrijske vlasti*, Zagreb: Zbornik Matice hrvatske, 1964.
- Grandi, Terenzio, a cura di, *Epistolario di Gustavo Modena (1827-1861)*, Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, vol. XXXVII, 1955.
- Grandi, Terenzio, a cura di, *Scritti e discorsi di Gustavo Modena (1831-1860)*, Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1957.
- Guida di Trieste*, 1872 (Archivio dello Stato di Trieste).
- Guida di Trieste*, 1881 (Archivio dello Stato di Trieste).
- Hall, Murray G., Gerhard Renner, *Handbuch der Nachlasse und Sammlungen österreichischen Autoren*, Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1992.
- Hammer, Giuseppe Cav. De [Joseph von Hammer-Purgstall], *Storia dell'Impero Osmano [Geschichte des Osmanisches Reichs]* (trad. S. Romanin), voll. 24, Venezia: Dai tipi di Giuseppe Antonelli Editore Libraio-Calcografo, 1828.
- Handelsman, Marzeli, *Rok 1848 we Włoszech i polityka ks. Adama Czartoryskiego*, Kraków: Nakł. Polskiej Akademji Umiejętności, 1936.
- Hauptmann, Ferdo, Korespondencija grofa Alberta Nugenta iz god. 1848, *Arhivist*, I/3, septembar-decembar, 1951, 21-57.
- Hortis, Attilio, *Le Riunioni degli Scienziati Italiani prima delle guerre dell'Indipendenza - 1839-'47*, Città di Castello: S. Tip. Leonardo da Vinci, 1922.
- Hrvatski biografski leksikon*, 3., Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1993.
- Il Giornale di Trieste*, 1848.
- Il Gondoliere*, 1839-1846.
- Il Povero. Foglio popolare*, 1847.
- Il Precursore*, 1848.

Il Tempo, 1861-1864.

Il Vaglio. Giornale di scienze lettere ed arti, 1840.

L'Istria, 1846.

Ilari, Virgilio, Piero Crociani, *Napoleon's Ligurian Navy (1797-1814)*, Le Marine italiane del 1792-1815 – 3, [s.l.]: [s.n.], [s.d.].

Ilić Oriovčanin, Luka, *Baron Franjo Trenk i Slavonski Panduri*, Zagreb: [s. n.] 1845.

Istrien und Dalmatien. Briefe und Erinnerungen von Heinrich Stieglitz (Riesen und Länderbeschreibungen der ältern und neuesten Zeit, Stuttgart und Tübingen: J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1841.

Italiano, Francesca, *Caterina Percoto e la narrativa campagnola dell'Ottocento*, Los Angeles: University of California, 1981.

Ivetic, Egidio, Archivi e ricerca storica nell'Adriatico orientale e nel contesto nazionale croato (1815-1914), *Archivi e storia nell'Europa del XIX secolo. Alle radici dell'identità culturale europea*, Firenze: Archivio di Stato di Firenze, 2002, 1-6.

Ivetic, Egidio, Il Tommaseo e la sua Serbia immaginaria, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Tomo CLXIII, 2005, 273-285.

Ivetic, Egidio, La patria del Tommaseo. La Dalmazia tra il 1815 e il 1860, y: *Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni. Italiani, corsi, greci, illirici. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo, Venezia, 23-25 gennaio 2003*, a cura di Francesco Bruni, Roma-Padova: Editrice Antenore, 2004, 595-623.

Ivošević, Vaso J., Prvi književni časopis među Bokeljima, *Boka – zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, 1980, br. 12, 223-242.

Jastrun, Mieczusław, *Mickiewicz*, Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1950.

Jászay, Magda, *Il Risorgimento vissuto dagli Ungheresi*, Soveria Mannelli: Rubettino, 2000.

Jela ili zaručnica Crnogorca. Novela po "Dall'Ongaro". Vilinski darovi. U Karlovcu 1863, 34-47.

Jela, crnogorska nevesta. Povest, Spisal Dall'Ongaro poslovenil Rajm. Žimek. *Slovenski glasnik. Lepoznansko - podučan list*. Celovac 1867, 231-236, 275-278, 309-312, 325-328.

Jelčić, Dubravko, *Hrvatski narodni i književni preporod*, Zagreb: Školska knjiga, 1978.

- Jukić, Ivan Franjo, Hristijani u Dalmaciji i njihova književnost, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 1847, a. XIII, n. 22.
- Jurišić, Šime, Hrvati u Mlecima, *Hrvatska književna revija Marulić*, 1998, 1.
- K. P., Dr Jakov vitez Kjudina, *Bosanska vila*, IX/1894, br. 11, 161–162.
- Kandler, Pietro, *Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste. Dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti*, Trieste: Edizioni LINT, [1858], 1973.
- Katušić, Ivan, *Vječno progonstvo Nikole Tommasea*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975.
- Keipert, Helmut, [rec.], Cassius, Bartholomaeus / Kašić, Bartul: Institutiones linguae illyricae / Osnove hrvatskoga jezika. [...]. Drugo izdanje priredio, na hrvatski jezik preveo i komentarima popratio Zv. Pandžić. Zagreb, Mostar 2005, *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 64/1, 2006, 174-180.
- Kilibarda, Vesna, Il botanico italiano Bartolomeo Biasoletto e una visita del Re di Sassonia in Montenegro, y: Bartolomeo Biasoletto, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, Lecce: PENSA MULTIMEDIA, 2000, 7-28.
- Kilibarda, Vesna, Jakov Ćudina i Crna Gora, *Filološki pregled*, XXXVIII/2, 2011, 69-85.
- Kilibarda, Vesna, *Njegoš i Italija*, Podgorica: Icik, 2014.
- Kilibarda, Vesna, *Njegoš i Trst. Italijanski pisci i putopisci o Vladici-pjesniku*; B. Bjazoleto, P. Đenerini, F. Dal Ongaro, Podgorica: CID, 2000.
- Kisić, Vinko, *Osvit u Dalmaciji*, Zadar: Brzotiskom "Narodnoga lista", 1909.
- Kollár, Jan, *Cestopis, obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko se zvláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841.*, w Pešti: Tiskem Trattner – Károlyiho, 1843.
- Krejčí, Marek, Daleký či blízký? Evropský Balkán očima malířů z Česka, y: *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 27. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 22. - 24. února 2007*, Praha: Academia: KLP, 2008 168-182.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan, Literatura talianska (Knjige najnovie tičuće se Slavenah), *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 17. lipanj 1843, br. 24, tečaj IX.
- L'alba dell'Europa liberale. La trama internazionale delle cospirazioni risorgimentali*, a cura di Francesco Leoncini, Rovigo: Minelliana, 2012.

- L'Alba. Periodico bimensile di scienze, lettere ed arti*, 01.12.1865-15.03.1866.
- L'Osservatore triestino*, 1790; 1804-1806; 1844-1848.
- La Dalmazia*, 2/1846, n. 17, 135.
- La Favilla*, 1838-1848.
- La Fratellanza de' Popoli*, 1849.
- La porta d'Italia. Diari e viaggiatori polacchi in Friuli-Venezia Giulia dal XVI al XIX secolo*, a cura di Lucia Burrello e Andrej Litwornia, Udine: Forum, 2000.
- Lane, Frederic C., *Storia di Venezia*, Torino: Einaudi, 1997.
- Lattes, Laura, Luigi Carrer, la sua vita, la sua opera, *Miscellanea di storia veneta della Deputazione di storia patria*, serie III, vol. X, 1916.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, A proposito degli slavi meridionali: Heinrich Stieglitz e Pacifico Valussi, *Italica Belgradensia*, Numero speciale, 2010, 137-146.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, I croati e la Croazia negli scritti di Alessandro de Goracuchi, noto medico triestino e uomo di cultura dell'Ottocento. Hrvati i Hrvatska u spisima Alessandra De Goracuchija, čuvenog tršćanskog liječnika i erudite XIX stoljeća, *Adriatico/Jadran*, 1/2005, 680-705.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, Iliri i Sloveni, a ne više Skjavoni: hrvatski govori u službi talijanskog Risordimenta, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 15, 2009, 225-244.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, Intorno a Tommaseo e "Dositeo", *Europa Orientalis*, 32/2, 2005, 45-74.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, La Dalmazia di Pacifico Valussi: "uno stato medio tra italiani e slavi" / Dalmacija Pacifika Valusija: "Jedna posredna drzava izmedju Talijana i Slavena", *Adriatico/Jadran*, 2/2006, 153-184.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, La stampa triestina sulle cose illiriche nella prima metà dell'Ottocento, y: Mariangela Albanese, Alessandra Andolfo, Persida Lazarević Di Giacomo, Snežana Milinković, Marija Mitrović, Vladan Relić, Jelena Todorović, *Cultura serba a Trieste*, a cura di Marija Mitrović, Lecce: Argo, 2010, 139-159.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, La teoria di Francesco Dall'Ongaro sulla tradizione orale dei serbi: Sulla poesia popolare dei popoli slavi; Domenica di sera; Dei canti popolari illirici, *Filološki pregled*, 25, 1998, 97-110.

- Lazarević Di Giacomo, Persida, Le comunità “illiriche” nei Golfi di Venezia e Trieste tra Sette e Ottocento: diversità e meticcio culturale / “Ilirske” zajednice u Venecijanskom i Tršćanskom zaljevu između XVIII. i XIX. stoljeća: kulturne razlike i prožimanja, Atti del III Congresso Internazionale della Cultura Adriatica Nuova Serie, *Adriatico/Jadran*, III/2006, 247-264.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, Tra Venezia e l’Impero ottomano: Viaggi e cospirazioni di italiani e slavi meridionali durante il Risorgimento, y: *L’Unità dell’Italia nell’occhio dell’Europa*, a cura di Emanuele Kanceff, BIV, Studi 107, vol. I, Moncalieri: CIRVI, 2013, 483-516.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, Un ottocentesco “Viaggio nell’Istria” tra i morlacchi, *Italica Belgradensia*, numero speciale, 2005, 193-210.
- Le Nord. Journal international. Edition du matin.* Bruxelles, 4e Année, 14.09.1958, n. 257; 15.09.1858, n. 258; 16.09.1858, n. 259;
- Leto, Maria Rita, *I morlacchi, un nome per l’Altro*, y: *Rotte adriatiche. Tra Italia, Balcani e Mediterraneo*, a cura di Stefano Trinchese, Francesco Caccamo, Milano: FrancoAngeli, 2011.
- Leto, Maria Rita, La ‘fortuna’ in Italia della poesia popolare serbocroata tal Tommaseo al Kasandrić, *Europa Orientalis*, 14/1, 1995, 217-287.
- Letter to Mr. Tait from Richard Cobden, Esq. [“The Manchester Manufacturer”] on the Eastern Question, *Tait’s Edinburgh Magazine*, February, 1841, 78-84.
- Lewak, Adam, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)*, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1935.
- Lewak, Adam, Giuseppe Mazzini e l’emigrazione polacca y: *Il Risorgimento italiano*, vol. XVII, fasc. 4, 1924.
- Lopriore, Giuseppe Italo, Le “Ballate” di Luigi Carrer, *Atti dell’Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, a. a. 1953-54, Tomo CXII, 63-95.
- Luigi Fichert e la sua Madre Slava, *Il Dalmata*, 27.01.1897, a. XXII, n. 8.
- Macartney, Carlile Aylmer, *L’impero degli Asburgo 1790-1918*, trad. C. Ancona, Milano: Garzanti, 1976.
- Macini, Đuzepe, *Slovenska pisma*, prevela i priredila Snežana Milinković, Platoneum: Novi Sad, 2005.

- Maixner, Rudolf, Quelques victimes de la "Guzla" de Prosper Mérimée, *Revue de Littérature Comparée*, XXX/3, Juillet-Septembre 1956, 390-396.
- Majnoni, Muzio, *Antonio Gazzoletti poeta e patriota*, Milano: F.lli Rivara, 1894.
- Marchetti, Giuseppe, Pacifico Valussi (1813-1893), y: *Il Friuli. Uomini e tempi*, Udine: Camera di Commercio, industria e agricoltura, 1959, 587-595.
- Marković, Frano, Knez Medo Pucić, *Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, knj. LXVII, Zagreb: tisak Dioničke Tiskare, 1883, 125-206.
- Maroević, Tonko, Hrvat, dakle vojnik. Nova zrnca o sudbini narodnog nam imena u talijanskoj književnosti, y: *Talijanističke i komparatističke studije u čast Mati Zoriću*, ur. Sanja Roić, Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za talijanski jezik i književnost, 1999, 6-13.
- Maroević, Tonko, *Zrcalo Adrijansko: obilježja hrvatsko-talijanskog književnog dijaloga*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1989.
- Massarut, Andrea, *Pacifico Valussi e il confine nord-orientale d'Italia*, Trieste: Tipografia Litografia Moderna, 2014.
- Mastellone, Salvo, *Introduzione a: Giuseppe Mazzini. Pensieri sulla democrazia in Europa*, cura di Salvo Mastellone, Milano: BUR, 1997.
- Maštrović, Vjekoslav, Zaslužna kulturna i znanstvena djelatnost akademika dr Božidara Petranovića, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XVIII, 1971, ????
- Mazzini, Giuseppe, *Lettere slave e altri scritti*, a cura di Giovanni Brancaccio, Milano: Biblion Edizioni, 2007.
- Mazzini, Giuseppe, *Opere. Vol.I: Lettere*, a cura di Luigi Salvatorelli, Milano: Rizzoli, 1967.
- Medaković, Dejan, Giorgio Milosевич, *I serbi nella storia di Trieste*, Belgrado: Jugoslovenska revija, 1987.
- Meldolesi, Claudio, *Profilo di Gustavo Modena. Teatro e rivoluzione democratica*, Roma: Bulzoni Editore, 1971.
- Meneghetti, Nazzareno, *Contessa Caterina Percoto e la "Favilla" di Trieste*, Varese: Ditta Editrice Eredi Macchi, 1912.
- Menton White, Jessie, *Della vita di Giuseppe Mazzini*, Milano: Astra, 1986.
- Merckwürdiges Leben und Thaten Des Welt-berühmten Herrn Francisci Frey-Herrn von der Trenck*, [s.l.: s. n.], 1745.

- Metternich, Clemens Wenzel Lothar, *Mémoires, Documents et écrits divers laissés par le Prince de Metternich, Chancelier de copurt et d'Etat, publiées par son fils le Prince Richard de Metternich, classés et réunis par M. A. Klinkowstroem, Deuxième partie, L'Ere de paix (1816-1848)*, Paris: E. Plon et Cie, 1881.
- Mickiewicz, Ladislas, *Mémorial de la Légion polonaise de 1848 crée en Italie par Adam Mickiewicz*, Paris: Librairie du Luxembourg, 1877.
- Milačić, Karmen, Čudina, Jakov, y: *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993, tom 3, 163.
- Milossevich Giorgio / Ђорђе Милошевић, *Il tempio di San Spiridione. Trieste / Трст. Црква Светог Спиридона*, Trieste: Bruno Facchin Editore, [s. a.].
- Minelli, Elena Isabella, *Caterina Percoto*, Estratto dal Periodico *Pagine Friulane*, Udine: Tipografia Domenico Del Bianco, 1907.
- Miseri, Antonia Blasina, La figura di Marko Marulić attraverso gli slavisti italiani e l'omonimo dramma di Federico Seismit – Doda, *Colloquia Maruliana*, X, Travanj 2001, 253-256.
- Mitrović, Marija, a cura di, Mariangela Albanese, Alessandra Andolfo, Persida Lazarević Di Giacomo, Snežana Milinković, Marija Mitrović, Vladan Relić, Jelena Todorović, *Cultura serba a Trieste*, Lecce: Argo, 2009.
- Mladuha Cernogorskà, Povesì. Povodne spisal Dall'Ongaro. Poslovenčil Josef Janco. *Sokol. časopis prekrasno umenie a literaturu*. V. Banskej Stiavnici, 1861, 99-102, 109-110, 113-116, 121-123.
- Montanari, [Benassù], Sulle feste della Villetta Di Negro, *Il Gondoliere*, a. V, n. 36, 09.09.1837
- Monti Orel, Silvana, *I giornali triestini dal 1863 al 1902*, Trieste: Edizioni LINT, 1976.
- Monti, Silvana, *Il teatro di prosa a Trieste nell'Ottocento: Letteratura e società*, s. l.: Palumbo, s. d. (Biblioteca Civica di Trieste, Racc. Patria, 3-3606).
- Monti, Valeriano, a cura di, *Lettere di Michele Fachinetti*, Parenzo: Stab. Tip. G. Coana & Figli, 1934-XII.
- Monti, Valeriano, Gli ultimi giorni di Michele Fachinetti, *Pagine Istriane*, a. VI, n. 10, Ottobre 1908.
- Monti, Valeriano, *Michele Fachinetti poeta e uomo politico*, Pola: Nicolini, 1909.

- Morandini, Maria Cristina, *Scuola e nazione. Maestri e istruzione popolare nella costruzione dello Stato unitario (1848-1861)*, Milano: Vita e Pensiero, 2003.
- Navire, Federico, *Torino come centro di sviluppo culturale. Un contributo agli studi della civiltà italiana*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009.
- Negrelli, Giorgio, *Al di qua del mito. Diritto storico e difesa nazionale nell'autonomismo della Trieste asburgica*, [Udine]: Del Bianco Editore, 1978.
- Negrelli, Giorgio, a cura di, *La Favilla (1836-1846)*, Udine: Del Bianco Editore, 1985.
- Nella traslazione in patria delle ossa di Tomaso Luciani*, scritti di E. Popovich, M. Curelich, M. Bartoli, B. Benussi, C. Defrancschi, A. Hortis, C. Marchesetti, G.B. Negri. E. Pais, G. Quarantotto, F. Salata, P. Sticotti, a cura del "Comitato regionale per la Venezia Giulia della Società nazionale per la storia del Risorgimento italiano", Capodistria: Stabilimento tipografia nazionale Carlo Priora, 1923.
- Niccolo Tommaseo e il suo mondo: patrie e nazioni*, catalogo della Mostra a cura di Francesco Bruni, Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2002.
- Niccolo Tommaseo: popolo e nazioni: italiani, corsi, greci, illirici: atti del Convegno internazionale di studi nel bicentenario della nascita di Niccolo Tommaseo, Venezia, 23-25 gennaio 2003*, a cura di Francesco Bruni, Roma-Padova: Antenore, 2004.
- Nicoletti, Gioacchino, *Giuseppe Mazzini*, Torino: Unione tipografica editrice torinese, stampa 1963.
- Novak, Grga, Maninova vlada, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, Zagreb, 1960, vol. 3, 23-58.
- Novak, Grga, Podvojene narodne snage u Dalmaciji, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1963, sv. X, 13-28.
- Obad, Stijepo, Sukob talijanskih i austrijskih interesa na Jadranu u Revoluciji 1848/49. godine, *Pomorski zbornik*, knj. 6, 1968, 531-538.
- Obrana imena Slavjanskoga, *Danica ilirska*, 25/09/1841, 39/VIII.
- Opere edite e postume di Ugo Foscolo. Prose politiche*, Volume unico, Firenze: Felice Le Monnier, [1850].
- Ortner, Stjepan, *Život i rad Pavla Stoósa*, Zagreb: Izd. knjižare u korist Kluba Ćirilo-Methodijskih zidara, 1907.

- Ottolini, A., “La Favilla”, giornale triestino, *Rivista d'Italia*, a. XX, fasc. XII, 31/12/1917.
- P. Amat di S. Filippo, *Biografia di viaggiatori italiani colla bibliografia delle loro opere*, Roma: [s.n.], 1882 – XI.
- Pagnini, Cesare, *Appunti sulla vita e l'opera di Domenico Rossetti*, Udine: Casa Ed. Idea, Ist. Delle Ediz. Accademiche, 1944.
- Pagnini, Cecape, *Atteggiamenti di Piacifico Valussi e di Francesco Dall'Ongaro nel 1848*, Trieste, 1948.
- Pagnini, Cesare, *Domenico Rossetti a 200 anni dalla nascita*, Trieste: Lint, 1974.
- Pásztor, Lajos, La concezione politica di Pacifico Valussi, *Rassegna storica del Risorgimento*, Roma, 1950, a. XXXVI, fasc. I-IV, gennaio-dicembre 1950.
- Pásztor, Lajos, *La confederazione danubiana nel pensiero degli italiani ed ungheresi nel Risorgimento*, Roma: Tip. Bussola, 1949.
- Pásztor, Lajos, La guerra d'indipendenza italiana del 1848 e il problema dei soldati ungheresi in Italia, *Istituto per la Storia del Risorgimento italiano*, Milano: Treves, 1927, 517-532.
- Pederin, Ivan, *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici Bečkoga dvora*, Zadar: Matica hrvatska, 2005.
- Pellico, Silvio, *Opere compiute*, Lipsia: Presso Ernesto Fleischer, 1834.
- Pelosio, Leo, Una pagina biografica di Pacifico Valussi. Da Venezia alla direzione del “Friuli”, *Sot la Nape. Bollettino bimestrale della Società Filologia Friulana*, a. V, n. 1, gennaio-febbraio 1953, 7-9.
- Pepe, Luigi, *Istituti nazionali, accademie e società scientifiche nell'Europa di Napoleone*, Firenze: L. S. Olschki, 2005.
- Pepe, Luigi, L'Istituto nazionale della Repubblica romana, *Mélanges de l'école française de Rome*, 108/2, 1996, 703-730.
- Percoto, Caterina, *Racconti*, Firenze: Le Monnier 1858.
- Percoto, Caterina, *Racconti*, Genova: Edizioni “La Donna e la Famiglia”, 1863.
- Percoto, Caterina, *Racconti*, Firenze: Le Monnier, 1869.
- Perić, Ivo, Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića, *Journal – Institut of Croatian History*, 16, 1983, 45-96.
- Perić, Ivo, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split: Književni krug, 1990.

- Perini, Federico Augusto, *Giornalismo italiano in terra irredenta*, Perugia: Regia Università degli Studi, 1937-XV.
- Petričić, Alfred, *Zadarski slikari u XIX stoljeću*, Zagreb: JAZU, 1959.
- Petrović, Rade, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo: Svjetlost, 1968.
- Piazza, Giulio, Francesco Dall'Ongaro a Trieste, *La Porta Orientale*, II, X–XI, gennaio-dicembre, 1932, 601-623.
- Pierazzi, Giuseppe, Il pensiero e l'azione di Mazzini e Tommaseo nei confronti dei popoli balcanici (1830-1874), *Revue des études sud-est européennes*, XIV/2, 1976, pp. 283-287.
- Pierazzi, Giuseppe, *Mazzini e gli slavi dell'Austria e della Turchia*, estr. da *Mazzini e il mazzinianesimo. Atti del XLVI Congresso di storia del Risorgimento italiano*, Genova, 24-28 settembre 1972, [Città di Castello]: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, [1974], 285-485.
- Pierazzi, Giuseppe, Progetti e tentativi di propaganda sovversiva tra le truppe slave di Radetzky nella primavera del 1848, *Rassegna storica del Risorgimento*, LVIII/III, Luglio – settembre 1971, 383-394.
- Pierazzi, Giuseppe, Studi sui rapporti italo-jugoslavi (1848-49), *Archivio storico italiano*, Dispensa II, 1972, a. CXXX, 475.
- Pierazzi, Giuseppe, Zur Revolution 1848 in Venedig, Der Donauraum, *Zeitschrift für Donauraumforschung*, a. XVII, 1972, n. 4, 218-227.
- Pierazzi, Jože, Vincenc Ferreri Klun in beneška revolucija 1848-1849, *Zgodovinski časopis*, a. XXVI/1-2, 1972, 69-84.
- Pilosio, Leo, Una pagina biografica di Pacifico Valussi. Da Venezia alla direzione del "Friuli", *Sot la nape. Bollettino bimestrale della Società Filologica Friulana*, V/1, gennaio-febbraio 1953.
- Pirjevec, Jože, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Venezia: Marsilio Editori, 1977.
- Poesie di Antonio Gazzoletti*, Firenze: Felice Le Monnier, 1861.
- Porta Orientale. Strenna per l'anno 1857*, Trieste: Libreria Schubert Editrice.
- Praga, Giuseppe, Le relazioni di Niccolò Tommaseo con il musicista zaratino Giovanni Salghetti Drioli, *Archivio storico per la Dalmazia*, Roma, maggio, 1934, XII; a. IX, vol. XVII, fasc. 98, 85-91.

- Praga, Giuseppe, *Storia di Dalmazia*, Milano: dall'Oglio editore, 1981.
- Prati, Giovanni, *Canti lirici. Canti per il popolo e ballate*, volume secondo, Milano: presso l'editore Andrea Ubicini, 1843.
- Prati, Giovanni, *Poesie*, I-II, Firenze: Adriano Salani Editore, 1936.
- Premuda, Loris, Tentativo di diagnosi clinica retrospettiva sulle cause di morte del barone Pasquale Revoltella, y: AA. VV., *Sogno e consapevolezza del cosmopolitismo triestino. Pasquale Revoltella 1795-1869*, Udine: Arti Grafiche Friulane, 1996, 261-265.
- Preradovich, Nikolaus, *Das seltsam wilde Leben des Pandurenoberst Franz von der Trenck*, Graz-Stuttgart: Leopold Stocker, 1984.
- Pribičević, N. R., Talvj in America, *Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus*, München: ed. W. Gesemann et al., 1971.
- Prpa-Jovanović, Branka, „*Srbsko-dalmatinski magazin*“ 1836-1848. *Preporodne ideje Srba u Dalmaciji*, Split: Književni krug, 1988.
- Prudenzano, Francesco, *Opere di Luigi Carrer*, Napoli: Francesco Rossi Editore, 1852.
- Quarantotto, Giovanni, “La Favilla” e la polizia austriaca, *Archeografo Triestino*, vol. XVI della III serie, Trieste: Officine Grafiche della Editoriale Libreria, 1930-31, 201-214.
- Quarantotto, Giovanni, *La letteratura nazionale a Trieste e in Istria durante il Risorgimento*, Udine: Tipografia G.B. Doretti, 1922.
- Quarantotto, Giovanni, Le origini e i primordi del giornale letterario triestino “La Favilla” (su la scorta di documenti inediti), estr. da: *L'Archeografo Triestino*, L III, Trieste: Tipografia del Lloyd Triestino, 1923.
- Quarantotto, Giovanni, *Letterati triestini e istriani ne “L'Ottocento” di Guido Mazzoni*, Capodistria: Stab. Tip. C. Piora, 1914.
- Quarantotto, Giovanni, Un patriota istriano dell'Ottocento – Tomaso Luciani, estr. *Porta Orientale*, Trieste, settembre-ottobre 1932, n. 9-10.
- Rački, Franjo, Dr. Božidar Petranović. Nekrolog, *Rad JAZU*, XXX, Zagreb, 1875.
- Radojčić, Jovan S., *Srbi. Srpska Krajina Dalmacija Slavonija Hrvatska, Biografski leksikon*, Beograd: Commerce System D. D., 1994.
- Rasi, Luigi, *I comici italiani. Biografia, bibliografia, iconografia*, Firenze: Fratelli Bocca (e poi Francesco Lumachi), 1897-1905.

- Raspudić, Nino, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb: Naklada Jurčić, 2010.
- Ravlić, Jakša, Tajno društvo za osnivanje slavenskog carstva u puku „Karl Ferdinand“ br. 51 u Veneciji god. 1844, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, III (1957), 123-186.
- Realis, Savino, *Memorie sulla costruzione delle strade ferrate*, Torino: Stamperia Reale, 1844.
- Rinaldi, Ennio, *L'opera di Pasquale Besenghi Degli Ughi*, Trieste: Facoltà di Magistero, 1966.
- Ruaro Loseri, Laura, *Guida di Trieste: la città nella storia nella cultura e nell'arte*, Trieste: Edizioni LINT, 1985.
- Runje, Petar, Hrvatski studenti u Padovi 1470-1480., *Mogućnosti*, XLII, 10-12, 1995, 117-123.
- Rutto, Giuseppe, Tommaseo e la *Fratellanza de' Popoli*, *Rassegna Storica del Risorgimento*, LXII/I, gennaio-marzo 1975, 3-16.
- Salvatorelli, Luigi, *Giuseppe Mazzini*, Roma: Uff. stampa del partito repubblicano italiano, 1961.
- Salvatorelli, Luigi, *Pensiero e azione del Risorgimento*, Torino: Einaudi, 1997.
- Salvi, Beniamino, *Il movimento nazionale e politico degli sloveni e dei croati. Dall'Illuminismo alla creazione dello Stato jugoslavo (1918)*, Trieste: ISDEE, 1971.
- Salvini, Celso, *Tommaso Salvini nella storia del teatro italiano e nella vita del suo tempo*, Rocca San Casciano: Cappelli, 1955.
- Salvini, Tommaso, *Ricordi aneddoti ed impressioni*, Milano: F.lli Dumolard, 1895.
- Sanzin, Luciano Giulio, *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*, Bologna: Cappelli, 1950.
- Scene di Venezia: Municipali suoi costumi. Opera di Pietro Gaspare Moro-Lin; abbellita d'incisioni e di litografi; tradotta in francese da Leopoldo Crilanovich*, Venezia: presso l'Editore, 1841.
- Schematissimo provinciale della Dalmazia*, Zara: Dalla Stamperia Governiale, 1824.
- Schiattone, Mario, *Alle origini del federalismo italiano: Giuseppe Ferrari*, Bari: Dedalo, 1996.

- Schiffrer, Carlo *Le origini dell'irredentismo triestino (1813-1860)*, [Udine]: Del Bianco Editore, 1978.
- Scirocco, Alfonso, *L'Italia del Risorgimento, I. Storia d'Italia dal Risorgimento alla Repubblica*, Bologna: il Mulino, 1990.
- Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini, Vol. V, Epistolario – vol. I*, Imola: Cooperativa tipografico-editrice Paolo Galeati, 1909.
- Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini, Vol. XXVI*, Imola: Cooperativa tipografico-editrice Paolo Galeati, 1917.
- Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini, Vol. LXXV*, Imola: Cooperativa tipografico-editrice Paolo Galeati, 1937.
- Seismit Doda, Federico, *I volontari veneziani*, Torino: Presso l'Editore F. De Lorenzo, 1852.
- [Siodołkiewicz, Wincenty?], *Storia delle legioni polacche in Italia*, Vercelli: Tipografia De Gaudenzi, 1797.
- Sked, Alan, *Grandezza e caduta dell'impero asburgico 1813-1918*, trad. R. Ricci, Bari: Editori Laterza, 1993.
- Sogliani, Ugo, *Tre precursori*, Trieste: Levi & C. Librai Editori, 1875.
- Sparks, Jared, Servian Popular Poetry, *North American Review*, vol. XLII, October, 1827, 352-367.
- Stagličić, Marija, Klasicist Valentino Presani u Dalmaciji, *Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 22/1, Prosinac 1979, 125-135.
- Statuto della Società centrale di Torino per l'alleanza italo-slava, *L'Italia Nuova*, 20.03.1849, n. 27.
- Stefani, Giuseppe, *Il problema dell'Adriatico nelle guerre del Risorgimento*, Udine: Del Bianco, 1965.
- Stefani, Giuseppe, *Antonio Gazzoletti nella rivoluzione del Quarantotto*, Trieste: La Porta Orientale, 1935.
- Sticotti, Piero, Bartolomeo Biasoletto, Aspetti della vita scientifica di Trieste nella prima metà dell'Ottocento, *Archeografo Triestino*, serie IV, volume VII-IX (LVII-LVIII della raccolta), Trieste: Arti Grafiche L. Smolars & Nipote, 1945.
- Stieglitz, Heinrich, *Ein Besuch auf Montenegro von Heinrich Stieglitz (Reisen und Länder – beschreibungen der älteren und neuesten Zeit, eine Sammlung der*

- interessantesten Werke über Länder – und Staaten-Kunde, Geographie und Statistik. Hrsg. v. Dr. Eduard Widenmann und Dr. Hermann Hauff. 21. Lieferung.*), Stuttgart und Tübingen: J.G. Cotta'sche Buchhandlung, 1841.
- Stipčević, Nikša, *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd: Prosveta, 1979.
- Stipčević, Nikša, Petra Kasandrića prevod 'Gorskog vijenca', y: *Petra Kasandrića prevod 'Gorskog vijenca' Petra II Petrovića Njegoša*, a cura di Nikša Stipčević, SANU, Posebna izdanja, knj. DCXLI, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 52, Beograd 1999, 1-28.
- Stipčević, Nikša, Tommaseo e la Serbia, y: *Niccolò Tommaseo e Firenze. Atti del convegno di studi. Firenze, 12-13 febbraio 1999*, a cura di Roberta Turchi, Alessandro Volpi, Firenze: LeoS. Olschki, 2000, 253-271.
- Stojan, Slavica, Preporoditeljska pregnuća Orsata (Meda) Pucića, *Dani hvarskog kazališta*, 24, 1998, 373-379.
- Strenna per l'anno 1849 edita dal Dr Goracuchi*, Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1849.
- Strenna triestina*, a. III, Trieste: Marcenio editore, 1841.
- Stulli, Bernard, Tršćanska "Favilla" i Južni Slaveni, *Anali Jadranskog instituta JAZU*, I, 1956, 7-82.
- Šidak, Jaroslav, O uredniku i značenju ilirskog „Branislava“ (1844-45), *Historijski zbornik*, XIV, 1961, 75-87.
- Šišić, Ferdo, *Franjo barun Trenk i njegovi panduri. Istorička rasprava*, Vinkovci: Slavonska naklada Privlačica, 1994.
- Tafuro, Fabio, "Senza fratellanza non è libertà". *Pacifico Valussi e la rivoluzione veneziana del Quarantotto*, Milano: FrancoAngeli, 2004.
- Tamaro, Attilio, *Pietro Kandler storico di Trieste*, Parenzo: Tip. G. Coana e Figli, 1933.
- Tamborra, Angelo, Balcani, Italia ed Europa nel problema della Venezia (1859-1861), *Estr. della Rassegna Storica del Risorgimento*, a. XLIV, fasc. IV, ott.-dicembre 1957.
- Tamborra, Angelo, *Cavour e i Balcani*, Torino: ILTE, 1958.
- Tamborra, Angelo, Cavour, i Croati e il confine orientale, *Nuova Antologia*, 85/1800, dicembre 1950, 337-361.

- Tamborra, Angelo, *L'Europa danubiano-balcanica e l'Italia*, Istituto per la Storia del Risorgimento italiano, Comitato di Trieste e Gorizia, Udine: Del Bianco Editore, 1958.
- Tamborra, Angelo, *Niccolò Tommaseo, il mondo ortodosso e il problema dell'unione delle chiese*, estr. da: *Niccolò Tommaseo nel centenario della morte*, a cura di Vittore Branca e Giuseppe Petrocchi, Firenze: Olschki, 1977.
- Tassini, Giuseppe, *Alcune delle più clamorose condanne capitali eseguite in Venezia sotto la repubblica: Memorie patrie*, Venezia: Premiata tipografie di Gio. Cecchini, 1866.
- Tenca, Carlo, Letteratura slava, *La Rivista di Firenze*, III, 36 (09.10.1847).
- Tessa, Delio, *L'è di di mort*, Milano: Mondadori, 1932.
- Tirelli, Roberto, *Pacifico Valussi. Primo giornalista friulano. 1813-1893*, Tricesino (UD): Roberto Vattori Editore, 1993.
- Todorović, Jelena, A personal microcosm – the collection as identity of Eugenio Popovich, y: *Cronotopi slavi. Studi in onore di Marija Mitrović*, a cura di Persida Lazarević Di Giacomo, Sanja Roić, Firenze: Firenze University Press, 2013, 131-147.
- Tomas, Walter, *Gazzetta di Zara u preporodnom ozračju: prijevodi hrvatske poezije i ostali književni prinosi*, Split: Književni krug, 1999.
- Tomi, Raluca, Romeni e italiani durante la rivoluzione del 1848-1849, *Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*, 2, 2000, ed. by Serban Marin e Ion Buki, Venezia, 2000, 51-120.
- Tommaseo, Niccolò, Ai Croati e agli altri popoli slavi, *La Gazzetta di Venezia*, n. 79, 05.04.1848.
- Tommaseo, Niccolò, *Canti popolari toscani corsi illirici greci. Vol. IV Canti illirici*, Venezia: Dallo Stabilimento tipografico enciclopedico di Girolamo Tasso, 1842.
- Tommaseo, Niccolò, Canti del popolo slavo tradotti dal signor Giacomo Chiudina, *Il Dalmata*, a. II, 1867, n. 99.
- Tommaseo, Niccolò, *Diario intimo*, a cura di Raffaele Ciampini, 3^a ed., Torino: Giulio Einaudi Editore, 1946.
- Tommaseo, Niccolò, *Dizionario Estetico*, Milano: Per Giuseppe Reina, 1853.

- Tommaseo, Niccolò, *Dizionario dei Sinonimi della Lingua Italiana*, Milano: Vallardi, s.d.
- Tommaseo, Niccolò, *Il serio nel faceto*, Firenze: Le Monnier, 1868.
- Tommaseo, Niccolò, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, Trieste: I. Papsch & C. Tip. del Lloyd Austr., 1847.
- Tommaseo, Niccolò, *Prose*, a cura di E. Aubel, Milano: R. Caddeo e C. Editori, 1921.
- Tommaseo, Niccolò, *Scritti editi e inediti sulla Dalmazia e sui popoli slavi*, a cura di Raffaele Ciampini, vol. I, Firenze: Sansoni Editore, 1943.
- Tommaseo, Niccolò, *Studi critici*, Venezia, parte seconda: Giorgio A. Andruzzi, 1853.
- Tommaseo, Niccolò, *Venezia negli anni 1848 e 1849: memorie storiche inedite*, a cura di Guido Gambarin, Firenze: F. Le Monier, 1950.
- Tommaseo, Niccolò, *Di Sebastiano Melan: discorso*, Trieste: I. Papsch & C. Tip. del Lloyd Austr., 1847.
- Toso, Veronica, *Spunti per una riflessione sulla corrispondenza Caterina Percoto - Antonio Coiz, y: Caterina Percoto: tra impegno di vita e ingegno d'arte*, a cura di Fabiana Savorgnan di Brazzà, Udine: Forum, 2014, 195-203.
- Trabaudi Foscari, Margherita, *Francesco Dall'Ongaro. Note di critica letteraria*, Firenze: F. Le Monnier, 1924.
- Troglić, Marko, Konrad Clewing, *Dalmacija neizbrušeni dijamant: Habsburška pokrajina Dalmacija u opisu namjesnika Lilienberga*, Split: Filozofski fakultet, Leykam International, 2015.
- Turchi, Roberta, a cura di, *Giuseppe Acerbi. Paride Zajotti. Carteggio*, Milano: SugarCo Edizioni, 1976.
- Uska: Iris. Taschenbuch für das Jahr 1845*, herausgegeben von Johann Grafen Mailath, Sechster Jahrgang, Leipzig: bei Georg Bigand: Uska, Nach dem Italienischen des F. Dall'Ongaro, von Johann Gabriel Seidl.
- Valussi, Pacifico, *Caterina Percoto. Commemorazione letta nell'adunanza del 19 agosto 1888*, Udine: Tipografia Editrice G. B. Doretta, 1889.
- Valussi, Pacifico, *Dalla memoria d'un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano*, Udine: Tip. A. Pellegrini, 1967.
- Valussi, Pacifico, *Del rinnovamento economico dell'Istria, Porta Orientale: Strenna per l'anno 1857*, Trieste: Libreria Schubart Editrice, 1857, III-XXX.

- Valussi, Pacifico, *Il Friuli: studi e reminiscenze*, Milano: Tipografia Internazionale, 1865.
- Valussi, Pacifico, *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia*, Udine: Tipografia Jacob e Colomegna, 1871.
- Valussi, Pacifico, L'Oriente d'Italia e le nazionalità, *Nuova Antologia*, 6, 1867, 429-446.
- Valussi, Pacifico, *La Russia l'Europa e l'Italia: studio politico*, Torino: Libreria scolastica di Sebastiano Franco e figli, 1862.
- Valussi, Pacifico, *Napoleone III*, Torino: Unione tipografico-editrice, 1860.
- Valussi, Pacifico, *Trieste et l'Istrie: leurs droits dans la question italienne*, traduzione dall'italiano di Costantino Ressimann; introduzione di Giorgio Rasi, Paris: E. Dentu, 1861.
- Varisco Ferrero, Enrica, *Niccolò Tommaseo e Caterina Percoto protagonisti di un caso letterario*, Udine, Editrice: Arti Grafiche Friulane, 1975.
- Vedana, Cecilia, Adam Mickiewicz e Venezia nel 1848, y: *Per Mickiewicz. Atti del Convegno internazionale nel bicentenario della nascita di Adam Mickiewicz, Accademia Polacca di Roma, 14-16 dicembre 1998*, a cura di Andrea Ceccherelli, Luigi Marinelli, Marina Piacentini, K. Zaboklicki, Varsavia – Roma, 2001, 268-277.
- Vidovich, Marc'Ant., Reminiscenze del Teatro di Zara, *La Dalmazia. Foglio settimanale letterario economico*, a. II, n. 25, 1846.
- Vince, Zlatko, *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- Vingt ans d'exil par Marco Antonio ancien émigré venetien*, Paris: Dramard-Baudry, 1868.
- Viscovich, Francesco, *Storia di Perasto (raccolta di notizie e documenti) dalla caduta della Repubblica veneta al ritorno degli austriaci*, Trieste: Tip. Del Lloyd Austriaco, 1898.
- Vivante, Angelo, *Irredentismo adriatico*, Trieste: Edizioni "Italo Svevo", 1984.
- Vivante, Angelo, *Irredentismo adriatico. Dal covo dei "traditori"*, Genova: Graphos, 1997.
- Vlahović, Josip, Božidar Petranović i strane književnosti, *Zadarska revija*, 1957, 4.

- Vollo, Giuseppe, Francesco Dall'Ongaro, *Il Fuggilozio*, a. IV, n. 46, 13.11.[1858], 734-736; n. 47, 20.11.[1858], 748-752.
- Vrandečić, Josip, L'Italia e i movimenti nazionali in Serbia e in Croazia: dal Risorgimento alla Prima guerra mondiale, y: *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*, a cura di Franco Botta, Italo Garzia, Pasquale Guaragnella, Milano: FrancoAngeli, 2007, 27-44.
- What Next and Next*, London: James Ridgway, 1856.
- Wolf, Larry, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Woolf, Stuart J., *Il Risorgimento italiano. II. Dalla Restaurazione all'Unità*, Torino: Einaudi, 1981.
- Zanichelli, Domenico, *Gli scritti del Conte di Cavour nuovamente raccolti e pubblicati*, vol. II, Bologna: Zanichelli, s. d.
- Zecchini, Perviviano, LA DANAE. Dramma del sig. Dall'Ongaro, *Giornale Euganeo*, 1845, quad. XI.
- Žic, Igor, Albert Nugent „hrvatski lav“, *Sušačka revija*, 2, 6-7, 1994, 76-82; 8, 1-52.
- Ziliotto, B., *Storia letteraria di Trieste e dell'Istria*, Trieste: La Editoriale Libreria, 1924.
- Ziliotto, B., *Trecentosessantasei lettere di G. Rinaldo Carli capodistriano cavate dagli originali e annotate*, «Archeografo triestino», 1908-1914, voll. IV-VII, III serie.
- Živančević, Milorad, Hrvatski narodni preporod i nacionalni književni pokreti u Europi, y: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, prir. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, LIBER, 1978.
- Zorić, Mate, Ana Vidović, Marko Antun Vidović i Nikola Tommaseo u svjetlu neobjavljene prepiske, y: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, VIII, a cura di Mate Zorić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 2002.
- Zorić, Mate, Carteggio Tommaseo-Popović. Parte seconda, I (1845), *Studia Romanica et Anglica Zagabriensia*, December 1975, n. 40.
- Zorić, Mate, Croati e altri Slavi del Sud nella letteratura italiana dell'800, *Studia Romanica et Anglica Zagabriensia*, 1972-1973, n. 33-36.

- Zorić, Mate, Čudina (Chiudina), Jakov, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, MCMLVI, tom 2, 636.
- Zorić, Mate, *Dalle due sponde. Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*, Roma: Il Calamo, 1999.
- Zorić, Mate, Ferdinando Pellegrini – prevoditelj naših narodnih pjesama, y: Mate Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, Split: Književni krug, 1992, 475-494.
- Zorić, Mate, Hrvat, Skjavun, Dubrovčanin, Morlak i Uskok – kao stereotipi i pjesnički motivi u talijanskoj književnosti, *Književna smotra*, Zagreb, 1992, sv. 85, 47-55.
- Zorić, Mate, *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall’Ariosto al D’Annunzio*, Padova: Editrice Antenore, 1989.
- Zorić, Mate, La Croazia e i Croati nelle belle lettere italiane. Stereotipi e reminiscenze poetiche. Metodi e ricerche, *Rivista di studi regionali*, 1991, sv. 2 (Nova serija), 7-14.
- Zorić, Mate, Lettere di Francesco Dall’Ongaro, Antonio Gazzoletti e Cesare Betteloni inviate a Francesco Carrara, *Studia Romanica et Anglica Zagabriensia*, 1963, n. 15-16.
- Zorić, Mate, Neki odjeci Mériméeove književne mistifikacije u Dalmaciji, *Zadarska revija*, IX/6, Prosinac 1960, IX/6, 401-414.
- Zorić, Mate, Nepoznati Tommaseov prilog “Zori dalmatinskoj”. Prepiska Tommaseo-Ivičević, y: Mate Zorić, *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, V, ur. Mate Zorić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995, 259-343.
- Zorić, Mate, Nikola Tommaseo i narodni preporod u Dalmaciji, *Zadarska revija*, br. 6, 1961, 3-15.
- Zorić, Mate, Osamdeset pisama iz prepiske Tommaseo-Carrara, y: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, VII, ur. Mate Zorić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2000, 307-466.
- Zorić, Mate, *Sjenovita dionica hrvatske književnosti. Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, Zagreb: Hrvatska Sveučilišna naklada, 2014.
- Zorić, Mate, Talijanski pisci o južnoslavenskim narodima. Talijansko-jugoslavenski odnosi, 6, y: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8, Zagreb, 1971, 302-312.

- Zorić, Mate, Talijanski pisci o nama i našim književnostima, *Književna smotra*, III/8, 1971, 65-81.
- Zorić, Mate, Niccolò Tommaseo e il suo “maestro d’illirico“, y: *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall’Ariosto al D’Annunzio*, Padova: Editrice Antenore, 1989, 262-294.
- Zorić, Mate, Tragom bajronizma u romantičkoj Dalmaciji, y: *Bajron i bajronizam u jugoslovenskim književnostima*, urednik Simha Kabiljo-Šutić, Beograd, Zagreb, Braničevo, Požarevac: Institut za književnost i umetnost, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Centar za kulturu, 1991, 87-100.
- Zorić, Mate, Un contributo anonimo di Tommaseo per la “Zora dalmatinska”, y: *Dalle due sponde. Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*, Roma: Calamo, 1999, 249-328.
- Zorić, Mate, Zaboravljeno poglavlje iz hrvatske književne prošlosti: pisci talijanskog jezičkog izraza u Dalmaciji i Nikola Tommaseo, *Kritika*, 11, ožujak-travanj, 1970, 193-213.
- Zrcalo Adrijsko: Obilježja hrvatsko-talijanskog dijaloga*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1989.
- Živančević, Milorad, Hrvatski narodni preporod i nacionalni književni pokreti u Evropi, y: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Zagreb: Liber, 1978, 313-341.
- У. I., Luigi Fichert, *Corriere nazionale*, 21.02.1896, a. I, n. 16.

III

- Бакотић, Лујо, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд, 1939.
- Весник Српске Цркве*, 1911, I.
- Војводић, Васо, О једном покушају забране растурања Доситејевих дела у Србији 1842. године, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, VIII, 1964-1965, 71-79.
- Грујић, Радослав М., Доситеј Обрадовић и представници Цркве, *Српски књижевни гласник*, XXX/1, 01.01.1913, 37-42.

Даница, 10.11.1863., год. IV, бр. 45.

Дела Вука Караџића, прир. Миленко Филиповић и Голуб Добрашиновић, Београд: Просвета, 1969.

Деретић, Јован, *Доситеј и његово доба*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, Монографије, XXXIII, 1969.

Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит, 1983.

Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Београд: Требник, 1996.

Доситеј Обрадовић и верске слободе, уредници Војислав Јелић и Миодраг Стојановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2014.

Дрндарски, Мирјана, Његош у виђењу Николе Томазеа, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: МСЦ, 1990, 18/2, 295-299.

Дрндарски, Мирјана, Сан Марка Краљевића као драмска инспирација. Стерија и Дал'Онгаро – компаративна анализа, *Књижевна историја*, 38 /130, 2006, 549-557.

Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Бранислав. Први југословенски илегални лист 1844-1845*, Београд: Научна књига, 1968.

Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Мицкјевич и Југословени*, Нови Сад: Матица српска, 1987.

Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Његошева приповетка*, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1974.

Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Трићански Срби и словенска стремљења у Трсту (1848-1849)*, Посебан отисак из „Историског гласника“, 1952, бр. 1-4.

Ђурић, Војислав, Доситеј Обрадовић, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 27, 1-2, 1961, 20-44.

Елермајер-Животић, Олга, *Из немачко-југословенских књижевних веза: Хајнрих Штиглиц (1801-1849)*, Београд: САНУ, Посебна издања, књ. DCVIII, Одељење језика и књижевности, књ. 44, 1991.

Знаменити Срби XIX. века, а. II, ур. Андра Гавриловић, Загреб: Наклада и штампа Српске штампарије, 1903.

Зорић, Мате, *Одјаци са словенског Балкана у књижевности “треће” Италије*, Сарајево: Годишњак II, Балканолошки институт, 1961.

- Зуровац, Мирко, Доситејево схватање укуса, у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, 91-108.
- Илијић, Ст., Luigi Fichert, *Novi viek*, IV, 01.02.1899, 3, 170-172.
- Јанковић, Војислав, Летопис Матице Српске о САД (1825-1859) и осврт на написе о нашим крајевима у неким водећим америчким часописима истог периода, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: МСЦ, 1976, 309-315.
- Језик, књижевност, култура. Новици Петковићу у спомен. Зборник радова*, ур. Јован Делић, Александар Јовановић, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2011.
- Јовановић, Војислав М., *Графица Розенберг и њени „Морлаци“*, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2001.
- Јовановић, Војислав М., Клод Форијел и српска народна поезија, у: *Зборник радова о народној књижевности*, приредио Дејан Ајдачић, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2001, 152-166.
- Калезић, Димитрије М., *Pro et contra* (Доситеј Обрадовић у токовима црквеног живота свога времена), у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, 123-132.
- Кашић, Душан, *Светли гробови православних Шибенчана*, Шибеник: Православна епархија далматинска, 1975.
- Кириловић, Димитрије, Аутобиографске белешке Владимира Јовановића, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, IX/2-24, 1936, 193-205.
- Кољевић, Светозар, *Ка поетици народног песништва. Страна критика о нашој народној поезији*, Београд: Просвета 1982.
- Кораћ, Станко, ур., *Књижевна хрестоматија. Из културне баштине српског народа у Хрватској*, Загреб: Просвјета, 1979.
- Кораћ, Станко, *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској*, Загреб: Просвјета, 1987.
- Костић, Мита, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд: САНУ, Посебна издања, књ. СХС, Историски институт, књ. 2, 1952.
- Костић, Мита, Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века, *Историјски часопис САН*, Београд 1955, 167-187.

- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, Варијације на тему „илирског“ као временског и просторног надконцепта, у: *Имperiјални оквири књижевности и културе*, прир. Драган Бошковић, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет; скупштина града Београда, 2010, 153-165.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, „Далматинци“ Франческа Дал'Онгара, у: *Упоредна истраживања. Српска књижевност између традиционалног и модерног – компаративни аспекти*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007, 223-242.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, Дал'Онгаров Српски/Словенски Херкул / Марко Краљевић, у: *Језик, књижевност, култура. Новици Петковићу у спомен. Зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2011, 691-711.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, Српска усмена традиција у словенској визији Луиђија Фикерта, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/2, Београд: МСЦ, 2002, 123-136.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, *У Доситејевом кругу. Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство*, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2015.
- Лазевић, Ксенија Б., *Библиографија Доситеја Обрадовића. Књиге 1783-1988*, Београд: Народна библиотека Србије, 1990.
- Љубинковић, Ненад, Војвода Момчило у савременим хроникама и усменој епској народној песми, *Упоредна истраживања*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1991, 223-234.
- Милаш, Никодим, *Православна Далмација: историјски преглед*, Београд: Сфаирос, 1989.
- Милетић, Светозар, *Сабрани списи I*, прир. Чедомир Попов, Дејан Микавица, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- Милошевић, Ђорђе, *Црква Светог Спиридона*, Trieste: Bruno Fachin Editore, s. d.
- Милутиновић, Коста. Н., *Из историје политичких идеја. I. Балканска и Словенска конфедерација – Кошутова Дунавска конфедерација, Политова Источна Швајцарска и Милетићева Српска Војводина*, Београд: [s.n.], 1938.

- Милутиновић, Коста, *Божидар Петрановић 1809-1874 у: Књижевна хрестоматија. Из културне баштине српског народа у Хрватској*, Загреб: Просвјета, 1979, 154-161.
- Милутиновић, Коста, *Војводина и Далмација 1760-1914*, Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 4, 1973.
- Милутиновић, Коста, *Развој федералистичке мисли код подунавских народа*, Нови Сад: Рад Војвођанских музеја, 4, 1955.
- Михаиловић, Коста, *Доситеј и његови савременици*, Нови Сад: Матица српска, 1941.
- Момчиловић, Бранко, *Први помен српских народних песама у Америци*, *Зборник за славистику*, 12, 1977, 123-125.
- Нинковић, Адам, *Филозофска основа просветитељства Доситеја Обрадовића*, у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- Нови подаци о Његошу*. Једна приповетка Франческа дал Онгаро, написана по причању песника „Горског вијенца“, *Мисао*, 1923, 1033-1043, 1134-1147.
- Обрадовић, Доситеј, *Басне. Истина и прелест. Пут у један дан*, Књига друга. Приредио Миодраг Матицки, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- Обрадовић, Доситеј, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, Књига прва. Приредила Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- Обрадовић, Доситеј, *Совјети здраваго разума. Слово. Етика*, Књига трећа. Приредио Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- Отовић, Владимир, *И Божидар Петрановић у историји о постанку Његошевог Горског вијенца*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 38, 1-2, 1972, 19-27.
- Павић, Милорад, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Класицизам*, Београд: Нолит, 1979.
- Павић, Милорад, *Историја српске књижевности. 4. Предромантизам*, Београд: Досије Научна књига, 1991.

- Пешић, Радмила, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд: Требник, 1996.
- Поповић, Васиљ, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, А. Д., [s. a.].
- Поповић, Васиљ, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928.
- Поповић, Миодраг, *Вук Стеф. Караџић*, Београд: Нолит, 1987.
- Пурковић, Миодраг Ал., *Историја српске православне општине у Трсту*, Трст: Српска православна црквена општина, 1960.
- Радовић, Даница, Сви Његошеви портрети, *Политика*, 29.06.2004.
- Радојчић, Јован С., *Срби. Српска Крајина. Далмација Славонија Хрватска*, Београд: Commerce System D.D., 1994.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. VII, Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик, 1971.
- Руварац, Димитрије, Противници штампања Доситејевих дела, *Бранково коло: за забаву, поуку и књижевност*, XVII/12-13, 1911, 192-199.
- Скерлић, Јован, *Омладина и њена књижевност (1848-1871: изучавања о националном књижевном романтизму код Срба*, Београд: Просвета, 1966.
- Слијечевић, Перо, Гете о Краљевићу Марку, у: *Огледи*, Нови Сад – Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, s.d., 78-95.
- Српске народне пјесме, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић*, књига прва, Београд: Нолит, 1972.
- Српске народне пјесме, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић*, књига друга, Београд: Нолит, 1972.
- Стајић, Васа, Никола Томазео као српски књижевник, у: Никола Томазео, Љ. Вуличевић, Библиотека српских писаца, Београд: Издавачко предузеће „Народна просвета“, [1929].
- Стипчевић, Никша, Да ли су Штросмајер и Рачки походили Николу Томазео, *Историјски гласник*, бр. 1-2/1975, 141-144.
- Стипчевић, Никша, Необјављени чланак Меда Пуцића о глагољском рукопису у Порту, *Анали Филолошког факултета*, 1976, 319-327.

- Стипчевић, Никша, Писма Меда Пуцића Каменку Јовановићу, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 23, св. 1, 1975, 194-197.
- Стипчевић, Никша, Поглед на преводе српскохрватског усменог песништва у Италији, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIII, 3, 1975, 448-457.
- Стипчевић, Никша, Пуцићева „Цвијета“ и новела у стиху, *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор*, књ. 57-8, 1991-92, 43-51.
- Стипчевић, Никша, Смрт Меда Пуцића, гроб му и судбина гробишта, *Архивске узгреднице - I*, Матица српска, XXIX/3, 1981, 528-531.
- Стојановић, Мирољуб М., *Константин Петкович и Црна Гора*, 1, Скопље: Македонска књига, 1987.
- Ступаревић, Олга, *Марко Цар књижевни критичар. (Задарски период 1880-1919)*, Херцег-Нови-Београд: Књижевна заједница Херцег-Нови, Институт за књижевност и уметност, 1991, XXX.
- Тартаља, Иво, *Почеци рада на историји опште књижевности код Срба*, Београд: САН, Посебна издања, CCCLXXIX, 13, 1963.
- Ћоровић, Владимир, *Историја српског народа III*, Бања Лука: Глас Српски, Београд: Ars Libri, 1997.
- Ћурчин, Милан, *Српска народна песма у немачкој књижевности*, Београд – Панчево: Народна библиотека Србије, Народна библиотека „Вељко Влаховић“, 1987.
- Уједињена омладина српска: зборник радова*, ур. Живан Милицавац, Нови Сад: Матица српска, Београд: Историјски институт, 1968.
- Ц[ар]., Марко, *Божидар Петрановић, Летопис Матице српске*, LXXXV, 260, VIII, 1909, 82-83.
- Цар, Марко, Доситеј и Томазео, *Летопис Матице српске*, 87, 278/6, 1911, 62–67.
- Цар, Марко, Никола Томазео према српству, *Летопис Матице српске*, 1904, 225, 3, 1-24.
- Цетнаровић, Антоњи, *Тајна дипломатија Адама Јежија Чарториског на Балкану. Отел Ламбер и српска криза 1840-1844*, прир. Петар Буњак, Београд: Славистичко друштво Србије, 2017.

Црногорка од Франческа д'Онгаро. С немачког превео Јустин Милан Шимић. У Новом Саду: Српска народна штампарија, 1876.

Црногорка од Франческа д'Онгаро. С немачког превео Јустин Милан Шимић. Друго поправљено издање. Крагујевац: Штампарија Анд. Јовановића, 1892.

Црногорске и приморске теме у првих сто бројева Летописа Матице српске, Нови Сад: Матица српска, 2003.

Биографија

Персида С. Лазаревић (Београд, 1965) је ванредни професор на Одсеку за Модерне језике, књижевности и културе Универзитета „Г. Д’Анунцио“ Кјети-Пескара (Università degli Studi “G. d’Annunzio” Chieti-Pescara) где предаје српски и хрватски језик и књижевност.

Члан је Италијанског удружења слависта (Associazione Italiana degli Slavisti – AIS), Италијанског удружења за проучавање југоистока Европе (Associazione Italiana di Studi del Sud-Est Europeo – AISSEE), Британског удружења за студије XVIII столећа (British Society for Eighteenth-Century Studies – BSECS), Италијанског удружења за студије XVIII столећа (Società Italiana di Studi sul Secolo XVIII – SISSD), Друштва Баскервил (The Baskerville Society).

Спољни је сарадник Института за књижевност и уметност у Београду на пројекту „Смена поетичких парадигми у српској књижевности XX века: национални и европски контекст“.

Учествује на италијанским и међународним скуповима и конгресима.

Аутор је и копроређивач бројних научних публикација од којих се издвајају: *Città adriatiche tra memoria e transizione* (2011), *Венеција и словенске књижевности: зборник радова* (2011), *Компаративне студије: италијанско-српска поетска прожимања у XX веку* (2012), *Acqua alta: међународни зборник радова / miscellanea internazionale. Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности / Paesaggi mediterranei nelle letterature italiana e serba del Novecento* (2013), *У Доситејевом кругу: Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство* (2015), *Il SoleLuna presso gli slavi meridionali I-II* (2017).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Персида С. Лазаревић

Број уписа 16004/Д

Изјављујем

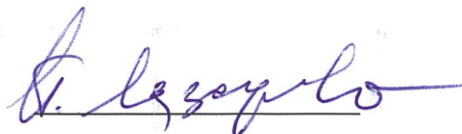
да је докторска дисертација под насловом

Тршћански културни круг и Јужни Словени

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 2018. године

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора	Персида С. Лазаревић
Број индекса	16004/Д
Студијски програм	ЈКК-ДАС; Модул Књижевност
Наслов рада	Тршћански културни круг и Јужни Словени
Ментор	проф. др Душан Иванић

Потписани Персида С. Лазаревић

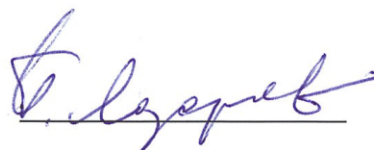
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 2018. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Тршћански културни круг и Јужни Словени

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

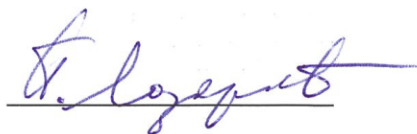
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 2018. године

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.